

ОЛЕНА ТИМЧИК

**ЕКОНОМІКА ТА РЕЛІГІЯ:
ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ВЗАЄМОВПЛИВУ**

**Київ
КНТ
2014**

УДК 21
ББК 86.2
Т41

Тимчик О.А.

Т41 Економіка та релігія: теорія і практика взаємовпливу:
монографія : — К. : КНТ, 2014 — 410 с.

ISBN 978-966-373-730-0

Книга є результатом тривалих роздумів автора над існуванням і проявами взаємозв'язку між економічним та релігійним життям суспільства.

Автор висловлює щире подяку Перевозчикову Віктору Івановичу за підтримку і допомогу в написанні роботи.

УДК 21
ББК 86.2

ISBN 978-966-373-730-0

© Тимчик О.А., 2014
© ТОВ «КНТ», 2014

ЗМІСТ

ГЛАВА I. Теоретичні основи аналізу взаємодії економіки та релігії	6
Система релігійного впливу на економіку	6
Участь церкви у створенні національного доходу	11
«Орелігійнення» продуктивних сил	20
«Релігійний економізм»	27
ГЛАВА II. Базові економічні норми, поняття, настанови, приписи у священних книгах і релігійних вченнях	35
Процес праці у релігійних вченнях	36
Землеволодіння в іудаїзмі	53
Ставлення до багатства у національних і світових релігіях	56
Релігійне нормування позики	63
Накладання та збір податків	67
Благодійництво як перетворена форма сплати податків	78
ГЛАВА III. Модифікації базових релігійно-економічних норм у процесі трансформації суспільних відносин	83
Еволюція економічних понять у християнському вченні	84
Католицька соціально-економічна доктрина XIX–XX ст.	87
Руська Православна Церква про сучасні принципи та правила господарювання	94
Протестантизм як революційний шлях модифікації базових релігійно-економічних норм	104
Ставлення до матеріальної сторони життя у сучасному іудаїзмі	112

Відмінності у вирішенні господарських питань всередині ісламу	115
Реформаторський рух в індуїзмі	117
Конфуціанство і модернізація економіки	121
Модифікації шляхом пристосування	124
Сучасні наукові концепції побудови християнської економіки	135

**ГЛАВА IV. Господарський характер релігійної діяльності:
історико-економічний аспект** 144

Руська Православна Церква:	
<i>Джерела церковних доходів. Монастирське землеволодіння. Повинності селян на користь монастирів. Торгівля. Промисли. Реформування церковної сфери у XVIII-XIX ст. Поземельна власність монастирів. Державна грошова допомога монастирям. Промислова і торгова діяльність. Доходи від нерухомості. Церковне промислове будівництво. Облаштування монастирських готелів. Доходи соборів і приходських церков. Монастирські багатства. Доходи від продажу релігійних товарів і послуг. Пожертвування на користь монастирів. Монастирські грошові капітали. Витрати церковних установ — власні та соціально спрямовані. Діяльність закладів сфери послуг. Благодійництво. Церковна бухгалтерія</i>	144
Католицька церква	
<i>Ордени як суб'єкти господарювання. Землеволодіння і землекористування. Використання лісів. Садівництво і городництво. Виноградарство і виноробство. Тваринництво. Промислове виробництво. Участь у будівельних роботах. Організація лікувальних закладів. Діяльність у кредитно-фінансовій сфері</i>	199
Мормони (Церква Ісуса Христа Святих Останніх Днів)	223

**ГЛАВА V. Використання релігійних установок
в економічній діяльності** 236

Релігійно-економічні настанови в іудаїзмі	
<i>Власність. Ставлення до праці. Відносини робітника і роботодавця. Оплата праці. Партнерська угода і підприємницький прибуток. Правила торгівлі. Кредитування. Суботні заборони. Харчові заборони. Землекористування</i>	236

Релігійно-економічні настанови в ісламі <i>Ісламська економіка. Праця в ісламі. Сільське господарство. Використання землі. Торгівля. Встановлення ціни. Співвідношення праці й капіталу. Ставлення до лихварства. Кредитування. Іпотека. Страхування. Специфічне релігійне виробництво в ісламі</i>	260
ГЛАВА VI. «Економізація» релігії та «орелігійнення» економіки	283
«Споживацьке суспільство» і релігійність	283
Підприємницька діяльність	288
«Комерційні культу»	295
Орієнтація сучасного виробництва на релігійні групи споживачів	302
Експлуатація релігійних елементів у рекламі	308
Релігійні складові сучасного менеджменту	310
ГЛАВА VII. Економіко-релігійні відносини в умовах глобалізації. Релігійна міграція	315
Релігійна глобалізація	321
Організація хаджу як міжнародний проект	328
Виробництво халяльної та кошерної продукції в умовах глобалізації	333
Ісламські банки	342
Релігійна міграція	349
ГЛАВА VIII. Післямова. деякі питання відносин економіки і релігії в Україні	365
ЛІТЕРАТУРА	391
СЛОВНИК	403

ГЛАВА I

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ АНАЛІЗУ ВЗАЄМОДІЇ ЕКОНОМІКИ ТА РЕЛІГІЇ

Система релігійного впливу на економіку

У сучасних умовах склалася широкомасштабна система взаємодії релігії, релігійних організацій з економікою практично в усіх національних господарствах. Помітним є те, що в країнах, незалежно від домінуючого віросповідання, релігія у різноманітних своїх формах економічно присутня в багатьох аспектах суспільного і господарського життя.

Використовуючи економічні важелі, релігія впливає на політичні рішення держав, породжуючи певні протиріччя. Тому автор погоджується з позицією видатного державного діяча Мадлен Олбрайт, яка зазначила, що вивчення проблем впливу релігії на політику (у нашому випадку — на економіку) є «заклик до великого розуміння між народами, між правими і лівими, між послідовниками різних релігій, і, зрештою, прибічниками світської держави і тими, хто вважає, що релігія повинна грати важливу роль у громадському і політичному житті»¹.

Природно, що вплив на економіку у різних релігійних регіонах неоднаковий. Якщо християнство через свої церкви (православну, католицьку, протестантську) безпосередньо бере участь в

¹ Олбрайт М. Релігія и мировая політика. Пер. С англ.. — М.: Альпина Бизнес Букс, 2007. — С. 9.

економіці, являється її суб'єктом, здійснює виробничу діяльність, виконує різні фінансові й товарні операції, то ісламу притаманна регуляторна економічна діяльність шляхом встановлення регламентуючих норм.

Окремі релігії (такі, як індуїзм) впливають на економічне життя країн розповсюдження, опосередковано, однак сприяють фіксації соціально-станових груп, що є за своєю суттю участю в господарському житті шляхом закріплення їх суспільно-економічних функцій. Своє специфічне ставлення до економічної діяльності взагалі позиціонує буддизм, який здійснює нормативно-регулятивний вплив у регіонах розповсюдження. Власні особливості мають також інші релігійні напрями.

Система релігійного впливу на економіку складалася протягом століть, породжуючи у різні історичні періоди ті чи інші форми. Одні з них виникали, інші відмирили, але, безумовно, в процесі свого розвитку складалася система релігійної участі в економічному житті. При аналізі цієї системи національні та державні кордони зникають, оскільки релігії охоплюють різні країни і народи і зберігають свої сутнісні економічні прояви практично поза географією розповсюдження.

З цього приводу слушною є судження С. Булгакова: «Не можна відокремити від духовного життя будь-яку сторону взагалі, господарську чи іншу. Існує не одна лише людина економічна взагалі; кожна епоха має свою економічну людину; і релігійна особистість має і в господарському житті певне значення. — Кожна релігія має свою практичну етику, яку вона включає і в господарське життя»².

Постає питання: яким чином економічні прояви релігійної діяльності виникли, які важливі періоди вони пройшли, які релігійно-економічні норми були постійними, а які — тимчасовими, і яким чином настанови святих писань, присвячені економічним питанням, реалізується у сучасних умовах.

У науковому відношенні періодизація такого явища, як взаємовплив економіки та релігії, на думку автора, є непродуктивною, а застосування країнознавчого підходу буде звужувати рамки дослідження цих питань.

² Булгаков С. Н. История экономических и социальных учений. — М.: Астрель, 2007. — С. 844.

Концептуальною тут є ідея А. Маршалла, який вважав, що двома великими силами, що формували світову історію, були релігія та економіка. «... ніде вплив релігійного та економічного факторів не відтіснявся на другий план навіть на короткий строк, і майже завжди ці дві сили мали більше значення, ніж всі інші разом. Релігійні мотиви сильніші за економічні, але їх безпосередній вплив рідко розповсюджується на таку широку життєву сферу»³. Отже, на нашу думку, сутність цього процесу полягає у постійному оरेлігійненні економіки й економізації релігії.

Як відомо, аналіз кожної системи складається з двох основних елементів — теоретичного та практичного. У нашому випадку дослідження теоретичної складової «системи» спирається на священні писання, що розкривають становлення впливу релігії на економіку. Вивчення практичної складової базується на церковній економічній діяльності, яка характеризує розвиток «системи» по суті.

Період домінування теорії атеїзму витіснив у країнах з пануючою марксистсько-ленінською ідеологією дослідження, в яких об'єктом і предметом була релігія та її соціально-економічне значення у реальному вимірі. У теорії виник розрив між світською науковою літературою і церковними дослідженнями такого явища, як участь релігійних організацій в економіці, а ідеї класиків у цій сфері не отримали належного розвитку, оскільки атеїзм взагалі заперечував наявність такої теми.

Проте заперечення релігійних уявлень і системи поглядів не спростовувало факту взаємовпливу економіки та релігії, оскільки базовими принципами атеїзму було з'ясування зв'язку між релігією та інтересами класів, боротьба з релігією і суспільно-економічними порядками, виразниками яких вона виступає, розкриття сутності релігії як продукту духовного та економічного пригноблення.

Покажемо у цьому сенсі є висловлювання відомого вченого радянських часів М. Нікольського: «Релігія, як і будь-яке інше явище людського життя, підпорядкована дії непорушних законів суспільного розвитку. У зв'язку з однаковими господарськими і суспільними умовами у найрізноманітніших країнах і у найрізно-

³ Маршалл А. Принципы экономической науки. Книга первая. Предварительный обзор. Глава I. Введение // <http://exsolver.narod.ru/Books/Econom/Marshal/c3.html>

манітніших народів утворюються у галузі релігії однакові явища, подібні до свого внутрішнього змісту ...»⁴.

Розгляд проблеми взаємовідносин економіки і релігії повинен здійснюватися на основі наступних підходів. Передусім, базовими є питання регулювання релігією домашнього господарства, приватного способу організації господарства, господарських процесів у межах держав, розвиток цивілізаційних процесів.

Крім того, релігійні вчення мають розглядатися не тільки самі по собі, але, насамперед, з погляду декларованих цими вченнями економічних принципів. Кожне релігійне вчення несе в собі нормативне економічне навантаження, встановлює норми, рекомендації, поради, заборони, компромісні рішення, тлумачення економічного характеру, тобто визначає межі, у яких може здійснюватися господарська діяльність людини.

Релігійні вчення у своїй економічній частині фактично створили систему релігійно-економічного регулювання. У священних книгах існують прямі вказівки на форми і методи такого регулювання, яке впливає на виробництво і розподіл національного продукту.

У тих же священних книгах встановлені релігійні нормативи, які визначають характер і можливість володіння власністю, впливають на ціноутворення, застосовуючи методи церковного адміністрування; здійснюють релігійно-економічне регулювання кредитної сфери, вирішуючи питання лихварства, відсотка, банківських позик; встановлюють умови обміну і торгівлі; визначають за релігійними ознаками якість продукції, що споживається. Крім того, як показує практика, релігійно-економічні методи спрямовані на виробництво різних видів товарів.

Особливе місце в аналізі повинне зайняти перетворення релігійних установ на суб'єктів господарської діяльності, використання у господарському житті нації економічної потенції, закладеної в релігії.

Необхідно розглядати не тільки систему релігійно-економічного регулювання, але й характер і особливості прояву його у різних історичних, національних умовах, спільне і особливе в економічній діяльності різних релігійних течій.

⁴ Никольский Н. М. История русской церкви / Н. М. Никольский. — М.: ООО «Издательство АСТ», 2004. — С. 604.

У теорії взаємовпливу економіки та релігії особливе місце займає аналіз священних книг, писань «отців церкви», богословських тлумачень у контексті становлення і розвитку економічної думки, формування економічних учень. Отже, незалежно від походження кожної священної книги, вона стає об'єктом дослідження як носій економічної теорії

Тому настанови, закладені у священних книгах, щодо економічних аспектів діяльності людини та суспільства, фактично є економічними можливостями, які реалізуються в практичній площині послідовниками цієї релігії.

Важливим у теоретичній площині є питання, як економіка зі своєю структурою і способом виробництва сприяла чи протидіяла релігійним економічним нормам і чому економічні інтереси нації відповідали релігійним приписам.

Предметом детального вивчення економічної ролі релігії та релігійних установ є участь церкви у суспільному розподілі праці, закріплення свого місця у цьому розподілі та участі у суспільній праці значної кількості виробників, залучених до неї на релігійній основі. Тобто окремо досліджується релігійна мотивація трудової діяльності і релігійна мотивація створення окремих виробництв.

Розглядаючи релігію як соціально-економічний фактор суспільного прогресу, слід приділити увагу категоріям, за змінами в яких можна судити про цей процес. Мова йде про релігійно-економічні норми щодо праці, капіталу, доходу, винагородження, відсотка, грошей, зайнятості, питання нагромадження позаекономічними та економічними шляхами багатства, створення суто церковного фінансового капіталу і його вплив в окремі історичні періоди розвитку людства і націй на соціально-економічний розвиток.

Господарська діяльність релігійних установ, взаємовплив релігії та економіки, навпаки, відбувалися персоніфіковано, і це також є предметом аналізу, як і взаємодія та зв'язок світської і церковної влади у вирішенні соціально-економічних питань.

Науковий інтерес представляє визначення меж втручання релігії та церкви в економічне життя держави. Оскільки кожна релігія формує ці межі згідно нормам, записаним у святому писанні, то в різних країнах у різні історичні періоди ці межі відрізнялися залежно від домінування тієї чи іншої релігії.

Але очевидним є той факт, що існують *верхня і нижня межі існування релігії у певних економічних умовах*. Нижньою економічною межею є «межа виживання», коли релігія існує переважно у духовній формі, у формі вірування. Верхню межу становить попит на релігію, який надає можливість останній матеріалізувати духовну потенцію в реальне багатство. Все, що знаходиться вище верхньої межі, є процесом накопичення і процесом участі релігії і церкви у створенні національного багатства.

Участь церкви у створенні національного доходу

Фундаментальною основою аналізу взаємодії економіки та релігії є визначення *участі церкви у створенні національного доходу*.

На нашу думку, релігійно-економічна діяльність є частиною економічного процесу створення суспільного продукту, який знаходить своє вияв у національному доході. Класичне визначення А. Маршалла характеризує останній як грошове вираження всієї сукупності вироблених жителями країни за рік благ і наданих ними послуг, які зазвичай оплачуються грошима. Все, що вироблене протягом року, кожна надана послуга, кожна нова надана корисність є частиною національного доходу⁵.

Розвиваючи цю ідею, П. Студенський доповнив визначення, включивши до національного доходу: а) всі товари та послуги, вироблені для ринку приватими і державними підприємствами, у тому числі послуги деяких споживацьких благ тривалого користування, таких, як житло; б) всі послуги, що надаються урядовими органами для колективного користування; в) всі товари та послуги, вироблені неприбутковими організаціями (такими, як церкви, освітні фонди тощо) для спільного або індивідуального користування своїми членами; г) деякі товари та послуги, вироблені членами домашнього господарства для їх власних потреб або для якогось іншого використання без проходження через механізм ринку⁶.

Таким чином, на нашу думку, релігійно-економічна діяльність (або церковна діяльність) за всіма своїми напрямками, за структу-

⁵ Маршалл А. Принципы экономики. Лондон, 1910, С. 415.

⁶ Студенский П. Доход нации (теория, измерение и анализ: прошлое и настоящее) / Пер. с англ. В. М. Кудрова. — М.: Издательство «Статистика», 1968. — С. 267.

рою та елементами входить до складу виробництва національного доходу. Церковні установи виступають як безпосередні виробники товарів і послуг для ринку: надають житлові послуги (наприклад, готелі, дома для прочан, богодільні тощо), послуги колективно-го користування (відправлення релігійних обрядів, організація паломництва тощо), здійснюють виробництво церковних товарів (предметів культу) та послуг (проведення релігійних обрядів) і, зрештою, господарську діяльність церковних установ (монастирів) можна розглядати як домашнє господарство, в якому його учасники виробляють деякі товари і послуги для власних потреб.

Оцінюючи релігійно-економічну діяльність, слід відрізнити економічне та неекономічне виробництво у цій сфері. Наприклад, ряд послуг церковних установ, хоча й не має ринкової ціни і не продається, однак за ними стоять витрати на працю, капітал, матеріали, які оплачуються релігійною громадою. Ці витрати здійснюються віруючими колективно шляхом зборів, внесків, пожертвувань, позик, тому у такому сенсі послуга має економічну ціну.

До економічного виробництва можна також віднести послуги церкви у вигляді діяльності благодійних організацій, церковних освітніх закладів різних рівнів, благодійних лікарень, їдалень, бібліотек тощо. Послуги цих закладів також пов'язані з економічними витратами, які оплачуються віруючими спільно, отже, також мають свою ціну.

Економічному обліку підлягають земля, приміщення, що належать релігійним установам, чия цінність може бути виміряна рентою, або витратами на будівництво і утримання церковних споруд, або платою за блага тривалого користування.

Оцінка вартості товарів і послуг духовного значення представляється можливою остільки, оскільки їх виготовлення переходить від одиничного до комерційного виробництва. Тому в цьому аспекті неекономічна духовна продукція перетворюється на економічну.

Загалом слід визнати, що економічні процеси, які відбуваються у суспільстві, включають релігійну економічну діяльність, котра бере участь у всіх її фазах — виробництві, обміні, розподілі, використанні.

Економічну роль релігійних утворень можна оцінювати також за доходами від факторів виробництва, якими вони володіють —

земля, праця, капітал, — причому церква, як власник цих факторів, отримує доходи від усіх їх частин, тобто доходи від праці, які включають жалування і заробітну плату, винагороду натурою тощо, доходи від капіталу у вигляді дивідендів, відсотків, орендної плати, прибутку підприємств, а також земельну ренту.

Крім того, церква отримує змішані доходи, які включають натуральні доходи (сільськогосподарська продукція, вироблена в церковних угіддях). У кінцевому підсумку отримані доходи, виплачені у грошовій або натуральній формі, беруть участь у створенні суспільного продукту нації.

Оскільки значна кількість товарів і послуг виробляється церковними установами (наприклад, монастирями) для власного споживання або споживання поза ринкових механізмів, складається враження, що ці господарства не беруть участі в економічному виробництві такою мірою, щоб впливати на структуру національного доходу. Однак продовольчі та деякі інші товари, котрі виробляються монастирською общиною для власного споживання, представляють натуральний дохід монастиря і оцінюються за цінами, які мали б за них заплатити за умови купування. Тобто вироблений натуральний продукт має певну грошову вартість шляхом обчислення її за умовною оцінкою. Такий облік надає можливість зіставити доходи церковного та світського господарств і визначити, яку долю у сукупному доході (наприклад, сільськогосподарському) займають товари, вироблені для власного споживання. Тому безумовним у нинішній час є визнання такого виробництва частиною загального виробництва в країні.

До економічної діяльності можна віднести також безоплатні послуги духовних осіб, пов'язані з благодійництвом (робота в лікарнях, сиротинцях, закладах освіти тощо), тому що подібні послуги мають потенційну ринкову вартість.

Економічною складовою постійного процесу створення доходу нації є також облік церковного житла — орендованого, власного і такого, що здається в оренду. Оскільки характер житлової економічної послуги базується на володінні житлом, то передбачається, що таке житло приносить дохід, розглядається в економічному контексті як прибуткове підприємство і має ринкову ціну, яку можна обчислити як валову ренту відповідно до валової ренти, дійсно отриманої від такого самого житла у даному регіоні.

Щодо власності, котра належить релігійним установам, то вона, беззаперечно, функціонує в економіці як певна економічна структура, має самостійні поточні й капітальні витрати, що дає можливість оцінювати їх частку в економіці. Стосовно церковної власності (лікарні, школи, просвітницькі заклади, будівлі та споруди тощо), яка надається для колективного користування, то підрахувати ці послуги у кожному окремому випадку є можливим, незважаючи на відсутність деякої порівняльної інформації.

Таким чином, усі вироблені церковними установами товари і послуги можна враховувати у складі економічних благ суспільства.

Оцінку релігійно-економічної діяльності можна здійснити, якщо скористатися основними теоріями економічного виробництва, які розглядали джерела і складові національного багатства.

Розвиток цих уялень не є предметом нашого аналізу, однак кожна фундаментальна економічна теорія виділяла те головне в процесі суспільного виробництва, що характеризувало складові багатства суспільства і надавало можливість враховувати частку тих чи інших суб'єктів у ньому.

Так, меркантилістська доктрина XVI ст. розглядала національне багатство у вигляді запасів золота, і її представники трактували накопичення золота релігійними організаціями як активну участь церкви в господарському житті.

Теорія фізіократів у XVII ст. визначала основою економічного виробництва сільське господарство, володіння землею та виробничою діяльністю на ній, отже, представники цієї теорії розглядали церкву як складову економіки, оскільки церковні організації були великими землевласниками практично в усіх цивілізованих країнах того часу.

Економічні теорії матеріального виробництва XVIII ст. в основу економічного розвитку поклали безпосередню виробничу діяльність, і послідовники даних теорій відзначали, що церковні установи у цей період володіли власними мануфактурами, використовуючи найману робочу силу.

Концепції економічного розвитку, що ґрунтуються на домінуючій ролі фінансового капіталу (кінець XIX–XX ст.), давали можливість економістам цього напрямку аналізувати участь церкви у фінансових операціях великих банків, формування власного фінансового капіталу тощо.

Таким чином, економічна думка повинна була враховувати наявність релігійної складової в економіці і визначати тією чи іншою мірою її частку.

Найбільш показовою в цьому сенсі є історія розрахунків національного доходу представниками економічних шкіл, які, розвиваючи ідею необхідності обліку багатства, створеного продукту нації, намагалися врахувати різні економічні фактори, що визначали добробут суспільства.

Певна річ, ці розрахунки були логічним результатом свого часу, але нас цікавить, як видатні економісти у різні періоди підходили до оцінки економічного місця церкви.

Обчислення національного доходу за Г. Кінгом

Перші обчислення національного доходу були здійснені в Англії. Ці розрахунки за 1688 р. зробив Грегорі Кінг і виклав їх у рукопису 1696 р. «Природні та політичні спостереження і висновки про становища і умови в Англії». Не вдаючись до подробиць обчислень Г. Кінга, відзначимо, що, виділяючи соціальні групи, кількість сімей, кількісний склад кожної сім'ї, а також середні дохід, витрати і збереження у розрахунку на сім'ю, Г. Кінг отримав не тільки сукупні національний дохід, витрати і збереження, але й дані про їх розподіл по соціальних і професійних групах. Зауважимо, що серед 27 виділених ним титулів і професій три пов'язані з релігійною діяльністю.

Так, соціальний склад, за Г. Кінгом, був наступним: світські лорди; духовні лорди; баронети; рицарі; есквайри; дворяни; вищі чиновники; нижчі чиновники; купці, що ведуть морську торгівлю, вищого рангу; купці, що ведуть морську торгівлю, нижчого рангу; юристи; священики вищі; священики нижчі; землевласники великі; землевласники дрібні; фермери (орендарі); особи науки та вільних професій; торгівці дрібні та великі; ремісники і кустарі; морські офіцери; армійські офіцери; матроси; робітники і слуги; батраки і бідняки; рядові солдати; бродяги. При цьому особи духовного звання при середньому річному доході на душу населення 7 фунтів 18 шилінгів мали такі доходи: духовні лорди — 65 фунтів, священики вищі — 10 фунтів, священики нижчі — 9 фунтів⁷.

⁷ Студенский П. Доход нации (теория, измерение и агнализ: прошлое и настоящее) / Пер. с англ. В. М. Кудрова. — М.: Издательство «Статистика», 1968. — С. 15.

Отже, доходи священнослужителів значно перевищували середньорічний дохід на душу населення. Далі з розрахунків Г. Кінга можна зробити висновки, що на 5 500 000 населення Англії 1688 р. до служителів церкви відносилося 52 520 осіб, тобто один священник приблизно на 100 людей.

Крім того, розрахунки Г. Кінга свідчать про розміри церковної десятини. Обчислюючи річне національне споживання м'яса, він відзначає, що 1 280 000 людей через бідність не можуть робити внески до церкви, а 1 020 000 людей збирають милостиню. Отже, внески до церкви не роблять 2 300 000 людей, відповідно, інша частина населення — 3 200 000 людей — є платниками десятини. При зазначеному вище річному доході на душу населення такий платіж становив до 8 шилінгів на рік з особи. Таким чином, церква отримувала на рік якнайменше 2 млн. фунтів щорічних внесків.

Звісно, розрахунки Г. Кінга не були присвячені церковним доходам і видаткам, але надають нам, серед іншого, уявлення про дійсне становище церкви та її багатство.

Національний дохід за розрахунками Б. Белла

Аналізуючи поточне економічне становище Англії, Бенджамен Белл, що товаришував з Адамом Смітом, зробив розрахунки національного доходу за 1799 р.

Він здійснив детальні обчислення і включив до 13 категорій доходу церковні доходи. Визначивши весь національний дохід країни у 236 млн. фунтів стерлінгів, він вирахував, що земельна рента дорівнює 40 млн. ф.с., прибутки фермерів — 35 млн. ф.ст., церковна десятина — 5,5 млн. ф.ст., грошовий дохід від державних відсоткових паперів — 15,5 млн. ф.ст., грошовий дохід від облігацій і векселів, включаючи дохід від вкладів у банки — 6 млн. ф.ст., житлова рента — 6,5 млн. ф.с., дохід осіб вільних професій — 2,5 млн. ф.ст., дохід від каналів, шахт і рибної ловлі — 5 млн. ф.ст., дохід від власності, що знаходиться в інших країнах, витрачений у Британії — 5 млн. ф.ст., дохід від внутрішньої роздрібною торгівлі — 5 млн. ф.ст., дохід від капіталу, розміщеного у зовнішній

торгівлі — 12 млн. ф.ст., дохід від капіталу, розміщеного у внутрішній торгівлі — 28 млн. ф.ст., доходи фермерів, зайнятих у промисловості, включаючи промислових робітників та інших, у розмірі від 15 до 60 ф.ст. на рік — 70 млн. ф.ст.⁸.

Отже, церковний дохід за своїм обсягом перебільшував доходи від каналів, шахт і риболовства, доходи від внутрішньої роздрібною торгівлі, дохід від закордонної власності і, фактично, дорівнював доходам від вкладень у банки. Церква була одним з найважливіших одержувачів доходу, впливаючи на розподіл і споживання суспільного продукту.

Ревізія податного обкладання у Російській державі (1720 р.)

Вивчення доходів духовного стану (як складової частини національного доходу) здійснювалося в Російській державі, де 1720 р. відбулася ревізія податного обкладання. У задачу ревізії не входило виділяти і розраховувати долю духовенства в національному доході, однак за зібраними даними можна судити про цю частку. За орієнтовними обчисленнями Синоду та Сенату, на 10 млн. тодішнього православного населення припадало біля 150 тис. сімейного духовенства за наявності 17–18 тис. церков. Якщо розподілити цю кількість за церквами (причтами), то вийде по 20 осіб на причт, враховуючи жінок. А саме: на чотири церковнослужителя (1 священик, 1 диякон, 1 дячок, 1 паламар) припадає у різних комбінаціях по 8 жінок (дружина, дочка, теща, свекров) і 8 дітей чоловічої статі (по 2 на кожную сім'ю). На 18 тис. церков це дає мінімальну цифру 360 тис. людей⁹. Отже, «біле духовенство» займало 3,6% від загальної кількості населення. Наведені цифри кореспондуються за кількістю священиків з розрахунками Г. Кінга.

⁸ Студенский П. Доход нации (теория, измерение и анализ: прошлое и настоящее) / Пер. с англ. В. М. Кудрова. — М.: Издательство «Статистика», 1968. — С. 105.

⁹ Карташев А. В. Очерки по истории Русской церкви. В 2-х т. — Т. 2 — Минск: Белорусский Экзархат, 2007. — С. 548.

Економічна таблиця Ф. Кене

У контексті вивчення участі церковних установ у господарському житті представляє інтерес відома економічна таблиця засновника фізіократії Франсуа Кене, складена 1758 р. Аналізуючи товарно-грошові потоки національного доходу у Франції, він відзначив у них економічне місце церкви та її дохід. Ф. Кене розрахував, що продукт обсягом у 5 млрд. ліврів, створюваний «продуктивним класом», виробляється зі щорічними витратами «продуктивного класу» у сумі 2 млрд. ліврів, з яких 1 млрд. представляє витрати на власне споживання і 1 млрд. — витрати на сировину і матеріали. Із 3 млрд., що залишилися, 1 млрд. — це сільськогосподарський продукт, що продається «безплідному класу», а 2 млрд. представляють собою дохід власників.

До власників у своїй економічній таблиці Ф. Кене відніс землевласників, церкву та державу, причому з двохмільярдної суми доходу $\frac{2}{7}$ йде на оплату державних податків, $\frac{4}{7}$ йде землевласникам і $\frac{1}{7}$ — церкві¹⁰. Отже, у Франції церква була одним з важливих елементів, що впливав на процес споживання і розподілу 5 млрд. ліврів відтворюваного річного продукту.

За класифікацією Ф. Кене, церква належала до «класу власників» і брала участь у процесі обігу національного продукту нарівні з «продуктивним класом» та «безплідним класом».

Розвиваючи ідеї меркантилістів, фізіократів, послідовників концепцій матеріального виробництва, дослідники здійснювали подальші розрахунки в інших країнах, крім Англії та Франції, враховуючи частку церкви у створенні національного доходу. Про це свідчать дані, наведені у «Словнику статистики» М. Мелхолла, опублікованому 1884 р., у якому здійснені розрахунки національного доходу по 18 країнах.

У підсумку, економічна думка, класифікуючи галузі, що беруть участь у створенні національного доходу, віднесла церкву до організацій некомерційного характеру, і Статистичне бюро Організації Об'єднаних Націй у всіх своїх щорічних публікаціях з 1950 р. враховує у національному доході частку церкви.

¹⁰ Студенский П. Доход нации (теория, измерение и анализ: прошлое и настоящее) / Пер. с англ. В. М. Кудрова. — М.: Издательство «Статистика», 1968. — С. 130.

У теорії взаємодії економіки та релігії важливе місце займає розкриття сутності економічної ролі релігії як способу впливу на господарську діяльність, насамперед, вивчення відносної самостійності релігії у сфері економіки, зокрема, її ніші у державній системі як надбудови.

Існування такої форми взаємовідносин, коли релігія (церква) визнається частиною офіційної організації держави, що дає можливість в різних країнах у різних історичних умовах державі фінансувати церкву, державним чиновникам — здійснювати управління справами церкви, призначати священиків, затверджувати акти, що регулюють внутрішню діяльність церкви, визнавати за церквою право здійснювати недержавні функції, керівництву державної релігії — брати участь у державних справах.

У різних країнах «орелігійнення» економіки набуває форм, за яких при підтримці держави створюється церковна власність, здійснюються участь у церковному фінансуванні капіталовкладень, у кредитуванні різних секторів економіки, у встановленні цін на різні види продукції. Крім того, церкві надається можливість брати участь у виробництві сільськогосподарської продукції, у регулюванні умов праці. Також економічні важелі церкви використовуються в зовнішньоекономічних відносинах держав.

У теоретичному плані важливим є аналіз різних історичних періодів, у які проявлявся прямий та зворотній вплив релігії на економічне життя. Вивчення взаємовпливу економіки та релігії надає можливість визначити економічні питання у Священних книгах та історії релігійної економічної думки.

Особливе місце у дослідженні займає пошук відповідності економічних законів виробництва релігійному стану суспільства та формулювання основних напрямів релігійної економічної політики, визначення рівня співвідношення економічної ролі релігії та господарського життя за стадіями розвитку національних економік. Характерні риси економічної ролі релігії проявляються у ключові моменти формаційного та цивілізаційного розвитку, зрощування на певних етапах релігії та економіки. Теоретичному аналізу підлягає визначення рушійних сил, що сприяють зменшенню чи збільшенню економічної ролі релігії.

Предметом теоретичного дослідження є з'ясування економічних можливостей існуючих релігій. Тому мова йде про показники, які б описували економічну складову тієї чи іншої релігії у певний історичний період і надавали змогу оцінювати її сучасний стан та прогнозувати економічну потенцію. За цими показниками, що історично виникали, склалися, закріплювалися за господарською діяльністю церкви, можна проводити досить достовірний економічний аналіз. Крім того, вони відповідають загальноприйнятим показникам в економічній науці, мають вигляд статистичної інформації і дозволяють розглядати господарську діяльність церкви як економічне явище.

Аналіз можна починати з моменту утворення приватної власності й держави і, відповідно, появи економіки в її сутнісному виді або з появи священних писань, їх вивчення і тлумачення. Вихідною основою також може бути перетворення релігії на державну. В цілому, враховуючи нерівномірність економічного розвитку і ступеню релігійності суспільства, встановити загальні часові точки для початку такого аналізу доволі складно.

При встановленні логіки дослідження ключовим питанням методології є визначення місця релігії та економіки в умовах змін і співвідношень цивілізаційних процесів і суспільно-інформаційних перетворень.

Якщо вважати, що поняття феодалізму, капіталізму і соціалізму являють собою ряд концептуальних схем, то вони побудовані вздовж осі, за яку взято відносини власності. Загальноцивілізаційні трансформації реалізуються вздовж осі, за яку взято комунікації, виробництво знань та інформації. Наявність системи кореляції між цивілізаційними і формаційними циклами засвідчує, що на підвалинах аграрної цивілізації розбудували свої структури і форми рабовласницький і феодальні суспільства, капіталістичні формаційні відносини дістали простір на базі індустріальної системи.

«Орелігійнення» продуктивних сил

У теорії взаємовпливу економіки та релігії, на наш погляд, продуктивною є *концептуальна схема, побудована вздовж осі зростання кількості народонаселення і віруючих* та тих ринків, їх ємності та структури, що створювалися як у цивілізаційних, так і у формаційних суспільствах.

Орелігійнені об'єми ринку в різні періоди відрізняються як масою наданих і реалізованих релігійних послуг і товарів, так і формами та методами церковного економічного впливу на ринок. Однак, як засвідчують численні факти, існує постійна тенденція до зростання попиту на церковні товари та послуги і постійно присутньою є пропозиція товарів і послуг з боку релігійних організацій.

Ринок, як в умовах цивілізаційного, так і в умовах формаційного аналізу, залежить від кількості людського ресурсу (віруючих), і ємність його завжди можна розрахувати за рівнем споживання.

Кількість народонаселення, кількість зайнятих в економіці і кількість віруючих з часу формування національних і світових релігій невинно зростають, отже, постійно збільшується маса робочої сили та продуктивного населення, яка є частиною «орелігійненого» продуктивного населення.

За часів становлення християнства кількість населення дорівнювала біля 230 млн. людей. У 1000 р. населення обчислювалося 275 млн. людей; 1500 р. — 450 млн. людей; 1650 р. — 550 млн. людей; 1800 р. — 900 млн. людей; 1850 р. — 1 170 млн. людей; 1900 р. — 1 617 млн. людей. Таким чином, на початку ХХ ст. у зоні впливу світових релігій знаходилося мільярдна складова продуктивної сили.

Зростання населення продовжувалося швидкими темпами, відповідно зростала кількість «орелігійненого» компоненту продуктивної сили, що позначалося на розвитку економік різних держав світу.

Так, у 1920 р. населення складало 1 811 млн. людей, у 1940 р. — 2 295 млн., у 1950 р. — 2 486 млн., у 1960 р. — 2 982 млн., у 1970 р. — 3 635 млн. у 1975 р. — 3 930 млн. (4 075 млн.), у 1985 р. — 4 837 млн., у 1987 р. — 5 млрд., у 2000 р. — 6 150 млн., у 2005–6 550 млн. На 2010 р. кількість населення становила 6,8 млрд. людей, на 2013 р. — понад 7 млрд..

Якщо до економічно активного населення віднести 40%, то кількість активної складової продуктивної сили складатиме 2,8 млрд. людей.

Так, кількість християн за часів зародження християнства становила кілька десятків людей, на сучасний період ця цифра сягає $\frac{1}{4}$ людства (майже 2 млрд. населення). Кількість мусульман на початок проповідання ісламу Мухаммедом становила кілька десятків

людей, на сучасний період — 20% населення (майже 1,5 млрд. людей). Буддизм та синтоїзм сповідують 11% людства (понад 700 млн. людей), індуїзм, конфуціанство і даосизм — 7,5%.

Таким чином, «орелігійнення» основної складової продуктивної сили суспільства постійно зростає, внаслідок чого діяльність продуктивних сил незалежно від власного внутрішнього розвитку потрапляють під прямий і опосередкований вплив релігії.

Крім того, розвиток національних релігій упродовж усього історичного процесу закріплює на певних територіях релігійне забарвлення якщо не економіки в цілому, то принаймні її частини. Національна релігія виступає важливим фактором впливу на господарське життя титульної нації країни. Біля 80 держав світу вважають певну релігію державною, значна кількість держав визнає офіційними дві та більше релігії, причому кількість цих держав не є постійною.

Створення «орелігійнених» національних економік відповідає географічному розподілу релігій. Християнство поширене на всіх материках, причому католицизм розповсюджений у країнах Південної Європи, у Франції, Польщі, країнах Латинської Америки, окремих країнах Заходу та Півдня Африки, на Філіппінах. Протестантизм — в англо-американських країнах та Австралії. Православ'я дотримуються греки, народи Півдня і Центральної Європи, країн СНД (Росія, Україна, Грузія тощо) та Ефіопія.

Іслам поширений переважно в країнах Центральної, Південно-Західної Азії, Африці, Індонезії. Буддизм розповсюджений у Східній, Південно-Східній, Південній Азії. Народи Південної Азії сповідують також індуїзм. Конфуціанство і даосизм існують переважно в Китаї. Серед релігій, які є етнічною ознакою певного народу, — іудаїзм, синтоїзм, сикхізм та інші.

Розміщення «орелігійнених» продуктивних сил дозволяє умовно виділити ринки, що склалися на основі впливу тих чи інших релігій. Це ринки православних, католицьких, протестантських, мусульманських країн, ринки країн з національними релігіями. Зростання на таких ринках чисельності віруючого населення є передумовою того, що при управлінні економікою враховується цей фактор — у країнах з пануючими національними релігіями використання релігійних постулатів національної віри, а в країнах з пануванням світових релігій — норм і правил цих релігій.

Ріст народонаселення створив можливості для появи нових конфесій і течій, які формують нові сфери для працюючих вірян. Так, у протестантизмі виокремлюються англіканство і лютеранство зі своїм середовищем, в ісламі — відповідно, сунізм і шиїзм та їх середовище тощо. Крім того, існує зв'язок між зростанням чисельності населення і появою значної кількості нових релігійних течій, які також мають свою сферу економічного існування. Все це створює передумови для формування господарських організацій, діяльність яких базується на установках і принципах релігійних вчень, що сповідуються ними

Таким чином, великі орелігійнені національні ринки представляють собою складну горизонтальну, вертикальну і діагональну структури, на кожному рівні яких діють свої релігійні настанови. Це стосується також специфіки формування міжнародних економічних об'єднань.

У зв'язку з вищесказаним, окреме місце займає аналіз рівня релігійності населення у контексті економізації релігії. Релігійна свідомість, що бере участь в регулятивних суспільних процесах, здійснює певний вплив на сферу виробництва, де особистість виступає як носій віри, так і учасник суспільного виробництва.

Так, у період зростання населення з 6 млрд. у 2000 р. до 7 млрд. у 2010 р. орелігійнений відсоток людського ресурсу мав наступні показники. За результатами міжнародного опитування, яке проводив Вашингтонський дослідницький центр Pew Research Center “Релігія для людей і преси” у 44 країнах у 2002 р., було визначено відсоток релігійного населення: Сенегал — 97%; Індонезія — 95%; Нігерія та Індія — 92%; Пакистан — 91%; Малі — 90%; Філіппіни та Бангладеш — 88%; Південна Африка — 87%; Кенія й Уганда — 85%; Гана — 84%; Танзанія — 83%; Ангола і Гватемала — 80%; Бразилія — 77%; Гондурас — 72%; Перу — 69%; Болівія — 66%; Туреччина — 65%; Венесуела — 61%; США — 59%; Мексика — 57%; Аргентина — 30%; Польща — 36%; Україна й Узбекистан — 35%; Велика Британія — 33%; Канада — 30%; Словаччина — 29%; Італія — 27%; Південна Корея — 25%; В'єтнам — 24%; Німеччина — 21%; Росія — 14%; Болгарія — 13%; Японія — 12%; Франція та Чехія — 11%. До числа найбільш релігійних відносяться ісламські країни.¹¹ Стосовно України, то показники, представлені Вашингтонським дослідницьким центром і показники

¹¹ Газета “2000”. (блок “Аспекти”) — 21–27 лютого 2003 р. — С. 1.

власне українські дещо відрізняються. За соціальним опитуванням Українського центру економічних і політичних досліджень ім. А. Разумкова, на 2003 р. церкву відвідували 37,4% населення.¹² За даними Державного комітету у справах релігій за той же рік, частка віруючих громадян в Україні складала майже 50%¹³.

В умовах, коли кількість населення перевищила 7 млрд., можна аналізувати наступні показники орелігійнення людського ресурсу.

За результатами глобального опитування Міжнародного дослідницького центру Геллапа (Gallup International), проведеного у січні 2012 р. серед жителів різних країн, кількість релігійних людей у світі становить 59%, нерелігійних — 23%, переконаних атеїстів — 13%, не змогли відповісти — 5%.

Індекс релігійності серед представників різних конфесій становить: серед індуїстів релігійні — 82%, не релігійні — 12%; серед християн релігійні — 81%, не релігійні — 16%; серед мусульман релігійні — 74%, не релігійні — 20%, серед іудеїв релігійні — 38%, нерелігійні — 54%¹⁴.

У теорії відзначається зв'язок між релігійністю населення країн та рівнем їх економічного розвитку. Так, російські вчені (А. Мілехин, Ю. Синеліна) вважають, що у таборі найрелігійніших знаходяться переважно найбільш розвинені країни. У більшості країн з високим рівнем економічного розвитку релігійність не перевищує середніх показників. Виняток тут становлять Італія і США, де питання віри зведені практично до державної традиції. Країни БРІК утворили певний коридор, на «релігійному» кінці якого розташувалися Індія і Бразилія, а на «атеїстичному» — Китай. У протестантських країнах уже кілька десятиліть відсоток нерелігійних людей значно вище, ніж у католицьких. Виключенням є Франція, яка має свою історичну специфіку. Важливе значення для рівня релігійності має також становище, коли релігія є визначальним фактором самоідентифікації в умовах складних політичної та міжконфесійної ситуації¹⁵.

¹² Щёткіна Е. Стихия православия // «Зеркало недели», 15 ноября 2003 г.

¹³ Релігійна панорама. — 2004 р. — № 4. — С. 2.

¹⁴ Исследование Gallup International: мир становится менее религиозным // <http://gtmarket.ru/news/2012/08/02/4743>

¹⁵ Исследование gallup international: мир становится менее религиозным // <http://gtmarket.ru/news/2012/08/02/4743>

Існує точка зору професора фінансової історії Ніола Фергюсона, який пов'язує кількість годин, які проводять в середньому американські, британські, німецькі, голландські та норвезькі працівники на робочому місці, з рівнем їх релігійності — чим вона вище, тим працюватимуть робітники, — зробивши висновок про більшу працелюбність американців порівняно з європейцями¹⁶.

На нашу думку, не можна пояснювати успіхи країн з розвинутою ринковою економікою вищим рівнем релігійності їх населення або віросповідною чи конфесійною приналежністю. Навіть сам рівень цієї релігійності виміряти складно, оскільки різні соціологічні служби можуть надавати відмінні результати опитування населення. Але не враховувати релігійний фактор було б помилкою — як частина системи духовних цінностей, ментальності народу від не міг не позначитися на господарській діяльності людей.

У сучасний період віра у результат і результат віри — два поняття, що розходяться у просторі й часі. Сподівання на настання сприятливого результату після виконання ритуалу або обряду, який може бути прописаний цією дією, зводиться тільки до віри; так, у християн, іудеїв і мусульман воздаяння за вірою є імперативом служіння Богу. Віра, як факт найвищої адаптації індивідуума до навколишнього соціального середовища, являє собою продукт колективного розуму щодо усвідомлення останнім буття і пропозиції тієї чи іншої культури стосовно створення церковної общини¹⁷.

Щодо економічного результату віри, то вплив останньої, скажімо, на ріст ВВП є предметом окремих досліджень. Так, вчені Гарвардського університету, опрацювавши дані по 100 країнам за 40 років (у період з 1960 по 2000 рр.), дійшли висновку, що окремі релігійні настанови, зокрема, віра у потойбічну віддачу, прискорюють ріст ВВП, оскільки віруючі люди працюють більш сумлінно¹⁸.

Сучасний філософ Ф. Фукуяма, аналізуючи питання ефективності функціонування інституцій у різних суспільствах, відмічав

¹⁶ Приходько О. Религия как двигатель экономического развития // Зеркало недели. — 2004 г. — 10–16.01. — С. 11.

¹⁷ Жолудев С.И., Плотников В.Г. Влияние древних религий на современные общественные корпорации. — М.: Зебра Е, 2006. — С. 32.

¹⁸ Экономика и религия связаны // г. «Обзор». — 2008 г. — 17 апреля. — С. 4.

значення релігійних факторів, констатуючи, що у католицьких державах Європи економічна модернізація проходила довше, ніж у протестантських¹⁹.

Такої ж думки дотримувався свого часу М. Вебер. У праці «Протестантська етика і дух капіталізму» він дослідив, як протестантська доктрина сприяла активній комерційній діяльності, і зробив висновок про виникнення завдяки цьому трудової етики, що проголошувала цінність наполегливої праці самої по собі, а не лише її результатів у вигляді нагромаджених багатств.

В окремих теоріях розвиток економічних систем зіставляється з релігійною орієнтацією суспільства. Як зазначив А. Дж. Тойнбі, у середині X ст. православний світ робив більші успіхи, аніж західнохристиянський. Останній тоді був аграрним суспільством, у якому міське життя видавалося чимось екзотичним, а гроші вживалися дуже рідко. Натомість у православному світі існувала економіка, що ґрунтувалася на грошах і спиралася на торгівлю та виробництво²⁰.

Ч. МакКей у книзі «Екстраординарні популярні хибні думки та безумство натовпу», вперше опублікованій у 1841 р., зробив висновок, що до всіх «безумств», у тому числі й економічних, за 350 років спонукали політичні або релігійні причини.

Слід відзначити, що практично всі дослідження церковної діяльності певною мірою використовують концепцію видатного економіста А. Сміта, який визначав продуктивну працю як таку, що продукує капітал, тоді як непродуктивна обмінюється на дохід, тобто на заробітну плату або вигоду. Сутність його концепції зводилася до наступного положення: «Праця деяких з найбільш поважних класів суспільства, так само як і праця слуг, не виробляє жодної вартості Їхня служба, хоч якою почесною, корисною та необхідною вона є, не виробляє геть нічого, чим можна було б забезпечити в подальшому подібну кількість послуг. ... До цього ж таки класу слід віднести як деякі з найбільш серйозних і найбільш важливих професій, так і деякі з найбільш легковажних: священики, правники, лікарі та всілякі літератори, а також артисти, комедіанти, музиканти ... тощо»²¹.

¹⁹ Фукуяма Ф. Кальвинистський манифест. 15 марта 2005 г. // www.religare.ru.

²⁰ Тойнбі А. Дж. Дослідження історії. Т. 2 / Пер. З англ. — К.: Основи, 1995. — С. 179.

²¹ Цит за: Розанвалон П. Утопічний капіталізм. Історія ідеї ринку / Пер. З фр. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. — С. 83.

Послідовники різних економічних шкіл XIX ст. А. Гарніє-Пажес, О. Бланкі, Нассау Вільям Старший (Сеніор), А. Шторх показували, що суспільству потрібні не лише матеріальні продукти. А. Шторх у «Курсі політичної економії або Викладенні початків, що обумовлюють народне благоденство» зауважує, що лікар виробляє здоров'я, монарх виробляє безпеку, священник виробляє культ, художник виробляє смак тощо, тобто, вони зайняті виробництвом, але нематеріальним.

Звідси зрозумілою є спроба повязати структуру суспільства та його економічну складову з питанням суспільного розподілу праці. Конструктивною є ідея англійського соціолога Ф. Паркіна, який, досліджуючи праці М.Вебера, пов'язав тип релігії з класовою соціальною структурою суспільства. Релігійна приналежність визначається місцем, яке займає той чи інший клас (стан, група) у системі суспільного поділу праці, а також рівнем добробуту, способом життя, характером і змістом професії. Зокрема, селяни, пролетарії, дворянство і буржуазія дотримують різних релігійних поглядів, оскільки матеріальні інтереси та життєвий досвід у них значно різняться. Традиційні верстви населення — селяни, ремісники, купці, феодала, бюрократи, — не схильні підтримувати протестантизм, який містить нові принципи трудової етики і професійного покликання.

У виборі релігії грає роль навіть просторовий фактор: наприклад, робітники текстильної промисловості, працюючи у закритих приміщеннях, мають сильні сектантські устремління, тоді як аграрні робітники такої властивості не мають. На взаємозв'язок соціального становища та релігійності звертає увагу М. Вебер, аналізуючи кальвінізм і капіталізм. Два різні за матеріальним і соціальним становищем класи буржуазії і робочих рівною мірою тяжіють до кальвінізму²².

«Релігійний економізм»

Особливе місце у теорії взаємовпливу економіки та релігії посідають ідеї групи соціологів — представників так званого «релігійного економізму» (Родні Старк, Роджер Фінке), які, застосовуючи

²² Цит. За Кравченко А. И. Социология М.Вебера: труд и экономика. Раздел II / Социология труда. — М., 1997.

економічний підхід у дослідженні релігійності населення, пояснюють наявність релігійного плюралізму та значної кількості вірян конкуренцією серед церков і деномінацій, попитом і пропозицією на релігійні послуги.

Теорія зводить релігійні інститути до ринкових агентів, а релігійні традиції стають споживацькими товарами. Таким чином, релігійна діяльність знаходиться під впливом ринкової економіки.

Економіка релігії на практиці розглядається в рамках теорії поведінки споживача. Моделі поведінки церкви розглядаються в умовах однієї конфесії або багатоконфесійності, тобто, аналізується діяльність церкви як монополіста і як такої, що діє у площині релігійної конкуренції. Це дає можливість церковну діяльність розглядати у рамках як монополістичної, так і досконалої конкуренції.

У роботах з економіки релігії для аналізу застосовується інструментарій мікроекономіки. Так, поведінка індивіда у релігійній діяльності описується категоріями винагороди та витрат, церковні послуги — моделлю вибору, церква як монополіст розглядається як організація, що залежить від корисності своїх послуг, економічної ренти.

У теорії досліджуються рівноважна ціна послуг, максимальна кількість споживачів (віруючих); вивчаються гранична корисність релігійної послуги, ціни виробників релігійних послуг, ризики для віруючих (не знайти задоволення своєї релігійної потреби); розглядається економічний вибір церкви у сучасному світі.

Представник теорії «релігійного економізму» професор соціології Вашингтонського університету Р. Старк зауважує: «Основним моментом є те, що найліпшим чином суспільство обслуговуватимуть кілька релігій, які в ньому зосереджені Я впевнений, що ми п'ємо більше газованих напоїв, бо існує 20 компаній, які їх випускають, а не одна «Кока-кола». Чому серед релігій так не може бути?»²³

Для дослідження релігійного плюралізму у другій половині 1980-х рр.. Р. Старк і Р. Фінке застосували таку ж статистичну формулу, яку Федеральна торгова комісія використовує для вимірювання конкуренції на споживчих ринках. Вони почали вживати

²³ Кріс Ші. Старі ортодокси мали рацію? Соціологія релігії раціонального вибору: попит і пропозиція серед вірних. «Нью-Йорк Таймс», 24 березня 2001 р. Переклад Вікторії Король // «Людина і світ». — 2002.- № 3. — С. 24–26.

економічну термінологію для описання релігійного середовища і виклали свої погляди у спільній праці «Дія віри: пояснення людського виміру релігії» (2000 р.).

За висновками вчених, багатоманітність релігій і релігійних організацій та конкуренція між ними є позитивним явищем для активізації релігії та збільшення кількості віруючих. Зрештою, конкуренція між церквами і навіть священнослужителями дозволяє людині відшукати церкву, яка найбільше відповідає її духовним устремлінням.

На міжнародному рівні цю теорію розвинув 1991 р. Ларі Яннаконе, професор економіки університету Санта Клари. Він зазначив, що 90% змін релігійності у країнах Європи, США, Нової Зеландії, Австралії можна співвіднести зі змінами у плюралізмі. У статтях інших авторів, де використовувалася дана теза, було зроблено висновок, що справжня різниця між релігійністю в Європі й США полягає в розбіжностях пропозиції.

Подібні методи аналізу застосовує ряд дослідників, вивчаючи діяльність Руської Православної Церкви (Розанова Н. М.)²⁴, причому взаємодія церкви і населення (потенційної та реальної пастви) розглядається як особливий ринок, де в залежності від цілей і характеристик економічних агентів — продавця і покупця релігійних послуг, — формується та чи інша рівновага. При цьому пріоритет у дослідженні надається монопольній позиції однієї церкви.

Теорія «релігійного економізму» підлягає зауваженням, зокрема, Пітера Бергера, директора Інституту релігії і міжнародних відносин при Бостонському університеті, який переконаний, що погляд на релігію з позиції ринкової економіки випускає з поля зору найважливіше — історію, значення, символізм та ритуал. «Від вкладання релігії в економічні рамки мало користі» — зауважив він²⁵.

«Релігійний економізм» має філософське підґрунтя. Так, посилаючись на дослідження американського філософа Кена Уілбера, Бернар А. Ліетар говорить про те, що ми не можемо зрозуміти

²⁴ Розанова Н. М. Экономический анализ института церкви // Экономический вестник Российского государственного университета. — Т. 3 — № 3. — С. 24–35. // <http://ecsocman.hse.ru/data/260/801/1219/24-35.pdf>

²⁵ Кріс Ші. Соціологія релігії раціонального вибору: попит і пропозиція серед вірних. «Нью-Йорк Таймс», 24 березня 2001 р. Переклад Вікторії Король // «Людина і світ». — 2002.- № 3. — С. 26.

«внутрішні» реалії, а здатні лише інтерпретувати зовнішні прояви, побачити, чи пов'язані вони між собою і зробити відповідні висновки. Тому «докази» у таких сферах, як психологічна і культурна, не можуть бути простими «об'єктивними» вимірами. Ці докази будуть завжди лімітованими конвергенцією зовнішніх знаків, які виправдовують інтерпретацію відповідних специфічних психологічних і культурних моделей²⁶.

У цій же площині знаходиться концепція професора Гарвардського університету Джозефа Ная. У 1990-ті рр. він висунув теорію, згідно якої висока моральна репутація країни допомагає їй розширювати свій вплив і отримувати необхідну підтримку в періоди кризи²⁷.

У цьому ж дусі висловлюється відомий вчений Поль Джонсон, який відзначав наступний зв'язок: послаблення клерикалізму в різні часи і в різних суспільствах має тенденцію підсилювати економічну динаміку²⁸.

Наведену на початку нашої глави ідею А. Маршалла про релігію та економіку як рушійні сили можна знайти у висловлюваннях радикально протилежних вчених і політиків.

Так, католицький теолог Б. Хехір зауважує: «все ще розповсюдженою є думка про те, що зовсім не обов'язково пізнати сутність релігії, щоб зрозуміти, що собою уявляє наш світ. Цілком необхідними вважаються знання в галузі економіки, стратегії, законодавства, але аж ніяк не релігії. Ані в підручниках з міжнародних відносин, ані в книгах з принципів організації зовнішньополітичних інститутів не йдеться про необхідність поглибленого вивчення релігії, оскільки вона не розглядається як суспільна сила, що має значний вплив на світ, з яким нам приходиться мати справу»²⁹.

Цю ж думку продовжує видатний політик США М. Олбрайт, яка писала: «Релігія — потужна рушійна сила, і характер її впливу на світ залежить насамперед від того, які почуття вона навіює та на

²⁶ Бернар А. Лиетар. Душа денег. — М.: Олимп, 2007. — С. 40.

²⁷ Цит за: Олбрайт М. Религия и мировая политика / Мадлен Олбрайт; Пер. с англ. — М.: Альпина Бизнес Букс, 2007. — С. 72–73.

²⁸ Джонсон П. История евреев. — К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 2000. — С. 202.

²⁹ Цит за: Олбрайт М. Религия и мировая политика / Мадлен Олбрайт; Пер. с англ. — М.: Альпина Бизнес Букс, 2007. — С. 88.

які дії надихає. Задача лідерів полягає в тому, щоб використовувати на благо весь той потенціал релігії, за допомогою якого людей можна об'єднати, і по можливості не допускати виникнення таких ситуацій, коли релігія стає причиною розбрату. Для цього потрібно як мінімум усвідомлювати, що духовно-релігійні аспекти нашого життя потребують і заслуговують на вивчення»³⁰.

Про вплив релігії на суспільно-економічний розвиток висловлюється сучасний філософ С. Хантінгтон, який визначав, що західне християнство, спочатку католицизм, а потім католицизм і протестантизм, — це, безсумнівно, найбільш важлива історична особливість західної цивілізації. Протягом значної частини першого тисячоліття те, що зараз відоме як західна цивілізація, називалося західним християнством. Реформація і Контрреформація, а також розділення західного християнства на протестантизм на півночі та католицизм на півдні також здійснили вплив на західну історію, яка абсолютно відрізняється від східного православ'я і вельми далека від латиноамериканського досвіду³¹.

Ф. Фукуяма так сформулював це питання. Протестантсько-сектантський тип релігії, привезений до Америки першими європейськими іммігрантами, завжди залишався одним з найбільш важливих джерел схильності жителів країни до колективної взаємодії. Враховуючи, що це врівноважувала також притаманна їм індивідуалістична тенденція, парадокс полягає в тому, що не в останню чергу провісником цієї тенденції був той же самий тип релігії. У вченні протестантських сект був закладений подвійний заряд: ставлячи під сумнів існуючі інститути, воно водночас давало потужний поштовх формуванню нової спільноти³².

Той же Ф. Фукуяма відмічає регулюючу форму релігії в економіці, що базується на розумінні своєї божественної ролі у житті: «Між існуванням надприродного закону та індивідуалізмом немає прямого зв'язку, оскільки залишається відкритим питання про те, ким закон буде тлумачитися. Наприклад, католицька церква,

³⁰ Олбрайт М. Религия и мировая политика / Мадлен Олбрайт; Пер. с англ. — М.: Альпина Бизнес Букс, 2007. — С. 88.

³¹ Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. Пер. с англ. Т. Велимеева. — М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2006. — С. 95

³² Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию: Пер. с англ. / Ф.Фукуяма. — М.: ООО «Издательство АСТ»: ЗАО НПП «Ермак», 2004. — С. 459.

призначивши себе у посередники між волею Бога і народом Божим, закріпила власне тлумачення цієї волі у якості останньої істини. Перебуваюсчі тривалі віки у ролі вищого арбітра, вона дала санкцію великій кількості суспільних інститутів, вважаючи їх такими, що узгоджуються або, як мінімум, не розходяться з Божественними установками, причому мова йшла не лише про сім'ю і державу, але й про нечисленну множину священницьких, чиновницьких і дворянських позицій у проміжку між ними. По суті, у католицьких країнах церква сама по собі стала головним зосередженням організацій суспільства: оберігаючи своє становище хранителя брами, що веде до Бога, вона у той же час гарантувала сталість моральних стандартів»³³.

Складовим елементом теорії може бути думка Е. Фромма, який зазначав: «У світлі того, що відчуження сучасної людини несумісне з монотеїзмом, можна було б очікувати, що священники і рабини опиняться у перших лавах критиків сучасного капіталізму. Хоча правильно, що з боку вищих авторитетів католицької церкви і ряду священників і рабинів різних рангів така критика була, але всі церкви переважно належать до консервативних сил сучасного суспільства і використовують релігію, щоби підтримати людину в робочому стані, стані задоволення глибоко нерелігійною системою»³⁴.

Відомо, що основні школи, концепції, підходи отримали наступні дисциплінарні вияви: філософія релігії, соціологія релігії, психологія релігії, історія релігії, географія релігії. Кожний напрям розглядає особливості визначення сутності релігії у різних понятійних межах. Так, філософська апологетика та філософська критика релігії досліджують її роль у житті людини і суспільства; взаємодія релігії із суспільством визначає її місце у суспільній системі та її соціальні функції; проблеми релігійної свідомості, релігійної віри розкривають мотивацію поведінки людини в суспільстві.

Крім того, релігія як соціальне явище має свою історію, досліджувану на загальному і на окремому конфесійному рівні. Також

³³ Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию: Пер. с англ. / Ф.Фукуяма. — М.: ООО «Издательство АСТ»: ЗАО НПП «Ермак», 2004. — С. 464.

³⁴ Фромм Э. Здоровое общество. Догмат о Христе: [пер. с нем.] / Э.Фромм. — М.: АСТ: Транзиткнига, 2005. — С. 208.

розповсюдження цього явища має географічні ознаки. Доповнюють цю сукупність дослідження економічного плану, які стосуються економіки релігії, історії економіки релігії, відносин релігії та економіки, вивчення економічної потенції релігії як самостійного фактору суспільно-економічного розвитку.

У дослідженні взаємовпливу економіки та релігії автор погоджується з теоретичними й методологічними підходами, викладеними у праці «Академічне релігієзнавство»³⁵. Це стосується історії релігії та історії економіки релігії, вивчення релігії не в статичній, а в динамічній. Також це стосується місця взаємовідносин релігії та економіки в релігієзнавстві та економічній теорії як наук.

Праця «Академічне релігієзнавство» надає можливість використовувати понятійно-категоріальний апарат релігієзнавства і застосувати його при дослідженні взаємовідносин економіки та релігії, враховуючи при цьому використання загальних понять і категорій — «релігія», «релігійні відносини»; соціологічного аспекту — «релігійна організація», «релігійна громада», функції релігії тощо, поняття і категорії історичного аспекту — історичні типи релігії, етнічні та національно-державні релігії, світові релігії, нові релігійні течії і напрями.

У методологічному плані в концептуальну схему аналізу взаємодії економіки та релігії вкладається представлена класифікація моделей державно-церковних відносин, а саме:

1. Теократія — отождолення державної (світської) і духовної влади; форма правління, за якої функціонування держави та її інституцій, регламентація суспільного життя визначаються панівною церквою та її органами.

2. Повна залежність церкви від держави (цезаропапізм).

3. Державна церква — законодавча підтримка стану певної церкви в державі, державне фінансування церковних інституцій, виконання церквою державницьких функцій.

4. Модель відокремлення церкви від держави.

5. Модель державної підтримки окремих церков при наявності державної толерантності до релігійних організацій.

6. Модель церковного сепаратизму³⁶.

³⁵ Академічне релігієзнавство. Підручник. / За наук. ред. професора А. Колодного. — К.: Світ Знань, 2000. — 862 с.

³⁶ Академічне релігієзнавство. Підручник. / За наук. ред. Професора А. Колодного. — К.: Світ Знань, 2000. — С. 599.

Концептуальною є ідея С. Хантінгтона щодо формування економічної потенції релігійних установ. Аналізуючи розділення світської та духовної влади, він оцінив цей процес наступним чином: протягом всієї західної історії спочатку церква взагалі, а потім різні церкви існували окремо від держави. Бог і кесар, Церква і держава, духовна і світська влади — таким був переважаючий дуалізм західної культури. Лише в індуській цивілізації існував такий же чіткий розподіл на релігію і політику. В ісламі Бог — це кесар, у Китаї та Японії кесар — це Бог, у православ'ї кесар — «молодший партнер» Бога. Це розділення і неодноразові зіткнення між Церквою і державою, типові для західної цивілізації, у жодній іншій цивілізації не мали місця. Це розділення влади дало неоцінний внесок у розвиток свободи на Заході³⁷.

Релігія є елементом духовного життя людини, але вона водночас є джерелом інформації про існуючі на різних етапах розвитку людства способів господарювання, а в процесі формування і розвитку здійснює вплив на них: спричиняла певні господарські дії, стимулювала або стримувала економічну активність; релігійні організації самі виступали як господарюючий суб'єкт, вступали в економічні відносини між собою та з іншими суб'єктами, здійснювали вплив на економічний розвиток держави. І, безсумнівно, для кожної епохи, народу, держави, і звісно, релігії, пануючими стають свої норми та оцінки методів господарювання, оскільки, за словами С. Булгакова, людина завжди має певну філософію господарювання, тобто певну систему оцінки норм та ідеалів стосовно господарського життя³⁸.

³⁷ Хантінгтон С. Столкновение цивилизаций. Пер. с англ. Т. Велимеева. — М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2006. — С. 96

³⁸ Булгаков С. Н. История экономических и социальных учений. — М.: Астрель, 2007. — С. 33.

ГЛАВА II

БАЗОВІ ЕКОНОМІЧНІ НОРМИ, ПОНЯТТЯ, НАСТАНОВИ, ПРИПИСИ У СВЯЩЕННИХ КНИГАХ І РЕЛІГІЙНИХ ВЧЕННЯХ

Якщо припустити, що релігійне вчення проявляє себе з моменту фіксації його у священних книгах, то можна стверджувати, що норми, поняття, настанови, приписи, які відносяться безпосередньо до економічної діяльності людини, виступають невід'ємною складовою того чи іншого релігійного вчення.

Якщо розуміти, що релігійні вчення, норми, приписи, настанови, що мають економічний зміст, відносилися до конкретних складових господарської діяльності суспільства, то можна розглядати їх як релігійні нормативи, що регулюють цю господарську діяльність.

Якщо аналізувати норми, приписи, настанови економічного змісту, їх зв'язок, логічну послідовність, ступінь і рівень узагальнення, то релігійні вчення, безумовно, є формою викладення економічних поглядів, що мають теретичний і практичний характер.

Крім того, норми, настанови, приписи економічного змісту в священних книгах можна розглядати як модель економічної поведінки людини та суспільства, яке сприймає це релігійне вчення як основу своєї діяльності.

Також не викликає сумніву, що економічні норми, настанови, приписи, які знайшли своє відображення у релігійних ученнях, відбивали наявність реальних економічних відносин.

Таким чином, аналіз кожної норми, настанови, припису окремо і в цілому дає можливість дослідити механізм взаємодії релігії та економіки на рівні релігійних вчень.

Розглядаючи економічний зміст релігійних вчень, безумовно, можна виділити наступний момент. Релігійні вчення оперують як базовими економічними поняттями (праця, власність, земля, гроші тощо), так і похідними (позика, відсоток, борг, мито та ін.), які у повсякденному житті людини є реаліями господарських відносин.

Слід відзначити, що економічні за своїм характером положення священних книг торкаються основних засад розвитку економіки, роз'яснюють порядок використання факторів виробництва і передбачають застосування різних санкцій економічного та неекономічного характеру.

Важливим моментом є те, що економічні норми, настанови, приписи, викладені у священних книгах, за своєю суттю представляються не застиглими формами, а надають можливість застосовувати їх у динаміці в процесі економічного розвитку, і тому постійно являються актуальними для господарської діяльності.

Святе писання кожної релігії — це результат «одкровення» одному з засновників релігії. Оскільки записане одкровення є «голосом Бога», кожен вірянин має неухильно його дотримуватися. Піддавати сумніву Святе писання означає сумніватися в авторитеті самого Бога³⁹.

Процес праці у релігійних вченнях

Релігія не тільки централізовано акумулює економічні сили суспільства, але й централізовано виробляє норми економічної поведінки в соціумі. Економічний акт членів суспільства тоді стає свідомо організованим і сприйнятим, коли набуває своєї форми у суспільній свідомості. А якщо ця свідомість зміцнена релігійним переконанням, то вона набуває характеру суспільно свідомої діяльності, і релігія вже безпосередньо починає впливати на суспільну діяльність людини.

Аналізуючи себе у суспільній діяльності, людина вимушена спиратися на нормативні суспільні установки. Отже, кожен вид економічної діяльності людини повинен узгоджуватися з існую-

³⁹ Священные писания: Краткий путеводитель / Перев. С англ. — М.: ООО Изд. дом «София», 2004. — С. 14.

чими нормами, де важливе місце займає загальногрупова мораль у формі релігії як домінуючого припису для всієї громади, у якій здійснюється ця економічна діяльність.

Оскільки в основі суспільної діяльності лежить праця, то саме всі форми праці — індивідуальної, групової, родоплемінної, суспільної, — насамперед у вихідному своєму виді регулюються релігійними нормами.

Безумовно, релігійно-економічний регламент діяльності людини первинний по відношенню до правової норми регуляції такої діяльності.

Регулюючи процес праці, релігійна установка визначає і закріплює відносини, що виникають у процесі праці.

Праця є одним з основних факторів виробництва, результат якого — створення благ, що задовольняють людські потреби. Образний вислів у Книзі Приповістей Соломонових: «Шеол й Аваддон не наситяться — не наситяться й очі людини» [276:20]⁴⁰ засвідчує розуміння безмежності потреб людей, які можна задовольнити завдяки праці.

Вивчення різних релігійних поглядів щодо праці дозволяє виділити наступні аспекти: розгляд необхідності праці людини взагалі; обмеження щодо праці; розподіл результатів праці; праця як чеснота; трудова етика.

Зупинимось на першому аспекті — чи повинна людина працювати, і, якщо повинна, то якою мірою. Звернемось до етнічних релігій Сходу, а також до світових релігій, у яких ставлення до праці не було однозначним.

Древні вчення, що ґрунтуються на складних філософських конструкціях, внаслідок ідеологічних метаморфоз перетворилися на релігійні вчення і вірування, концептуально виходять з базового поняття, символу.

До таких релігійно-філософських побудов належить даосизм — світоглядна система облаштування космосу, яка бере початок з основного вихідного принципу «Дао».

⁴⁰ Аваддон (“місце зникнення”) і Шеол — назви пекла в іудаїзмі, яке інколи уособлювалося у вигляді чудовиська з широко відкритою пащею, яке безкінечно ковтало свої жертви.

Даосизм: бездіяльна дія

Ця філософська ідея про джерело всього суцього, передпочаток буття і небуття, знаходиться у площині проникнення у поняття Дао, причому Дао, як система розуміння всього суцього, розглядається у доступних для людини образах. За визначенням О. Меня, Дао розкривало правила і порядок, смисл і закон, найвищу духовну Сутність і життя, пронизане цією Сутністю⁴¹.

Істина вчення лежить у розумінні того, що Дао є початком-джерелом неба і землі, матір'ю всіх речей. Дао — найглибша брама народження. Воно існує вічно, його дія невичерпна як нескінченна нитка. Досягнення Дао — це стремління до спокою і гармонії. Пошук справжнього шляху в ученні вимагає глибоких роздумів і споглядання, і через це вся людська діяльність представляється в ученні як безплідна суєта.

У великій книзі «Дао де цзин» є пряма вказівка: «Краще нічого не робити, аніж прагнути до того, щоби що-небудь наповнити».⁴² Пасивне існування в даосизмі визначалося терміном «ву вей» або «бездіяльна дія».

Учення про Дао в окремі історичні періоди охоплювало певні верстви населення і коливалося у межах від замкнених сект до численних общин. Ідея глумачення Дао була домінуючою в ученні цих об'єднань, але принцип споглядання і відходу від практичної діяльності залишався основним.

Ключові принципи даосизму, сформульовані Лао Цзи, сприйняті не тільки на Сході, але й у європейській частині світу, постійно звертаються до поняття не-діяння. Як відомо, Лао Цзи обґрунтував тезу про гармонійне сполучення Янь та Інь — закон Дао. Спокій і гармонія, злиття з Дао — ось до чого має прагнути людина і відповідно до чого діяти (а точніше — не діяти) у своєму земному житті. Оскільки Велике Дао перебуває у божественному спокої, то й людина не повинна метушитися. «Найслабкіші перемагають найсильніших. Небуття проникає всюди. Ось чому я знаю користь від не-діяння. У світі нема нічого, що можна було б порівняти з вченням безмовності і корисністю не-діяння»⁴³.

⁴¹ Мень А. У врат молчания. — М.: Фонд имени Александра Меня, 2002. — С. 27.

⁴² Лао-цзы / Сост. В. В. Юрчук. — 2-е изд. — Мн.: “Соврем. слово”, 2005. — С. 4–6.

⁴³ Мень А. У врат молчания. — М.: Фонд имени Александра Меня, 2002. — С. 31.

Лао Цзи відкидав усі знання, освіту, звичаї, соціальні норми. Відповідно ставився він і до господарської активності людини: «Хто діє — зазнає невдачі. Хто чимось володіє — втратить... Ті, хто, роблячи справи, поспішають досягти успіху, зазнають невдачі. Отже, досконало розумний не має пристрасті, не цінує ті речі, що важко здобути, навчається у тих, хто не має знань, і йде тим шляхом, яким йшли інші. Він додержується природності речей і не насмілюється діяти самовільно»⁴⁴. Цікаво, що Лао Цзи заперечував як зусилля окремого індивіда, так і суспільства в цілому, оскільки вони ведуть до дисгармонії зі світом.

З розвитком даоського вчення і формуванням неодаосизму (сюань сюе) з'явилося кілька тенденцій у трактуванні Дао як «найглибшого незбагненого». За першою, яку представляли Ван Бі та Хе Янь (III ст.), абсолютна байдужість і недіяння дозволяють людині бути у гармонії з Дао, яке є особливою нематеріальною сутністю, що протистоїть усьому суцільному.

Друга тенденція, представлена працями філософів Пей Вей, Го Сян і Сян Сю, характерна розглядом недіяння не як абсолютної бездіяльності, а як вияву природного ставлення до речей і до світу в цілому. Кожна людина має діяти, але природно, сама по собі, без зовнішнього впливу й примусу. Тобто даоси не закликали до руйнівної пасивності, а лише пропонували уникати зайвих дій.

Відповідно до третього трактування недіяння, людина повинна жити як «хвиля води, яку гонить вітер», зосереджуючись на миттєвих рухах й інстинктах, без рефлексії, не зв'язуючи себе суспільними нормами.⁴⁵ Оскільки світ перебуває у постійному русі й змінах, розвивається, живе і діє спонтанно, без будь-яких причин, то цією тезою можна пояснити і принципи недіяння.

Наведені вище положення стосуються даосизму як філософського вчення (дао цзя). Крім цього, розвивався також даосизм релігійний (дао цзяо) і даосизм безсмертних (сянь). Але у сукупності всі положення даосизму постійно навіюють думку про марноту земного багатства та прагнення його придбати — адже воно все одно згине. Таким чином, активна господарська діяльність (як і будь-яка інша) є безглуздою.

⁴⁴ Лао-цзы /Сост. В. В. Юрчук. — 2-е изд. — Мн.: “Соврем. слово”, 2005. — С. 24.

⁴⁵ История философии в кратком изложении /Пер. с чеш. — М.: Мысль, 1994. — С. 63.

У контексті нашого дослідження даоське вірування виступає антиподом релігіям діяльнісним і являється релігійним вченням без господарського змісту, якому протистоять релігії з потужним економічним наповненням.

Конфуціанство: діяльність заради суспільства

Інший підхід до економічної діяльності ми спостерігаємо в конфуціанстві. Простий перелік якостей людини у своїй основі передбачає успішність побудованого на них суспільства. Точно вивірені судження створюють моральну основу для економічних дій суб'єктів, що їх сповідують. «Завжди добре там, де є людяність, мораль, тому людині краще селитися там, де відсутня всяляка нелюдяність і зло». «Хто щирий у своїй людяності, той не скоїть зла»⁴⁶.

Або: «Люди постійно прагнуть до багатства, почесей, чинів, посад, проте, якщо житимеш за неправильними принципами, то не отримаєш ані того, ані другого. Приниження й бідність — це те, що відразливе для людей, але, якщо не керуватися точними правилами, то навряд чи зможеш позбавитися них. Якщо ж сам благородний муж втратив людяність, то хто може називати його благородним мужем»⁴⁷.

У розвитку цієї теми знаходиться наступна думка Конфуція: «Благородний муж Піднебесної нічим не бажає нехтувати, дорожить багато чим (порядністю, праведністю, доброчесністю) і слідує велінню свого обов'язку»⁴⁸. «Головне правило — це турбота про людей і відданість государю й вітчизні»⁴⁹.

Таким чином, вчителя Куна більше цікавило не питання економічної діяльності індивіда на власне благо, а його діяльність заради суспільства — адже Конфуцій все життя присвятив пошуку шляху до спокійного процвітання держави.

Перше місце у його вченні займало «виправлення імен» — кожен повинен поводитися відповідно до свого становища. «Коли людина дізнається про місце, де вона має залишитися назавжди, тоді ви-

⁴⁶ Конфуцій. /Сост. В.В. Юрчук. — 2-е изд. — Мн.: «Соврем. слово», 2005. — С. 36

⁴⁷ Конфуцій. /Сост. В.В. Юрчук. — 2-е изд. — Мн.: «Соврем. слово», 2005. — С. 37.

⁴⁸ Конфуцій. /Сост. В.В. Юрчук. — 2-е изд. — Мн.: «Соврем. слово», 2005. — С. 38.

⁴⁹ Конфуцій. /Сост. В.В. Юрчук. — 2-е изд. — Мн.: «Соврем. слово», 2005. — С. 39.

значиться настрої її душі. Коли настрої її душі визначиться, тоді припиниться будь-яке душевне хвилювання». Тобто, за висловом О.Меня, конфуціанство обіцяло «соціальний рай» на землі, натомість вимагаючи від кожного виконання свого обов'язку⁵⁰.

Сам Конфуцій, працюючи наглядачем за продовольчим постачанням, подавав приклад сумлінного виконання обов'язків. Він турбувався про якість товарів, цікавився способами підвищення врожаїв, дізнавався про досвід обізнаних людей, проявивши себе чесним і надзвичайно порядним урядовцем. Але його служіння справі, як і його вчення, були прикладом господарської діяльності чиновника, а не підприємця.

Буддизм: перевага споглядання над практичною діяльністю

Моральна основа філософсько-споглядального осмислення буття, закладена в ученні Будди, у практичній діяльності реалізується як заперечення останньої, але в буддизмі немає прямих вказівок на необхідність здійснювати послідовникам вчення таку діяльність у повсякденні.

Відомими є пояснення постулату не-діяння, яке дав сам Будда. Однаго разу він підійшов до багатого землевласника, що орав своє поле, і попросив подаяння. Землевласник — багатий брамін, — сказав Будді: «Якщо б ти орав і сів, як я, тобі не довелося б жebraкувати». — «Я також брамін, — відповів Будда, — сію, орю й пожинаю». — «Тільки ніхто не бачить, як ти ореш» — зауважив брамін. «Віра є моїм насінням, — відповів Будда; — боротьба із самим собою є благодатним дощем; мудрість є моїм ралом, яким управляє скромність. Наполегливість тягне моє рало, і я спрямовую його своєю думкою, закон є тим полем, яке я обробляю, а ужинок, що я збираю — це безсмертний нектар нірвани. Хто збирає цей ужинок, той нищить всі плевели смутку»⁵¹.

Таким чином, примат споглядання і міркувань над практичною діяльністю є основою релігійного вчення Будди.

⁵⁰ Мень А. У врат молчания. — М.: Фонд имени Александра Меня, 2002. — С. 50.

⁵¹ Цит за Религии мира. Энциклопедический словарь Ф.А.Брокгауза и И.А.Ефрон / Редактор-сост. И.Е.Арясов. — М.: «Вече», 2006. — С. 80.

У відомій Бенареській проповіді сутність позаматеріальної діяльності людини ґрунтується на розумінні наступних положень. Будда вчив, що все тілесне є матеріальним і, відповідно, тимчасовим, оскільки воно саме в собі носить зачатки розпаду. Доки людина зв'язана з матеріальним світом своїм тілесним існуванням, доти вона підлягає смутку, руйнуванню і смерті. Поки в душі людини панують погані бажання, вона буде відчувати незадоволення, марну втому і турботи. Даремно прагнути очистити себе поневоленням власної плоті. Моральна зіпсованість у душі людини пов'язує її з усім матеріальним світом. Викорінення всього поганого звільнить від страждань. Розуміння страждання і спасіння пов'язане з чотирма «благородними істинами», в основі яких лежать поняття страждання, походження страждання, знищення страждання, шляху, який веде до знищення страждання. Будда вчив, що чотирма істинами є: 1) нещастя завжди супроводжують життя (все, що існує, підлягає стражданню); 2) джерело всього буття лежить у пристрастях або хтивості (причина страждань — людські пристрасті); 3) звільнитися від буття можна тільки знищивши хтивість (звільнення від пристрастей звільняє від страждань); 4) цього можна досягти, піднімаючись чотирма сходами у нирвану. Чотири благородні істини у проповіді Будди засвідчують присутність страждання у світі, пояснюють його причину, стверджують, що воно може бути знищене, пояснюють, яким чином.

Крім того, у Бенареській проповіді розкривався шлях, що веде до знищення страждань (восьмиступеневий шлях) — правильна віра, правильна рішучість, правильне слово, правильне життя, правильна самотаранність, правильні думки, правильне самозаглиблення. Причому шлях ченця і шлях мирянина відрізняється. Мирянин бере на себе п'ять заповідей («Панча шила»), які є обов'язковими для всіх послідовників Будди: не вбивати, не красти, не чинити перелюбу, не брехати, не пити напоїв, що викликають сп'яніння. Виконуючи заповіді, мирянин підкорює свої пристрасті, врятує себе.

Основна ідея вчення — досягнення духовної свободи, зречення мирських інтересів, — як не парадоксально звучить у нашому дослідженні, тільки заперечує діяльність, проте не заважає їй, оскільки знаходиться насамперед у площині особистої віри і пошуку особистого шляху до спасіння.

Тут ми спостерігаємо відчутну схожість буддійського вчення з даоським. Досконалість у даосизмі полягає у досягненні кінцевої мети — Спокою, а умовою досягнення Дао є самозаглиблення і духовне очищення. Недарма, мабуть, у період суперництва з буддизмом (V–VI ст.) з'явилася легенда, що Лао Цзи, від'їхавши на захід, прибув до Індії і дивним чином запліднив сплячу мати принца Гаутами, ставши таким чином батьком Будди.⁵²

Виконання приписів і норм учення з самого початку спричинило створення правил поведінки віруючих. Це стосується чернечих общин, рангів ченців, способів спілкування, збору подаянь тощо, так зване зведення законів «Пратімокша».

Відзначимо також, що розвиток буддизму — це становлення буддійської церкви, для якої правила закону, правила дисципліни перетворювалися на нормативно-поведінкову базу. Існуючі тексти Віная-пітаки і Сутта-пітаки засвідчують встановлення канонів буддизму, що у підсумку сприяло перетворенню його на державну релігію.

Таким чином, проповідуване в ученні Будди не-діяння не стало природною перепоною участі буддизму в соціально-економічному житті країн, де він був розповсюдженим.

Досягнення нірвани Будда обіцяв лише ченцям-бхікшу, які, серед іншого, не повинні приймати золота, срібла, певних видів їжі, а також власності у вигляді рабів, худоби чи землі, діяти у якості посередників, брати участі у покупках і продажах, а також у пов'язаних з цим шахрайствах. Вони мали ухилятися від азартних ігор, а також зберігання їжі та різних речей⁵³. Будда забороняв ченцям займатися більшістю видів діяльності — торгівлею, ремеслом, землеробством. Єдиною їх працею були споглядання, духовні справи і проповідь⁵⁴.

⁵² Мифы народов мира. Энциклопедия. (В 2-х томах). — М.: «Советская Энциклопедия», 1988. — Т. 2. — С. 38.

⁵³ Томас Э. Будда. Истории и легенды / Пер. с англ. — М.: ЗАО Центрполиграф, 2003. — С. 257–258.

⁵⁴ У Шрі-Ланці нараховується майже 60 тис. бхікшу у 6 тис. монастирях і храмах; у Монголії до революції 1921 р. майже 2/5 чоловічого населення були ченцями.

Нестача чоловіків-мирян у Тибеті привело до того, що головною робочою силою там стали жінки, які замінили чоловіків у всіх сферах виробництва. Російський східнознавець Г. Ц. Цибіков на початку XX ст. зазначав, що жінки ведуть власне господарство і виконують громадські повинності. Вони займаються торгівлею, самостійно керують доволі великими підприємствами, працюють чорноробами

Оскільки все населення не могло стати ченцями (хоча після проповідей Будди індійські села обезлюднювали — чоловіки йшли за ним, покидаючи сім'ї та господарство), необхідно було розробити шлях спасіння й для мирян. Для цього вони мали дотримуватися етичного кодексу «Панча шила», вірності Будді, його вченню, і тоді вважатиметься, що вони ступили «на шлях Будди» і будуть «звільнені від лих» (недаремно А. Дж. Тойнбі при розгляді політичного, культурного, економічного розвитку народів для позначення буддизму використовував поняття «махаяна», тобто «велика колісниця», «широкий шлях спасіння» — можливість спасіння не лише для ченців, а й для мирян). Але питання із спасінням мирян остаточно вирішене не було. Слід зауважити, що медитативна практика буддизму, яка сприяла особистому спасінню, займала багато часу, якого, відповідно, за таких умов не вистачало на господарську діяльність⁵⁵.

У сучасному світі буддизм також певним чином скеровує господарську діяльність. Світська людина має відмовитися від гонитви за придбанням все нового і нового майна, спрямувавши енергію, що вивільнилася, на медитацію, тобто духовне самовдосконалення. Головною потребою для людини і всього людства вважається досягнення внутрішнього спокою.

Як зазначав С. Булгаков, «... очевидно, що та ажитація, яка вимагається нинішнім економічним життям — біржова спекуляція,.. телефон, комерційні зв'язки всього світу, що характерні для сучасного економічного життя з його економічною істерикою, — виявляться психологічно абсолютно несумісними з тими стремліннями до спокою і пригніченню життя, які пропонує буддизм. Тому серед інших причин, яких, певна річ, багато, і буддизм виступає не останньою в економічному застої Сходу і у поневоленні його білою расою західної Європи»⁵⁶.

на полях і будівництві, ткалями, підмайстрами у типографіях, кузнях, слюсарних і токарних майстернях, на шкіряних заводах, носять воду, чистять нечистоти у містах і селищах, охороняють і прибирають урядові й громадські установи тощо (Ахметшин Н. Х. Путешествия по Китаю: Заоблачный Тибет. Чай в Шангриле — М.: АСТ: Восток-Запад, 2007).

⁵⁵ До речі, можна згадати маніхейство, яке виникло у III ст.. в Персії (засновник — перський мислитель Мані), поширилося в Європі й Азії, а в VIII-IX ст. стало державною релігією уйгурів. Заборони у маніхействі були подібні до буддійських, зокрема, тому, хто хотів врятуватися, суворо заборонялося займатися звичайною фізичною роботою.

⁵⁶ Булгаков С. Н. История экономических и социальных учений. — М.: Астрель, 2007. — С. 36–37.

Іудаїзм: сумлінна праця — обов'язок людини

Релігійне вчення іудаїзму, яке також сформувалося в Азії — у її Південно-Західному регіоні, — відрізнялося від спокійно-споглядалих даосизму та буддизму певним прагматизмом, хоча питання **необхідності праці** також не було чітко визначеним.

Книга Буття розповідає про прокляття, накладене Богом на Адама за непослух: «... проклята через тебе земля! Ти в скорботі будеш їсти від неї всі дні свого життя. Тернину і осот вона буде родити тобі, і ти будеш їсти траву польову. У поті свого лица ти їстимеш хліб, аж поки не вернешся в землю ...» [Буття, 3: 17–19]⁵⁷.

Дослідники іудейської міфології Р. Грейвс та Р. Патай відзначають, що цей сюжет, у якому сільськогосподарська праця представлена як прокляття, накладене на людину, відображає погляд середземноморського населення на фізичну працю (символом якої є орання) як на тяжку і неминучу повинність. Адже ще до формування Біблії давньогрецький письменник Гесіод вважав сільську працю злом, на яке безжальні боги прирекли людство.⁵⁸ Коли в іудаїзмі подається опис Царства Божого, то праця у ньому, звісно, відсутня.

Відомий вислів ребе Рава, наведений у Талмуді: «У Прийдешньому світі ми не будемо ні їсти, ані пити, ані народжувати дітей, ані займатися справами»⁵⁹. Хоча проти того, що праця є покаранням, свідчить те, що серед пекельних мук покарання працею відсутні.

Надалі у Торі про працю пишеться не як про покарання чи прокляття, а як про обов'язок людини. Ми знаходимо численні заклики до сумлінної праці. У Книзі Приповістей Соломонових ми зустрічаємо з цього приводу чималу кількість висловлювань: «Аж доки, лінюху, ти будеш вилежуватись, коли ти зо сну свого встанеш? Ще трохи поспати, подрімати ще трохи, руки трохи зложити, щоб полежати — і прийде, немов волоцюга, твоя неможливість, і злидні твої, як озброєний муж!» [6: 9–11].

⁵⁷ Біблія або Книга Святого Письма Старого й Нового Заповіту. — М.: Вид. Московського патріархату, 1988 р.

⁵⁸ Грейвс Р., Патай Р. Иудейские мифы. Книга Бытия. Пер. с англ. Л. Володарской. — М.: Б.С.Г. -ПРЕСС, 2002. — С. 115.

⁵⁹ Каплан А. Если бы вы были Б-гом. /Пер. с англ. Пинхас Гиль. — Иерусалим, “Шамир”, 1995. — С. 58.

Або далі по тексту: «Хто обробляє землю свою, той хлібом насичується, хто ж за марницею гониться, той позбавлений розуму»; «... зароблене руками чоловіка до нього впаде»; «Роботяща рука пануватиме, а лінива даниною стане» [12: 11, 14, 24].

У Священній книзі зазначено: «П'яниця й жерун збідніють, а сонливий одягне лахміття» [23: 21]. Доріканню лінивим присвячені вірші Книги Приповістей Соломонових 13:4; 16:26; 19:15; 19:24; 20:4,13].

Перегукується з ними Книга Еклезіястова: «Від лінощів валиться стеля, а з опущених рук тече дах» [10: 18]⁶⁰.

У Талмуді зазначено: навіть якщо матеріальне становище дозволяє не працювати, треба займатися корисною працею, бо неробство веде до отупіння.⁶¹ Неробство веде також до розпусти і до похмурого стану духу. Отже, праця дає можливість не тільки заробити необхідні кошти на матеріальне забезпечення себе і своєї родини, але також служить засобом розвитку особистості.

Зауважимо, що згадувані в Талмуді мудреці теж мали своє професійне заняття — землеробство, ковальство, шевство, будівництво, ткацтво, торгівля тощо.

Види праці вважалися в іудаїзмі нерівноцінними — законотелі поділяли ремесла на чисті (наприклад, виробництво ароматичних речовин) і низькі (пастушество, візництво, дрібна торгівля, ремесло різника).

Релігійні обмеження приписували чоловікам займатися ремеслом, яке б дозволяло уникнути тісного контакту з жінками. До таких належать, наприклад, парикмахерська справа, робота в бані, прання.

У Священній книзі підкреслюється, що праця не обов'язково має приносити добробут, оскільки подателем блага є Бог і, відповідно, успіх у праці засвідчує Божу милість.

Найпочеснішим і найважливішим заняттям в іудаїзмі вважалося вивчення Тори. Віруючий повинен обов'язково виділяти час для цього: Так, вказано: «Якщо людина повинна орати, коли настане час орання, сіяння, коли настає час посіву, жати під час жнив, молотити у молотьбу і віяти, що ж буде з Торою?»⁶²

⁶⁰ Біблія або Книга Святого Письма Старого й Нового Заповіту. — М.: Вид. Московського патріархату, 1988 р.

⁶¹ Сидур тфила. — Іерусалим: "Геулим", 1991. — С. 247.

⁶² Большая электронная еврейская энциклопедия. Стаття «Труд».

Розуміючи необхідність праці, законовчителі, щоправда, відзначали потребу поєднання вивчення священних текстів зі світською працею. Про це знаходимо в Талмуді слова рабина Гамліеля, сина ребе Іуди а Насі: «Добре вивчення Тори [коли воно сполучається] зі світськими справами, бо така подвійна праця відволікає від гріха...»⁶³.

Але ці заняття все ж не визнавалися рівноцінними: «Попередні покоління піклувалися насамперед про вивчення Тори і лише потім — про роботу, і досягали успіху і в тому, і в іншому; наступні покоління чинили навпаки і не досягли успіху ані в тому, ані в іншому»⁶⁴.

Також праця розглядається як релігійна чеснота. У наведених вище словах ребе Гамліеля можна відзначити ще один аспект необхідності праці — вона є засобом відволікання людини від гріховних думок і вчинків.

Отже, сумлінна праця схвалювалася як чеснота, і навіть релігійна. Про це, зокрема, свідчать такі слова: «Піклується праведний життям худоби своєї, а серце безбожних жорстоке» [Кн. Приповістей Соломонових, 12:10].

В іудаїзмі, на відміну від християнства, відсутня практика відлюдництва, оскільки служіння Богу передбачає серед іншого, трудову діяльність і прояв Божої волі у всіх сферах дозволеної діяльності. Отже, в іудаїзмі відсутній прямий релігійний вплив на примушення (відчуження) від продуктивної праці.

Звернемо увагу на *нормування робочого часу* в іудаїзмі. Так, це питання детально розписане у Книзі Левіт, де визначені робочі й святкові дні, а також дні відпочинку:

У Книзі вказано, що: «Шість днів буде робитись робота, а дня сьомого — субота повного відпочинку, святі збори, жодної роботи не будете робити. ... Оце свята Господні, святі збори, що скличете їх у їхнім означенім часі: У місяці першім, чотирнадцятого дня місяця під вечір — Пасха для Господа. А п'ятнадцятого дня того місяця — свято Опрісноків для Господа, сім днів будете їсти опрісноки. Першого дня будуть святі збори для вас, — жодного робочого зайняття не будете робити. ... Сьомого місяця, першого дня місяця буде вам повний спочинок, — пам'ять сурмлення. ... А десятого дня

⁶³ Сидур тфила. — Иерусалим: "Геулим", 1991. — С. 252/

⁶⁴ Большая электронная еврейская энциклопедия. Стаття «Труд».

того самого місяця — день Очищення ... А кожна душа, що буде робити яке заняття того самого дня, — то Я вигублю ту душу з-посеред народу її. ... П'ятнадцятого дня того сьомого місяця, — свято Кучок, сім день для Господа. Першого дня святі збори, жодного робочого зайняття не будете робити. А п'ятнадцятого дня сьомого місяця, коли ви збираєте врожай землі, будете святкувати свято Господне сім день; першого дня повний спочинок, і восьмого повний спочинок» [23:3–7; 23:23–39].

Причому Бог, аби надати можливість суботнього відпочинку під час перебування єврейського народу в пустелі, подаючи манну небесну, послав її на шостий день удвічі більше, ніж у всі інші, щоб вистачило на день суботній.

Сувора заборона суботньої праці охоплює різні види діяльності. Саме слово «шабат» пов'язане зі словом «припинення», має глибокий сенс не як звичайний відпочинок від роботи, а як певна перерва, зупинка часу, оскільки у суботу змінюється темп життя, його організація. Шабат є святом на честь завершення створення світу Богом; однією з Десяти заповідей, які дав Бог іудеям, була заповідь пам'ятати день суботній, щоб святити його.

Рабини-талмудисти виділяють дві головні сторони заповіді: перша — ставитися до суботи як до свята (святкування «оног шабат» — «веселощі суботи»); друга полягає у забороні роботи. Щодо останнього положення, то Тора містить наступні прямі заборони і обмеження: «Сидіть кожен у себе, — нехай сьомого дня не виходить ніхто з свого місця!» [Вихід, 16;29]. «Шість день буде робитися праця, а дня сьомого буде вам свято, — субота спочинку від праці для Господа. Кожен, хто робитиме працю в нім, буде забитий! Не розпалите огню за суботнього дня по всіх ваших осадах» [Вихід, 35: 2–3]. У книзі Неємії засуджуються ті, хто чавлять виноград, носять снопи, нав'ючують на ослів всілякий тягар, щоб везти до Єрусалиму, продають тварин, рибу, провозять тягарі через єрусалимські брами [Неємії, 13:15–22].

Рабини доповнили ці положення детальними правилами. Ними були виділені сім основних категорій заборонених робіт, які у свою чергу були поділені на 39 заборон: вирощування і приготування їжі (11 заборон); виготовлення одягу (13 заборон); шкіряні роботи і письмо (9 заборон); будівництво і руйнування житла (2 заборони); розпалювання і гасіння вогню (2 заборони); завершення роботи

(1 заборона); перенесення речей з одного володіння до іншого (1 заборона). Також була заборонена будь-яка діяльність, пов'язана з названими видами робіт⁶⁵. Крім того, законовчителі встановили цілий ряд заборон, мета яких — не дати іудею зробити дію, пов'язану з порушенням заборон⁶⁶.

Особливе місце в іудаїзмі займає регламентація відносин між роботодавцями і працівниками. Вони базуються на положенні про ставлення до угоди між робітниками і роботодавцями як до закону, порушення якого вважається гріхом. Головними обов'язками роботодавця є вчасна виплата заробітної плати (затримання її вважається пограбуванням) і заборона примушувати робітника працювати понад часу, обумовленого угодою. Дані приписи стосувалися не тільки євреїв, але й чужинців.

У Біблії зазначено з цього приводу: «Не будеш утискати наймита, убогого й незаможного з братів твоїх та з приходька свого... Того ж дня даси йому зарплату, і не зайде над нею не заплаченою сонце...» [Повторення Закону, 24: 14].

Або у тексті зазначено: «Горе тому, ... хто каже своєму ближньому працювати даремно, і платні його йому не дає...» [Єремії, 22: 13].

Також обов'язком роботодавця є повага до місцевих звичаїв і дотримання їх (наприклад, годування робітників обідом).

Обов'язком робітників є використання робочого часу виключно для виконання роботи. Якщо робітник використовує його для сторонніх занять, в іудаїзмі це також зглядається як пограбування роботодавця. З метою дотримання цього правила релігійний закон навіть дозволяє робітникам здійснювати моління, залишаючись на будівельних лісах або деревах, а також здійснювати коротку молитву після їжі, щоб не витратити робочого часу.

Вченими-талмудистами були доповнені положення Біблії постановою про переважні права робітника у разі виникнення суперечностей між ним і роботодавцем. Найманий робітник має право за власним бажанням припинити роботу на роботодавця, оскільки є вільною людиною.

⁶⁵ Пилкінгтон С. М. Иудаизм Пер. с англ. — М.: ФАИР-ПРЕСС, 2001. — С. 251.

⁶⁶ Так, не слід витирати ноги об землю, тому що при цьому порушується заборона роботу категорії «орання». Заборонено розкривати парасольку, щоб не порушити заборону будівництва.

Поряд з суворо дотримуваною ритуальною частиною іудаїзму, особливе місце у ньому займають етичні проблеми, які також не оминають економічних відносин. Так, сутність слів «Я ходитиму перед обличчям Господнім на землях живих!» [Псалом 116: 9]. Рабин Іегуда у Вавілонському Талмуді тлумачить як визначення щирої релігійності людини не по тому, як вона поводить себе у синагозі, а за її поведінкою на торговій площі, оскільки вислів «земля живих» позначає місце для проведення ринкових торгів. А вчений і підприємець XVII-XVIII ст., Рабин Цві Хірш Койдовер писав: «Тільки той, на кого можна покластися у справах, вважається благочестивою людиною»⁶⁷.

Дослідник Пол Джонсон у книзі «Історія євреїв» зазначає, що іудаїзм завжди давав сильну мотивацію до завзятої праці, і ця мотивація у процесі розвитку іудаїзму зміцнювалася й підсилювалася. На його думку, коли у II ст. утвердився рабинський іудаїзм і зникла паразитична за своєю сутністю каста клерикалів (храмові священники, саддукеї тощо), зріс вплив релігії на економіку. Рабинський іудаїзм вимагав найповнішого використання євреями наданих Богом здібностей. Рабини закликали опановувати не лише теоретичні але й практичні знання, і самі були часто успішними комерсантами. За допомогою рабинського іудаїзму ці закони адаптувалися до умов сучасності через процес раціоналізації. «Євреї стали першими великими раціоналізаторами в світовій історії», і першим наслідком цього було перетворення євреїв на підприємців. Значна частина єврейського правознавства періоду Середньовіччя присвячувалася тому, як зробити ділові операції чесними та ефективними⁶⁸.

Християнство: релігійно-економічний зміст поняття праці

Стосовно місця праці у християнстві, то на думку С. Булгакова, духовні корені господарської енергії Європи були закладені у загальній позитивній оцінці світу й праці, яку дало християнство. Оскільки спочатку воно розповсюджувалося у першу чергу серед рабів і бідноти, людей праці, то природно, що у християнському

⁶⁷ Абрамович М. Л. Бизнес по-еврейски: 67 золотых правил. — Ростов-на-Дону: Феникс, 2007. — С. 13–14.

⁶⁸ Джонсон П. История евреев. — К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2000. — С. 202.

вченні звеличується людська особистість як така, а разом з нею — і праця. У той же час Євангеліє говорить про людську свободу, тобто незалежність людини від її економічного і соціального становища.

Праця вважається для людини необхідною, що підкреслюється у Святому Писанні неодноразово, починаючи з Божого наказу Адамові: «У поті свого лица ти їстимеш хліб...» [Буття, 3: 19]⁶⁹.

У християнській традиції прокляття працею тлумачиться алегорично. Зірвавши з дерева пізнання плід, людина відмовилася від безперервної праці пізнання на користь отримання результату без зусиль, однак по волі Божій вона все одно не змогла уникнути важкої праці пізнання і самовдосконалення.

Таким же чином, звісно, можна витлумачити і слова «Коли труд своїх рук будеш їсти, — блажен ти, і добре тобі!» [Псалом 128: 2], або «... як хто працювати не хоче, — нехай не їсть!» [Друге послання Св. Ап. Павла до солунян, 3: 10].

І все ж таки у біблійних настановах йдеться не лише про філософський зміст наведених цитат, оскільки праця необхідна для забезпечення життєдіяльності людини, і автори Біблії неодноразово підкреслюють необхідність саме такої праці.

Водночас спостерігається суперечність у ставленні до праці, оскільки людина не повинна турбуватися про забезпечення себе земними благами, оскільки Бог подає їй все необхідне: «... Не журіться про життя своє — що будете пити, ні про тіло своє, — у що зодягнетесь. ... Погляньте на птахів небесних, що не сіють, не жнуть, не збирають у клуні, та проте ваш Небесний Отець їх годує. Чи ж ви не багато вартніші за них?» [Мф, 6: 25–26]⁷⁰.

Іслам: праця — один з видів служіння Аллаху

Розглядаючи місце праці в ісламі, зазначимо, що будь-яка робота, що дозволена ісламом, вважається виконаною для Аллаху, отже, праця виступає одним з видів служіння Аллаху. Іслам за суджує нероб і не дає жодного виправдання неробства.

⁶⁹ Біблія або Книга Святого Письма Старого й Нового Заповіту. — М.: Вид. Московського патріархату, 1988 р.

⁷⁰ Біблія або Книга Святого Письма Старого й Нового Заповіту. — М.: Видання Московського патріархату, 1988 р. — С. 9.

Наприклад, в ісламі оволодіння ремеслом можливе тільки з волі Аллаха. Про це свідчить наступний текст Корану. Аллах дає необхідний матеріал для виробів: «... Ми примусили джерело розпавленої міді текти для нього (Сулеймана)» [34: 12].

Або: «І послали Ми залізо, яке містить матеріал для ведення несамовитих воєн, а також багато інших користувань для роду людського [57: 25].

Згідно Корану, Аллах також надає підтримку в праведній праці. Наприклад, Аллах так схвалює майстерність Дауда: «І зробили Ми залізо м'яким для нього, промовляючи: «Зроби кольчугу на весь зріст, і переплети кільця найтоншим чином. І творить праведні справи, істинно, бачу Я все, що ви робите» [34: 10–11].

Особливе місце в Корані займає ковальське ремесло, яке дав Аллах людям: «І Ми навчили його робити кольчуги для вас, щоб вони захищали вас від нападів один на одного. Отже, чи будете ви вдячними?» [21: 80]. Виокремлення ковальського ремесла з усіх інших видів ремесел пояснюється його особливою важливістю для мусульман, які вели постійні завойовницькі походи.

При цьому у складному ремісничому виробництві використовувалися сили джиннів і шайтанів. Так, за повелінням Аллаха, для Сулеймана вони робили все, що він бажав: «... палаци та статуї, чаші, подібні до водоймищ, і величезні кухонні сосуди, укріплені на своїх місцях» [34: 12–13].

Схвалюється ісламом прагнення до сумлінної праці, оскільки вона дає можливість прогудувати і збагатити не лише окрему людину, але й всю мусульманську общину.

Надмірне заглиблення у релігію на шкоду праці в ісламі не схвалюється. Це підтверджує один з хадисів арабського богослова 9 ст. аль-Бухарі, який розповідає: «Одного разу кілька людей у супроводі відлюдника прийшли до Пророка (хай перебуває з Ним мир!). Пророк запитав: “Хто це?” Вони відповіли: “Це людина, що присвятила себе релігії”. Пророк знову запитав: “Хто годує його?” Вони відповіли: “Ми”. Тоді Пророк сказав: “У такому випадку ви кращі за нього»⁷¹.

Особливо треба зосередити увагу на ставленні релігії до різних видів господарської діяльності, суспільного поділу праці.

⁷¹ Максуд Р. Ислам /Пер. с англ. — М.: ФАИР-ПРЕСС, 2001. — С. 199–200.

Так, релігійні установки на організацію трудової діяльності виконували нормативну функцію, пов'язану з процесом розподілу праці, перш за все, на землеробство, скотарство, ремесло і торгівлю. Причому релігійне середовище встановлювало такі норми, які відповідали дійсним потребам даного суспільства у даній ситуації. І лише протягом часу, будучи сприйнятими суспільством, релігійні норми перетворювалися на акт, закріплений не лише релігійною свідомістю, але й правовим рішенням суспільства.

Землеволодіння в іудаїзмі

Звернемося до питання землеволодіння, через яке релігійні вчення засвідчують економічні відносини у суспільстві.

В *іудаїзмі* порядок землеволодіння був освячений непорушним завітом між Богом та народом Ізраїлю, якому Він обіцяв землю Ханаанську. Вся ця земля була розподілена між дванадцятьма колінами Ізраїльськими, їх племенами і сім'ями. Продаж землі дорівнювала довгостроковій оренді без права викупу, оскільки у ювілейний рік продана таким чином земля поверталася сім'ї, якій належала до цього. Ювілейний рік наставав через кожні сім суботніх років, тобто кожен 50-й рік. Він складався з двох років спокою, коли земля не засівалася, що полегшувало її передачу власникам і дозволяло уникати суперечок з приводу привласнення врожаю.

Фактична заборона продажу землі і заміна продажу лізингом на 49 років пояснювалася тим, що власником її вважався Бог, який дозволив євреям оселитися на ній. Як зазначено у Книзі Левіт: «А земля не буде продаватися назавжди, бо Моя та земля, бо ви приходьки та осілі в Мене. А ви в усій землі вашої посілості дозволяйте викуп землі» [25: 23–24].

Земельні наділи не були надто великими і розташовувалися навколо міст. Більшість городян переселялася навесні та влітку на оброблювані поля, ставлячи посеред них курені й намети. Такі поселення називалися «банот» — дочірні поселення міста.

Поступово спадкові земельні володіння збільшувалися за рахунок приєднання до спадкових земель: наділів дрібних землевласників, що розорилися; земель, пожалуваних царем із завойованих; насильницьки відібраних наділів. Засуджуючи цей процес, пророк

Ісайя казав: «Горе тим, що долучують дома до дому, а поле до поля приточують, аж місця бракує для інших, так ніби самі сидите серед краю!» [Ісаї, 5: 8].

Деякою мірою у Священній Книзі подані приписи про регламентацію актів купівлі-продажу землі. Тора містить неодноразові згадки про продаж землі та ціну купівлі, але відомості ці уривчасті, почасти неузгоджені. Зокрема, у Торі розглядаються наступні події.

Близько 2000 р. до н.е. Ханаан був густо населений, і ціна на землю була доволі високою. У Книзі Буття йдеться про покупку Авраамом у Єфрона землі (поля, печери Махпела на ньому і всіх дерев, що на полі) за 400 шеклів (сіклей) срібла [23: 16]. Шекль важив майже 11,5 г., отже, Авраам віддав за землю 4,6 кг. срібла.

Таким чином, купівля печери Махпела є першим прикладом отримання єврейським народом законного права власності у Ханаані. Як відзначив Рабин Юдан бар Симон, «Печера Махпела — це одне з трьох місць, де народи світу не можуть насміхатися над Ізраїлем, говорячи «це вкрадені землі». Два інші — це Храмова гора, куплена Давидом, і Шехем — місце погребіння Йосефа»⁷².

У Другій книзі Царів є відомості про покупку Давидом в Орні току, волів та упряжу за 50 шеклів срібла [24: 24]. У Першій книзі хронік (Параліпоменон) називається набагато вища ціна угоди — 600 шеклів золота [21:25]. Давид купував цю землю для спорудження жертовника (пізніше на його місці Соломон спорудив Храм), волів — для цілеспалення, а упряж — у якості дров для вогнища, тому, можливо, у Книзі хронік ціну перебільшено, щоб підкреслити шанобливість Давида до Бога.

У Книзі пророка Єремії записано, що Єремія купив поле у Ганамеїла в Анафорі за 10 і 7 шеклів срібла. Час Єремії — VII–VI ст. до н.е. — це важкий період, на який припадають набіги скіфів і облога Єрусалима вавілонянами, тож зрозуміло, чому ціна на землю так знизилася.

У Першій книзі Царів є відомості про покупку ізраїльським царем Омрі (IX ст. до н.е.) гори Шомерон за два таланти срібла для спорудження міста [16: 24].

Отже, у Священній Книзі неодноразово наводяться приклади тогочасних актів купівлі-продажу.

Значне місце у Торі займає регулювання різних аспектів виробничої діяльності на землі. Так, землероби мали дотримуватися за-

⁷² Недельные главы Торы // Открытая дверь. — 2000 г. — № 2 — С. 10–12.

конів і приписів, встановлених книгою Левіт: «Поля свого не будеш обсівати двоїсто (*двома родами насіння*). ... А коли ви ввійдете до Краю цього, і понасаджуєте всяке їстівне дерево, то плід його вважатимете за необрізаний, — три роки буде воно для вас необрізане, не буде їджене. А року четвертого весь плід його присвятиться для Господа. А року п'ятого будете їсти плід його, щоб помножився для вас урожай його» [19: 19; 19: 23–25].

Або у Повторенні Закону сказано: «Ніхто не візьме в заставу долішнього каменя жорен або горішнього каменя жорен, бо він душу взяв би в заставу» [24:6].

У Мішні згадуються «чотири Нові роки», один з яких названий Новим роком дерев. Мішна мала визначити у сільськогосподарському календарі дату, яка б відокремлювала врожай плодоносних дерев одного року від урожаю другого року.

Іудейське свято Ту-Бішват — Новий Рік дерев, — має подвійне значення: свято саджання дерев і закінчення «податкового року» — від всіх плодів, що вистигли до 15 швата, відділялася десятина. У цей день євреї саджають рослини. Святкова трапеза складається зі злаків і фруктів, якими багата Земля обітована — пшениці, жита, інжиру, маслин, фініків, винограду, гранатів.

Так звані закони Сьомого року дають рекомендації раціонального землекористування: «Шість літ будеш засівати своє поле, і шість літ обтинатимеш свого винограднику, і збиратимеш урожай його, а сьомого року — субота повного відпочинку буде для землі, ... поля свого не будеш обсіювати, а винограднику свого не будеш обтинати» [Левіт, 25: 3–4]. Книга Виходу: «І шість літ будеш сіяти землю свою, і будеш збирати її врожай, а сьомого — опустиш її та полишиш її, і будуть їсти вбогі народу твого. ... Так само зробиш для виноградника твого, і для оливки твоєї» [23: 10].

Отже, кожний сьомий день вважався суботнім роком, тобто роком відпочинку для землі. Все, що зростало у цей рік, йшло на прогодування бідноті, мандрівникам, польовій худобі.

У Книзі Ісаї деталізується процес улаштування виноградника: «І обкопав Він його, й від каміння очистив його, і виноградом добірним його засадив, і башту поставив посеред його, і витесав у ньому чавило ...» [5: 2].

Таким чином, можна зазначити, що нормативні суспільні установки є домінантною частиною релігійних постулатів.

Ставлення до багатства у національних і світових релігіях

Регулюючи процес праці, релігійні норми мали регулювати також її результати, які у суспільстві характеризувалися поняттями «багатство», «прибуток», «злиденність», «збитки», а також визначати відносини між людьми у системі цих результатів праці. Отже, результат праці набував релігійного усвідомлення і релігійного обґрунтування, перш ніж стати законодавчою нормою суспільства.

Розглянемо ставлення до багатства як узагальнюючої категорії соціально-економічних відносин у різних релігіях.

Так, у *національних релігіях* — даосизмі, конфуціанстві, сикхізмі, іудаїзмі — склалося своє традиційне ставлення до цього питання.

У *даосизмі* базовим є наступний вислів Лао Цзи, який прямо виражає його ставлення до гонитвою за прибутками: «Немає більшого нещастя, ніж незнання меж своєї пристрасті, і немає більшої небезпеки, ніж прагнення до придбання багатств»⁷³.

У висловлюваннях *Конфуція* «Тай Бо» («Головний первісток») сказано «... Стережися бути багатим і знатним, коли у самій країні управління невірне і унікай бідності й незнатності, коли країна управляється правильно»⁷⁴.

Отже, розумне і справедливе управління державою є запорукою нагромадження її мешканцями багатства і досягнення високого становища, тобто можливість збагачення внаслідок господарської діяльності Конфуцій знову-таки розглядав через призму інтересів держави в цілому.

Досягнення високого рівня добробуту розглядалося вчителем Куном як справа другорядна, більше турбувала його проблема виховання «благородної людини». Це підтверджують слова Конфуція: «Благородний муж мало думає про їжу, більше думає про добродесний шлях. Працюючи хліборобом, можеш голодувати, але можеш і жити в добробуті, коли зайнятий пізнанням (вченням). Благородний муж думає про добродесний шлях і не турбується про те, що він бідний»⁷⁵.

⁷³ Мень А. У врат молчания. — М.: Фонд имени Александра Меня, 2002. — С. 30.

⁷⁴ Конфуций. /Сост. В.В. Юрчук. — 2-е изд. — Мн.: “Соврем. слово”, 2005. — С. 66–67.

⁷⁵ Конфуций. /Сост. В.В. Юрчук. — 2-е изд. — Мн.: “Соврем. слово”, 2005. — С. 119.

У *сикхізмі* цінується чеснота задоволеності тим, що маєш. Це дозволяє людині звільнитися від честолюбних устремлінь, заздрощів, зажерливості. Корисно згадувати про тих, кому гірше, ніж тобі, і про тих, хто нічого не має.

Успішна людина схильна забувати про Бога, тому процвітання не є благодворним для духовного розвитку. Гуру Нанак казав: «Задоволення й радість від золота, від срібла, ... від гарних коней, від м'якого ложа і палаців, задоволення від смачної їжі ... — як може Істинне Ім'я знайти собі місце перебування у серці, зайнятому ними?»⁷⁶.

За вченням сикхізму, жадібність, любов до грошей і прагнення до придбання й накопичення є гріхом. У земному існуванні багатства не допоможуть купити життя, здоров'я, або звільнити від страждань. Бажань у людини багато, а можливостей задовольнити їх не вистачає, тому слід розвивати почуття втіхи тим, що маєш.

В *йудаїзмі* засуджується гонитва за матеріальними благами як життєва мета, але для служіння Богу належним чином необхідними вважаються матеріальні засоби. Вислів з Талмуду «Де немає борошна, там немає й Тори» підтверджується, наприклад, необхідністю мати на столі у релігійні свята певний набір страв (золотаві смажені млинці на Хануку, мед і яблука на Новий рік, вино, мацу, гіркі трави ... на Песах).

Вдале ведення справ вважається виявом Божої милості: «Також кожна людина, що Бог дав їй багатство і маєтки, і владу їй дав споживати із того, та брати свою частину та тішитися своїм трудом, — то це Божий дарунок!» [Кн. Еклезіястова, 5: 18]. Злом є лише те багатство, яке нажите нечесним шляхом.

Людина може використати своє багатство тільки у земному житті, отже, його призначення — забезпечити власнику пристойне існування на цьому світі, оскільки, як говорить Мішна, «Коли людина покидає світ, ані срібло, ані золото, ані коштовне каміння не супроводжують її, лише Тора, яку вона вчила, і добрі справи, які вона зробила»⁷⁷.

⁷⁶ Успенская Е.Н., Котин И. Ю. Сикхизм. — СПб.: «Азбука-классика; «Петербургское востоковедение», 2007. — С. 165,169.

⁷⁷ Знакомство с религиями мира. Иудаизм. — <http://www.istok.ru/jews-n-world/Forta/index.shtml#0>

Слова з того ж Екклезіяста «... як поглянув я на все, що мої руки зробили й скільки завдав я собі клопоту, працюючи, — бачу, що все воно марне, тільки мучить дух, ніякої з того користі під сонцем. ... І зненавидів я працю мою... бо маю все те зіставити другому, хто постане по мені. Не у власті людській і се добро, щоб їсти та пити й насолоджувати душу свою тим, що працею здобув» [Кн. Екклесіястова, 2: 11–24], у яких чутно настрої буддійського світозречення, С. Булгаков пояснює як наслідок особистого розчарування у житті⁷⁸.

Отже, людина не повинна зосереджуватися тільки на отриманні матеріальних благ і водночас не зневажати добробут: «... убозтва й багатства мені не давай! Годуй мене хлібом, для мене призначим, щоб я не переситився та й не відрікся, і не сказав: «Хто Господь?» і щоб я не збіднів і не крав, і не зневажив мого Бога» [Приповісті, 30: 8–9].

Таким чином, як пересичення багатством, так і зубожіння ведуть до зневажання Бога, про що йдеться також у Повторенні Закону: «... щоб коли ти будеш їсти і наситишся і добрі доми будуватимеш ..., а худоба твоя велика та худоба твоя мала розмножиться, і срібло та золото розмножаться тобі, і все, що твоє, розмножиться, то щоб не загордилося серце твоє, і щоб не забув ти Господа, Бога твого...» [Повторення Закону, 8: 12–14].

Розглядаючи Бога як подателя благ, у священних книгах зазначалося наступне. Щоб нагодувати єврейський народ у пустелі, Бог подав йому манну — «хліб з неба». На кожную людину призначалося близько 4 літрів на добу; у шостий день (перед суботою) ця міра збільшувалася до 8 літрів. За Божим велінням, Мойсей неодноразово добував воду зі скелі. Під час перебування єврейського народу у пустелі, сорок років Бог давав їм манну небесну, їх ноги не розпухали, одяг не зношувався [Повторення Закону, 8: 2–5].

У Книзі Левіт, при проголошенні законів Сьомого та Ювілейного років, сказано: «І зошлю Я благословення Своє на вас шостого року, — і зродить врожай на три роки» [25: 21]. Там же зазначено: «Якщо будете ходити згідно з постановами Моїми, а заповідей Моїх будете додержувати, ... то дам ваші дощі в їхнім часі, і земля дасть свій урожай, а польове дерево дасть плід свій. ... і ви будете їсти

⁷⁸ Булгаков С. Н. История экономических и социальных учений. — М.: Астрель, 2007. — С. 37.

хліб свій досита, і будете сидіти безпечно в вашому Краї» [26: 3–5], а також: «Я дам її вам на спадщину її, землю, що плине молоком та медом» [Левіт, 20: 24].

У світових релігіях ставлення до багатства дещо відрізняється.

Так, у проповідях *Будди* демонструється марність намагань досягти хоч би якого матеріального добробуту. За його виразом, як прив'язаний до міцного стовбура собака, переміщується дурень неспокутуваний біля світового буття. Мучачи, обманюючи, дратуючи, гублячи, перетворюючи очікуване задоволення на страждання і смерть, панує невблаганна необхідність. Той, хто хоче придбати майно — купець, землевласник, пастух, солдат, чиновник, — повинен піддати себе стражданням, спеці, холоду, укусу змії, спразі та голоду. Якщо не придбає він бажаного, то скаржиться і тужить: даремно було те, що я потерпів, даремна вся моя праця. А як досягне він своєї мети, тоді зі страхом і труднощами охороняє придбане, щоб царі не викрали у нього або ж розбійники, щоб вогонь не спалив, вода не унесла, щоб не потрапило воно до рук ворожих управителів⁷⁹.

Не схвалюється пристрасне бажання збагатитися і в сучасному буддизмі. Духовний лідер Тибету Далай-лама XIV зазначив: «У безумстві нинішнього життя ми втратили розуміння справжньої цінності людини. Люди перетворилися на просту сукупність того, що вони виробляють. Вони діють як машини, функція їх — робити гроші. Це абсолютно невірно. Метою заробляння грошей є щастя людства, а не навпаки. Не люди для грошей, а гроші — для людей. Щоб жити, нам потрібно багато чого, отже, без грошей не обійтися, але ми повинні розуміти й те, що, коли багатства жадати надто сильно, гроші взагалі не приносять користі. Як вчать нас святі Індії й Тибету, чим ви багатші, тим більші страждання відчуваєте»⁸⁰.

За вченням про карму, жадібність, зажерливість, жорстокість ведуть до переродження у світ голодних духів (претів), які не можуть насититися, бо черево у них величезне, а рот — завбільшки з вушко голки. Водночас сам матеріальний добробут вважається свідченням гарної карми, а народження у багатій сім'ї — сприятливим переродженням.

⁷⁹ Ольденберг Г. Будда, его жизнь, учение и община. — М., 1905. — С. 247.

⁸⁰ Его Святейшество Далай-Лама. Буддийская практика: Путь к жизни, полной смысла / Пер. с англ. — М.: ООО ИД “София”, 2004. — С. 43.

У *християнстві* людина не повинна турбуватися про забезпечення себе земними благами, оскільки Бог подає їй все необхідне для життя: «... Не журіться про життя своє — що будете пити, ні про тіло своє, — у що зодягнетесь. ... Погляньте на птахів небесних, що не сіють, не жнуть, не збирають у клуні, та проте ваш Небесний Отець їх годує. Чи ж ви не багато вартніші за них?» [Мт, 6:25–26]⁸¹.

У традиційному уявленні багатством є нагромаджені матеріальні блага. Сучасна економічна думка розглядає багатство як все, що люди цінують, і таке визначення дозволяє включити у нього матеріальні та нематеріальні цінності.

Проте у релігійних судженнях справжнім багатством вважаються високі релігійно-моральні якості — любов до Бога, до ближнього, милосердя, смиренність, правдолюбство, чистота думок та вчинків тощо. Про це йдеться у повчаннях як Старого, так і Нового Завітів. У Приповідях Соломонових знаходимо, наприклад, слова: «Дім праведного — скарб великий, а в плоді безбожного — безлад» [15: 6]; «Ліпше добре ім'я за багатство велике, і ліпша милість за срібло та золото» [22: 1]. У Новому Завіті такі мотиви посилюються. «Яка ж користь людині, що здобуде весь світ, але душу свою запастить?» — промовляє Ісус до учнів [Мт, 16: 25]. В іншій притчі Він радить багатому юнаку: «Коли хочеш бути досконалим, — піди, продай добра свої та й убогим роздай, — і матимеш скарб ти на небі» [Мт, 19: 21]. При цьому роздавати майно слід було з любов'ю до ближнього: «І коли я роздам усі маєтки свої, і коли я віддам своє тіло на спалення, та Любові не маю, — то пожитку не матиму жодного!» [I Кор., 13: 3]. За свою щедрість християнин мав отримати винагороду: «Нехай кожен дає, як серце йому призволяє, — не в смутку й не з примусу, бо Бог любить того, хто з радістю дає! А Бог має силу всякою благодаттю вас збагатити, щоб ви, мавши завжди в усьому всілякий достаток, збагачувалися всяким добрим учинком!» [II Кор., 9: 7–8].

У Нагірній проповіді Ісус називає тих, на кого очікує Царство Небесне: на вбогих духом, засмучених, лагідних, милостивих, чистих серцем, миротворців, гнаних за правду.

⁸¹ Біблія або Книга Святого Письма Старого й Нового Заповіту. — М.: Видання Московського патріархату, 1988 р. — С. 9.

В ісламі всі багатства і блага, які дав Аллах, повинні обов'язково споживатися людьми, щоб вони отримували від них користь: «Аллах підкорив вам усе, що є на небесах і все, що є на землі, і щедро обдарував вас благами Своїми, як зовнішніми, так і внутрішніми» [Коран, 31:20].

У Корані знаходимо багато положень щодо природних багатств, які є результатом милості Аллаха. Він наповнив світ всіма благами, які можна відшукати у будь-якому місці. У Корані сказано: «Хіба не бачиш ти, що Аллах посилає воду з неба, і Ми виробляємо цим плоди різного кольору; і в горах є білі та червоні смуги, різних кольорів, а деякі з них чорні, як ворон. І подібно цьому люди, і звірі, і худоба різних кольорів...» [35:27–28]. Отже, щоб збагатитися, необхідно лише прагнення використати їх та людська праця.

При цьому багатство може бути отримане без порушень законів ісламу. Пророк Мухаммед роз'яснював: «Якщо хтось зібрав багатства недозволеним шляхом, а потім витратив їх на благодійність, це не зараховується йому, а лише ляже тяжким гнітом на нього». Також він казав: «Якщо людина наживає своє багатство, майно недозволеними шляхами, а потім робить благодійність, це не буде прийнято (Аллахом). Вона не отримає благословення, куди б їх не витратила. Її багатство не залишиться (після її смерті), а буде з нею в пеклі. Воістину, Аллах не спокутує один поганий вчинок іншим поганим вчинком ...»⁸².

Неможливим для мусульманина є пишання своїм багатством і зарозумілість через нього — у такому випадку заробіток вважається недозволеним, навіть якщо він отриманий законним шляхом.

В ісламі багатство засуджується тільки якщо воно веде до беззаконня, до скоєння гріхів, непослуху, розпутства і невіри у блага Аллаха. Майно Аллах дає людям як засіб для того, щоб прогудуватися [Коран, 4:5]. Той, хто помер, захищаючи своє майно, той вважається мучеником⁸³.

⁸² Шейх Юсуф Кардаві. Дозволеное и запретное в Исламе. / Переводчик М.Саляхетдинов. Третье издание. — М.: «Умма», 2007. — С. 39–40.

⁸³ В ісламі існують дервішські (жебракські) ордени, які особливого значення надавали вченню про добровільну бідність і задоволення малим. Всі дервіші, незалежно від вчення, духовної практики, ритуалів братств, до яких вони належали, поділялися на мандруючих і тих, хто постійно проживав в обителі під керівництвом старця (шейха, піра. У Лівії, зокрема, главою ордену є король).

Іслам забороняє марнотратство, але водночас засуджує жадібність і скупість. Водночас власність людини є недоторканною. У Корані записано: «У відплату за те, що вони скоїли, відсікайте руки злодію та злодійці як покарання від Аллаха, адже Аллах — Великий, Мудрий» [Коран, 5:38].

В ісламських законах ретельно розглядаються питання матеріального забезпечення родини. Серед чотирьох критеріїв, за якими слід обирати дружину, Пророк Мухаммед називав першим матеріальну забезпеченість, хоча головним фактором, певна річ, має бути релігійність обранці. З цього приводу він застерігав: «Не одружуйтесь на дівчині [лише] через її красу, бо це може погубити її; і не одружуйтесь [лише] через її багатство, бо це зробить її непокірною. Одружуйтесь на дівчині через її релігійність!»⁸⁴.

При укладанні шлюбу чоловік має виплатити дружині махр — цінний весільний подарунок, який являється виключно власністю дружини і зберігається за нею у випадку розлучення по ініціативі чоловіка або у випадку його смерті. Махр може становити будь-яка цінність або рухоме чи нерухоме майно, що мають певну вартість. Мінімальний розмір махра — 10 дирхамів (тобто 30 грамів срібла або їх вартість), максимальний не обмежений, але бажано, щоб він становив не більше 500 дирхамів (1500 грамів срібла або їх грошовий еквівалент). Він визначається обома сторонами і фіксується у свідочстві про шлюб, яке видається реєструючою особою — імамом, кадї, муфтієм.

У Корані закріплене також канонічне право спадкування [4:12]. Якщо спадщину отримує чоловік, то вона становить половину майна дружини, якщо у них немає дитини; якщо дитина є — чоловікам належить чверть спадщини після виплат по заповіту і боргам. У випадку смерті чоловіка дружина отримує чверть майна, якщо він не мав дитини, за наявності дитини — 1/8 доля спадщини. Розмір заповіту не повинен перевищувати третину від всієї спадщини.

⁸⁴ Аляутдинов Ш. Ислам в вопросах и ответах. — М.: ИД “Умма”, 2004. — С. 204.

Релігійне нормування позики

Особливе місце в священних книгах і релігійних вченнях займає питання релігійного нормування процесу надання позики.

В *іудаїзмі*, за одним з основних законів Тори, якщо єврей, незалежно від свого матеріального стану, потребує позики і просить про неї, слід позичати йому без стягнення відсотків. Навіть якщо позичальник добровільно пропонує повернути гроші з відсотком, кредитуру заборонено погоджуватися на це.

Заборона стягувати відсотки розповсюджується не тільки на грошові, але й на речові позики, і поширюється на позики, взяті на будь-який термін (навіть на дуже короткий). Проблема боргу не виникає, якщо єврей не пам'ятає точний розмір свого боргу і повернув більшу суму.

Закон про безвідсоткову позичку займає особливе місце у системі моральних правил і демонструє високу етику законів Тори, оскільки допомагає людині досягти високого рівня співчуття і причетності до потреб і почуттів оточуючих людей.

Дослідник П. Джонсон звертаючи увагу на релігійні норми щодо позики, посилається на працю Ф. М. Гейхелхейма «An Ancient Economic History» і відзначає, що суспільства Близького Сходу — єгиптяни, хети, вавілоняни, фінікійці, — розглядали неживу природу яку живу, таку, що може відтворюватися. Тому, коли позичали чи «харчові гроші» (оливки, фініки, насіння, тварин), чи монети, то цілком законним вважалося вимагати їх росту.

У Торі на лихварство покладалися обмеження: під відсоток заборонялося позичати євреям і дозволялося чужинцям. «Якщо позичиш гроші народові Моєму, бідному, що з тобою, то не будь йому як суворий позичальник, — не покладеш на нього лихви» [Вихід, 22: 24]; «Не візьмеш від нього (брата) лихви та прибутку ... Срібла свого не даси йому на лихву, і на прибуток не даси їжі своєї» [Левіт, 25: 35–36]; «Не будеш позичати братові своєму на відсоток срібла, на відсоток їжі та всякої речі, що позичається на відсоток. Чужому позичиш на відсоток, а братові своєму не позичиш на відсоток, щоб поблагословив тебе Господь ...» [Повт. Закону, 23: 20–21].

У Книзі Левіт зазначалося, що кожного сьомого року борги між євреями анулювалися. Борги анулювалися також у 50-й (ювілейний) рік⁸⁵.

⁸⁵ Джонсон П. Історія євреїв. — К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2000. — С. 204–205.

На думку дослідників, такі правила позики допомагали нечисленній іудейській громаді вижити і триматися спільно, хоча настанови Тори порушувалися, про що свідчать нарікання на лихварів у Книзі Неемії, Першій Книзі Самуїлової, Другій Книзі Царів, Книзі пророка Ісайї, Книзі пророка Єзекіїля тощо.

Щоб добитися дотримання Закону, Талмуд оголосив грішниками всіх причетних до лихварства (наприклад, писар та свідки) і назвав провиною прихований відсоток, такий, як надання позичальником приміщення без оренди, подарунки, корисна інформація та інше. Таке суворе дотримання закону відповідало потребам небагатих селян і ремісників-євреїв, а також невеликих єврейських общин, які могли отримувати прибутки, віддаючи гроші під відсотки неєвреям.

Згідно Тори, Бог наказує не брати лихви з *народу Його*, тобто народу, який уклав завіт із Богом. Найголовнішою відмінністю євреїв на час написання Тори було сповідання ними єдиного божжя. Єврейський коментатор Біблії і відомий вчений XIV ст. Леві Бен Гершом (акронім — Ралбаг; також відомий під іменами Маестре Лео де-Баньоль, Герсонід тощо) зазначав, що неєврея слід обкладати відсотком, оскільки не можна допомагати ідолопоклоннику.

Тут можна згадати думку грецького філософа Філона Олександрійського, який вважав що заборона на лихварство поширювалася на будь-кого з свого народу і зі своєї держави, незалежно від релігії.

У *християнстві* економічні відносини, які виникають у процесі позики, також набули свого релігійного тлумачення й змісту.

Так, у Євангеліє від Матвія, у Нагірній проповіді Ісуса сказано: «Хто просить у тебе — то дай, а хто хоче позичити в тебе — не відвертайся від нього». [5:42]. Перед цим у проповіді йдеться про неспротив злому: тому, хто хоче забрати сорочку, слід віддати ще й плаща, а тому, хто примушує відбути подорожню повинність — відбути її вдвічі більше⁸⁶.

Та ж ідея звучить у Євангелії від Луки: «А коли позичаєте тим, що й від них сподіваєтесь взяти, — яка вам за те ласка? Позичають бо й грішники грішникам, щоб одержати стільки ж. Тож любіть

⁸⁶ Біблія або Книга Святого Письма Старого й Нового Заповіту. — М.: Видання Московського патріархату, 1988 р. — С. 8.

своїх ворогів, робіть добро, позичайте, не ждучи нічого назад, — і ваша за це нагорода великою буде, і синами Всевишнього станете ви, — добрий бо Він до невдячних і злих!» [6:34–35]⁸⁷.

До речі, починаючи з IV ст., ряд соборних постанов (Нікейського, Гіппонського четвертого, Карфагенського соборів), спираючись на біблійні закони, заборонив взяття відсотків на капітал. З 1179 р. лихварі відлучалися від Церкви. Заборона лихварства тривала фактично до XV–XVI ст.

Відносини, що виникають в процесі позики, являються важливою складовою в *ісламі*.

Всі основні ісламські школи (мазхаби) підтримують ідею виключення з економічних відносин стягнення лихварського відсотка, що вважається недозволеною дією. Як зазначено у Корані, «Аллах дозволив прибуток в торгівлі, а лихву заборонив, той, до кого прийде це повчання, і він буде стриманим, тому буде за це поблажливість ...» [2: 276, 277]⁸⁸.

Уникати лихварства складно — адже Пророк Мухаммед казав, що воно має 73 форми. Так, «якщо людина вступилася за брата свого та прийняла подарунок, який той підніс йому на знак подяки, то вона ввійшла в одну з найбільших дверей лихварства»⁸⁹.

Подібне ставлення до кредитування пояснюється намаганням уникнути експлуатації в будь-якій її формі та отримання нетрудових доходів, що у кінцевому підсумку може привести до несправедливого розподілу багатства і класового протистояння. Таким чином, заперечення кредитування як гріховної дії, має на меті збереження єдності ісламського суспільства.

До того ж, позичені кошти можуть бути вкладені у недозволену ісламом діяльність (торгівлю спиртними напоями, азартні ігри тощо) і сприяти, таким чином, її розвитку і поширенню гріха.

Кредитування є гріховним для всіх її учасників — позичальника, кредитора, свідків і того, хто записує угоду. В одному з хадисів

⁸⁷ Біблія або Книга Святого Письма Старого й Нового Заповіту. — М.: Видання Московського патріархату, 1988 р. — С. 80.

⁸⁸ Коран / Пер. и комментарии И. Ю. Крачковского. — М.: МПО “Волокнор”, 1990. — 727 с.

⁸⁹ Беккин Р. Исламская ипотека: аренда мы процент // 2006–04–25 // <http://zamanonline.com/islam/09/ipoteka.htm>

Абу Дуда наводяться слова Пророка Мухаммеда: «Хай буде проклятий той, хто потурає лихварству, і той, хто сплачує лихву, і той, хто засвідчує це, і той, хто запише це».

Якщо надання грошей під відсотки заборонено беззаперечно, то отримання кредиту фізичною особою допускається, але у крайній ситуації, коли життю й здоров'ю людини загрожує небезпека. У такому випадку позичання є гріховним діянням тільки для кредитора. Дозвіл на отримання кредиту дає доктор богослов'я Юсуф Карадаві, який виніс фетву: крайньою ситуацією є відсутність харчування, одягу, коштів на лікування; позичати можна тільки необхідну суму; людина, що опинилася у скруті, та її близькі, родичі, одновірці повинні докласти всіх зусиль, щоб уникнути позичання; отримуючи позику, людина повинна усвідомлювати небажаність цього діяння, відчувати до нього відразу⁹⁰.

Лихварство в ісламі пов'язано з терміном «ріба» («надлишок»), тобто відсотки. Ріба означає будь-який несправедливе прирощування капіталу при торговій угоді або позиці.

Історично ріба визначається під час здійсненні купівлі-продажу вагових товарів одного роду — золота, срібла, міді, пшениці, ячменю, фініків, солі, ізюму тощо. При обміні цих товарів їх кількість має відповідати одна одній, інакше виникає ріба — збільшення проценту.

Ремісничі вироби із золота і срібла або карбовані з цих металів монети при їх обміні також повинні у вазі дорівнювати один одному.

Щоб уникнути ріби, товари дозволено замінити один на другий. Наприклад, десять грамів золота можуть обмінюватися на сто грамів срібла (або на певну кількість і золота, і срібла), або десять кілограмів пшениці — на п'ятнадцять кілограмів ячменю (або і пшениці, і ячменю).

Ісламські богослови виділяють два види ріби: законна (ріба аль-фадль) і незаконна (ріба ан-насія). Незаконною вважається обмін вагових і вимірювальних товарів, коли ця операція розірвана у часі (здійснюється у кредит), навіть якщо кількості товарів рівні. Так, наприклад, не можна позичити кілограм пшениці з тим, щоб повернути його з нового врожаю, оскільки якість і сорт пшениці можуть відрізнитися.

⁹⁰ Расулов Я. Труд и капитал в Исламе: сотрудничество и справедливость // 2005–10–10 // <http://zamanaonline.com/islam/09/trud.htm>

Забороненим також вважається гарар — умисний ризик, який виходить за межі невідвортної випадковості. Під поняття «гарар» підпадає будь-яка спекулятивна операція.

Коран містить детальні настанови щодо порядку складання боргової розписки, вибору свідків позики, випадку, коли розписка не складається, а також вказівки щодо позики під заставу.

Позики можливо давати ваговими товарами (золото, срібло), вимірюваними товарами (пшениця, ячмінь), рахованими речами (яйця, горіхи). Позика тваринами і тканинами не дається. Речі, що були взяті у позику, повертаються подібними речами і у тому ж розмірі. Так, позичена золота монета віддається золотою монетою, або деяка кількість пшениці, але оплата здійснюється без відсотків (якщо взяті у позику гроші вийшли з обігу, борг повертається останньою вартістю цих грошей).

Отримання вигоди при наданні позики вважається недозволеним, але обидві сторони можуть дати за власним бажанням деякий надлишок, що виступає у якості подарунку.

Недопустимим є надання грошей у кредит із щомісячною виплатою їх у певній кількості — зайві гроші стають рібою.

Але якщо гроші позичили для придбання товарів для торгівлі, то до грошей при поверненні додається $1/3$ або $1/4$ з отриманого прибутку.

З релігійної точки зору заборона отримання відсотків пояснюється наступними причинами. По-перше, лихварство суперечить дотриманню принципів соціальної допомоги у мусульманському суспільстві. По-друге, отримання грошей у такий спосіб дозволяє людині менше працювати і, таким чином, сприяє лінощам.

Мусульманам пропонується не брати у борг без потреби. Якщо гроші взяті у позику, то на обидві сторони покладається певна відповідальність. Той, хто дає гроші у борг, повинен надавати допомогу нужденним, давати позику в ім'я Аллаха і від Аллаха очікувати винагороду. Той, хто бере у борг, має повернути його при першій же нагоді.

Накладання та збір податків

У священних книгах, релігійних вченнях, тлумаченнях важливе місце займають приписи щодо економічних відносин, які виникають у процесі накладання та збору податків.

Категорія податків як обов'язкових індивідуальних безповоротних платежів на користь держави або релігійної організації для забезпечення їх діяльності, зустрічається в священних книгах іудаїзму, християнства, ісламу.

Система оподаткування в іудаїзмі

В *іудаїзмі* десятина сплачувалася для утримання Храму та його служителів. Відомості про об'єкти оподаткування, платників та розподіл десятини містять ТаНаХ і Талмуд.

Десятиною (івритом «маасер») називалася десята частина врожаю і худоби, яка підлягала відрахуванню в якості особливої релігійної повинності.

У Книзі Левіт йдеться про три десятини: левитські, святкові та десятина для бідних.

Сільськогосподарські продукти використовувалися для харчування служителів Храму і утримання різних закладів при Храмі, худоба — переважно для жертвоприношень.

У Книзі Неемії зазначено, що народ Іудеї мав збирати з полів, що знаходилися поблизу міст, частину врожаю, визначену законом для утримання різних категорій храмових служителів (священиків, співаків, левітів тощо), щоб вони не покидали Храм заради польових робіт. Для їх утримання іудеї приносили у сховища Храму десятини хліба, вина й олії. Представники храмової влади повинні були збирати і розподіляти десятину серед служителів. [Неемії 13].

Десятину сплачували всі іудеї, у тому числі й храмові служителі. Про збирання податків на Храм йдеться також у Новому Завіті, зокрема, у Євангелії від Матвія (оповідання про розмову зі збирачами дидрахм) [Матвія 17: 24–27].

За іудейським календарем, 16 числа місяця нісана починається рахунок Омера». «Омер» означає «сніп», а також міра, яка вважалася достатньою кількістю зерна, щоб прогодувати людину протягом доби. Омер — це міра ячменю від нового врожаю, зжата у ніч на 16 нісана (другий день свята Песах) і принесена на Храмовий жертovníк. На ранок починався підрахунок «днів Омера» — 49 днів від Виходу з Єгипту до Шавуота (отримання Тори). На 50-й день у Храм приносили другий омер нового врожаю.

Після зруйнування Храму і зникнення храмових служителів десятина була замінена на особливий релігійний обряд, який дотримується іудеями до сьогодні.

Здійснювалися також пожертви на спорудження Храму. Священик Єздра, який був одним з керівників відновлення й укріплення Храму (457–432 рр. до н.е.) писав: «І відважив я їм срібло й золото та посуд принесення нашого Божого дому, що принесли цар, і його дорадники, і його зверхники та весь Ізраїль, що знаходився там (у Вавилоні)» [Єздри 8:25]. Мова йде про події 457 р. до н.е., коли під керівництвом Єздри до Єрусалиму з Вавилону було повернено 100 талантів золота й 750 талантів срібла.

Відповідно до священних текстах іудеїв, можна виділити не лише десятину на храмові потреби, але й царську десятину — податок на утримання царського двору.

У Першій Книзі Самуїла поданий опис оподаткування на користь царської скарбниці: «... Оце буде право царя, що царюватиме над вами ... з вашого посіву та з ваших виноградників братиме десятину, і даватиме своїм євнухам та своїм слугам. ... Він братиме десятину з вашої отари ...» [I Сам. 8: 11–17].

У Першій Книзі Царів описаний обов'язок кожного з намісників дванадцяти округів постачати протягом одного місяця для царського двору все необхідне, тобто своєрідний помісячний податок. Про розміри його також можна судити з Книги Царів: «І була Соломонова пожива на один день: 30 корів пшеничної муки, а 60 корів іншої муки (*один кор дорівнював 364 літри*). Десятеро з великої ситої худоби, і двадцяттеро з худоби великої з пашні та сотня худоби дрібної, окрім оленя, і сарни, і антилопи та ситих гусок» [I Цар. 5:2–3].

У Біблії згадуються як прямі податі — на майно і прибуток (данина, податок), так і непрямі (мити). Про останні згадується, наприклад, у Першій Книзі Царів: «І була вага того золота, що приходило для Соломона в одному році, шість сотень шістдесят і шість талантів золота, окрім того, що приходило від купців та з торгівлі ходячих ...» [I Цар. 10: 14–15]. Отже, мова йде про мито на імпортні товари і транзит товарів купцями «з торгівлі ходячих» через територію царства.

У Біблії зустрічаються згадки про податки у скарбницю перських царів, що сплачували іудеї, перебуваючи у вавилонському полоні. У цей період існували три види податків на користь царя:

мідда — основний податок, який можна було виплачувати у грошовій формі; бло — грошова подать; халах — імовірно, податок на землю. Податки були важкими, особливо для малозабезпечених іудеїв. Про це, наприклад, ми читаємо у Книзі Неємії — обласного начальника (сучасною мовою, губернатора), якого на цю посаду призначив прихильний до іудеїв вавілонський цар Артаксеркс (Лонгиман). Неємія, книга якого частково складається зі звітів про його діяльність на державній посаді, писав про скарги бідноти Іудеї на те, що вони вимушені позичати срібло на подать цареві під заклад своїх полів і виноградників [Неємії 5:4].

Зі слів Неємії можна також зробити висновок про існування на ті часи дворівневої системи оподаткування: перший рівень — на користь царської скарбниці, другий — місцевої. Неємія, зокрема, писав про свою відмову від збирання податків на утримання обласного начальника для полегшення становища народу Іудеї [Неємія 5:14]. Отже, податки сплачувалися як на утримання центральної царської влади, так і місцевих органів управління.

У книзі священника Єздри, який діяв разом з Неємією, ми знаходимо слова про бажання іудеїв ухилитися від податків у перську казну: «... коли тільки це місто (*Єрусалим*) буде збудоване, а мури закінчатся, вони не будуть давати ані данини, ані податку, ані мита, а це буде шкодити царському прибуткові» [Єздри 4:13].

Періодично священнослужителі звільнялися від оподаткування. У Книзі Єздри зазначено, що вавілонський цар Артаксеркс, що опікувався відновленням Єрусалиму, наказав: «... всі священники та Левіти, співаки, придверні, храмові підданці та працівники того Божого дому вільні,— данини, податку чи мита не належить накладати на них!» [Єздри 7:24]. Про одноразові податкові пільги на честь видатної події йдеться також у Книзі Естер: «І справив цар велику гостину для всіх своїх князів та своїх слуг, ... і зробив полегшення для округ ...» [Естер 2:18].

Судячи з священних текстів, десятина частково також використовувалася на Храм. Так, у Третій Книзі царів сказано: «А оце наказ тих поборів, які брав цар Соломон на збудування храму Господнього та дому свого, і Мілло, і муру єрусалимського, і Хацору, і Мегіддо, і Гезеру» [III Цар. 9:15].

У випадку, коли десятина не спрямовувалася на потреби Храму, могли сплачувати також зі всього майна і прибутків. Так Іаков

клянеться: «Зі всього, що Ти, Боже, даруєш мені, я дам Тобі десяту частину» [Буття: 28:22].

Об'єктом оподаткування були зерно, фрукти, овочі, вино, олія, дрібна і велика худоба.

Якщо у Священній книзі ТаНаХ зазвичай просто фіксуються відомості про систему оподаткування і необхідність сплати податків сприймається як належне, то у Талмуді висловлюється певне ставлення до сплати податків.

У Вавілонському Талмуді мудреці щодо виплати податків у перську казну керувалися принципом «закон держави — закон», тобто сплата податків є обов'язком для іудеїв.

В Єрусалимському Талмуді сплата податків на користь римської влади оцінювалася як пограбування єврейського населення. Збирачі податей розглядалися ними як грабіжники, їх свідощтво не приймалося у суді, вони не могли бути суддями, їх благодійні пожертви не приймалися. Пізніше ухилення від податків почало суворо засуджуватися: «Той, хто ухиляється від сплати податі, — злочинець, оскільки він краде власність царя, — неважливо, іновірця чи єврея»⁹¹.

Відносини оподаткування у християнстві

У християнстві відносини оподаткування і збору податків регламентуються у Священних книгах наступним чином.

Так, у Євангелії від Матвія описано, як збирачі дидрахм (данини на Храм) звернулися до Апостола Петра із запитанням: чи не дасть Ісус дидрахму? У відповідь Ісус запитав Петра, з кого мають земні царі брати податі — зі своїх синів чи зі сторонніх? Петро відповів: «Зі сторонніх». Отже, сказав Ісус, сини вільні від податку. Але, щоб не їх, наказав Петру заплатити гроші, які Петро знайшов у роті виловленої риби [Мт. 17:24–27].

У Євангеліях від Матвія, Марка, Луки розповідається, як на питання фарисеїв та іродіан, чи слід давати податі кесареви, Ісус, вказуючи на зображення і напис на динарії, відповів «Віддавайте кесареви кесарю, а Божие Богу» [Мт. 22:16–22; Лк. 20:22–25; Мр. 12:14–17].

⁹¹ Краткая еврейская энциклопедия. В 10-ти т. Т. 5. / Главные редакторы: Ицхак Орен (Надель), Михаэль Занд. — Иерусалим: Изд-во “Кетер”, 1976. — С. 602–605.

Не дивлячись на це, Ісуса звинуватили у закличках до несплати податків кесареві [Лк. 23:2].

У посланні Апостола Павла до римлян зазначено, що, оскільки влада від Бога і начальники є Божими слугами, необхідно коритися їм не лише заради страху покарання, але й по совісті. Щоб вони могли виконувати свої обов'язки, слід сплачувати податки. «Через це ви й податки даєте, бо вони служителі Божі, саме тим завжди зайняті. Тож віддавайте належне усім: кому податок — податок, кому мито — мито, кому страх — страх, кому честь — честь» [Рим. 13:6–7].

Види податків в ісламі

Мусульмани сплачували десятину «ушр» — пільговий поземельний податок, який мав йти на загальні потреби ісламської общини. Пізніше ушр перетворився на податок на торгівців і його розмір становив 1/10 вартості їх майна. Мусульмани сплачували ¼ ушра, іновірці, які мали покровительство мусульман (зіммі), сплачували ставки. Торговці-немусульмани, що приїздили торгувати з інших країн і не перебували під захистом мусульман, сплачували ушр у повному обсязі. Згодом він перетворився на звичайний державний податок; інколи цей термін використовують як синонім термінів «закят» і «садака».

Обов'язкова щорічна милостиня — закят, — набула в ісламі форми прямого податку на прибутки і майно.

Духовний зміст закяту є очищення матеріального майна, дарованого Аллахом; закят нагадує, що люди є лише хранителями того, що дав їм Аллах і що повернеться до Нього.

Відомий ісламський мислитель шейх Аль-Хасан аль-Банна високо оцінив порядок закяту, відзначивши, що у світі немає аналогічної системи, яка б оподатковувала не тільки прибуток, але й основний капітал.

Подання закяту має важливий позитивний ефект як для окремого мусульманина, так і для ісламського суспільства в цілому. Він допомагає людині звільнитися від користолюбства, прагнення до накопичення майна, жадоби. Закят сприяє очищенню душі, появі почуттів милосердя й доброти, турботи про ближнього. За допомогою нього кожний мусульманин може виявити вдячність Аллаху за свій достаток.

Сплата закяту також є підтвердженням віри мусульманина і переконанням його у справедливості волі Аллаха. Водночас закят дозволяє досягти відносної рівності в суспільстві й соціальної справедливості. Багата людина, що забезпечує бідних і немічних зі своїх статків, є корисним і шанованим членом суспільства. Кожен, хто зміг збагатитися, повинен пам'ятати, що у цьому йому допомагали люди, які його оточують (власне, все суспільство), і віддача закяту є проявом справедливості та вдячності суспільству.

Необхідність правильної організації виплати закяту спричинила потребу в розрахунках розміру виплат та їх економічному обґрунтуванні. Також слід було класифікувати все майно, з якого виплачується закят. Такі впорядкування й обчислення здійснювалися тривалий час (закят став обов'язковим на другий рік Хіджри).

Насамперед, визначалися платники закяту — ними є правоздатні та дієздатні мусульмани, які мають певний рівень добробуту.

Детально визначається власність, з якої сплачують закят — золото, срібло, паперові гроші, нерухомість, товар, худоба тощо.

При визначенні закяту використовуються такі економічні категорії, як власність, нерухомість, прибуток, гроші, оренда, товар, торгівля, вартість, позика, відсоток, податки.

Підрахування закяту для сучасних мусульман вимагає узгодження грошових одиниць і вагових мір раннього ісламу та сьогодення, а також узгодження окремих цін.

При визначенні розміру закяту користуються принципом економічної ефективності — оптимального співвідношення обсягу доходів людини, що подає милостиню, і розмірів відрахувань на утримання нужденних. Сплата закяту, за словами Хасана аль-Банни, дозволяє пробудити у людей найкращі та найдобріші почуття, тим самим очищуючи суспільство і зміцнюючи моральність⁹².

Припис давати закят був посланий Аллахом на другий рік Хіджри у місяць рамазан. Мусульмани обої статі, які мають певний визначений достаток, раз на рік у певні терміни за місячним календарем (354 дні) мають виплачувати певну суму грошей (1/40 частину) або вказану шаріатом частину врожаю, яка називається «ушр», визначеній категорії нужденних мусульман із наміром виплати закяту (щоб вирізнити його з-поміж податків і милостині «садаки»,

⁹² Хасан аль-Банна. Исламская экономическая система // http://zamanaonline.com/islam/09/islam_ec.htm

при перерахуванні його на визначені вище цілі або при розподілі між нужденними слід обумовлювати, що це кошти, зібрані саме у якості закятю).

Закят призначається наприкінці місячного року для кожного виду майна, нагромадженого протягом року: для продукції землеробства — після збору врожаю, з худоби (крім в'ючної і сільськогосподарської), товарів, грошових засобів тощо. «І витрачайте на шляху Аллаха; але не кидайтесь зі своїми руками до загибелі і благодійте, — воістину, Аллах любить добродійників» — сказано у 191-му аяті другої сури Корану.

Як повчав Пророк Мухаммед, «Подавай (милостиню) із задоволенням, щоби Бог не проявив незадоволення по відношенню до тебе, і не приховуй, щоби Бог не приховав від тебе»⁹³.

У Корані не обумовлене майно, з якого виплачується закят, його кількість і обсяг суми, умови виплати. Визначені лише категорії людей і цілі, на які він виплачується [9:60]: бідні (ті, які не мають нісаба — суми, з якої людина має виплачувати закят, люди, які не відносяться до тих, хто має виплачувати закят); жебраки; ті, хто займаються збором і розподілом закятю; ті, хто близькі до віри або ще слабкі у своїй релігійності (закят виплачується, щоб пом'якшити їх серця, розвіяти сумніви у справедливості Божих законів, зміцнити у вірі та ісламській добродітності). Закят використовувався для наступних цілей: викуп і звільнення рабів; виплата боргів тих, хто не в змозі сам розплатитися; на дії, що сприяють розповсюдженню істинних знань про іслам і мусульман; на подорожні.

У мекканський період виплата закятю мала рекомендаційний характер; канонічно обов'язковим (фард) він став у медінський період, у другому році за мусульманським літочисленням.

Мінімальним відповідним достатком (нісаб), з якого мусульманин виплачує закят, є володіння (окрім наявного боргу і понад необхідного для утримання сім'ї) цінностями на суму, що відповідає 20 міскалям золота (96 грамів) або 200 дирхемам срібла (672 грами) (мається на увазі, що вартість 96 грамів золота і 672 грамів срібла однакова).

⁹³ Фрэйджер Р. Мудрость ислама: Знакомство с жизненным опытом исламской веры и практики. /Пер. с англ. / — М.: "Омега", 2005. — С. 16.

Цікавим є переведення і узгодження ваги золота і срібла. Так, наприклад, за вченням школи Ханафі (заснована VIII ст.), один міскаль дорівнює 20-ти каратам, а один дирхем — 17-ти каратам. Один карат дорівнює п'яти сушеним зернам ячменю з відрізаними кінчиками, загальна вага яких становить у середньому 0,24 грами. Один міскаль дорівнює 100 зернам ячменю або 4,8 грамам, відповідно, 20 міскалей дорівнює 96 грамам.⁹⁴

Кошти, з яких сплачується закят, повинні бути зароблені чесним способом — «халяль». Гроші або майно, отримані внаслідок пограбування, крадіжки, захоплення, хабаря, продажу недозволених товарів тощо не вважаються власним майном і не можуть бути використані ані в якості закята, ані для добрих справ.

Закят виплачується лише з: 1) коштів, що приростають; 2) банківських вкладів, акцій, облігацій та інших цінних паперів; 3) активів, які використовуються для збагачення і відкладаються на випадок необхідності або можуть зростати у ціні, наприклад, золото, срібло, готівкові гроші (з перлів і дорогоцінних каменів закят не виплачується, якщо тільки вони не є товаром, призначеним для продажу).

Отже, закят виплачується з усіх грошей і майна, що були нагромаджені людиною упродовж місячного року, за виключенням коштів, що витрачаються на задоволення нею своїх повсякденних потреб (на харчування, житло, одяг, засоби праці, домашньої обстановки, наукові книги та інші необхідні речі, а також на утримання машини).

Звідси — ще одна особливість змісту закяту, що полягає у протидії нагромадженню надмірного багатства, оскільки закят сплачується з грошей і майна, які мають постійно перебувати в обігу

Ці гроші та майно повинні бути вільними від боргів (сума боргів відраховується з суми того майна, з якого людина сплачує закят).

Після підрахунку чистого доходу розраховується 2,5% цієї суми, що й становить 1/40 частину, яка підлягає виплаті.

Замість грошей не можна віддавати їжу, одяг та інші речі. Гроші передаються бездомним, незаможним, тим, чий дохід нижче прожиткового мінімуму, біженцям та іншим категоріям нужденних.

⁹⁴ Закят — Третій столп Іслама // <http://muhtasar.narod.ru/501.html>

Питання визначення закяту з економічної точки зору є складним, особливо зважаючи на різні тлумачення представників мазхабів — релігійно-правових шкіл ісламу, найбільшими з яких є чотири сунітські — ханбаліти, ханафіти, шафіїти, малікіти, і одна шіїтська — імаміти-джафаріти. Їх роз'яснення з приводу підрахунку закяту, що саме вважати закатом і для яких категорій мусульман він передбачений, мають деякі відмінності.

Розмір закяту вимагає тлумачення, оскільки ісламські богослови, зокрема, говорять про існування двох категорій мір ваги, довжини, об'єму тощо.

До першої категорії належать засоби виміру, що використовуються у шаріаті, вказані у хадисах і застосовувалися ще за життя Пророка Мухаммеда. Вони також не були однозначними, оскільки тоді, зокрема, мали ходження три види дирхемів різної ваги.

До другої категорії належать засоби виміру, які зазвичай використовують окремі місцеві племена, або встановлені неісламськими державами.

Майно, з якого сплачується закят, в усіх мазхабах поділяється на чотири групи: Закят сплачується: 1) з домашньої худоби (враховується, чи випасалася худоба на безкоштовних пасовищах); 2) з дорогоцінних металів (золота і срібла); 3) з майна, призначеного для торгівлі; 4) з урожаю садів і ланів⁹⁵.

З урожаю садів і ланів сплачується податок «ушр», зазначений у 141-му аяті сури 6 «Худоба». При його виплаті враховується, чи це пригно зрошувана земля (тоді віддається 1/10 частина врожаю) чи штучно (тоді віддається 1/20 частина).

Серед представників мазхабів існують суперечності щодо випадків відсутності врожаю, а також щодо часу його зберігання (ушр сплачується з урожаю, який зберігається протягом року).

На відміну від інших груп майна, з яких сплачується закят, ушр береться навіть з боржників. Сплачується він навіть тоді, коли власником земельної ділянки є дитина, раб або недієздатний (божевільний).

Використання врожаю без попередньої сплати ушру заборонене, інакше весь урожай стає «харам» — недозволеним.

⁹⁵ Цікаво, що за часів Омара (VII ст.) високим податком обкладалося вирощування винограду, оскільки він використовувався у їжу переважно багатим населенням. Фініки ж, як їжа бідноти, обкладалися незначним податком.

Майно, що не обкладається закятю, складається з трьох груп: а) продукти харчування; б) одяг; в) домашнє майно (дім, квартира, майстерня, магазин, сад, город, готель тощо. Однак урожай з саду і городу та доходи з майстерні, готелю, магазину обкладаються закятю).

У сучасних умовах визначення закятю ускладнилося ринковою вартістю золота і срібла, яка відрізняється, наприклад, у ювелірних та комісійних магазинах. Також необхідно враховувати курс валют, щоб перевести суму закятю у місцеву грошову одиницю.

Щодо категорій мусульман, які мають право на отримання закятю, то вони з часом змінювалися. Так, з їх числа за часів халіфа Абу Бакра (572–634 рр.) були виключені кафіри (невірні), яким на початку розповсюдження ісламу призначався закят, щоб зменшити їх ворожість і залучити до общини. Отже, закят використовується тільки на потреби мусульман.

Мусульмани, які мають право на отримання закятю, складають сім груп:

- факіри (біднота, яка не має такого рівня добробуту, щоб сплачувати закят, і водночас звільняється від сплати фіктру і жертвоприношення на свято Курбан);
- міскін (злидар-мусульманин, який не має нічого, крім одногоденного харчування);
- аміль (збирачі закятю, які мають передавати його у казну Бейт-ул-мал),
- мукатаб (невільник, який звільняється після сплати боргу своєму хазяїну);
- мускаті (мусульмани, які залишилися без коштів при здійсненні хаджу або джихаду, або ті, хто навчає чи навчається віровченню);
- медйун (мусульманин, що заборгував і не має змоги розрахуватися);
- ібнус-сабіль (мусульманин, якому заборгували велику суму грошей, і він бідує через неможливість отримати їх, а також той, хто потрапив у складне фінансове становище у чужій країні, хоча на батьківщині є людиною заможною)⁹⁶.

⁹⁶ Закят — Третий столп Ислама // <http://muhtasar.narod.ru/501.html>

За часів Пророка Мухаммеда оподатковувалися не лише мусульмакни, але й переможені «невірні». Було введено порядок укладання договору з, за яким їм зберігалося життя і дозволялося далі обробляти землі за умови передачі мусульманам половини прибутків (*dhimma*). Пізніше за цих умов переможені отримували право на життя і на сповідування своєї релігії.

Дана категорія населення називалася «зиммі», тобто «ті, хто знаходяться під покровительством»; податок на них накладався згідно настанов Корану, у якому зазначено: необхідно битися з тими, хто не вірує в Аллаха і в Судний день, не забороняє того, що забороняє Аллах і його посланець, і не підкоряється релігії істинній — з тих, яким було дане писання, поки вони не дадуть відкуп своєю рукою, будучи приниженими [9:29].

За часів створення Арабського Халіфату немусульмани сплачували поземельний податок — харадж. Пізніше, коли власниками земель стали переважно мусульмани, харадж перетворився на загальний поземельний податок (як індивідуальний, так і колективний).

Благодійництво як перетворена форма сплати податків

Перетвореною формою сплати податків у суспільстві є суспільно прийнята норма соціальної допомоги у вигляді благодійництва. Така форма заохочується всіма релігійними вченнями.

Хоч яким не було ставлення до господарської активності і збагачення у *даосизмі, конфуціанстві та буддизмі*, але кожна з цих релігій наголошує на благодійництві як одній з головних чеснот людини. «Досконало розумний нічого не нагромаджує, але живе скромно. Він все робить для індивідів і все віддає іншим» — зазначає давнє вчення даосизму⁹⁷.

«Їжа, праця, заробляння грошей безглузді самі по собі. У той же час навіть невеликий прояв співчуття надає нашому життю сенс і призначення. ... Неправі ті, хто бачить сенс у більших витратах на їжу, одяг і прикраси лише тому, що у них більше грошей. Краще віддайте більше на лікування й освіту бідних людей. Це не примусовий соціалізм, а добровільне співчуття» — перегукуються з ним слова нашого сучасника Далай-Лами XIV⁹⁸.

⁹⁷ Лао-цзы /Сост. В. В. Юрчук. — 2-е изд. — Мн.: “Соврем. слово”, 2005. — С. 28.

⁹⁸ Его Святейшество Далай-Лама. Буддийская практика: Путь к жизни, полной смысла /Пер. с англ. — М.: ООО ИД “София”, 2004. — С. 45, 71.

В *йудаїзмі* питання благодійництва детально розглядаються у Талмуді. Воно здійснюється у двох формах — пожертва матеріальних засобів і надання нематеріальної допомоги.

Матеріальна допомога позначається словом «цдака», тобто «праведність», «справедливість». Допомога ближньому пояснюється як обов'язок, оскільки все, що людина має, належить Богу. Система збору і розподілу засобів на допомогу бідним була добре організована через офіційні благодійні фонди (куппа) і благодійні кухні (тамхуй).

Талмудичні законовчителі (Маймонід (Рамбам), Яков бен Ашер, Іосеф Каро та інші) визначили, хто і яким чином повинен займатися благодійництвом, якими мають бути розміри допомоги. Відповідно до їх настанов, допомагати людям мусить навіть той, хто сам потребує допомоги. За відмову у наданні допомоги або надання її у меншому розмірі, ніж дозволяють кошти, можна притягати до суду.

Турбуючись про людську гідність бідняка, слід надавати грошову допомогу так, щоб доброчинець не знав отримувача коштів, а отримувач — благодійника. Найкращим способом цдаки є розгляд її як безвідсоткової позики: той, хто її дає, не сподівається на повернення боргу, а той, хто отримує, зберігає власну гідність.

Відрачування десятої долі свого майна на благодійність вважається «посередньою» доброчесністю, а двадцятої і менше — скупістю. Насправді, десята частина не належить людині, а лише потрапляє до її рук з волі Бога для того, щоб вона визначила вид благодійництва, на який слід спрямувати кошти. Якщо людина намагається залишити всі зароблені гроші собі, це означає намагання пограбувати бідних. Навіть біднота, звільнена від сплати десятини, все одно повинна здійснювати пожертву.

З іншого боку, не слід витратити на благодійництво понад 1/5 свого майна, щоб не збідніти самому. За порядком, визначеним Маймонідом, у кожному місті євреї повинні призначити старост благодійництва («габбаей цдака»), які збирали гроші напередодні кожної суботи і роздавати їх бідним. Як правило, зібрані гроші мали витратитися за рекомендаціями тих, хто жертвував.

У середні віки формами надання соціальної допомоги у єврейських общинах були: гроші (основна форма допомоги); продукти харчування; одяг; допомога при похованні⁹⁹.

За настановами іудаїзму, милостиню треба подавати охоче. Як писав видатний релігійний вчений XII ст. Маймонід (Рамбам) у фундаментальній праці «Мішне Тора», «той, хто подає милостиню неохоче і опустивши очі долу, не робить гідного діяння, навіть якщо дає тисячу золотих монет. Бо давати він повинен з доброзичливістю, радістю і співчуттям до важкого становища нужденного»¹⁰⁰.

Якщо голодує велика кількість людей, то доцільним вважається не просто забезпечити їх їжею, а розробити програму допомоги, у рамках якої надати населенню інвентар, сільськогосподарську техніку, насіння, хімічні добрива. Завдяки цьому голодуючі зможуть забезпечити собі прожиток і зберегти почуття гідності.

В іудейських сім'ях привчають до благодійництва з дитинства. Так, у багатьох домах є скарбничка («пушкес») для різних благодійних цілей. У неї складають, наприклад, отриману в магазині дрібну решту. Діти вкидають до пушкесу частину кишенькових грошей. У дитячих садках малеча часто сама робить пушкес і кожного дня кидає туди кілька монет.

Оскільки в іудаїзмі не схвалюється зневажання статку, у священних текстах засуджується бідність. У Талмуді й Мідрашах зазначається, що бідність гірша, ніж п'ятдесят кар. Але оскільки нужденні все ж таки існують, заможніші члени общини мають допомагати їм.

У Книзі Левіт з цього приводу сказано: «А коли ти будеш жати жниво своєї землі, не докінчуй жати до краю свого поля, а попадалих колосків твого жнива не будеш збирати; а виноградника свого не вибереш дорешти, а попадалих ягід виноградника свого не будеш збирати, — для вбогого та для прихоського позостав їх» [19:9–19].

Нематеріальна допомога — присвячення нужденним свого часу і зусиль, позначається терміном «гмілут хасадим» — «добрі справи».

⁹⁹ Краткая еврейская энциклопедия. В 10-ти т. Т. 1. / Главные редакторы: Ицхак Орен (Надель), Михаэль Занд. — Иерусалим: Изд-во «Кегер», 1976. — С. 451–452.

¹⁰⁰ Абрамович М. Л. Бизнес по-еврейски: 67 золотых правил. — Ростов-на-Дону: Феникс, 2007. — С. 22.

До них, зокрема, належать піклування про хворих, дітей з сімей, що мають труднощі. Таку допомогу можуть надавати як матеріально забезпечені люди, так і бідні¹⁰¹.

Християнське розуміння благодійництва ґрунтується на приписах Старого Завіту, а також Євангелія, яке звертається до цього питання неодноразово.

Так, у Нагірній проповіді, записаній у Євангелії від Луки, Ісус каже: «І кожному, хто в тебе просить — подай, а від того, хто твоє забрає, — назад не жадай» [Лк. 6:30]. «Давайте — і дадуть вам; мірою доброю, натоптанною, струснутою й переповненою вам у подолок дадуть» [Лк. 6:38].

Подання милостині не повинно робитися напоказ, щоб отримати схвалення оточуючих. «Стережіться виставляти свою милостиню перед людьми, щоб бачили вас; а як ні, то не матимете нагороди від Отця вашого, що на небі. Отож, коли чиниш ти милостиню, не сурми перед себе, як то роблять оті лицеміри ..., щоб хвалили їх люди. Поправді кажу вам: вони мають уже винагороду свою! А як ти чиниш милостиню, — хай не знатиме ліва рука твоя, що робить правиця твоя, щоб таємна була твоя милостиня, а Отець твій, що бачить таємне, віддасть тобі явно» [Мт. 6:1–4]¹⁰².

В ісламі мусульманину, що має сили заробляти, просити милостиню вважається недозволеним. Але якщо він помирає від голоду, то просити милостиню зобов'язаний, оскільки покинути себе у небезпеці дорівнює самогубству. Причому мусульманин не може розглядати милостиню як постійне джерело доходів. Якщо у нього є їжа на один день, то жебракування вважається недозволеним.

Побачивши нужденного, мусульманин повинен допомогти і врятувати його — ненадання допомоги вважається гріхом.

Пророк Мухаммед казав: «Справжнє багатство — це не велика кількість майна, а щедре серце».

¹⁰¹ Знакомство с религиями мира. Иудаизм. — <http://www.istok.ru/jews-n-world/Forta/index.shtml#0>

¹⁰² Біблія або Книга Святого Письма Старого й Нового Заповіту. — М.: Видання Московського патріархату, 1988 р.

Арабський філософ XII-XIII ст. Ібн Аль-Арабі радив: «Витрачай з того, що дарував тобі Бог; не бійся збідніти. Бог дасть тобі те, що Він обіцяв, просиш ти або хто-небудь про це чи ні. Жоден з тих, хто проявив щедрість, не потрапив (через це) у злидні»¹⁰³.

Таким чином, аналізуючи базові економічні норми, поняття, настанови, приписи у Священних книгах, релігійних вченнях, тлумаченнях, можемо зробити висновок, що вони, безумовно, належать до конкретних економічних відносин у суспільстві. За своїм характером вони наповнені економічним змістом і носять нормативний характер. Крім того, базові економічні поняття, норми, настанови, приписи формують модель господарської поведінки людини у суспільстві.

Однак економічний зміст звужує характер цих норм, понять, настанов, приписів, оскільки вони визначають у більш широкому аспекті поведінкову структуру суспільства, що базується на базових нормах.

При цьому слід відзначити внутрішню динаміку і гнучкість цих норм, понять, постанов і приписів, які дозволяють використовувати їх у різних умовах і різних історичних періодах.

¹⁰³ Фрэйджер Р. Мудрость ислама: Знакомство с жизненным опытом исламской веры и практики. /Пер. с англ. — М.: “Омега”, 2005. — С. 16.

ГЛАВА III

МОДИФІКАЦІЇ БАЗОВИХ РЕЛІГІЙНО-ЕКОНОМІЧНИХ НОРМ У ПРОЦЕСІ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН

Протягом часу кожна велика священна книга отримувала своє продовження і тлумачення послідовниками вчення.

Пристосування давніх релігійних законів до змін сучасного життя дозволяло дати роз'яснення щодо господарських питань. Уточнення приписів Біблії або виведення нових правил з біблійного тексту здійснювалося шляхом використання герменевтики — тлумачення текстів Біблії, переважно, П'ятикнижжя Мойсея. При цьому законовчителі обов'язково дотримувалися правила — ніякі тлумачення не можуть відмінити авторитетності прямого сенсу слів Біблії.

При цьому основи обговорювалися, тлумачилися окремі положення, і в результаті визначалися нові економічні догмати. Розвиток отримували ідеї застосування релігійних догм у реальних господарських умовах, внаслідок чого виникали окремі напрями релігійних економічних вчень.

Модифікація відбувалася або шляхом, умовно кажучи, еволюційним, що передбачав роз'яснення богословів щодо застосування релігійних настанов у нових економічних умовах, або шляхом революційним — створенням нових релігійних течій

Зокрема, в католицизмі з середини ХХ ст. розпочався процес осучаснення — аджорнаменто. Сам термін був запозичений з

бухгалтерської сфери і означав «привести книгу у сьогоднішній стан». На думку архієпископа І. Ісіченка, мовою церкви це слово стало означати, що доручену церкві істину не можна сповіщати вчорашньою мовою, мовою епохи, що застаріла через духовну еволюцію. «Первісний текст» слід читати та інтерпретувати як «текст часу»¹⁰⁴.

Еволюція економічних понять у християнському вченні

У християнській доктрині протягом часу еволюціонували поняття та категорії, що характеризують відносини економіки та релігії.

Тлумачення питань власності, багатства та його розподілу, які підіймалися у Євангеліях, у християнстві не є однозначними. Відрізняються вони не лише у православ'ї, католицизмі й протестантизмі, але й навіть всередині кожної з цих течій.

Відмінності у поясненні цих питань були пов'язані, серед іншого, з економічними процесами, що відбулися з часів «первісного християнства», та складом християнської общини, до якої з часом долучалися не тільки бідні й знедолені, але й заможні адепти.

Так, дослідник Н. Сомін виділив наступні парадигми ставлення до власності в християнстві: «економіка дива», «помірна доктрина», «святоотцівське майнове вчення», «протестантська етика»¹⁰⁵.

Сутність «економіки дива» полягає у поданні Богом всього необхідного для життя — їжі, питва, одягу, про що йдеться у євангельській притчі про птахів небесних і про лілеї. Така «економіка дива» означає відмову від будь-якого устрою соціально-економічної сфери, хоча воля Творця здійснюється насамперед через належну організацію економічної сфери.

«Помірна доктрина» виникла на межі II-III ст. і викладена у праці Климента Олександрійського «Хто з багатих врятується?». Згідно неї, володіння власністю і навіть багатством не підлягає за судженню, але за умови внутрішньої незалежності від багатства,

¹⁰⁴ Ісіченко І. (архієпископ). Історія Христової Церкви в Україні. — Видавництво «Акта», 2008. — С. 542.

¹⁰⁵ Сомин Н. В. Экономические категории в Священном писании и церковном учении. Лекция 6. Основные парадигмы христианского отношения к экономико-социальной сфере // www.chri-soc.narod.ru/index.htm (найти точно по лекциям)

свободи від гріха любостяжіння. Отже, необхідно подавати милостиню, здійснювати благодійництво, жертвувати на Церкву, і тоді Бог благословить людину та її справу.

У IV–V ст. питання власності розглядалося св. Василем Великим, св. Григорієм Богословом, св. Амвросієм Медіоланським, св. Іоанном Златоустом. Їх погляди сформували «святоотцівське майнове вчення», за яким володіння власністю розглядається на двох рівнях — на особистісному та на рівні взаємодії з ближніми. Для окремої особи власність є сильною спокусою, що вимагає відмови від неї. На рівні суспільства власність повинна бути спільною, і це дозволить піклуватися про ближнього. Саме про це йшлося у притчах про «птахів небесних», які не мають турбуватися про забезпечення себе. У суспільстві з високим рівнем християнської моралі і колективною власністю земні потреби кожної особи забезпечують всі члени суспільства. Така турбота є проявом любові до ближнього, у той час як турбота про себе є егоїзмом.

Відповідно до «протестантської етики», примноження багатства завдяки підприємницькій активності виступає угодним Богу діянням, оскільки сприяє добробуту всього суспільства.

«Святоотцівське вчення» в католицизмі панувало до XIII ст.. Так, св. Григорій Двоєслов (VII ст.) стверджував, що земля належить всім людям, і тому плоди, які вона народжує, також призначені для спільного вживання. Св. Ісідор Сельвінський (VII ст.) вважав, що спільне володіння всіма речами відповідає природному закону (тобто такому, що був закладений Богом у людську природу). Болонський чернець Граціан (XII ст.), автор праці «*Concordantia discordantium canonum*», також казав, що спільність благ — це природний закон, а розподіл їх на своє і чуже є позитивним законом (тобто встановленим грішним людством). Погоджуючись з ним, св. Бонавентура і св. Альберт Великий (XIII ст.) відзначали, що до природного закону також належить приватне володіння необхідними речами.

Розвиток ринкової економіки і прагнення католицької церкви досягти могутності та повної незалежності від світської влади вимагали активної господарської діяльності церкви і здобуття капіталу. Відповідно, католики вже не могли задовольнитися «святоотцівським вченням», що викликало зміни у бік «помірної доктрини».

Поворотним пунктом є вчення Фоми Аквінського, викладене у його трактаті «Сума теологій» (XIII ст.). Спільність майна Фома Аквінський пояснював не як суспільну власність, а як наявність у всіх приватної власності. За словами Фоми Аквінського, для людини навіть необхідно володіти благами на правах власності, оскільки кожна людина більше піклується про свою власність, а не про спільну, віддаючи, таким чином, турботу про спільне благо іншим. По-друге, управління благами буде більш упорядкованим, якщо турбота про кожну річ довірена одній особі, а не всім. По-третє, мир між людьми більш гарантований, якщо кожен користується тим, що має у власності, тому що часто суперечки виникають між спільними власниками речей. До того ж, володіння приватною власністю освячене Декалогом (у заповіді «Не вкради»), приносить людині задоволення і дозволяє подавати милостиню.

Фома Аквінський також розглядав питання вартості, ціни та грошей. Він вважав, що продавець може продавати речі дорожче за їх дійсну вартість, оскільки має право на винагороду за їх втрату. Також Фома Аквінський виділяв три види ціни: справедлива, тобто природна, без прибутку; законна, тобто нормальна ринкова ціна; незаконна, тобто спекулятивна, що має на меті наживу за чужий рахунок. Недопустимою серед названих видів він вважав останній¹⁰⁶.

Спираючись на висновки Фоми Аквінського, архієпископ Флорентійський Антонін у XIV ст. досліджував право власності, податки, торгівлю, страхування, кредитування і прибутки. Він вважав, зокрема, що простий позиковий відсоток у будь-якому вигляді заборонений, а прибуток на капітал у всякому вигляді дозволений незалежно від виду підприємства¹⁰⁷.

Такі висновки теологів зробили можливою активну участь католиків у господарських справах. Наприклад, 1515 р. Папа Римський Лев X дозволив кредитування з низьким відсотком — до 5%, а 1568 р. Папа Пій V дозволив ренту.

¹⁰⁶ Леоненко П.М., Юхименко П.І. Історія економічних вчень: Підручник. — К.: Знання, 2008. — С. 42–44.

¹⁰⁷ Сомин Н.В. Экономические категории в Священном писании и церковном учении. Лекция 9. Католическая социальная доктрина // www.chri-soc.narod.ru/index.htm (найти точно по лекциям)

Католицька соціально-економічна доктрина XIX—XX ст.

Католицька соціально-економічна доктрина доповнювалася і зазнавала деяких змін завдяки рішенням Вселенських соборів і енциклікам пап Римських.

У XIX ст., із розвитком ринкової економіки і формуванням двох антагоністичних класів — буржуазії та пролетаріату, — католицька церква, з одного боку, закріплювала право приватної власності, а з іншого — спрямовувала діяльність на узгодження інтересів обох класів.

Римські папи у своїх енцикліках неодноразово зверталися до цих питань, а також до оцінки економічного ладу. Папа Лев XIII розпочав свою енцикліку «*Regrum Novarum*» (1891 р.) положеннями, які визначили підхід Католицької церкви до аналізу соціально-економічних процесів. Лев XIII зазначив, що дух революційних змін, що так довго збурював народи світу, вийшов за межі політики, і його вплив уже відчувається у спорідненій області практичної економіки. До соціальних конфліктів привели прогрес промисловості, розвиток нових галузей, зміни у стосунках між робітниками і господарями, величезні статки небагатьох і бідність мас і, зрештою, помітний занепад моралі. Становище є дуже серйозним, воно викликає остороги, вчені тлумачать про нього, ділові люди пропонують різні плани, народні зібрання, парламенти й уряди зайняті ним, отже — суспільна увага прикута до нього, і тому церква також висловлює свою думку з цього приводу.

Послання «*Regrum Novarum*» стало фундаментальною основою для подальших звернень Католицької церкви до віруючих і визначило розділи послань та їх структуру. Кожне наступне послання було історично і логічно пов'язане із загальним оцінюванням церквою процесів, що відбувалися, і визначало місце і роль церкви у них.

У посланні «*Regrum Novarum*» зазначалося, що між капіталістами і найманими робітниками не повинно бути протистояння, оскільки вони взаємопов'язані і не здатні існувати поодиноці — адже капітал не може обійтися без праці, а праця — без капіталу. Задля мирного співіснування і захисту інтересів бідноти, кожен повинен пам'ятати про свої обов'язки, справедливість і Царство Небесне.

Щоб союз між капіталістами і робітниками не регулювався тільки моральними настановами, слід організовувати християнські профспілки, союзи взаємодопомоги, які сприятимуть виробленню угод між обома класами. Охороняти і підтримувати діяльність цих організацій повинна держава, і вона ж повинна охороняти інститут приватної власності¹⁰⁸.

Ідеї Лева XIII були підтверджені його наступниками у XX ст. Так, Папа Пій XI в енцикліці «*Quadragesimo anno*» («Сороковий рік»), виданій 1931 р. і присвяченій сорокаріччю «*Regum Novarum*», відзначав, що Церква своєчасно скористалася цією нагодою, щоб згадати переваги, які сучасні умови надають Католицькій церкві та суспільству в цілому, зрештою, після ретельного вивчення сучасної економічної системи, відкрити для себе коріння соціальної дезорганізації та показати у той же час єдиний спосіб збереження і відновлення шляхом здійснення християнської реформи¹⁰⁹.

Папа Іоанн XXIII (1958–1963 рр.) в енцикліці «*Mater et Magistra*» («Мати і Наставниця») у 1961 р. відзначив, що шляхи, накреслені в «*Regum Novarum*», дозволяють церкві зберегти свій вплив у суспільній організації багатьох країн. Історія засвідчила, що практичні правила і попередження, викладені в попередніх енцикліках, зберегли авторитет досьогодні. Крім того, вони можуть визначити для нинішнього суспільства нові критерії, які допоможуть зрозуміти представлені нині соціальні питання і взяти на себе зобов'язання по їх вирішенню¹¹⁰.

Ідеї «*Regum Novarum*» продовжив Папа Павло VI (1963–1978 рр.). В енцикліці «*Populorum progressio*» 1967 р. він відзначив, що роз-

¹⁰⁸ *Regum Novarum*. Окружное послание Папы Льва XIII о положении трудящихся // http://krotov.info/acts/19/1890/1891_renum.html

¹⁰⁹ Папа Пій XI, *Anno Quadragesimo* // http://translate.google.com.ua/translate?hl=ru&sl=es&u=http://multimedios.org/docs/d000366/&prev=/search%3Fq%3Dquadragesimo%20Banno%20Bpio%20Bxi%26hl%3Dru%26sa%3Dn%26rlz%3D1R2ADFA_ruUA462%26biw%3D983%26bih%3D502%26prmd%3Dimvns&sa=X&ei=BSAAUPv-DOn64QSinYWKCA&ved=0CG8Q7gEwBg

¹¹⁰ *Carta enciclica Mater et Magistra De Su Santidad Juan XXIII* // http://translate.google.com.ua/translate?hl=ru&sl=es&u=http://www.vatican.va/holy_father/john_xxiii/encyclicals/documents/hf_j-xxiii_enc_15051961_mater_sp.html&prev=/search%3Fq%3Dmater%20Bet%20Bmagistra%26start%3D10%26hl%3Dru%26sa%3Dn%26rlz%3D1R2ADFA_ruUA462%26biw%3D983%26bih%3D502%26prmd%3Dimvns&sa=X&ei=fiUAUO7AJon04Q7W96WmCA&ved=0CGwQ7gEwBzGK

виток народів, особливо тих, хто прагне позбавитися голоду, зубожіння, епідемії, невігластва, хоче більше долучитися до надбань цивілізації, поліпшувати свої людські якості, зорієнтовані на наполегливість у здобутті повного розвитку, закладений у діяльності Церкви, яка, згідно Євангелію, робить все можливе, щоб охопити всі аспекти цієї серйозної проблеми¹¹¹.

В енцикліці «Octogesima adveniens» (видана 1971 р. до 80-річчя «Rerum Novarum») відзначалася роль Церкви, що в нових умовах спонукає нас продовжувати й розширювати вчення попередників задля задоволення потреб, що змінюються, у мінливому світі¹¹².

В енцикліці Папи Іоанна-Павла II «Centessimus annus» (видана 1991 р. на сторіччя «Rerum Novarum») відзначалося, що Церква повинна використовувати всі можливості Євангелія для здійснення своєї місії у сучасному світі. У галузі економіки Іоанн-Павло II обґрунтував необхідність приватної власності тим, що без неї людина не може проявляти ініціативу, заробляти на життя і потрапляє у залежність від соціальної машини і від її керівництва. Соціалістичний лад порушував права людини на ініціативу, власність та економічну свободу. Водночас Папа критикував негативні сторони капіталістичного суспільства — індивідуалізм і споживачтво. Головним завданням держави він називав створення сприятливих умов для розвитку економічної свободи на основі міцної правової бази¹¹³.

Таким чином, папські енцикліки представляють собою блок релігійних документів, які розглядають практично всі питання

¹¹¹ Pablo VI Enciclica Populorum progressio // http://translate.google.com.ua/translate?hl=ru&sl=es&u=http://www.vatican.va/holy_father/paul_vi/encyclicals/documents/hf_p-vi_enc_26031967_populorum_sp.html&prev=/search%3Fq%3Dpopulorum%2Bprogressio%2Benciclica%26hl%3Dru%26rlz%3D1R2ADFA_ruUA462%26biw%3D983%26bih%3D502%26prmd%3Dimvns&sa=X&ei=gCcAUMTPN4bm4QSz_6y1CA&ved=0CFgQ7gEwAA

¹¹² Octogesima Adveniens de Su Santidad el Papa Pablo VI // http://translate.google.com.ua/translate?hl=ru&sl=es&u=http://www.vatican.va/holy_father/paul_vi/apost_letters/documents/hf_p-vi_apl_19710514_octogesima-adveniens_sp.html&prev=/search%3Fq%3Doctogesima%2Badveniens%2Benciclica%26hl%3Dru%26rlz%3D1R2ADFA_ruUA462%26biw%3D983%26bih%3D502%26prmd%3Dimvns&sa=X&ei=9ygAU0jkF_P24QS_m6z1Bw&ved=0CFgQ7gEwAQ

¹¹³ Centesimus annus Святого Отця Іоанна Павла II. В Сотую годовщину обновления энциклики Rerum Novarum // <http://www.fjp2.com/ru/john-paul-ii/online-library/encyclicals/124-centesimus-annus>

відносин між економікою і церквою і надають можливість аналізувати, яким чином відбувалося переосмислення ставлення до власності, праці, капіталу, соціального ладу упродовж певного історичного часу.

Виразно проявляється модифікація поглядів щодо відносин економіки та релігії та основн економічних відносин — праці, — у документах Другого Ватиканського собору (1962–1965 рр.), який поставив за мету встановити злагоду між Євангелієм і сучасним світом¹¹⁴.

Детальний аналіз документів Другого Ватиканського собору і порівняння їх зі змістом християнських священних книг засвідчують шлях еволюції релігійної думки стосовно основних норм, понять, настанов та приписів, їх безумовну модифікацію й відображення реалій сучасного економічного життя у релігійних поглядах. Інакше кажучи, процес осучаснення — аджорнаменто — наближає тлумачення класичних постулатів, закладених у Священному Писанні, до розумінню їх науковою думкою сьогодення.

Так, у Розділі I «Про економічний розвиток» відзначалося, що останній має служити на користь людині. Сьогодні більше, ніж будь-коли раніше, намагаються збільшити виробництво сільськогосподарських і промислових благ, а також удосконалити сферу послуг, дбаючи про народонаселення, що збільшилося, і задовольняючи потреби, що зросли. Тому слід підтримувати технічний прогрес, дух винахідливості, прагнення відкривати і розширювати підприємства й удосконалювати методи виробництва, а також цінувати зусилля всіх учасників виробництва¹¹⁵.

Але, як зауважено в матеріалах Собору, основною метою цього виробництва є не просте збільшення продукції, не прибуток, не пакування, а служіння людині у всій його повноті. При цьому необхідно брати до уваги як матеріальні потреби, так і вимоги інтелек-

¹¹⁴ Документи II Ватиканського собора. Москва: Паолине, 1998 г. Пер. Андрея Ковалю. 589 с. // http://krotov.info/acts/20/2_vatican/dcmnt01.html

¹¹⁵ До речі, 1999 р. Папа Іоанн Павло II оголосив св. Ісідора, архієпископа Севільського (VII ст.) покровителем користувачів комп'ютерів та Інтернету. Ватикан вперше відкрив свій перший сайт у 1995 р. Він призначався переважно для журналістів. 2003 р. було створено новий п'ятимовний сайт www.vatican.va. Його спеціальний розділ присвячений секретним архівам Ватикану. Також він надає змогу здійснити віртуальну мандрівку музеями Ватикану. Веб-сервер Ватикану працює на трьох комп'ютерах, названих іменами архангелів — «Рафаїл», «Михаїл», «Гавриїл».

туального, морального, духовного та релігійного життя кожної людини будь-якої національності і місця проживання. Тому економічна діяльність повинна, відповідно до своїх власних методів і законів, здійснюватися в межах моральних норм, щоб виповнився Божий задум щодо людини.

У документах Собору підкреслено, що людина повинна утримувати економічний розвиток в своїх руках. Але він не може залишатися ані в руках окремих осіб або груп, що мають надмірну економічну могутність, ані одного лише політичного суспільства, ані окремих наймогутніших країн. Навпаки, необхідно, щоб якомога більша кількість людей, всі країни активно брали участь в управлінні, а також необхідною є координація їх зусиль із намаганнями громадських властей.

На Соборі зазначено, що економічне зростання не можна залишати на розсуд окремих осіб, жодної лише суспільної влади. Тому потрібно протидіяти як тим, хто чинить опір необхідним реформам, так і тим, хто поступається основними правами окремих людей та їх спільнот заради колективної організації виробництва.

На Соборі була розвинута ідея усунення різких економічних і соціальних відмінностей. Відзначено, що для задоволення вимог справедливості і рівності слід домагатися, щоб при дотриманні прав особистостей були якнайшвидше ліквідовані значні нерівномірності в ступіні економічного розвитку, які існують донині і навіть посилюються, поєднуючись з індивідуальною та соціальною дискримінацією.¹¹⁶

Так само в багатьох країнах необхідно, враховуючи особливі труднощі у сільському господарстві (як у створенні, так і в збуті продукції), допомагати селянам збільшувати виробництво і продаж, а також опановувати технічні досягнення та нововведення і отримувати справедливий прибуток. Зі свого боку, селяни, особливо молоді, мають прагнути до вдосконалення професійного досвіду, без якого прогрес сільського господарства є неможливим.

¹¹⁶ 2008 р. Католицька церква, у зв'язку зі змінами у сучасному суспільстві, розширила перелік смертних гріхів. Єпископ Жанфранко Джиротті, глава Апостольського пенітенціарія (церковного трибуналу), що відповідає у Ватикані за сповідь і відпущення гріхів, заявив, що до смертних гріхів належить соціальна несправедливість, через яку виникає бідність, а невелика кількість людей нагромаджує надмірні багатства.

На Соборі прозвучала ідея стабільності розвитку економіки. Було зазначено, що справедливість і рівність вимагають також, щоб мобільність, необхідна для розвитку економіки, реалізовувалася так, щоб не робити життя окремих людей і їхніх сімей хитким і ненадійним. Щодо тих робітників, які, походячи з іншої країни чи іншого регіону, своєю працею сприяють економічному розвитку даної країни або місцевості, то слід уникати будь-якої дискримінації в умовах їх праці та її оплати. Крім того, слід бачити в них не просто свого роду знаряддя виробництва, але особистості, і допомагати їм об'єднатися з сім'єю і забезпечити собі пристойне житло. Крім того, потрібно заохочувати їх вростання в суспільне життя країни або регіону, які їх приймають. Однак, у міру можливості, робочі місця слід створювати у власних регіонах.

У тих сферах економіки, де відбуваються зміни (наприклад, автоматизація), слід дбати про забезпечення кожного відповідною роботою, а також про надання можливості отримати відповідну технічну та професійну освіту; крім того, необхідно гарантувати прожиток і людську гідність — насамперед тим, хто через хворобу або вік перебуває в скрутних обставинах.

Отже, на Другому Ватиканському соборі були накреслені конкретні напрями розвитку економіки і бачення Католицькою церквою цього процесу.

Найважливішим моментом, що продовжив тлумачення поняття праці у Священному Писанні, є висновки Другого Ватиканського собору, зроблені у Розділі II «Про деякі принципи, що керують усім економічним і суспільним життям».

У документах Собору пояснюється, що людська праця полягає у виробництві благ і в обміні ними або в наданні економічних послуг і підноситься над іншими елементами економічного життя, що мають цінність лише як знаряддя.

Собор визначив місце і роль праці наступним чином. Праця — незалежно від того, чи здійснюється вона людиною з власної волі, чи під керівництвом іншої особи, — виходить безпосередньо від особистості, яка немов би накладає на природу свою печатку і підпорядковує її своїй волі. Своєю працею людина зазвичай підтримує своє життя і життя своїх близьких, об'єднується зі своїми побратимами і служить їм, може проявити справжню любов і сприяти вдосконаленню творіння Божого. Більше того: через працю,

присвячену Богу, людина приєднується до самої спокутної справи Ісуса Христа, Який надав праці високу гідність, власноруч працюючи в Назареті.

Звідси виникає обов'язок кожної людини чесно працювати, а також і право на працю. А завдання суспільства — відповідно до існуючих у ньому умов допомагати громадянам знайти достатню можливість для праці. Нарешті, праця повинна винагороджуватися так, щоб людина мала змогу гідно розвивати матеріальне, соціальне, культурне та духовне життя — своє і своїх ближніх.

На Соборі відзначалося, що, оскільки економічна діяльність реалізується здебільшого в спільній праці людей, несправедливо і негуманно організовувати і спрямовувати її на шкоду будь-кому з працівників. Однак нерідко буває так, що робітники нібито потрапляють у рабство до власної праці. Це жодною мірою не виправдовується так званими економічними законами.

Тому весь процес плідної праці повинен бути пристосований до потреб особистості і до її способу життя, і насамперед — до її сімейного життя (особливо це стосується матерів); при цьому завжди необхідно зважати на вік і стать.

У матеріалах Собору зазначалося, що працівникам слід надати можливість розвивати свої здібності і свою особистість в процесі самої трудової діяльності. З належною відповідальністю віддаючи роботі свій час і сили, всі повинні, однак, мати достатній час для відпочинку, дозвілля, а також для розвитку сімейного, культурного, суспільного та релігійного життя. Більше того: необхідно, щоб всі працівники мали змогу вільно розвивати свої сили і здібності, якщо в професійному занятті вони не можуть їх удосконалювати.

Таким чином, документи Другого Ватиканського собору та папські енцикліки засвідчують невинний процес еволюції релігійної думки, причому норми, поняття, настанови та приписи відчують на собі осучаснення, тобто модифікуються під впливом існуючих реалій.

Слушною є думка, що для економічних поглядів Католицької церкви характерним є нормативний підхід до аналізу економіки, тобто висування певних вимог, що базуються на позаекономічних уявленнях про необхідний устрій всього суспільства і самої економіки¹¹⁷.

¹¹⁷ Сарданашвили И.Г. Экономические аспекты современного социального учения католической церкви, II половина XX века. Автореферат на соискание учёной степени кандидата экономических наук. Код специальности 08.00.02. История экономических учений. — М., 1999. — 194 с.

Руська Православна Церква про сучасні принципи та правила господарювання

У Руській Православній Церкві аналогічний процес відбувся у період трансформації і становлення нових економічних відносин, коли тема морального виміру економічних процесів стала для Росії особливо актуальною.

Так, 4 лютого 2004 р. на підсумковому пленарному засіданні VIII Всесвітнього Російського Народного Собору був прийнятий документ під назвою «Звід моральних принципів і правил господарювання». На Соборі відзначалося, що у сучасному російському діловому співтоваристві гостро відчувається ідеологічний і ціннісний вакуум: стара система соціалістичного господарювання зруйнована, а нова ринкова економіка будується найчастіше на принципах, далеких від християнських і взагалі від будь-яких моральних ідеалів. У цій ситуації Руська Православна Церква виступила з ініціативою широкого суспільного діалогу відносно цілей і принципів економічного розвитку країни.

«Звід моральних принципів і правил господарювання» являє собою документ, що дає лише основи ділової та господарської етики в їх духовно-моральному розумінні. У ньому знайшли відображення цінності, які завжди підтримувала і виховувала Руська Православна Церква: ефективна та справедлива економіка, вільний і відповідальний підприємець, захист слабких і знедолених, повага до влади, чесна праця.

Коментуючи ситуацію, Святіший Патріарх Московський і всія Руси Кирил відзначав, що ініціатива створення «Зводу моральних принципів» була підтримана Руською Православною Церквою, але з самого початку вона надходила від учасників Всесвітнього Російського Народного Собору, який представляє собою авторитетний форум, що об'єднує численні громадські організації в Росії і за кордоном під егідою Православної Церкви. Участь у його роботі взяли також представники інших релігійних громад. Робоча група, що займалася написанням Зводу, включала представників різних політичних сил та економічних шкіл. Розробники прагнули створити такий документ, який би пояснював основні принципи ведення

справ в економіці і був би рівною мірою прийнятний як для людей, що сповідують Православ'я, так і для представників інших релігій, а також для людей нерелігійних.

На думку Патріарха Кирила, ці розробки знаходяться у площині «соціально-економічного богослов'я», яке стало основою для появи системи поглядів, що інтерпретують різні сфери господарської етики. У працях багатьох католицьких і протестантських вчених, а також в офіційних документах Римсько-Католицької Церкви червоною ниткою проходить думка про те, що тільки через встановлення справедливого розподілу плодів праці, через виховання громадянського суспільства в дусі соціальної відповідальності можливе повернення капіталістичного суспільства до основних християнських цінностей любові і жертвності. Цей підхід багато в чому поділяється Руською Православною Церквою.

«Звід моральних принципів і правил господарювання» будується на десяти пунктах і призначений для добровільного прийняття господарюючими суб'єктами та працівниками. В якості схеми побудови документа вибрані десять заповідей Закону Мойсеєва — загальна духовна спадщина для багатьох віруючих людей: християн, мусульман, іудеїв.

З богословської точки зору, Церква — це народ Божий, Тіло Христове, а тому її економічні погляди охоплюють не тільки внутрішнє життя церковного організму, але і все, з чим зустрічаються послідовники Церкви у «зовнішньому» світі. Тому Руська Православна Церква, служачи моральним орієнтиром для мільйонів людей, закликає державні органи влади і підприємців добровільно керуватися багатовіковими православними традиціями ведення господарства.

Основними положеннями «Зводу моральних принципів і правил господарювання» є:

I. Не забуваючи про хліб насущний, потрібно пам'ятати про духовний сенс життя. Не забуваючи про особисте благо, потрібно піклуватися про благо ближнього, благо суспільства і Вітчизни.

II. Багатство — не самоціль. Воно має служити творенню гідного життя людини і народу.

III. Культура ділових відносин, вірність даному слову допомагає стати кращими і людині, і економіці.

IV. Людина — не «постійно працюючий механізм». Йому потрібен час для відпочинку, духовного життя, творчого розвитку.

V. Держава, суспільство, бізнес повинні разом піклуватися про гідне життя трудівників, а тим більше про тих, хто не може заробити собі на хліб. Господарювання — це соціально відповідальний вид діяльності.

VI. Робота не повинна вбивати і калічити людей.

VII. Політична влада і влада економічна мають бути розділені. Участь бізнесу в політиці, його вплив на громадську думку може бути тільки прозорим і відкритим.

VIII. Привласнюючи чуже майно, нехтуючи майном загальним, не віддаючи працівникові за працю, обманюючи партнера, людина переступає моральний закон, шкодить суспільству і собі.

IX. У конкурентній боротьбі не можна вживати неправду й образи, експлуатувати порок і інстинкти.

X. Слід поважати інститут власності, право володіння та розпорядження майном. Аморально заздрити добробуту ближнього, зазіхати на його власність.

Пояснюючи сутність цих принципів і правил, Руська Православна Церква зазначає, що в історії були різні підходи до питання про пріоритет матеріального або духовного, приватних чи громадських інтересів. Духовний ідеал багато разів приносився в жертву утилітарним інтересам, і навпаки. В одні періоди громадському надавали перевагу перед особистим, в інші — особистому перед громадським.

Ця проблема ставала предметом дискусій «іосифлян» і «нестяжателів», західників і слов'янофілів, громадських діячів пострадянського періоду. Однак сам факт таких дискусій показує, що приватна і загальна користь, духовне і матеріальне — це єдині невід'ємні частини людського буття. Ось чому не можна нехтувати ані духовним ідеалом, ані прагненням до матеріального блага, ані своїми життєвими інтересами, ані користю ближнього і суспільства.

Слід створювати такий економічний уклад, який допоможе гармонійно реалізовувати духовні устремління та матеріальні інтереси особи і суспільства. Цій гармонізації, як показує історичний досвід, сприяють правила, засновані на біблійних принципах.

Руська Православна Церква зазначає, що культ багатства і моральність у людині несумісні. Ставлення до багатства як до кумира неминуче руйнує економічну і правову культуру, породжує несправедливість у розподілі плодів праці, соціальну «війну всіх проти всіх». Наживання багатства заради багатства заведе в глухий кут і особистість, і національну економіку.

Багатство саме по собі не є благословенням або покаранням. Це, насамперед, випробування і відповідальність. Для моральної людини власність є не тільки засобом отримання вигоди, але і засобом служіння ідеалам добра і справедливості.

Власність, на думку представників Руської Православної Церкви, дає максимальну віддачу саме тоді, коли вона споживається ефективно, а плоди її використання розподіляються справедливо і відповідально, «вкладаються» в соціальну стабільність. Якщо людина творить матеріальні блага виключно для себе, своєї родини, своєї соціальної групи, при цьому нехтуючи інтересами інших, — вона переступає моральний закон і багато втрачає в економічному сенсі.

Чим більшою є власність, тим значнішою є влада людини над іншими людьми. Тому використання власності в господарюванні не повинне носити вузькогосподарський характер, суперечити спільному інтересу. Чесне господарювання виключає збагачення на шкоду суспільству. Добробут сумнівних підприємців і працівників має відповідати їх трудовому внеску, бути наслідком створення, дбайливого використання і примноження ними суспільно корисних благ.

Обов'язком заможної людини є творення добра, не обов'язково розраховуючи при цьому на суспільне визнання. Підприємець, і держава повинні виходити з принципу справедливості при прийнятті економічних рішень.

Представники Руської Православної Церкви підкреслюють, що рівень споживання і стандарти якості життя мають бути розумними і помірними, враховувати стан навколишнього середовища. Гроші — це лише засіб для досягнення поставленої мети. Вони повинні знаходитися в постійному русі, в обороті. Справа — справжня, що повністю захоплює людину, — ось багатство підприємця. Відсутність культу грошей розкріпає людини, робить її внутрішньо

вільною. Бідність чи багатство людини самі по собі не говорять про її моральності або аморальності. Бідняк, який витрачає свої здібності без користі чи вживає їх тільки в корисливих цілях, не менш аморальний, ніж багатий, який відмовляється жертвувати частину доходу на громадські потреби.

Бідність — це таке ж випробування, як і багатство. Бідна людина зобов'язана гідно вести себе, прагнути до ефективної праці, підвищувати свій професійний рівень, щоб вийти з нужденності. Держава, суспільство і бізнес мають допомагати їй у цьому, повага прав та законних інтересів їх учасників є основою ділових відносин. В економіці потрібно поєднувати принципи справедливості й ефективності.

Руська Православна Церква зазначає: маючи владу над матеріальними засобами і людьми, роботодавець (у тому числі держава) повинен відчувати відповідальність за свої економічні рішення, за дії своїх працівників і за наслідки таких дій. Чесність і професійність у відносинах з клієнтом і діловим партнером завойовують довіру і зміцнюють економічне становище підприємства, у той час як «нечесна гра» прирікає його на неминучий крах. Дотримання усних і письмових домовленостей служить основою гармонійних відносин в економіці. Навпаки, невиконання зобов'язань призводить до зниження ділового авторитету, та й авторитету всієї країни.

Суспільство повинне засуджувати подібну поведінку у різноманітних формах: відмова в особистому спілкуванні, публічний бойкот, виключення з профспілок. Ті ж правила застосовуються до несумлінних працівників, які не виконують певні трудові договори. Підприємство здатне бути успішним тільки при взаємному виконанні зобов'язань всередині колективу. Позиція Руської Православної Церкви висловлена у думці про необхідність прийняття державою законів, що підтримують і розвивають культуру виконання зобов'язань. При цьому вона сама повинна бути прикладом такої культури, зокрема, у сфері економіки та управління. Найважливішою функцією держави є ефективний контроль за дотриманням домовленостей.

Неприпустимими в ділових відносинах і на робочому місці є такі гріхи, як лихослів'я, непристойна поведінка щодо осіб протилежної статі, бійки, пияцтво, фамільярність. Не можна користуватися

добрим іменем своєї фірми для досягнення приватних цілей, отримуючи особисту вигоду на шкоду загальній справі.

Обман покупця у сфері послуг і торгівлі веде до втрати довіри і нерідко до банкрутства підприємства. Зухвалість, лінь, недбалість, неохайність працівника, що стикається з клієнтом, відштовхують останнього і тим завдають шкоди справі.

Моральність господарювання виражається, серед іншого, у ввічливості та коректності, збереженні самовладання у будь-якій ситуації, повазі до чужої думки,

Руська Православна Церква звертає увагу на проблеми відтворення робочої сили, які включають організацію відпочинку, здійснення фізичного та інтелектуального розвитку працівника, організацію системи освіти, охорони здоров'я, соціального захисту, виплату гідної заробітної плати.

З цього приводу РПЦ зазначає, що постійна одноманітна робота, навіть інтелектуальна, духовно збіднює особистість і призводить до її деградації. Ніщо не може виправдати відмови людини від законного часу відпочинку, вихідних днів і повноцінного відпустки. Крім того, людина повинна мати можливість для зміни сфер та видів діяльності.

Підприємцям, владі та суспільству необхідно дбати про інтелектуальний, духовний та фізичний розвиток кожної особистості. Капітал матеріальний і фінансовий сьогодні неможливо ані створити, ані утримати без капіталу інтелектуального — добровільного застосування людиною своїх здібностей, умінь і знань. Їй повинні бути доступні знання і скарби культури, можливість реалізувати себе через освіту, наукову та творчу діяльність. Спожита на це частина робочого часу окупиться сторицею. Далекоглядний роботодавець буде дбати і про дозвілля працівників, що сприятиме їх розвитку, адже особистість, потенціал і таланти якої всебічно розкрилися, принесе максимальну користь і суспільству в цілому, і конкретній справі в економіці.

Праця для найманого працівника є основним джерелом засобів до існування. Тому через необґрунтоване звільнення, низьку оплату праці, несвоєчасну або неповну виплату заробітної плати він опиняється на межі виживання. Навпаки, дбайливе ставлення роботодавця до праці, здоров'я і життя ближнього несе благо і для нього самого, і для працівників.

Роботодавці, що не платять робітникам гідного платні, обкрадають їх, прирікаючи людей на злидні і озлоблення, позбавляючи їх радості праці. Визначаючи розміри винагороди за працю і тієї частки прибутку, яка витрачається на зарплату, роботодавець має керуватися принципом справедливості, не озираючись на стандарти важкого минулого чи приклади найбільш необхідних країн. Не можна зловживати відчаєм людей, що погоджуються на низьку зарплату заради хліба насущного. Оплата праці не може бути нижче прожиткового мінімуму. Вона повинна дозволяти людині не лише повноцінно харчуватися, але й купувати необхідні для побуту товари, рости дітей, забезпечувати себе житлом. Ті, хто не виплачують людям зарплату, систематично затримують її, допускають її рівень нижче прожиткового мінімуму, підлягають громадського осуду.

На думку Руської Православної Церкви, національне господарство саморуїнується без ефективних заходів соціального захисту. Працівник, що не має перспективи заробити на гідну пенсію, позбавлений доступу до освіти, медичного обслуговування, соціального страхування, ніколи не буде працювати з радістю і задоволенням. Відсутність соціального забезпечення змушує його шукати додаткові можливості заробітку на стороні, що негативно позначається на його професійному рівні. Метою роботи такого працівника є соціальне виживання; втрата працездатності рівнозначна для нього втраті всього.

Навпаки, впевненість людини у завтрашньому дні створює передумови для професійного росту, дозволяє вибудовувати довгострокову стратегію розвитку підприємства. Працівникам підприємства повинні бути відкриті можливості для відповідальної участі в управлінні ним відповідно до їх професійного рівня й освіти.

Відповідальність роботодавця (у тому числі держави) за участь в програмах соціального та пенсійного страхування має бути публічною. На державу покладається відповідальність за збереження життя, здоров'я та людської гідності літніх людей, інвалідів, знедолених дітей. Вона повинна не тільки допомагати непрацездатним, а й створювати умови для розвитку справ милосердя, що здійснюються підприємствами, релігійними та громадськими об'єднаннями, окремими громадянами.

Ступінь добробуту суспільства безпосередньо залежить від його ставлення до непрацездатних і людей похилого віку. Виділення частини доходів на допомогу літнім і хворим людям, інвалідам та знедоленим дітям повинно бути нормою для будь-якого рентабельного підприємства, а також для будь-якої заможної працюючої людини, в тому числі найманого працівника.

Підприємці мають піклуватися про пенсіонерів та інвалідів, які вклали свою працю в їхній добробут. Визнання роботодавцем нинішніх та минулих трудових заслуг своїх працівників примиряє минуле з майбутнім, зміцнює успіх його справи.

Окрему увагу РПЦ звертає на умови праці робітника. Сферою підвищеної відповідальності роботодавця є створення гідних умов праці, суворе дотримання техніки безпеки на виробництві. Втім, і працівник повинен відповідально ставитися до вимог безпеки, не допускаючи халатності, пияцтва. Він повинен пам'ятати, що своєю безвідповідальністю ставить під загрозу життя і здоров'я інших людей.

Роз'яснюючи заборону «Не вкради», Руська Православна Церква вказує, що держава, підприємець, працівник, будь-який громадянин повинні дбайливо ставитися до загального і будь-якого іншого майна. Звичка красти у держави, сусіда чи колективу, псувати їх власність повинна засуджуватися і викорінюватися. Той, хто бере із загального або чужої кишені, підлягає публічній ганьбі. Розкрадання у партнера по бізнесу, позбавлення його обумовленої частини загального прибутку повинне ставати загальновідомим і неодмінно вести до санкцій з боку підприємницької спільноти. Однією з форм розкрадання є несправедливий розподіл плодів праці серед партнерів і працівників. Суспільство не має ділитися на надбагатих і надбідних.

Руська Православна Церква дає свою оцінку необгрунтованому вилученню власності з боку держави, зауважуючи, що воно підриває економічну стабільність, руйнує віру людей у справедливість. Націоналізація приватної власності морально виправдана тільки тоді, коли її використання завідомо суперечить інтересам суспільства, загрожує безпеці та життю людей. У кожному випадку

вилучення власності має проводитися за законом і за умови справедливої компенсації. Незаконне захоплення майже завжди супроводжується руйнуванням національної економіки і стражданням мільйонів людей.

Виражаючи своє ставлення до процесів приватизації, Руська Православна Церква зазначає, що приватизація не може бути самоціллю. Морально виправданою є законна передача державної власності в приватні руки, наслідком чого має бути реальне поліпшення якості товарів і послуг, зниження цін, зміцнення економіки, побудова динамічного, справедливого суспільства, що гармонійно розвивається. Незаконний перерозподіл власності — це завжди злочин перед суспільством, порушення морального закону. Приватна особа, що заволоділа майном шляхом обману, не має морального і юридичного права називатися власником. У подібному випадку держава покликана відновити справедливість, дотримуючись закону і морального обов'язку.

Руська Православна Церква висловлює своє ставлення до екологічних проблем, що неминуче виникають у процесі виробництва. Всі види господарювання не повинні завдавати не виправних збитків природі, яка є надбанням не тільки всіх людей, що нині живуть на Землі, а й майбутніх поколінь. Природні ресурси, які сьогодні потрібні людині, але в майбутньому не можуть бути відновлені, слід витратити, розраховуючи на багато століть уперед. Екологічна сторона діяльності всіх господарюючих суб'єктів має бути прозорою і відкритою для контролю з боку суспільства. Участь у проектах, спрямованих на захист навколишнього середовища, впровадження ресурсозберігаючих і безвідходних технологій — найважливіше завдання підприємців.

Не оминула увагою РПЦ питання оподаткування. Підприємець повинен пам'ятати, що несплата податків — це крадіж у сиріт, людей похилого віку, інвалідів, інших найнезахищеніших людей. Передача у вигляді податків частини свого доходу на потреби суспільства має перетворитися з важкого обов'язку, що виконується підневільно, або зовсім не виконується, на почесну справу, гідну вдячності суспільства. Приховування доходів, незаконне вивезення капіталів за кордон тотожні обкраданню своїх співвітчизників.

Держава, що існує на кошти народу, повинна пропорційно визначати свою долю в суспільному багатстві. Необтяжливі податки — одна з основ ефективного та етичного господарювання, за якого громадяни можуть без зайвих труднощів оплачувати державні витрати.

Руська Православна Церква звертається також до питань монополізації та конкуренції. Конкуренція є одним з двигунів економіки, а монополізм рівнозначний консерватизму і відсталості. Результати чесної конкуренції служать інтересам суспільства, вона ставить його членів в рівні умови, надає їм право вибору. Конкуренція є гідною і морально виправданою, якщо не руйнує ділові відносини. Найнадійнішим партнером є той, хто впевнений у порядності свого колеги. Чесність — це інвестиції в майбутнє. При веденні конкурентної боротьби не можна користуватися неморальними прийомами. Так, підприємець не повинен допускати публічної образи конкурентів, поширювати завідомо неправдиву або неперевірену інформацію про своїх ділових партнерів.

Отже, як постійно наголошують представники Руської Православної Церкви, стан економіки безпосередньо залежить від духовного, морального стану особистості. Лише людина з добрим серцем і світлим розумом, духовно зріла, працьовита і відповідальна, зможе як забезпечити себе, так і принести користь своїм ближнім і своєму народу¹¹⁸. У бесіді з українськими телеглядачами, яка відбулася у прямому ефірі на телеканалі «Інтер» 28 липня 2009 р., Патріарх Московський і всія Руси Кирил зазначив, що ефективна економіка може базуватися тільки на людській праці, не обов'язково фізичній, але й розумовій, навіть духовних зусиллях. Гроші повинні підкріплюватися реальними цінностями, а не бути спекулятивним капіталом. Віртуальна економіка не може існувати, оскільки вона неморальна, заснована на певній омани. Церковний коментар у цьому питанні є однозначним: як неможливо побудувати щастя людини без морального начала, так неможливо побудувати й ефективну економіку без морального виміру¹¹⁹.

¹¹⁸ Свод нравственных принципов и правил в хозяйствовании Принято на итоговом пленарном заседании VIII Всемирного Русского Народного Собора // «Православная беседа», № 2, 2004 г. // http://www.wco.ru/biblio/books/svod_np/main.htm

¹¹⁹ Святейший Патриарх Кирилл выступил в прямом эфире украинского телеканала «Интер» // <http://www.mospat.ru/center.php?page=45476&newwin=1&prn=1>

Протестантизм як революційний шлях модифікації базових релігійно-економічних норм

Модифікація базових релігійно-економічних норм відбувалася не тільки еволюційним шляхом, що передбачає роз'яснення богословів щодо застосування релігійних настанов у нових економічних умовах, але й шляхом революційним — створенням нових релігійних течій. Історичним прикладом такого перевороту є формування протестантизму (англіканство, цвінгліанство, кальвінізм, пресвітеріанство, індепендентизм, баптизм, Релігійне товариство друзів (квакерство), методизм, менонітство, конгрегаціоналізм тощо).

Звернемо увагу на наступні базові зміни у тлумаченні релігійних постулатів християнства. Розглядаючи сутність протестантизму, застосуємо визначення Людвіга Фейєрбаха, подане ним у книзі з історії філософії. Оцінюючи перетворення у релігії, здійснені Мартіном Лютером, Л. Фейєрбах зазначав: «Протестантизм є новим принципом, що знайшов своє вираження у формі релігійного принципу ... Лише в якості такого він вразив світ як руйнівна страшаюча блискавиця, став загальною світовою справою, пануючою над умами ... насадив вільне громадянське життя, практичне розуміння життя, і розгорнув винахідливу діяльність.... Протестантизм виявляється в індивіді у вигляді почуття незалежності й особистої свободи, надає йому усвідомлення або відчуття своєї вродженої божественної природи і завдяки цьому силу не визнавати ніякої зовнішньої влади, що зв'язує совість, самому вирішувати і визначати, якою повинна бути для нього стримуюча сила істини»¹²⁰.

Далі Л. Фейєрбах відзначав: «Лише в протестантизмі християнство стало розумітися як тотожне його власній сутності, волі і духу ... Протестантизм спростив зміст релігії, аналізуючи, розклав її на прості, суттєві складові частини ... звільнив релігію від множини безглузвих обрядів, перетворив її на справу розуму, на пряму думку, і в такий спосіб спрямував життєву силу та діяльність людини, поглинену церквою, знов на людину, на розумні, реальні цілі,

¹²⁰ Фейєрбах Л. История философии. Собрание произведений в трёх томах. Пер. с нем. Т. 1. — М., «Мысль», 1967. — С. 76–77.

світ і науку, і в цій емансипації людини визнав замість церковної світську владу визначальною, законодавчою владою. Філософія нового часу знайшла в протестантизмі *всесвітньо-історичне буття і вільний плідний розвиток*»¹²¹.

Зазначимо, що протестантська ідеологія, закладена в ученні М. Лютера, багато в чому носила економічні передумови. Ідея вільного християнського богослов'я базувалася на думці про визволення церкви Німеччини та німецькомовних країн з-під влади Папи.

За словами відомого письменника Стефана Цвейга, Лютер зачіпав найчутливіший пункт, у якому виявляється гніт Римської курії. Заявляючи у своїх «95 тезах», що «Папа не владний відпускати гріхи», Мартін Лютер мав на увазі насамперед індульгенцію. «Ніщо не є таким важким для нації, як данина, накладена іноземною владою. Церква перекарбовувала у монету споконвічний страх божої тварі, використовуючи для цього спеціальних продавців індульгенцій, агентів, що отримували частку прибутку; ці гроші, вичавлені у німецьких селян і бюргерів, уходили з країни, потрапляли до Риму, і по всій країні давно вже накопичувалося глухе, поки що безмовне обурення. Рішучий вчинок Лютера був лише іскрою»¹²².

Далі, характеризуючи вплив М. Лютера як символу національних сподівань і устремлінь, С. Цвейг відмічав: «Незалежно від власної волі і, можливо, сам того не усвідомлюючи, він зі своїми, як мислилося йому, винятково духовними вимогами, стає виразником множини земних інтересів, тараном, що пробиває дорогу німецькій національній справі, важливою фігурою між Папою, імператором і германськими князями. Далекі від Євангелічного вчення люди, що отримують вигоду з його успіху, починають боротися за нього, щоб використати його особу у власних цілях. Поступово навколо цієї людини складається ядро майбутньої релігійної системи. Ще далеко до величезної масової армії протестантизму, а за Лютера, як того вимагає організаційний геній німців, вже існує політичний, богословський, юридичний генеральний штаб»¹²³.

¹²¹ Фейербах Л. История философии. Собрание произведений в трёх томах. Пер. с нем. Т. 1. — М., «Мысль», 1967. — С. 78–79.

¹²² Цвейг С. Триумф и трагедия Эразма Роттердамского. Пер. с нем. М. Харитонова. — М., «Детская литература», 1977. — С. 165.

¹²³ Цвейг С. Триумф и трагедия Эразма Роттердамского. Пер. с нем. М. Харитонова. — М., «Детская литература», 1977. — С. 169.

(До речі, велику роль у підготовці Реформації зіграв переклад Євангелія латинською мовою, здійснений Еразмом Ротердамським. Канонічним текстом Біблії Католицька церква визнавала латинський переклад, зроблений у IV ст. св. Ієронимом, так звана «Вульгата». Еразм Ротердамським указав на численні неточності, помилки і викривлення смислу оригіналу).

Звернемося до характеристики протестантської революції, даної Ф.Енгельсом, який писав: «Коли Європа вийшла з середньовіччя, міська буржуазія, що підіймалася вгору, була його революційним елементом. Визнане становище, яке вона завоювала собі всередині середньовічного феодального ладу, стало вже надто тисним для її здібності до розширення. Вільний розвиток буржуазії став уже несумісним з феодальною системою, феодальна система мала пасти. Але великим інтернаціональним центром феодальної системи була римсько-католицька церква. Не дивлячись на всі внутрішні війни, вона об'єднувала феодальну Західну Європу в єдине велике політичне ціле, яке перебувало у протиріччі однаково як зі схизматичним грецьким, так і з магометанським світом. Вона оточила феодальний лад ореолом божественної благодаті. Свою власну ієрархію вона встановила за феодальним зразком, і, зрештою, вона була найбільшим феодальним власником, тому що їй належало не менш як третя частина всього католицького землеволодіння. Перш, ніж вступити у боротьбу зі світським феодалізмом у кожній країні окремо, необхідно було зруйнувати цю його центральну священну організацію. ... Зростаюча буржуазія повинна була прийти до зіткнення з існуючою церквою. Боротьба європейської буржуазії проти феодалізму дійшла до вищої напруги у трьох великих вирішальних битвах. Першою була так звана реформація в Германії. Відповіддю на заклик Лютера до бунту проти церкви явилися два політичні повстання ... Лютеранська реформація встановила ... нову релігію — саме таку, яка якраз потрібна була абсолютній монархії»¹²⁴.

Догма Ж. Кальвіна «відповідала вимогам найсміливішої частини буржуазії. Його вчення про передвизначення було релігійним вираженням того факта, що у світі торгівлі й конкуренції удача або

¹²⁴ Энгельс Ф. Развитие социализма от утопии к науке. ПОЛНОЕ СОБРАНИЕ Т. С. 93.

банкрутство залежать не від діяльності або мистецтва окремих осіб, а від незалежних від них обставин»¹²⁵. Причому, за Ж. Кальвіном, визначними є не воля або дія певної окремої людини, а милосердя могутніх, але невідомих економічних сил. Церковний лад Ж. Кальвіна був демократичним і республіканським. Як писав Ф. Енгельс, «Якщо лютеранство в Германії стало слухняним знаряддям у руках германських дрібних князів, то кальвінізм створив республіку в Голландії і сильні республіканські партії в Англії і особливо в Шотландії. ... У кальвінізмі знайшло в собі готову бойову теорію друге велике повстання буржуазії. Це повстання відбулося в Англії»¹²⁶.

У вченні Жана Кальвіна було розвинуто догмат про передвизначення, за яким доля людини визначена Богом ще до створення світу. Віруючий не може знати про неї, але має сподіватися на спасіння і доводити це активною діяльністю, у тому числі й господарською.

Покликання, тобто професія людини, також визначена Богом, і професійні успіхи теж свідчать про майбутнє спасіння. Віряни зобов'язані якнайкраще здійснювати своє життєве призначення, а повсякденна робота є виконанням Божої волі. Людина повинна повністю присвячувати себе роботі, відмовляючись від марного витрачання часу і грошей. Як радник женецького уряду, Ж. Кальвін, сповідуючи аскетизм, добився заборони розваг, танців, яскравого одягу. Ним було дозволено лихварський відсоток, що приваблювало в Женеву тогочасних підприємців.

Англійські кальвіністи (пуритани) також сповідували граничну скромність аж до аскетизму, заохочуючи працьовитість і ощадливість. Олівер Кромвель, який походив з пуританської сім'ї, заборонив розкоші, театр і будь-які публічні веселощі.

Питання економічної поведінки християнина в умовах капіталізму отримали роз'яснення у вченні протестантизму. Його вплив на економічний розвиток європейських країн розглядав М. Вебер у роботі «Протестантська етика і дух капіталізму», опублікованій 1905 р.

¹²⁵ Енгельс Ф. Развитие социализма от утопии к науке. ПОЛНОЕ СОБРАНИЕ Т. С. 94.

¹²⁶ Енгельс Ф. Развитие социализма от утопии к науке. ПОЛНОЕ СОБРАНИЕ Т. С. 95.

Ідея М. Вебера полягала у наступному. Протестантизм ствердився внаслідок Реформації — суспільно-політичного та ідеологічного руху в Європі XVI-XVII ст.. Він являє велику кількість самостійних церков і течій, засновники яких заклали фундамент не тільки нового віровчення, але й нового погляду на зміст господарської діяльності християнина.

Протестантизм здійснив вплив на розвиток економічної теорії XVI-XVIII ст. Якщо до появи протестантського вчення економічні питання осмислювалися католицькими і православними теологами з моральної точки зору, то у протестантських країнах виникають перші економічні школи, які розглядають можливості отримання вигоди, не апелюючи при цьому до моральної сторони проблеми.

Сучасні дослідники А. Юревич та І. Цапенко відзначають, що з протестантської етики виростають спільні для розвитку науки і бізнесу корені. Серед умов формування підприємництва Нового часу, породжених протестантською етикою, вони називають: індивідуалізм, тобто самостійність, незалежність і відповідальність особи; сумлінне ставлення до будь-якої праці; культ терпіння, що передбачає помірність, утримання, самодисципліну; прагматизм і утилітаризм; ідеї свободи, рівності, що сприяли розвитку вільного підприємництва, утвердженню рівноправ'я підприємців, поваги один до одного, чесності та взаємної відповідальності; раціоналізм, який привчав людей до накопичення прибутку, самообмеження, відмови від нераціональних витрат, що зробило можливим акумуляцію капіталу та його розумне розміщення¹²⁷.

Сучасна соціальна позиція протестантських церков

Про нинішнє осмислення протестантськими церквами проблем економіки дають уявлення матеріали документу «Соціальна позиція протестантських церков Росії»¹²⁸, опублікованого 2003 р., де у розділі XIX «Економіка, праця, власність» зазначено наступне.

¹²⁷ Юревич А.В., Цапенко И.П. Наука и бизнес // Наукoвeдeниe. — 2000 г. — № 4. // www.vivovoco.rsl.ru

¹²⁸ Социальная позиция протестантских церквей России // <http://www.religare.ru/print7724.htm>

В основі розуміння економіки протестантськими церквами лежать два факти: 1. Земля і все, що наповнює її, створене Богом і по праву належить Йому. У свою чергу, Він дав людям право користуватися всіма земними благами [Бут. 1:27–28]. 2. Через гріхопадіння всі відносини між людьми, включаючи економічні, несуть на собі відбиток гріха і пороку, і не можуть бути досконалими. Жодна економічна система не здатна врятувати людину і повністю задовольнити її потреби. Жодна економічна система не може бути названа у повному розумінні християнською, однак деякі з них більшою мірою відповідають біблійному вченню.

Основними біблійними принципами в економічній області є: право власності, сумлінна праця, свобода підприємництва, благодійність.

Щодо права власності, то в документі зазначається наступне. Біблія неодноразово підтверджує право людини на власність. Це право дане Богом для земного добробуту людей. Господь не для того створював цей світ, щоб люди страждали від злиднів і хвороб. Заклик збирати скарби на небі, а не на землі міститься в Писанні виключно для відновлення правильної ієрархії цінностей. Біблійне розуміння приватної власності засноване на тому, що земне життя і все, що його наповнює, минуці. Приватна власність — це право людини керувати власністю, що належить Творцеві.

Приватна власність об'єднала в собі два види відносин, у які вступає людина: право керувати власністю Бога (взаємини людини і Бога), а також міжлюдські відносини при використанні цих ресурсів в земному житті. Творець стверджує законність цих відносин, що обумовлює відсутність протиріччя при виконанні людиною волі Божої.

Водночас, Писання не віддає переваги жодній з форм власності. Приватна, громадська, державна, муніципальна, корпоративна та інші її форми мають рівне право на існування. Однією з основних функцій держави є охорона всіх форм власності від посягання. Свавільний переділ і відчуження власності неприпустимі, оскільки це є порушенням волі Божої, адже сказано: «Не порушуй межі ближнього твого» [Повт. Закону. 19:20].

Стосовно праці людини «Соціальна позиція протестантських церков Росії» зазначає, що вона має першочергове значення щодо всіх інших елементів економічного життя, оскільки у праці фор-

мується і розвивається людська особистість. Тому церкви постійно нагадують всім, як належить ставитися до праці і до працівника, не спотворювати зміст і призначення праці. З моменту сотворіння людини праця є природним елементом її життя, невід'ємною частиною початкового плану Божого [Бут. 2:15].

Після гріхопадіння сенс праці змінився, її творча складова послабла, робота перетворилася на спосіб здобування засобів до існування. Але, незважаючи на це, саме завдяки праці людина сьогодні має можливість творити і самовиражатися, що є незаперечним свідченням її подоби до Бога. Завдяки праці людина може задовольняти свої матеріальні потреби, а також дбати про тих, хто не здатний заробляти собі на життя. Святе Письмо не надає переваги якомусь певному роду людської діяльності. Будь-яка робота, що відповідає Божим принципам, угодна Господу і благословенна Ним.

Бог закликає трудитися сумлінно [Еф. 6:5–8]. Працівники мають право на гідну винагороду [1 Кор. 9:7–10]. Експлуатація людини людиною, несправедливе ставлення до оточуючих є злочинними і неминуче тягнуть за собою соціальні потрясіння. Працівники за наймом теж несуть певну відповідальність, Бог закликає їх трудитися сумлінно [Еф. 6:5–8].

У документі знайшло відображення питання підприємництва і протестантської етики.

Святе Письмо позитивно висловлюється про заповзятливу, старанну діяльність, у якій реалізуються свобода, ініціатива й відповідальність людини, а також дає низку попереджень і порад. Для розвитку вільного підприємництва за останні два сторіччя потрібна абсолютно інша, нетрадиційна етика. Вона сформувалася в епоху Реформації і набула поширення в протестантських країнах — Німеччині, Англії, США, а згодом здійснила вплив на підприємництво і економіку інших держав, у тому числі Росії з її традиційним укладом господарства. У протестантському середовищі виник «новий» тип етики з притаманними їй, щонайменше, трьома особливостями: ставлення до праці як до покликання; прагнення до отримання прибутку — більшого, ніж необхідно, щоб забезпечити себе і свою сім'ю; «аскетизм у миру», тобто ощадливість, суворість у використанні отриманого багатства.

Християнин мислив свою працю як особливу форму поклоніння Богу, як покликання, спосіб реалізувати божественний задум у

життя. Але водночас слова Христа про те, що кожен повинен множити отримані від Господа таланти [Мт. 25], спонукали християнина дбати про справу і прагнути до її успішності. Такі цінності, як ощадливість, розважливість, ефективність, стали затребуваними. Однак економічний стрибок, який стався внаслідок такого ставлення до праці, не привів до банального самодогодження. У протестантській етиці споконвічно цінувалися скромність і помірність у всьому, що не могло не позначитися на розвитку підприємництва, причому відповідального і вільного.

Сьогодні економіка вкрай потребує засвоєння тих етичних норм, які дані нам в Святому Письмі і сприяють формуванню чесного підприємництва. Церкви закликають сучасних підприємців до сумлінного ведення справ, моляться за їх успіх і готові надавати їм духовну підтримку. Ревна праця і заповзятливість повинні винагороджуватися. У господарській діяльності це відбувається через отримання доходу і прибутку, а також у вигляді морального задоволення від реалізації своїх здібностей. З християнської точки зору, прибуток, одержуваний у процесі праці, — не спосіб накопичення для потішання власної жадібності та егоїзму, але можливість послужити благу — своєму, своїй сім'ї й ближніх. Підприємець зобов'язаний розуміти — все, що він має, належить Господу. Бог же, як Батько, піклується про всіх людей і очікує, що блага, які Він довірив підприємцеві, будуть раціонально використані не тільки ним самим, але й послужать загальній користі.

Проблеми сучасної економіки турбують очільників протестантських церков України. Так, Глава Всеукраїнського союзу об'єднань євангельських християн-баптистів Г. Комендант з приводу впливу українських протестантів на становлення ринкових відносин у нашій країні зазначив, що бізнес не має нічого особистого з конфесією людини, але нерозривно пов'язаний із правдою і чесністю. Економічний успіх США, Німеччини, Швейцарії, на думку Г. Коменданта, пов'язаний із протестантськими моральними засадами; Бог благословляє чесний бізнес і має до нього свої «вимоги»: за успіхи у бізнесі слід робити щось добре і необхідне людям.

Г. Комендант відзначив, що серед українських протестантів бізнесменів мало і пояснив це наступними причинами: українські протестанти не мали досвіду участі у ринковій економіці, бо ніколи

не жили за принципом «мета виправдовує всі засоби»; ті, хто починали бізнесову діяльність, швидко відійшли від неї, вважаючи, що не місце чесній богобоязливій людині там, де нічого не робиться за законом¹²⁹.

Може скластися враження, що активна діяльність у пострадянській Україні протестантських церков і залучення значної кількості людей сприятиме ствердженню й протестантської трудової етики і зрештою приведе до зростання розвитку економіки до рівня розвинутих країн Європи і Америки. Але, наприклад, С. П. Хантінгтон у праці «Зіткнення цивілізацій» стверджує: розповсюдження західних ідеалів і норм не приводить ані до виникнення загальної цивілізації, ані до вестернізації незахідних суспільств¹³⁰.

Ставлення до матеріальної сторони життя у сучасному іудаїзмі

Про модифікацію поглядів на економічні відносини в іудаїзмі свідчить документ «Основи соціальної концепції російського іудаїзму»¹³¹. Так, у розділі «Іудаїзм і власність» викладені наступні положення.

Під власністю прийнято розуміти суспільно визнану форму відносин людей до результатів праці і природних ресурсів. До основних повноважень власника зазвичай включають право володіння та користування, право на відчуження, споживання, зміну чи знищення об'єктів власності.

Синагога не визначає права людей на власність, проте матеріальна сторона людського життя не залишається поза її увагою.

Кожна людина повинна мати достатньо засобів для гідного існування. Водночас синагога застерігає від надмірного захоплення матеріальними благами. У позиції синагоги щодо власності немає

¹²⁹ Гудзик К. Служіння Богу відбувається не в церкві, а коли ми йдемо до людей // День.. — 8 лютого 2005 р.

¹³⁰ Хантінгтон С. Столкновение цивилизаций. Пер. с англ. Т. Велимеева. — М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2006. — С. 13.

¹³¹ Основы социальной концепции российского иудаизма. Глава 17. Иудаизм и собственность // <http://www.archipelag.ru/agenda/strateg/konfess/conception/judaism/>

ані ігнорування матеріальних потреб, ані звеличення прагнення людей до матеріальних благ як до вищої мети й цінності буття. Майнове становище людини саме по собі не може розглядатися як свідчення того, угодна чи негодна вона Богу.

Іудаїзм вчить, що люди отримують всі земні блага від Бога, Якому і належить абсолютне право володіння ними, про що неодноразово йдеться у Торі. Матеріальні блага самі по собі не можуть зробити людину щасливою. Будь-яку власність слід сприймати як взяте у Бога в користування або як дар Божий. У той же час Тора визнає право людини на власність і засуджує зазіхання на неї.

Іудаїзм визнає існування багатоманітних форм власності. Державна, громадська, корпоративна, приватна і змішана форми власності в різних країнах отримали різне укорінення протягом історичного розвитку. Синагога не надає переваги жодній з цих форм. За кожної з них можливі як розкрадання, стягнення, несправедливий розподіл результатів праці, так і достойне, моральне виправдання використання матеріальних благ.

Все більш значущою стає інтелектуальна власність, об'єктами якої є наукові праці й винаходи, інформаційні технології, художні твори й інші досягнення творчої думки. Іудаїзм вітає творчу працю, спрямовану на благо суспільства, і засуджує порушення авторських прав на інтелектуальну власність.

Відторгнення і перерозподіл власності з порушенням прав її законних власників синагогою не схвалюються. Винятком може бути таке відторгнення власності на основі відповідного закону, яке, будучи обумовленим інтересами більшості людей, супроводжується справедливою компенсацією.

Особливою формою власності є майно релігійних організацій. Воно набувається різними шляхами, однак основним компонентом його формування являється пожертва — добровільний акт, який віруючі здійснюють з релігійною метою. Вона знаходиться серед основних заповідей, даних людині Богом. Отже, жертвування являють собою особливий випадок економічних і соціальних відносин, а тому на них не повинні автоматично розповсюджуватися закони, що регулюють фінанси й економіку держави, зокрема, державне оподаткування. Синагога заявляє, що будь-які зазіхання на жертву віруючих є злочином перед Богом і людьми.

Про характер впливу змін, що відбуваються у сучасному суспільстві, свідчить, зокрема, Статут Санкт-Петербурзької єврейської релігійної общини Великої Хоральної Синагоги (1991 р.). Він був розроблений на основі проекту статуту, поданого 1869 р. правлінням громади до Міністерства Внутрішніх справ і затвердженого 1877 р. як «Тимчасові правила для єврейських молитовних установ Петербурга». Ці тимчасові правила діяли в якості статуту до революції 1917 р. Наступний статут, складений на основі колишнього статуту, але з урахуванням специфіки часу, був зареєстрований 1925 р.; упродовж наступних років він змінювався кілька разів.

У Розділі II представленого Статуту єврейської релігійної общини Санкт-Петербургу визначені мета, завдання та основні форми її діяльності. Цілями діяльності Громади є: спільне сповідання її членами ортодоксального іудаїзму; забезпечення їх необхідними предметами культу; організація богослужіння в синагогах; забезпечення можливості дотримання Законів іудаїзму при здійсненні весільних обрядів і похорону, обмивання (міква), обрізання; надання допомоги у придбанні і виготовленні кошерної їжі та культового облачення.

Громада розробляє і здійснює програму по вивченню іудаїзму, івриту та інших мов, історії, створює дитячі садки, школи, освітні курси, вищі релігійні навчальні заклади (ешиви).

Громада організовує та здійснює благодійну функцію, створює благодійні заклади (притулки, інтернати, лікарні, їдальні та ін).

Громада здійснює підприємницьку діяльність і створює власні підприємства в порядку, передбаченому законом.

Для здійснення своєї статутної діяльності Громада в установленому Законом порядку має право: вступати в асоціації та об'єднання, діяльність яких відповідає її статутним цілям; укладати договори про співробітництво та спільну діяльність з релігійними, благодійними та іншими некомерційними організаціями; засновувати і утримувати місця богослужіння, синагоги, кладовища, а також місця, шановані релігією; створювати некомерційні організації (установи, фонди та ін); здійснювати підприємницьку діяльність у порядку, встановленому законодавством Російської Федерації; виробляти, експортувати, імпортувати і розповсюджувати предмети культового і обрядового призначення, релігійну літературу, друковані, аудіо-та відеоінформаційні матеріали, матеріали релігійного

змісту, кошерну їжу; мати свій друкований орган та засновувати засоби масової інформації; брати участь у суспільному житті Російської Федерації в цілому і в Санкт-Петербурзі; встановлювати і підтримувати міжнародні зв'язки та контакти, в тому числі з метою участі в зборах та інших релігійних заходах, у роботі міжнародних конференцій, семінарів та нарад, що представляють інтерес для Громади; направляти членів Громади за кордон для навчання в духовних навчальних закладах і приймати в цих цілях іноземних громадян.

Таким чином, як видно з цього документу, іудейська община зберігає притаманні їй традиційні методи і прийоми господарювання і пристосовує їх до сучасних реалій економічного життя.

Відмінності у вирішенні господарських питань всередині ісламу

В ісламі основою організації економічного життя мусульман є Коран і Сунна, причому регулювання економічних відносин здійснюється також на основі фікху. Цей термін має два значення: сукупність мусульманських уявлень про право або правила поведінки, що регулюють вчинки і взаємовідносини мусульман. Формування фікху у VIII-IX ст. було пов'язане з потребою привести діючі соціальні норми у відповідність до настанов ісламу. Додатковими джерелами фікху є істіслах та істіхсан.

П'ять найбільших релігійно-правових шкіл всередині ісламу (мазхаби) дещо відрізняються підходом до вирішення господарських справ.

Так, існує чотири сунітські школи — ханбаліти, ханафіти, шафіїти, малікіти, і одна шіїтська — імаміти-джафаріти.

Малікіти (мешкають у Північній Африці, значна кількість — у Верхньому Єгипті) надають перевагу нормам фікха, що були сформовані за життя Мухаммеда. Головним джерелом фікха вважається Коран і Сунна. Іджма фактично зводиться до правил, що були схвалені письменними жителями Медини. Водночас вони застосовують істіслах — метод іджтіхада, що допускає правові рішення які відповідають загальним інтересам мусульман.

Істіслах (з арабської «врахування інтересів») — один з додаткових джерел фікха. Він базується на ідеї того, що головними цілями шариату і фікха є збереження релігії мусульман, підтримання їх життя, турбота про їх розум, забезпечення продовження роду, захист їх майна. Всі питання мають вирішуватися з урахуванням цих цілей. Якщо інтереси стикаються, то перевага надається відповідно до їх ієрархії; також загальні інтереси мають пріоритет перед груповими та індивідуальними.

Ханафіти (проживають в Афганістані, Сирії, Пакистані, Індії, Середній Азії) застосовують істіхсан, який дозволяє приймати рішення з урахуванням потреб практики і місцевих звичаїв.

Істіхсан (з араб. «схвалення») — додаткове джерело фікха, розроблене ханафітами. Розрізняють два види істіхсана. Перший полягає у виборі між двома можливими рішеннями, заснованими на аналогії, на користь того рішення, яке враховує не зовнішню сторону питання, а його внутрішню природу, мету його вирішення. Так, правовий статус земель, які є вакуфом, визначається за аналогією не з купівлею-продажем, а з орендою, оскільки остання повніше відповідає призначенню вакуфа.

Другий вид істіхсана полягає у вирішенні питання не за аналогією із загальною нормою, а виходячи з окремого правила, яке розповсюджується лише на дане питання. Таке рішення може бути передбачене Кораном, Сунною, прийняте муджтахідами (знавцями фікха), а також базуватися на звичаї. Наприклад, угода про придбання плодів майбутнього врожаю з попередньою оплатою або договір підряду на виготовлення будь-якої речі фікхом не дозволяється за аналогією з правилом, що забороняє продаж майна, якого немає у наявності. Однак такі угоди допускаються за допомогою істіхсана, оскільки перша передбачена Сунною, а друга відповідає іджмі.

Ханафітський мазхаб відрізняється найбільшою гнучкістю, що дозволяє пристосовуватися до суспільних відносин, що змінюються.

Ханбаліти — найбільш консервативна школа, офіційно прийнята в Саудівській Аравії. Вона заперечує буквально й алегоричне тлумачення текстів Корану і хадисів, а також будь-яку можливість раціоналістичного тлумачення ісламських догматів. Заперечують

також будь-які нововведення у галузі віровчення і права, які не мають безпосереднього обґрунтування в Корані і хадисах.

Послідовники відзначаються фанатичною суворістю у дотриманні норм шаріату, але водночас виступають проти будь-яких крайнощів у віровченні і в житті общини.

Пропонують добувати «хліб насущний» будь-якими дозволеними способами, протиставляючи принцип надбання мирських благ суфійському «сподіванню на Аллаха» (таваккуль).

Шафіїти (мешкають у Єгипті, Бахреїні, країнах Східної Африки, Малайзії, Брунеї) у поглядах займають проміжне становище між школами ханафітів і малікітів. З одного боку, суворо застосовують іджтіхад, що ототожнюється з кіясом, з іншого — розуміють іджму як одностайну думку мусульманської общини.

Ця школа здійснює значний вплив на законодавство Сомалі, Ісламської Республіки Коморські Острови, закріплюючи норми фікха у регулюванні, зокрема, питань спадщини.

Джафаріти — відкидають кіяс (порівняння за аналогією), визнають лише перекази шійтських імамів, зберігають за вищим духовенством право інтерпретації питає віровчення і права.

Таким чином, вищеназвані коли розвивають ісламську духовну спадщину з урахуванням політичних і соціально-економічних викликів, постійно розглядають можливість адаптації її до сучасних умов.

Реформаторський рух в індуїзмі

Модифікація релігійних поглядів на норми, приписи, правила відбувається і в національних релігіях, наприклад, індуїзмі.

Після завоювання Індії кочовиками-аріями сформувалася соціальна структура, закріплена релігійними настановами індуїзму. Населення Індії було поділене на чотири суспільні групи — варни. Термін «варна» має різні переклади: «колір», «зовнішній вигляд», «вид», «рід», «якість», «розряд людей». Використання терміну «варна» у значенні «стан» з'явилося в період брахманізму (сер. I тис. до н.е.).

Відповідно до «Законів Ману», чотири варни — брахмани, кшатрії, вайш'ї та шудри,— були створені Брахмою заради процвітання світів. Для кожної варни Брахма визначив певний рід занять. Сферою діяльності брахманів мали стати навчання, здійснення жертвоприношень, отримання і роздача милостині.

Охороною підлеглих повинні були займатися кшатрії. Для вайш'їв призначалися випас худоби, землеробство, торгівля, лихварство. Види діяльності брахманів, кшатрієв і вайш'їв вважалися у Давній Індії соціально корисними і почесними.

Для шудр Брахма вказав лише одне заняття — служити трьом вищеназаним варнам. За Законами Ману, того з представників варни, хто ухилитиметься (крім випадків крайньої необхідності) від властивих його варні занять, очікують несприятливі переродження, і він стане слугою дасью (демона).

Рід занять відповідно до варни визначала приналежність до касті — професійного об'єднання. Існує перелік каст (їх понад 3000), куди можуть входити представники кожної з варн. Перехід з однієї касті до іншої, а також шлюби між представниками різних каст заборонені.

Збереження кастового ладу і неможливість переходу з однієї касті до іншої певним чином ускладнює можливість вільного переміщення робочої сили. Позначається існування каст і на підготовці робочої сили. Так, у сучасній Індії досі діють квоти для представників нижчих каст. 2008 р. урядом Індії був запропонований план щодо її збільшення — майже до 50%. До цього квота становила менше ніж 25%.

Нижча верства кшатрійських каст — каста кшатрі. Її представники навчаються грамоті і все життя займаються оформленням адміністративно-податкової документації у сільських общинах. Серед них також багато землеробів і ремісників, які найчастіше працюють з тканинами.

Таким чином, суспільно-релігійний поділ на варни дозволяє утримувати на певному рівні кількість власних кваліфікованих спеціалістів і некваліфікованої робочої сили, яка не може отримати професійну освіту.

Слід однак брати до уваги, що представники нижчих каст можуть отримати освіту поза межами Індії, але їх становище на батьківщині навряд чи зміниться. Традиційні релігійні принципи

не відповідають сучасному розвитку Індії, і, хоча індуїзм є пануючою релігією країни, протягом кількох останніх десятиріч відносна кількість індуїстів зменшується. Однією з причин цього явища є зміна віросповідань, насамперед, представниками нижчих каст.

У II пол. XV ст., водночас із процесами Реформації у Західній Європі та появою протестантизму, в індуїзмі формується реформаторський рух — *сикхізм*, який поєднав окремі положення індуїзму та ісламу (зокрема, суфізму). Реформування було спрямоване насамперед проти існування каст і необхідності дотримання дхарми — закону життя відповідно до кастової належності. Перший учитель сикхізму гуру Нанак залучив послідовників — землеробів, дрібних торговців, ремісників з числа мусульман нижчих каст індуїзму, запропонувавши їм спосіб існування, який дає змогу досягти спасіння працьовитій людині, що чесно заробляє гроші. Індолог Є. Успенська зауважує, що окремі дослідники, називаючи гуру Нанак торговцем і крамарем (деякий час він працював у лавці), говорять, що в його ідеях «є щось від прилавка» і вони виражають світогляд торгових верств населення¹³².

Послідовники сикхізму відмовилися від обтяжливих ритуалів і заучування складних священних текстів, зробивши наголос на не на аскезі, а на активному суспільному житті, сумлінній праці, сімейних цінностях. Вчення сикхізму повніше задовольняло потреби тогочасного суспільства і сприяло економічному прогресу, свідченням чого була велика зацікавленість ідеями сикхізму, викладеними у священній книзі «Аді Грантх».

Гуру проповідували відмову від мирських прив'язаностей, а не від самого життя. Життя є боротьбою проти перепон і несприятливих обставин, і сила віруючого сикха полягає не у втечі від них, а в їх подоланні.

Самі вчителі-гуру займалися не лише духовним повчанням, але й господарською діяльністю. Вони працювали, заробляли собі на життя, водночас займаючись проповідницькою діяльністю. Вчення сикхізму заперечує шлях втечі від світу («тяга») або шлях аскетизму («йога»). Особливе значення у ньому має гріхастха — шлях домогосподаря, який не повинен надто прив'язуватися до своїх володінь і майна, але повинен виконувати обов'язок служіння сус-

¹³² Успенская Е.Н., Котин И. Ю. Сикхизм. — СПб.: «Азбука-классика»; «Петербургское востоковедение», 2007. — С. 30.

пільству («сева»). Релігійне виховання у сикхізмі спрямоване на прищеплення уміння жити в суспільстві, бути корисним і служити йому.

Людина у жодному разі не повинна відмовлятися від виконання своїх світських обов'язків. Ці обов'язки широкі й різноманітні, і серед них — необхідність бути постійно зайнятим будь-якою справою. Слід чесною працею заробляти і забезпечувати своє життя. Не можна бути паразитом у суспільстві — того, хто не працює, не люблять ані родичі, ані друзі. Залежність від інших за змоги заробити самому приводить до почуття сорому і провини. Як вчив гуру Нанак, «Примушуй себе заробляти на життя і допомагай іншим, це шлях пізнання Бога»¹³³.

Завдяки такій спрямованості віровчення послідовники сикхізму досягли успіхів у сільськогосподарській діяльності, а пізніше, із міграцією в Англію, Африку, Канаду, США, Австралію, Нову Зеландію, — у різноманітних сферах життя суспільства — будівництві, інженерній справі, програмуванні, військовій справі, охороні громадського порядку тощо.

Сикхські гуру займалися не лише духовним напучуванням, але й турбувалися про господарський розвиток релігійної общини сикхів, розуміючи важливість її економічної стабільності для зміцнення і розповсюдження віровчення. Так, п'ятий гуру Арджун (кінець. XVI ст.) зробив систему збору десятини на користь общини обов'язковою. Для залучення населення у головне місто сикхів Амритсар Арджун створив нові робочі місця — для тих, хто займався банківською справою, будівництвом, обробкою каменю, ювелірним мистецтвом, витинанням, торгівлею кіньми (останнє приносило найбільші доходи у сикхську скарбницю).

Реформаторство сикхізму, спрямоване на заперечення суворої соціальної регламентації індуїзмом всіх сторін життя людини, повага до особи, відмова від формальних проявів релігійності, а також значення, яке сикхізм надавав активній діяльності людини у всіх сферах життя дозволило європейським вченим М. А. МакОліффу, У. Х. МакЛеоду, У. Л. МакГрегору, що вивчали історію сикхізму, проводити паралелі між сикхізмом і європейським протестантизмом.

¹³³ Успенская Е.Н., Котин И. Ю. Сикхизм. — СПб.: «Азбука-классика»; «Петербургское востоковедение», 2007. — С. 157–160.

Конфуціанство і модернізація економіки

Особливий шлях пройшло тлумачення принципів конфуціанського вчення. Якщо винести за рамки дослідження ознаки конфуціанства як релігії (культ предків, пантеон богів), то положення, що стосуються етичних норм, зазнавали наступних трансформацій.

Насамперед, слід відзначити, що релігійно-моральні норми і поняття упродовж розвитку вчення конфуціанства не тільки не послаблювалися, а навпаки, зміцнювалися. Практично всі роботи, пов'язані з тлумаченням конфуціанських норм, протягом багатьох століть культивували погляди, притаманні цьому вченню.

Тією чи іншою мірою це стосувалося висування на перше місце інтересів сім'ї, прав спадкування, уваги до особистого нагромадження, закріплення соціальної ієрархії, сакралізації політичної влади, відносин власності, причому функції власника визначаються причетністю до влади.

Основні твори «Бесіди і судження», «Велике вчення», «Вчення про середину», «Мен цзи» розвивали систему, що регулювала відносини індивідів у суспільстві. Так, предметом релігійного закріплення являється конфуціанський постулат п'яти відносин: імператора і підлеглого, батька і сина, старшого брата і молодшого брата, чоловіка і дружини, двох друзів. Конфуціанські принципи у цих відносинах закріплюють положення про шанобливість, повагу, справедливість, послужливість, доброзичливість, вірність.

Крім того, особливістю закріплення доктрин конфуціанства як стрижневої форми вірування являється культ батька і старших в родині, культ сім'ї і клану, культ чиновників-вчених, культ правителя, культ старших загалом.

Таким чином, мова йде не про застигли консервативні форми, а про збереження найкращих морально-етичних традицій вчення, які наголошують на комплексі взаємопов'язаних між собою звичаїв.

Слід також відмітити, що розвиток конфуціанства постійно закріплює роль ритуалів, правил етикету, встановлених церемоній, які надають можливість зберігати соціальне взаєморозуміння у межах конфуціанського сприйняття світу.

Трактування основних норм конфуціанства зберігає зв'язок між першоджерелом — книгою Конфуція «Весна і осінь», — і сучасністю у стабільності релігійно-етичних норм.

Насамперед, конфуціанство зберігає певні поведінкові норми і стандарти мислення, що дає можливість чітко співвідносити можливості та вимоги до виконання тих чи інших економічних завдань, організації виробничих процесів, економічної діяльності.

На конфуціанському підході базується відома сучасна формула «Вісім шанованих і вісім тих, що зневажаються»: заслуговують на шанування любов до батьківщини, служіння народу, прагнення до науки, працелюбність, взаємодопомога, чесність і єднання, наполегливість, дотримання законів; заслуговують на презирство нанесення шкоди батьківщині, зрада народу, невігластво, лінь, егоїзм, нечесність, життя для свого задоволення, порушення законів.

Такі базові поняття традиційної релігійної культури стають рушійними силами розвитку економіки сучасного Китаю. Про це свідчать праці вчених КНР Цзинь Яоцзи «Конфуціанська етика та економічний розвиток: переосмислення вчення М. Вебера» (1985 р.), Ду Нянчжуна і Ян Цзюньши «Конфуціанська етика та економічний розвиток» (1987 р.), Хуан Гуанго «Конфуціанська думка і модернізація Східної Азії», Хуан Цзиньсин «Конфуціанська етика та економічний розвиток: хибні думки і факти» (1987 р.) тощо¹³⁴.

Детально розглянуто ці питання у матеріаліх конференції «Конфуціанство і підприємницька цивілізація», приуроченої до річниці з дня народження Конфуція. Відповідність конфуціанства міжнародним економічним викликам, вплив конфуціанського світогляду окремо досліджувалися на Першому Всесвітньому конгресі конфуціанства, що відбувся у вересні 2008 р. на батьківщині Конфуція — у місті Цюйфу провінції Шаньдунь.

У сучасному Китаї відновлюється інтерес до вчення та особи Конфуція. 1998 р. нащадок Конфуція у 77 поколінні Кун Деюн створив у Гонконгу комітет з генеалогії сім'ї та відкрив понад 450 його відділень у світі. Комітет почав розробку проекту з оновлення генеалогічного древа сім'ї Конфуція. Проект було завершено 2008 р. У список нащадків учителя увійшло 1,3 млн. нових членів сім'ї Конфуція, у тому числі й жінки, а також 40 тис. його нащадків, що проживають за кордоном, з них 34 тис. мешканців Південної Кореї.

¹³⁴ Чень Кайкэ. Конфуцианство и «культура предприятия» в современной Восточной Азии: Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата исторических наук. — Москва, 2001 // <http://www.dissert.h10.ru/autoref/chenK.html>

2008 р. у м. Цюйфу, у найбільшому конфуціанському храмі Китаю (він складається з 466 залів) після понад півсторічної перерви відновилася церемонія поклоніння вчителю Куну¹³⁵.

М. Вебер, розглядаючи характерні для східних цивілізацій духовні (у тому числі й релігійні) цінності у контексті їх впливу на господарську активність і особливо на схильність до підприємницької діяльності, у праці «Релігія Китаю: конфуціанство і даосизм» (1916 р.) вважав перспективи економічного зростання незначними, оскільки його культура є серйозною перешкодою на шляху сучасного капіталізму. Але сьогодні світ спостерігає швидкий розвиток економіки Китаю. Як вважає Ф. Фукуяма, не культура заважала рухові Китаю вперед, а засилля бюрократії, нерозвиненість політичного процесу і невдалі політичні рішення¹³⁶.

Прибічниками «конфуціанського капіталізму» вважають себе Гонконг, Південна Корея, Сінгапур, Тайвань, Японія. В останній засновником теорії і практики «конфуціанського капіталізму» був Сібузава Ейдзі (1840–1932 рр.), який побудував теорію модернізації Японії на засадах конфуціанської етики, виклавши свої погляди у книзі «Лунь юй і бухгалтерський рахунок».

Таким чином, представляється, що норми, приписи, настанови конфуціанства, закріплені в системі «людина — економіка», здійснюють безпосередній вплив на розвиток економічних структур суспільства, що сповідує конфуціанство. Категорії, які є серцевиною конфуціанства, дають можливість розбудовувати моделі економіки, що спираються на невіддільні від конфуціанства принципи. Водночас ці принципи не просто впливають на економіку, а визначають вектори її розвитку, що засвідчує сучасна планова ринкова економіка Китаю.

О. Мень характеризував характер китайців за часів зародження і розвитку даосизму та конфуціанства як твердий, розсудливий, урівноважений, мало схильний до темпераментних порухів і пошуків незвіданих шляхів. Він пов'язував такі особливості з впливом на життя китайців вчення про принципи Янь та Інь, які створювали у світі стабільність і рівновагу¹³⁷.

¹³⁵ Роль конфуціанства в современном мире // http://www.russian.xinhuanet.com/russian/2008-10/11/content_738030.htm

¹³⁶ Фукуяма Ф. Кальвинистский манифест. 15 марта 2005 г. // www.religare.ru.

¹³⁷ Мень А. У врат молчания. — М.: Фонд имени Александра Меня, 2002. — С. 16

Модифікації шляхом пристосування

Питання появи модифікації конкретних релігійних норм і настанов, природно, залежить від певних соціально-економічних умов, у яких вони реалізуються. Зміст проблеми полягає в тому, чи надає можливість зовнішнє середовище реалізувати ці норми або пристосувати їх до конкретної ситуації. В історії релігії та економіки ми спостерігаємо процеси і пристосування, і доповнення до базових норм. При цьому основний релігійний зміст понять, закладених у священних книгах, залишається інструментом контролю за діями індивідів, груп, общин.

Науковий інтерес представляють питання використання понять, норм, приписів релігійними об'єднаннями, які існували у формі общин. Релігійні норми у таких общинах одразу набували конкретно-практичного забарвлення і переломлювалися у практичну площину. Таким чином, релігійно-економічні норми були умовою ефективного господарювання як засобу збереження релігійних общин.

Останні, будучи відносно невеликими, існували в антагоністичному оточенні прихильників офіційної церкви. Це примушувало їх вести активну господарську діяльність, заробляючи гроші не стільки для особистого добробуту, скільки для общини.

Іудейські общини

Історично відомий факт формування та існування іудейських общин, які опинилися у «галуті» («вигнанні») — вимушеному перебуванні за межами батьківщини. Саме у них можна спостерігати факти пристосування до реалій економічного життя, зміни, які у багатьох випадках носили вимушений характер.

Дослідники з'ясували, чи походять характерні господарські якості іудеїв від «еврейської суті», чи, можливо, ці риси розвинулися тільки під тиском гноблення. А. Дж. Тойнбі більше схилився до останнього припущення, порівнюючи етос євреїв за умови гноблення їх віри з проявом їх етосу за умов послаблення або відсутності гноблення.¹³⁸ П. Джонсон наводив міркування рабинів про еконо-

¹³⁸ Тойнбі А. Дж. Дослідження історії. Т. 1 / Пер. З англ.. — К.: Основи, 1995. — С. 143.

мічну необхідність взяття євреями відсотків по позиках з неєвреїв, оскільки євреї живуть посеред чужих народів і не можуть заробити собі на прожиття іншим способом¹³⁹. М. Вебер вважав, що іудейські успіхи у підприємстві можна пояснити через стійку етичну своєрідність, У Петті пояснював їх так званим «ефектом гнаної групи».

Питання особливостей економічної активності у зв'язку з іудаїзмом розглядали у ХІХ ст. младогегельянці, які приписували іудаїзму егоїзм і вузький практицизм. Так Б. Багер у праці «Єврейське питання» (1843 р.) вважав єврейською сутністю упертий спротив прогресу і збереження своєї відокремленості, «міфічної» національності. Доки євреї не відмовляться від своєї релігії і уявної національності, вони недостойні рівноправ'я з іншими народами. Але принижене становище євреїв не перешкоджає їх пануванню у фінансовому світі: «Єврей, якого у Відні лише терплять, вирішує, завдяки владі своїх грошей, долю всієї держави. Єврей, позбавлений прав у найдрібнішій з німецьких держав, вирішує долю всієї Європи». Л. Фейербах у «Сутності християнства» досліджував відповідність між принципами іудаїзму та властивостями єврейського національно-релігійного колективу і вважав, що особливості іудаїзму відбивають притаманні євреям практицизм та егоїзм. К. Маркс у праці «До єврейського питання» вважав національність єврея химерною і розумів під нею «національність купця і взагалі грошовитої людини»¹⁴⁰.

Життя іудеїв є за своєю сутністю не життям окремої людини, а життям общини. Більшість заповідей стосується саме життя в общині, синагозі та вдома. Поняття «єврейський народ» («клаль ізраель») розуміється ще й як спільна відповідальність євреїв один за одного. Тому іудеї мають утримуватися від вчинків, що можуть зашкодити іудейській спільноті. Отже, порушення релігійних настанов розглядається, фактично, як замах на спокій, добробут і цілісність всього єврейського народу.

Общинна форма існування іудеїв вплинула на використання норм і настанов іудаїзму у розвитку економічної активності. Мож-

¹³⁹ Джонсон П. Історія євреїв. — К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2000. — С. 204–205.

¹⁴⁰ Краткая еврейская энциклопедия. В 10-ти т. — Т. 5. / Главные редакторы: Ицхак Орен (Надель), Михаэль Занд. — Иерусалим: Изд-во «Кетер», 1976. — С. 390–391.

на погодитися з думкою дослідника М. Абрамовича, що велика кількість найбагатших людей серед не найчисленного народу в світі не може бути випадковістю. Напевно, саме морально-етичні заповіді, що використовуються у веденні євреями бізнесу, передаються на генному рівні від одного покоління до іншого, дозволяючи створювати величезні фінансові статки¹⁴¹.

Ліон Фейхтвангер писав з цього приводу: «У них не було ані держави, що об'єднувала їх, ані країни, ані землі, ані короля, ані спільного життєвого укладу. І якщо вони все ж були злиті воедино, міцніше злиті, ніж всі інші народи світу, то спаяла їх Книга. ... Крізь два тисячоліття пронесли вони з собою Книгу. Вона була їм народом, державою, батьківщиною, спадщиною і володінням. Вони передали її всім народам, і всі народи схилилися перед нею. Але лише їм, їм одним, дано було по праву володіти нею, сповідувати і зберігати її»¹⁴².

Протягом століть, перебуваючи у «розсіянні», іудеї адаптувалися до умов господарювання в різних країнах, пристосовуючи релігійні настанови до зміни життєвих обставин. Так, однією з головних економічних настанов у Торі була заборона надання лихви своїм одновірцям. Але із зростанням єврейських общин у містах за часів Середньовіччя єврейські лихварі були вимушені надавати позики не тільки неєврейському населенню, але й вести справи між собою.

Суворі заборони брати процент на позичені гроші заважала євреям займатися бізнесом, що примусило талмудистів надавати можливість обходити заборону лихварства, записану в Торі. Такими можливостями були: підвищена ціна винагороди; ділове партнерство, відповідно до якого кредитор отримував частину прибутку; дозвіл позичати гроші єврею, щоб потім реперозичити неєврею тощо.

Таким чином, головною причиною надання іудеями грошей у позику під відсоток представникам інших віросповідань була економічна: відсотки, що беруть євреї — це мінімум, необхідний для їх існування, оскільки інші народи, посеред яких вони живуть, не давали їм змоги заробити в інший спосіб. Так, особливо поширилося

¹⁴¹ Абрамович М. Л. Бизнес по-еврейски: 67 золотых правил. — Ростов-на-Дону: Феникс, 2007. — С. 3–4.

¹⁴² Фейхтвангер Л. Собрание сочинений. В 6-ти т. Т. 3: Еврей Зюсс. — М.: Худож. лит., 1989. — С. 363.

серед євреїв зайняття лихварством з XIII ст., коли через хрестові походи вони втратили можливість бути головними посередниками у торгівлі між Європою та Сходом.

Однією з форм, що вплинула на відносини до використання позики у межах іудейського релігійного розуміння, стало запрошення на службу при дворах неєврейських правителів євреїв, внаслідок якої формувалися групи так званих «придворних євреїв». Починаючи з XVI ст. вони перетворилися на спеціальний інститут при дворах європейських імператорських, королівських та інших дворів. Сферою їх діяльності були фінанси, торгівля і дипломатія, але найчастіше вони несли відповідальність за постачання двору товарами і грошима, за постачання металу монетному двору і забезпечення армії, а також їм доручався розгляд пропозицій по розвитку економіки. Вони постачали діаманти і предмети розкошу завдяки своїм зв'язкам з нідерландськими євреями-ювелірами і купцями країн Сходу. Зі Східної Європи через євреїв Польщі придворні євреї постачали необхідні для армій ліс, зерно, худобу. В умовах хронічного фінансового дефіциту євреї надавали правителям комерційні кредити. Так, коли Австрія вела війни з Османською імперією (кін.XVII-поч.XVIII ст.), єврейські позики становили, вочевидь, третину надходжень у казну. На початку XIX ст. з соціальної групи нащадків «придворних євреїв» висулися банкіри, які успішно перейшли до нових методів економіки і організації фінансової справи (Ротшильди, Гольдшмідти, Оппенгеймери, Зелігмани та інші)¹⁴³.

До речі, євреї брали активну участь у работоргівлі XVIII-XIX ст., про що свідчать наступні дані: загалом чорних рабів мало 36% білого населення американського Півдня, серед якого 75% було іудеями. За віросповідною належністю з 458 работоргівців, що проживали у 15 містах, 37,9% торговців були іудеями, 36% — протестантами, 22,9% — католиками¹⁴⁴.

¹⁴³ Краткая еврейская энциклопедия. В 10-ти т. — Т. 6. / Главные редакторы: Ицхак Орен (Надель), Михаэль Занд. — Иерусалим: Изд-во «Кетер», 1976. — С. 771–776.

¹⁴⁴ Архієпископ Ігор Ісіченко. Загальна Церковна Історія. — К.: Видавництво «Акта», 2006. — С. 530.

Цікавим є спостереження А. Дж. Тойнбі про три стадії економічного конфлікту між іудеями та західнохристиянським світом. На першій стадії західнохристиянський світ був пронизаний єврейською діаспорою, яка забезпечила тодішньому селянському суспільству той мінімум торгівельного досвіду і організації, без якого неможливим був розвиток господарства. Негативне ставлення до євреїв трималося на той час у певних межах, оскільки переслідувачі не могли економічно обійтися без гнаних.

На другій стадії західні християни захотіли опанувати «грошедайнні єврейські вміння» — у західноєвропейських країнах молода неєврейська буржуазія достатньо збагатилася досвідом і капіталом, щоб зайняти місце євреїв в економіці. У кожній країні цей етап починався у свій час: в Англії — у XIII ст., в Іспанії — у XV ст., у Польщі та Угорщині — у XX с., і в ці періоди неєврейська буржуазія намагалася позбавитися суперників-євреїв.

На третій стадії міцно вкорінена неєврейська буржуазія починає поновлювати іудеїв у правах, оскільки відчуває себе економічно сильною і знову бажає використовувати єврейські економічні вміння у неєврейських національних економіках¹⁴⁵.

Існування релігійних общин в антагоністичному середовищі створило передумови для появи економічних важелів регулюючого характеру з боку державних релігій щодо релігійних меншини.

Так, за часів Карла Великого (742–814 рр..) у франкській імперії іудеям заборонялося давати позики під заклад речей, що належали християнам; заборонялися відносини оренди між євреями та християнами; євреям заборонялося використовувати християн для роботи на себе у неділю і на християнські свята; засуджувалася продаж євреям церковного майна.

Одним з видів економічного регулювання діяльності іновірців було встановлення для них додаткових податків.

Такий вид оподаткування виник у період середньовіччя. Фактично, це були дискримінаційні податки на віросповідання для релігійної меншості у даній країні на користь держави або пануючої церкви (наприклад, для іудеїв у католицькій Європі та ісламських державах, для християн в ісламських державах).

¹⁴⁵ Тойнбі А. Дж. Дослідження історії. Т. 2 / Пер. З англ. — К.: Основи, 1995. — С. 166–167.

Так, у Німеччині іудейські общини, крім податку на власність, сплачували церковну десятину. Іудейська община щорічна виплачувала на користь монастиря у м. Шпеер (Німеччина) 3,5 фунтів срібла в обмін на покровительство і захист, подарованих єпископом Рудигером у 1084 р.

Екстраординарний податок був покладений на іудеїв Німеччини для покриття витрат на проведення церковного собору в Констанці (1414–1418 рр.).

В Англії Ричард Лев'яче Серце зібрав з євреїв на ведення війни у Святій Землі 60 тис. фунтів стерлінгів.

За правління короля Іоанна (Джона) Безземельного основою нарахування податків з єврейського населення була сума боргів християн єврейським лихварям. Таку ж систему оподаткування перейняла Франція.

В Італії католицька церква вимагала сплати десятини з земель, які знаходилися у власності євреїв. У XIII–XIV ст. євреї на відвоєваних у мусульман землях були звільнені від цієї сплати, оскільки вважалися поселенцями прикордонної зони.

У Польщі XV ст. євреї виплачували на користь католицької церкви десятину частину майна, придбаного у християн. З 1539 р. ремісники-іудеї здійснювали щорічні платежі на користь християнських цехів. У XVI–XVIII ст. євреї сплачували повинності на користь християнської церкви і християнських шкіл. Вони склалися з річних чиншів з будинків, що раніше належали християнам, з подарунків і винагород за дозвіл на спорудження синагог, з платежів натурою на користь церкви, а також «юдаїки» — винагороди керівництву шкіл за утримання учнів від погромів і антиєврейських акцій. У Царстві Польському в XIX ст. зберігався призначений для скарбниці кошерний збір з продажу м'яса і птиці; тимчасово вводився кошерний збір на утримання єврейських лікарень.

Окремо виділявся податок на ритуальний забій худоби, кошерне вино і сир (такий податок існував, наприклад, у середньовічній Сицилії).

На початку XIX ст. у Російській імперії джерелом сплати державної повинності у вигляді непрямого податку став «коробковий збір» з іудеїв. До цього він був внутріобщинним податком, головним чином, на кошерне м'ясо.

«Коробковим збором» обкладалися ритуальний забій худоби, птиці, і продаж кошерного м'яса. У деяких містах він стягувався також із суботніх та святкових свічок, етрогів, солі, крупи, риби, смоли, дров, сіна, бань тощо.

Урядовий закон вимагав, щоб «коробковий збір» використовувався лише на сплату боргів і податей общини і на потреби виконання іудейських обрядів. Але, порушуючи ці приписи, «коробковий збір» використовувався також на утримання синагог, духовенства та ін.

Положення про «коробковий збір» від 1839 р. встановило збір тільки з кошерного м'яса, але розширило групу єврейського населення, яке мало його сплачувати.

1844 р. у Російській імперії було запроваджено «свічний збір», який до 1839 р. входив до «коробкового збору». Він надходив у відання Міністерства народної освіти і стягувався не лише з продажу свічок, але й ламп і світильників. Збір був посімейним і йшов на утримання казенних училищ.

У Києві 1857–1917 рр. у межах «коробкового збору» стягувався «акцизний збір з кошерних предметів». Спочатку він надходив повністю на користь міста, а потім частково і на потреби єврейського населення.

У роки I Світової війни коли ціни на м'ясо зросли і було введено обмеження на його споживання у вигляді обов'язкових пісних днів, доходи від «коробкового збору» різко зменшилися. Після лютневої революції 1917 р. «коробковий збір» було скасовано.

Економічну діяльність іудеїв у Російській імперії обмежувало встановлення так званої «смуги осілості» і територій, на яких могли проживати євреї. До речі, встановленню цих обмежень значною мірою сприяли скарги купців на те, що євреї заважають їхній діяльності.

Встановлення «смуги осілості» підтверджували «Положення про євреїв» 1804 і 1835 рр. На початку XX ст. вона розповсюджувалася на 15 губерній імперії, у тому числі й на вісім губерній українських земель¹⁴⁶.

¹⁴⁶ Щербак Н.О. Єврейське питання у внутрішній політиці царизму наприкінці XVIII — у першій чверті XIX ст. // Український історичний журнал. — 2004. — № 6. — С. 16–26.

У травні 1882 р. російський уряд видав ряд антиєврейських приписів під назвою «Тимчасові правила», розроблені на основі рекомендацій комісій, створених у серпні 1881 р. у кожній губернії смуги осілості для визначення шкоди, якої нібито завдає «корінному населенню» економічна діяльність євреїв. За «Тимчасовими правилами» євреям заборонялося селитися у сільській місцевості, придбавати нерухомість поза містечок і міст та орендувати земельні угіддя, торгувати у неділю та на християнські свята¹⁴⁷.

Отже, за наявності обмежень економічної діяльності, постійне пристосування релігійних приписів до умов господарювання в різних країнах дозволяло мобілізувати внутрішню енергію іудеїв на активну економічну діяльність і забезпечити ефективне функціонування іудейської громади

Старообрядці

Общинна форма діяльності є притаманною старообрядництву, яке окремі дослідники вважають подібним до протестантизму.

Дослідник церковного розколу, російський письменник П.І Мельников (Андрій Печерський) відзначав такі його риси, як нерухомість суспільного життя, заперечення всякого прогресу; нелюбов до всього нового, особливо до іноземного; глибока віра у святість і непомильність зовнішнього обряду, який має на собі печатку доніконовської старовини і старої народності¹⁴⁸.

Але стереотипне уявлення про старообрядців, що відрізняються лише обрядовістю і концентрують діяльність на відстоюванні хресного знамення трьома перстами, вшануванні ікон, написаних за традиційними зразками та боротьбі проти всіх іноземних нововведень, змінюється, якщо дослідити їх внесок у розвиток промисловості й торгівлі.

¹⁴⁷ Щербак Н.О. Єврейське питання у внутрішній політиці царизму наприкінці XVIII — у першій чверті XIX ст. // Український історичний журнал. — 2004. — № 6. — С. 16–26.

¹⁴⁸ Мельников П.И. (Андрей Печерский). Письма о расколе. Собр. соч. в восьми томах. Том VIII. — М.: Изд-во «Правда». Библиотека «Огонёк», 1976. — С. 56. Мельников П.И. (Андрей Печерский). Очерки поповщины. Собр. соч. в восьми томах. Том VII. — М.: Изд-во «Правда». Библиотека «Огонёк», 1976 — С. 328–329.

Так, Петро I надав пільги поморським розкольникам, які зазнавали в Олонецькій губернії гірничі заводи і відшукали золоті рудники. За часів правління Єкаторини II, яка припинила переслідування старовірів, вони масово повернулися з-за кордону, вийшли з лісів і оселилися в містах, перетворившись на підприємливих і багатих торговців, фабрикантів, ремісників. У Москві та її околицях, Владимирській і Ярославській губерніях з'явилася велика кількість фабрик, що належала розкольникам. Їм також були відведені для поселення родючі землі у Сибіру, Самарській губернії, саратовському Заволжі, Новоросійському краї.

За указом 1764 р. старообрядцям було дозволено приписатися у купецький стан (до указу тим, хто належав до селянської громади, зробити це було практично неможливо). У кінці XVIII — на поч. XIX ст. значна частина російських капіталів опинилася у старообрядців.

У сучасній російській історіографії є відомості про зосередження у руках старообрядців дореволюційної Росії 60% всього капіталу держави. Російський дослідник А. Стадников пише, що старообрядці Москви і Московської губернії володіли до середини XIX ст. не менш як 75% фабричного виробництва бавовняних тканин, 63% виробництва шерстяних тканин, 23% виробництва сукна¹⁴⁹.

В Україні старообрядці заселили Поділля, Волинь, Бессарабію, Валахію, з 70-х р. XVIII ст. почали заселяти Київщину.

Старовіри, отримавши землі на умовах довічної оренди, використовували прогресивні методи ведення господарства. Так, зразковим було господарство старообрядців у слободі Красилівка, що відзначав відомий дослідник XIX ст. Л. Похилевич: «це невелике село, чудово улаштоване, населене виключно велико росіянами-старообрядцями в один час із замошенськими і чорнобильськими старообрядцями. ... деякі займаються хліборобством, дорого сплачуючи за незручну землю і перетворюючи її на гарну добривом і постійною працею. Але значна частина населення займається торгівлею і промисловістю. У Красилівці можна знайти: землекопів, колодязників, пічників, штукатурів, каменярів, теслярів та інших»¹⁵⁰.

¹⁴⁹ Таранец С. В. Старообрядчество города Киева и Киевской губернии. — К., 2004. — С. 11.

¹⁵⁰ Цит. за: Таранец С. В. Старообрядчество города Киева и Киевской губернии. — К., 2004. — С. 111.

Після відміни кріпосного права поряд з орендними господарствами з'явилися великі латифундії старообрядців-промисловців, вихідців переважно з Стародубщини (Чернігівщини). 1886 р. було прийнято положення про порядок викупу орендованих земельних ділянок у поміщицьких володіннях. Одразу практично в усіх старообрядських слободах Київщини (таких, як Замош'є, Глінна, Покровська, Спаська, Красилівка) почався процес придбання землі під урядову позику.

У Києві 20% від усіх старообрядців становило купецтво. З оголошених на 1849 р. десяти капіталів першої гільдії п'ять належало старообрядцям. Підприємницькою діяльністю уславилися династії Дехтерьових, Попових, сім'ї Бугаєвих, Булишкіних, Самофалових, Істоміних, Кузнецових, Борисових. У руках київських купців-старообрядців була зосереджена практично вся залізна і залізно-скобяна торгівля міста. Вони мали свої представництва у Вільно, Мінську, Тулі, Бердичеві, Одесі, Харкові та ін.¹⁵¹

Старовіри розвивали чавунно-ливарне і мідне виробництво, яке було базою для розвитку харчової (особливо цукрової і винокурної) промисловості, цегляне виробництво тощо. Показовою, наприклад, була діяльність Родіона Дехтерьова, який у 1852 р. побудував передовий на ті часи завод мідних, залізних і чавунних виробів. Завод постачав фільтри та інше обладнання для цукрової промисловості, труби, ректифікатори, парові котли і машини — для винокурної промисловості Правобережної України Він вважався одним з найкращих у Південно-Західному краї та успішно конкурував з аналогічними зарубіжними підприємствами.

Вчений Д. Расков, зазначаючи, що виключна роль старообрядців у торгівлі хлібом, лісом, сіллю, у модернізації текстильної промисловості пояснюється або через внутрішні світоглядні установки, або через зовнішні соціальні умови чи становище «меншості» у суспільстві, розробляє саме перший напрямок.

Він виділив характерні для стилю господарювання риси старообрядців:

1. «Мирська аскеза» — сувора етика аскетичного християнства, що передбачає включення підприємницької діяльності у світ свя-

¹⁵¹ Таранец С. В. Старообрядчество города Киева и Киевской губернии. — К., 2004. — С. 10, 79, 85–86, 111.

щенного. До праці слід ставитися так же серйозно, як і до релігійних обрядів. Суворе підпорядкування життєвого устрою правилам християнського життя робило старообрядців більш раціональними. У споживацькій сфері аскетизм накладав жорсткі обмеження: відмову від розкошів і “радоців життя”, неприйняття чуттєвої культури.

2. Працелюбність. Більша дисциплінованість і відносна продуктивність надавали старообрядцям переваг при наймі на роботу.

3. Ощадливість. Відмова від марнотратства та обмеженість споживання сприяли швидкому нагромадженню капіталів, необхідних для інвестування у нові галузі і розвитку торгівлі.

4. Взаємна довіра і дух громади. Для старообрядців (як і для іудеїв) було характерним усвідомлення власної вибраності, що передбачало більший ступінь довіри до своїх одновірців.

5. Імперативи соціального служіння, а також спасіння й зміцнення громади. Орієнтуючись на Старий Завіт, старообрядці лояльно ставилися до торгівлі й підприємництва, але не розглядали багатство як самоціль, а лише як засіб для збереження і зміцнення громади. Це знаходило свій прояв у розподілі зароблених благ серед старообрядців.¹⁵²

Подібні риси, що сприяли успішній підприємницькій діяльності старообрядців (стриманість і аскетизм у домашньому житті; тверезість; єднання і взаємна підтримка, готовність прийти на допомогу одновірцям) виділяє й Б. Ананьич¹⁵³.

В. Керов, заперечуючи консерватизм старообрядців, виявляє в їх етико-релігійному комплексі риси, важливі для підприємницької діяльності на етапі модернізації суспільства: «душеспасенна праця», у тому числі й підприємницька; ідея «Справи» — подвигу в ім'я спасіння душі й віри; самосвідомість власника багатства як Божого управляючого; принцип повернення громаді частини прибутку тощо¹⁵⁴. Також суттєвою рисою менталітету було національне почуття підприємців-старообрядців, що носило суперечли-

¹⁵² Расков Д. Е. Старообрядчество: картина мира и хозяйственный стиль // Проблемы современной экономики. — 8.3.2005. // www.rustrana.ru

¹⁵³ Ананьич Б. Капитализм с человеческим лицом // Родина. — 2005. — № 5 // www.istrodina.com

¹⁵⁴ Керов В. В. Конфессиональные факторы старообрядческого предпринимательства // Самарское староверие. — 2006. — 26.08. // www.samstar.ru

вий характер. З одного боку, вони не сприймали іноземних звичаїв у релігійній та побутовій сфері. З іншого, саме старовіри першими застосовували на власних підприємствах запозичені в іноземців технічні й технологічні нововведення, оскільки це сприяло підприємницькій діяльності¹⁵⁵.

Щодо порівняння значення діяльності підприємців-старообрядців для розвитку капіталізму в Російській імперії та діяльності протестантів для розвитку капіталізму в Європі, то господарський стиль старообрядців відповідає християнським цінностям і в цьому сенсі не є абсолютно унікальним — унікальним є його втілення у рамках російського капіталізму і гармонійне сполучення релігії та ринкової економіки¹⁵⁶.

Сучасні наукові концепції побудови християнської економіки

Далі розглянемо деякі погляди щодо відносин релігії та економіки, які певним чином тлумачать процеси орелігійнення суспільного життя та їх модифікацію.

Зокрема, серед новітніх концепцій, у яких сформульовані ідеї побудови економічних відносин на базі релігійних учень, особливе місце займає модель «християнської економіки», викладена у фундаментальній праці «Наука про християнську економіку» («The Science of Christian Economy»), автором якої є Ліндон Ларуш. Основою цієї концепції являється судження про існування науково підтвердженого загального вселенського закону, узгоджуваного з двома найважливішими елементами християнства. Мова йде про спасіння людства Христом, що приніс велику жертву для спокути гріхів, і про вчення безсумнівної любові, закладеної у сутності людини, і її пізнання. Саме таке наукове визначення, на думку автора, підкреслює притаманні людській особистості творчі здібності, які роблять людину відображенням Творця.

¹⁵⁵ Керов В. В. Морозовы: старообрядческое предпринимательство и русская национальная идея // bogorodsk-noginsk.ru

¹⁵⁶ Расков Д. Е. Старообрядчество: картина мира и хозяйственный стиль // Проблемы современной экономики.. – 8.3.2005. // www.rustrana.ru

Крім того, на думку автора, рівень і якість стосунків індивідів у рамках суспільства є необхідною умовою істинного потенціалу як людства в цілому, так і окремої особи, створеної за образом і подобою Божою. І це основний моральний принцип, без якого функціонування християнської економіки неможливе.

Таким чином, Ліндон Ларуш формує концепцію християнської економіки на доктрині розвитку людини, створеної за образом і подобою Творця Всесвіту.

Виходячи з такого визначення, християнська економіка протиставляється антихристиянській ліберальній концепції «вільного ринку». Як відомо, остання базується на тезі, що наш світ функціонує на основі постійної взаємодії індивідів, причому ця взаємодія має характер зіткнень, що проявляються в конкуренції.

Християнська економіка — це насамперед кооперація, а не ворожі конкурентні зіткнення. Прагнення членів суспільства до служіння, свідоме добровільне прагнення чинити добро — ось що є рушійною силою людського прогресу. Така економіка має будуватися згідно християнської віри й практики.

Спроба осучаснити застосування релігійних норм у розбудові нового суспільства знаходить відображення в різних теоріях. Мова йде про відомі концепції використання в економіці біблійного укладу як духовної господарської реальності, як форми ефективної та справедливої організації економіки¹⁵⁷.

Аналіз християнських цінностей, що лежать в основі економічних відносин, правил господарського спілкування, притаманний багатьом теоретичним роботам, які вивчають роль релігії та християн в економіці. Сутність аналізу полягає у визначенні християнського розуміння економічної реальності, що збігається з волею Бога, причому дослідження відповідностей і розбіжностей з волею Бога напряду пов'язане з питанням того, наскільки проявляється в економіці ця воля, і характер господарського життя зіставляється з реалізацією заповідей.

Крім того, у теологічно-теоретичному аналізі розкривається роль Бога як управителя господарського розвитку, першоджерела господарського процвітання. У цьому ж ключі досліджується

¹⁵⁷ Кандалинцев В. Християнское понимание реального и виртуального в экономике // http://www.pravoslavieto.com/docs/ru/hrist_ponimanie_ikonomika.htm

жертвність Христа, який через Божественні заповіді визначає моральні принципи християнської економіки.

Узагальнено біблійний уклад зображується у вигляді п'ятирівневих моделей. Перший рівень — це сукупність семи засобів Божественного управління (заповіді, благословення, допомога, імперативний вплив, стримання, прощення і спасіння, благодать пізнання істини й утіха). Другий рівень — це істини віри в Ісуса Христа, сприйняті людиною (духовне звільнення, жертва спокути, любов, спасіння, Друге Пришестя). Третій рівень — цільова організація соціально-економічного життя (соціальне звільнення, служіння, розширення ринку, соціальне спасіння, великі економічні цикли). Четвертий рівень — вихідна організація соціально-економічного життя (заборона рабства й економічна норма найманої праці, приватна власність, ринкова економіка, соціальне регулювання, цикли). П'ятий рівень — виробничо-технологічні системи (людина, технології, засоби праці).

Автори біблійного укладу основним процесом, що характеризує його, вважають сходження на рівень знайдення віри, перехід на рівень прояву істин у соціально-економічному житті й створення адекватної соціально-економічної бази. Розгортання біблійних укладів в історичному розвитку постійно наштовхується на обмеженість переходів до християнської етики господарського життя.

Про еволюцію і трансформацію поглядів на взаємодію економіки та релігії можна судити, спираючись на роботи видатного теолога, філософа, економіста кардинала Йозефа Хєффнера, зокрема, на його працю «Християнське соціальне вчення»¹⁵⁸.

Так, характеризуючи місце економіки в християнському вченні у сучасних умовах, Й. Хєффнер зазначає, що під економікою розуміється сукупність установ і методів з метою планомірного, тривалого і гарантованого задоволення людських потреб в тих благах і послугах, які дозволяють індивіду і соціальним утворенням здійснювати угодний Богові розвиток.

За Й. Хєффнером, Християнське соціальне вчення досліджує економіку як в онтологічному, так і в нормативному плані. З числа онтологічних дисциплін, які досліджують буттєвий стан речей у

¹⁵⁸ Кардинал Йозеф Хєффнер. Християнское социальное учение // http://krotov.info/libr_min/h/hoffner/hoff05.html

сфері економіки, ані економічна географія, ані економічна статистика, ані історія народного господарства, ані психологія економіки, ані теоретичне вчення про народне господарство не належать до сфери досліджень Християнського соціального вчення.

Згідно Й. Хеффнеру, Християнське соціальне вчення залучає точні знання всіх цих дисциплін, але ставить на перший план питання щодо економіко-філософських і економіко-теологічних завдань, виходячи в кінцевому підсумку з економіки як такої.

З нормативних дисциплін до Християнського соціального вчення у вузькому сенсі належить господарська етика як наука про моральну поведінку господарюючого суб'єкта, тоді як економічна політика і економічна педагогіка самі по собі не входять до його сфери. Економіку і моральність намагалися розглядати безвідносно один до одного.

Небезпечною за своїми наслідками є теза про те, що всі «моральні спонукання» і всяке «почуття справедливості» повинні підпорядковуватися прогресу економіки; вирішальною є продуктивність економіки, тоді можна бути «моральним або яким завгодно».

Хоча економіка та моральність, як вчить «*Quadragesimo anno*» (стаття 42), «самостійні кожна у своїй області», і хоча Церква не судить про «так звані економічні закони», які висловлюють «тільки дещо про відповідність цілей і засобів» і показують, «яка постановка задачі є можливою в економічній області, а яка ні», все ж помилковим є «так розривати сфери економіки та моральності, що одна виступає поза всякої залежності від іншої». Немає абстрактної, відірваної від людини і його совісті економіки. Будь-яке господарювання — це людське рішення, і тим самим воно підпорядковане законам моральності. Християнська етика — це, щоправда, не область, проте заповідь економіки.

Й. Хеффнер виділив три кола проблем, які особливо стосуються онтологічних і нормативних задач Християнського соціального вчення: мета економіки, економічний лад, процес розподілу в економіці.

Він також відзначає панівне становище людини щодо світу речей. Як «горизонт і кордон між духовним і фізичним світом», людина знаходиться в центрі Творіння. Бог дав йому «існування — поряд з камінням, вегетативне життя — з деревами, чуттєве життя — з твариною і духовне життя — з ангелами».

Оскільки людина як духовна істота метафізично перебуває на вищому щаблі, ніж предмети, рослини і тварини, він має природне панування над усім матеріальним Творінням, право панування, яке однозначно підтвердив Бог. Як подоба Бога, людина має право керувати Творінням і перетворювати Землю на сферу існування, гідну людини. При цьому вона, зазвичай, не повинна вдаватися до трьох основних спокусливих прагнень — бажання насолоджуватися, бажання мати, бажання панувати, від яких застерігає Писання.

Сьогодні людині загрожує не тільки практичний матеріалізм, але й небезпека деспотичного зловживання владою, даною йому вдосконаленою технікою, над силами Всесвіту — і тим самим над людьми. Необхідно, щоб чоловік, який має владу над природою, володів би самим собою, щоби він використовував богобоязливо і сумлінно ті небезпечні сили, які він витягує з темних глибин природи.

Християнин побачить в земних речах дарунок Бога, тільки «додаток» у порівнянні з Порядунком і милістю, і протиставить загрозовим спокусам троїстий захист, рекомендований у книзі Товита: «молитва з постом і милостинею» [Тов. 12, 8]: молитва — проти «бажання панувати і бути значимим», піст — проти «бажання насолоди», подаяння — проти «бажання володіти».

Щоб уникнути спокус, «слід керуватися цілісним знанням людини, беручи до уваги всі виміри її буття і підпорядковуючи матеріальні та інстинктивні аспекти людини його внутрішнім і духовним потребам» («Centessimus annus», стаття 36). Тому критика звернена «не стільки проти економічної системи, скільки проти системи культурно-етичної». Якщо мета економіки абсолютизується у споживчому плані, внаслідок чого «виробництво і споживання товарів ставляться в центр суспільного життя», «то причини цього слід шукати не тільки і не стільки в самій економічній системі, скільки в тому, що вся суспільно-культурна система, нехтуючи етичними і релігійними аспектами, постаріла, обмежуючись єдино виробництвом благ і послуг» («Centessimus annus», стаття 39). «Тому вкрай необхідна серйозна робота виховного та культурного характеру, яка виховує у споживачів відповідальне використання своїх можливостей вибору, формування високого почуття відповідальності у виробників і, насамперед, у професійних працівників засобів масової інформації, не кажучи вже про необхідність втручання державних властей» («Centessimus annus», стаття 36).

Бог присвятив земні блага спочатку всьому людству як одній сім'ї. Тому людина повинна, якщо хоче здійснити своє панування над матеріальним світом, привласнити собі певні блага. З іншого боку, не можна відривати систему приватної власності від споконвічного права загального користування, оскільки домагання людиною благ, необхідних для її власного існування і розвитку, є невід'ємним природним правом, яке знаходиться «в тісному зв'язку з особистою гідністю та особистими правами людини» і якому підпорядковані «всі інші права, в тому числі і право власності та вільного обміну» («*Populorum progressio*», стаття 22).

Якщо людина перебуває у злиденності, то природно-правове домагання перемагає будь-яку систему власності: «У крайній нужді все спільне». Пій XII застосував ці положення і до міжнародного співтовариства, заявивши, що несправедливим є, коли багаті країни «прагнуть до такого присвоєння корисних господарських ресурсів та сировини, що нації з менш сприятливими природними умовами залишилися виключеними з цього процесу».

Коли Павло VI знову наголосив на значенні традиційного вчення про власність в енцикліці «*Populorum progressio*» (22–23), це викликало майже сенсацію, що засвідчило, яким маловідомим є Християнське соціальне вчення.

Ідеї кардинала Й. Хеффнера підтверджують постійне використання й актуальність базових економічних понять і норм священних писань і розгляд їх змісту у сучасних умовах.

Слід відзначити, що існують різноманітні конкретні пропозиції щодо розробки духовно орієнтованої господарської етики, яка спирається на вікові традиції християнства. При цьому визначаються умови, за яких біблійний духовно-економічний уклад формуватиме стратегічні перспективи розвитку економіки. Пропонуються засоби отримання соціального замовлення на розвиток і розповсюдження духовно-господарської етики.

Вивчення проблем економіки у світлі християнського соціального вчення стало предметом наукової праці відомого професора теології Карла-Хайнца Пешке, який розвинув ідею діяльності церкви не в галузі практичної реалізації певних стратегій економічної політики, а в сфері її сумісності з моральними цінностями і цілями людства¹⁵⁹.

¹⁵⁹ Пешке Карл-Хайнц, S.V.D. *Ordo socialis*. Экономика в свете христианского социального учения. Пер. с нем. М.Шиллер, В.Песенко. — М.: Издательство «Духовная литература». — <http://www.agnuz.info/library/books>

Так, розглядаючи у світлі християнського вчення економічні теорії й системи, зокрема, ліберальний капіталізм, марксистський соціалізм, соціально-ринкове господарство, демократичний соціалізм, К.-Х. Пешке зробив цікаві висновки. Аналізуючи теорію ліберального капіталізму, він критикує її за неспроможність вирішити соціальні питання, що, на його думку, суперечить католицькому соціальному вченню, оскільки лібералізм викривлює пріоритет особистості й праці перед капіталом і не дає вірної відповіді на економічні й соціальні запити суспільства.

Щодо марксистського соціалізму, то вчення Церкви, на думку К.-Х. Пешке, відкидає таку версію за наступними причинами: через його заперечення приватної власності, яка порушує права людини і загальне благо; через хибну ілюзію рівності і придушення підприємницької ініціативи в ім'я цієї ілюзії; через уявлення про державу як про структуру з необмеженими владними повноваженнями. Зіставляючи системи ліберального капіталізму й марксистського соціалізму, К.-Х. Пешке робить висновок, що обидві системи є матеріалістичними за своєю орієнтацією, обидві є утилітарними, споживчими, хоча утилітаризм капіталізму має характер більш матеріалістичний, а соціалізму — партійний і націоналістичний, і жодна з цих форм не дає відповіді на питання про дійсний сенс життя і не відповідає вимогам християнської моралі.

Характеризуючи теорію соціального ринкового господарства, К.-Х. Пешке дійшов висновку, що воно покликане служити матеріальному, культурному, політичному й релігійному благу всіх членів суспільства; воно покоїться на двох стовпах — вільному ринку й державному контролю, не надаючи переваги жодному з них. Соціальне ринкове господарство забезпечує соціальний захист всіх верств і груп суспільства, формує підприємництво середнього класу як оплот економічної могутності, й теорія соціального ринкового господарства співпадає більш, ніж будь-який суспільний лад, з принципами католицького соціального вчення.

Стосовно ролі християнського соціального вчення у господарському житті, то К.-Х. Пешке, аналізуючи ринкову економіку, робить наступні висновки. Конкуренція має відповідати соціальним цілям економіки всередині правового чи іншого ладу. Принцип егоїстичного інтересу, який працює в ринковій економіці, не є

благородним і, хоча Церква визнає позитивні сторони ринку, але водночас вказує на необхідність спрямованості на спільне благо, виховання добродійної людини.

К.-Х. Пешке відмічає, що ступінь добробуту суспільства є немислимою без динамічної постаті підприємця, і християнська думка повинна розробляти стимули до економічної активності — заощадження, інвестування, винахідництва. Все це слугує суспільному благу, тому що соціально-економічна продуктивність буде тим досконаліша, чим діяльнішим буде дух. Досконалий підприємець — це імпульс творчого розвитку, бажання служити суспільству.

Розглядаючи питання етики споживачів з погляду християнської моралі, К.-Х. Пешке робить висновок, що бажання й рішення споживача повинні орієнтуватися на матеріальні й культурні завдання, які випливають з призначення людини і з потреби спільного блага, причому не тільки загального блага окремої країни, але всього людства і всього Божого творіння. Соціальне ринкове господарство не усуває різні форми егоїзму, але може їх усунути. Попит і пропозиція, виробництво й інвестиції повинні бути включені в систему високого призначення людини.

У світлі християнського вчення автором розглядається економічна роль держави. Правило, що визначає в цілому роль держави в економіці, базується на наступній ідеї: особистої відповідальності — скільки можливо, державного втручання — скільки потрібно. При цьому мають бути гарантовані суттєві права кожної особи.

Держава мусить рухатися шляхом утворення справедливих економічних інститутів. Автор звертає увагу на те, що гріховні суспільні структури часто піддаються нападкам у християнських колах, але створити дійсно справедливі структури вельми складно. Такі інститути не можуть бути організовані в культурному вакуумі, їм потрібен живий етос культури, який може з'явитися лише в процесі формування й наближення до ідеалу справедливого суспільства. Справедливі інститути економіки повинні втілюватися у цінностях, які засвоюються совістю громадян. Певною мірою існує небезпека, що власний інтерес придушує стремління до вищих цінностей. Тут Церква особливо прикликана до служіння суспільству, оскільки важливо, щоб морально-культурні інститути так же добре виконували своє завдання, як і економічні інститути.

Звідси робиться висновок, що до головного завдання держави належить гарантія мінімальних умов людської гідності для всіх. Вищий пріоритет належить задоволенню основних потреб бідноти. І першою задачею Церкви у боротьбі з бідністю має бути підтримання здорової економіки.

Щодо соціалізації та земельних реформ, то з погляду Церкви соціалізація виправдана, якщо цього вимагає спільне благо. У будь-якому випадку одним з міркувань соціалізації мають бути докази того, що вона проводиться в інтересах усіх, тому що соціалізація втручається у сферу приватної власності й у права тих, чия власність відчужується. Однак соціалізація — це не вирішення всіх економічних проблем, і Церква у цьому процесі звертає увагу на наступне: якщо спільне благо вимагає відчуження власності, то компенсація повинна бути розрахована справедливо, з урахуванням всіх наявних точок зору. Компенсація — це, по суті, питання справедливості обміну. Вищою нормою величини компенсації завжди є спільне благо.

Можна погодитися з висновком К.-Х. Пешке, що в питаннях економічного і суспільного ладу представники Церкви і теологи не повинні піддаватися критиці за те, що не знають елементарних понять економічного мислення і практичного досвіду. Автор переконаний, що компетенція Церкви знаходиться не в галузі практичної реалізації певних стратегій економічної політики, а в сфері її сумісності з моральними цінностями і цілями людства.

ГЛАВА IV

ГОСПОДАРСЬКИЙ ХАРАКТЕР РЕЛІГІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: ІСТОРИКО-ЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТ

Для аналізу господарського характеру релігійної діяльності вибрані періоди, у які найбільш характерно проявилася економізація діяльності Руської православної церкви, Католицької церкви і представника протестантської течії християнства — Церкви Ісуса Христа Святих Останніх Днів.

Руська Православна Церква

З початку створення церковних установ у православному християнстві можна відносно вільно виявити їх економічну природу. Це, насамперед, стосується монастирських господарств.

Якщо використовувати сучасну термінологію, то церковні установи Руської православної церкви є господарськими організаціями, які шляхом реалізації особливого товару отримують доходи і володіють майном. При цьому формування доходів з різних джерел засвідчує лише те, що церковні установи володіють фінансовими ресурсами, за рахунок яких можуть чинити вплив на соціально-економічні відносини.

Джерела церковних доходів

Особливе місце в господарській діяльності православної церкви займають джерела монастирських доходів, класифікація яких дає можливість здійснювати економічний аналіз. У ньому сукупний дохід слід розділити на доходи, отримані від володіння земельною власністю, доходи від господарської діяльності і доходи від надання безпосередньо релігійних і соціальних послуг.

Для монастирів це доходи від угідь; грошова допомога, яку видавала монастирям державна скарбниця; доходи, що отримували монастирі від богомольців; доходи від каплиць, молебнів поза монастирями; доходи від кладовищ; доходи від готелів і будинків для прочан; доходи від будинків, лавок, постійних дворів, торгово-промислових установ тощо. Особливе місце займають доходи від грошових капіталів, накопичених завдяки діяльності монастирів, їх участі в торгових і банківських операціях. Окремо виділяється аналіз вартості монастирських священних предметів — виробів із золота і срібла, церковних прикрас із коштовним камінням, одягу священнослужителів, пожертвованих скарбів.

Дослідження цих доходів є методом, який надає можливість провести відповідний аналіз і виміри економічної діяльності церкви у будь-який історичний період.

Господарська діяльність православних монастирів брала початок з Візантійської імперії, коли вже у X ст. заможні люди засновували монастирі, забезпечуючи їх необхідними факторами виробництва — землею, капіталом, робочою силою, або, не маючи такої змоги, робили пожертви вже існуючим монастирям. За одним з розпоряджень імператора Візантії Константина Багрянородного у X ст., приписувалося у випадку смерті бездітної особи, що не залишила заповіту, виділяти на користь церкви від третини до половини майна на спомин душі.¹⁶⁰

Практика господарювання візантійської церкви була перенесена з прийняттям християнства до Київської Русі.

¹⁶⁰ Никольский Н. М. История русской церкви / Н. М. Никольский. — М.: ООО «Издательство АСТ», 2004. — С. 25.

За визначенням видатного російського історика С. Соловйова, церква за часів Київської Русі мала наступні джерела для утримання¹⁶¹

- десятина, яку призначали князі зі своїх доходів на головні церкви у своїх волостях. Відомим прикладом є виділення князем Володимиром Великим на засновану ним церкву Богородиці десятої частини від його доходів, за що церква була названа Десятинною. Князь Ярослав, син Володимира, давав на утримання заснованих ним церков «урок» — певну частину доходів від князівських помість;
- нерухомість. Так, київській Десятинній церкві належало місто Полонне; Андрій Боголюбський дав Богородичній церкві у м. Володимирі місто Гороховець, слободи і села;
- мито за церковні судові справи;
- мита, які стягувалися за призначення на посади духовенства;
- пожертви на церкву¹⁶².

Отримані гроші церкви пускали в обіг переважно у сфері торгівлі. При церквах створювалися торгові общини. Одна з них, наприклад, була при новгородській церкві св. Іоанна Предтечі, поставлений за наказом Всеволода Мстиславича. В княжій уставній грамоті, наданій церкві, було записано, що Всеволод Мстиславич призначив для управління церквою старост — представників різних верств населення, серед яких двох старост — від купців.

Старости мали управляти, серед іншого, торговими і гостинними справами, а також торговим судом. Якщо хтось вступав до цієї торгової общини, то сплачував старим членам общини 50 гривень срібла, і частину зазначеної суми купці віддавали до церковної казни. Цією ж грамотою визначалося вагове мито з іногородніх купців («гостей»)¹⁶³.

¹⁶¹ Соловьёв С. М. Сочинения. Книга II. История России с древнейших времён. Тома 3–4. — М.: «Мысль», 1988. — С. 58–59.

¹⁶² У Київській Русі церква мала надані княжою владою судові права, від яких отримувала значні доходи, оскільки церковному суду підлягала велика кількість справ — як релігійних, так і справ щодо шлюбу і сімейних відносин, справ про чаклунство і знахарство тощо. До церковного суду зверталось широке коло осіб — так звані церковні люди: ченці, клір і членів їх сімей; «задушні люди» — селяни помість, відданих церкві на спомин душі; персонал церковних і монастирських лікарень і готелів; ізгої (наприклад, холопи, що викупилися на волю, збанкрутілі купці, безмісні поповичі тощо).

¹⁶³ Соловьёв С. М. Сочинения. Книга II. История России с древнейших времён. Тома 3–4. — М.: «Мысль», 1988. — С. 59.

У церковних приміщеннях, де були належні умови для зберігання товарів (кам'яні стіни для захисту від пожеж, масивні металеві двері, міцні засуви), влаштовувалися торгові склади, зберігалися там також позикові листи, інша ділова документація.

У церквах знаходилися зразки торгових мір і вагів. Так, у грамоті Всеволода Мстиславича вказувалося, що він дає суд і торгові мірила у Новгороді св. Софії і єпископу, і старості церкви св. Іоана Предтечі. При цьому єпископу наказувалося доглядати за правильністю мір і вагів і перевіряти їх щорічно. За невиконання князівського наказу винного очікувала смертна кара, а його майно поділялося на три частини між церквами св. Софії, св. Іоанна Предтечі і містом.¹⁶⁴

Князі та бояри робили на користь церкви щедрі пожертви, отримуючи надію на спасіння. Так, князь Ярополк Ізяславич (II пол. XI ст.) віддав Києво-Печерському монастирю три помістя, а його донька — п'ять сіл із челяддю. Князь Гліб Всеславич Полоцький дав Києво-Печерському монастирю 500 гривен срібла і 50 гривен золота.

Ченці Києво-Печерського монастиря ставали єпископами в інших містах, що надавало їм можливість «прирошувати» до монастиря віддалені землі. Так, єпископ суздальський Єфрем, виходець з Печерського монастиря, передав йому подвір'я в Суздалі з церквою св. Дмитрія і кілька сіл. Князь Мстислав Володимирович (1128–1132 рр.) передав Юрьівському монастирю у Новгороді волость з данями, вирами і продажами, а також частину князівських доходів¹⁶⁵.

Ці факти свідчать про економізацію церкви, що отримувала не тільки землі та селян, але й право збору податей.

Монастирське землеволодіння

Утримання монастирів могло здійснюватися завдяки володінню земельною власністю, без якої ченці мали годуватися лише за рахунок подаянь і власної праці.

¹⁶⁴ Соловьёв С. М. Сочинения. Книга II. История России с древнейших времён. Тома 3–4. — М.: «Мысль», 1988. — С. 59–60.

¹⁶⁵ Соловьёв С. М. Сочинения. Книга II. История России с древнейших времён. Тома 3–4. — М.: «Мысль», 1988. — С. 64.

У XIII-XV ст.. монастирі вже володіли значною нерухомістю. Князі продавали їм села, дозволяли купувати землі у приватних осіб, дарували, заповідали, самі купували села в ігуменів; монастирі також брали села під заставу. Княжі монастирі отримували різні пільги для монастирських людей і селян. Так, якщо монастир одержував селище, то люди, яких він перекликав до себе, звільнялися від усіх повинностей на певну кількість років; монастирю надавалися населені землі, мешканці яких звільнялися від даней, мит і податей на віки вічні (за різних умов або без них)¹⁶⁶.

Це стосувалося, доречі, й православних монастирів на територіях, що перебували під владою польсько-литовських князів. Так, 1480 р. князь Ю. Гольшанський видав жалувану підтверджувальну грамоту Києво-Печерському монастирю на володіння землями і людьми у Глушській і Поречській волостях з медовими і грошовими даними. Польський король Казимір IV у 1489 р. дозволив київському воєводі Ю. Пацу передати Пустинно-Нікольському монастирю село Княжичі за Дніпром і дав право обробляти там землю. 1500 р. цьому ж монастирю князь Б. Глинський передав село Гатне на Київщині з угіддями, лісами, рікою та млином. 1508 р. Пустинно-Нікольський монастир отримав від київського воєводи Ю. Монтовтовича озеро Долобеськ з гирлом на острові у Труханові. За королівською грамотою 1522 р., Києво-Михайлівському Золотоверхому монастирю були відведені поля за старокиївським валом¹⁶⁷.

У I пол. XVI ст. єпископії володимирській (на Волині) належали: укріплений замок у м. Володимирі та кілька дворів; містечко Квасов; шістнадцять селищ у Луцькому і Володимирському повітах; волость Купетовська з містечком Озеряни, одинадцять селищ і місць ловлі; острів Волослав на річці Луга, де знаходився монастир св. Онуфрія. Єпископії Луцькій та Острозькій належали чотири містечка і тридцять чотири селища у Луцькому та Володимирському повітах, з яких містечка Хорлуп і Жабче були захищені укріпленими замками із гарматами, гаківницями та іншою вогнепальною зброєю¹⁶⁸.

¹⁶⁶ Соловьёв С. М. Сочинения. Книга II. История России с древнейших времён. Тома 3–4. — М.: «Мысль», 1988. — С. 588.

¹⁶⁷ История городов и сёл Украинской ССР. Киев. — К.: Институт истории Академии наук СССР, 1979. — С. 48.

¹⁶⁸ Соловьёв С. М. Сочинения. Книга V. История России с древнейших времён. Тома 9–10. — М.: «Мысль», 1988. — С. 363.

За польсько-литовської доби монастирі нерідко віддавалися у володіння світським особам. Так, король Сигізмунд-Август віддав батьку і трьом його синам Оранським монастир св. Спаса у Володимирі Волинському. Інколи власники віддавали монастир під заставу. Так, 1584 р. православні бурмістри, раці й лавники міста Вільно попросили короля Сигізмунда-Августа віддати їм Троїцький монастир, що занепав. Король передав їм монастир за умови, що вони збиратимуть доходи і використовуватимуть їх на потреби монастиря, архімандрита, священників, ченців тощо. З відома короля монастирі могли обирати піклувальників, які б захищали їх інтереси¹⁶⁹.

Монастирська земельна власність була предметом суперечок між державною владою та церквою. Так, у Московському царстві 1478 р. Іоанн Васильович III позбавив земельної власності половину Новгородських монастирів і архієрейських маєтків. 1503 р. Іоанн III запропонував церковному собору відібрати у монастирів населені поземельні володіння.

Питання монастирської нерухомості порушувалося також за часів Іоанна IV (1547–1584 рр.) на церковному соборі 1551 р.. Було вирішено дещо обмежити церковне землеволодіння: архієпископам, єпископам і монастирям заборонялося купувати, а князям, боярам та іншим людям — продавати вотчини без царського відома. За непослух продана вотчина відбиралася. Вотчини, які давалися монастирям на спомин душі, не могли викупатися жодним чином. Слід було також повернути царські землі, які потрапили під заставу і були відібрані монастирями у боярських дітей. Поверненню підлягали села, волості, рибні лови, угіддя, оброчні села, віддані після великого князя Василя III (1505–1533 рр..) боярами владикам і монастирям. Те ж саме слід було зробити з данями і милостинями, наданими монастирям і церквам після Василя III. Визначалися землі, де на спасіння душі не можна було віддавати вотчини без доповіді царю (у Твері, Микуліні, Торжку, Оболенську, на Білоозері, у Рязані); вотчини не повинні були також віддавати ярославські, суздальські й стародубські князі.

¹⁶⁹ Соловьёв С. М. Сочинения. Книга IV. История России с древнейших времён. Тома 7–8. — М.: «Мысль», 1988. — С. 107.

За наказом царя Іоанна IV, у 1573 р. митрополит Антоній, весь церковний собор і бояри постановили не давати вотчин монастирям, які є великими землевласниками. Про передачу вотчин малим монастирям слід було доповідати царю.

Відповідно до нових правил, встановлених собором, ігумен Кирило-Білозерського монастиря 1556 р. просив у царя дозволу купити вотчину на гроші, дані монастирю самим Іоанном IV (300 рублів на спомин душ дочок Анни і Мар'ї) та його батьком (1000 рублів на покупку села). Цар дозволив ігумену купити землю, але не більше як на 2000 рублів і поза межами визначених на соборі міст.

1575 р. цар Іоанн IV дав своєму улюбленому Кирило-Білозерському монастирю на спомин душі боярина Бельського дві його вотчини у Московському і Ростовському повітах.

За рішенням собору від 15 січня 1580 р., і за підтвердженням царя Іоанна IV, з метою захисту православної церкви від натиску завойовників (турків, кримських татар, угорців, литовців, німців тощо) землі, отримані митрополіями, єпископами і монастирями, не могли бути ані вилученими, ані викупленими. Власники не повинні були давати монастирям вотчини на спасіння душі, а замість цього виплачували грошима. Безземельні та малоземельні монастирі наділялися землею за рішенням царя і за згоди митрополита й бояр¹⁷⁰.

Значну увагу церковному землеволодінню було приділено на духовному соборі 20 липні 1584 р. Зокрема, була підтверджена заборона надання вотчинниками своїх вотчин монастирям на спомин душі.

На цьому ж соборі було вирішено відмінити тархани — земельні володіння, звільнені від державних податків. У грамоті собору зазначалося, що митрополічі, архієпископські, владичні й монастирські землі перебувають у тарханах, не сплачуючи царської дані, а воїнство, служилі люди ці землі оплачують. Селяни ж, які відійшли від цих служилих людей, живуть у тарханах, користуючись пільгами.

Проте рішення собору на практиці відмінялися або не виконувалися. Зокрема, князь Дмитро Пожарський без доповіді царю дав

¹⁷⁰ Соловьёв С. М. Сочинения. Книга IV. История России с древнейших времён. Тома 7–8. — М.: «Мысль», 1988. — С. 86–89.

у суздальській Спасо-Євфимієв монастир вотчинне село. Відміна тарханів також була тимчасовою. Вже у жовтні 1584 р. цар дав тарханну грамоту митрополиту Діонісію на слобідку Святославлі.¹⁷¹

За часів царювання Федора Іоановича (1584–1598 рр.), коли почалося закріпачення селян, постало питання збереження за монастирями тарханів.

Отримуючи землі, монастирі намагалися забезпечити їх робочою силою, переманюючи селян від дрібних землевласників за допомогою різних пільг, у тому числі, звільненням від державних податків. Водночас цар був зацікавлений в отриманні світськими поміщиками достатнього доходу від помістя, щоб вони могли з'являтися на царську службу, маючи коней і гурт озброєних селян («конны, людны и оружны»). Монастирі ж, залучаючи до себе селян, могли, таким чином, послабити царську армію.

Окремі церковні діячі виступали проти володіння селами. Так, у XVI ст. грецький чернець Максим, присланий до Москви з Ватопедського монастиря, та учень Ніла Сорського князь Василь Іванович Патрикеев (глава нестяжателів з 1508 р., чернець Вассіан Косий) об'єдналися у думці про надмірне збагачення монастирів і тяжку експлуатацію ними селян.

Відомий український просвітник Іван Вишенський звинувачував владик, архімандритів та ігуменів у тому, що вони занедбали монастирі, зробили зі святих місць фільварки, привласнюють церковні доходи і потопають у розкошах.

У XVI ст. монастирі продовжували володіти землями, які могли віддавати різним особам у помістя та оброчне утримання. Наприклад, великий князь Василій на прохання ігуменів та священників жіночого Успенського Володимирського монастиря купив у них волость і село за 2 142 рублі. Ці гроші він наказав віддати у рїст по гривні з рубля і отримані відсотки передавати у монастир: ігуменні — 10 рублів, 50 чвертей жита, 50 чвертей вівса, 10 пудів солі; кожній стариці — по 1,5 рублі, по 12 чвертей жита, по 12 чвертей

¹⁷¹ Соловьёв С. М. Сочинения. Книга IV. История России с древнейших времён. Тома 7–8. — М.: «Мысль», 1988. — С. 287–299.

вівса і по три пуди солі; священникам — по 10 рублів, по 30 чвертей жита, по 30 чвертей вівса і по 10 пудів солі; дияконам — по 6 рублів, по 20 чвертей жита, по 20 чвертей вівса і по 6 пудів солі¹⁷².

За часів царювання Олексія Михайловича (1645–1676 рр.) становище монастирів (як і всіх тогочасних землевласників) погіршилося. Знищувалися тархани. Монастирі вимушені були давати гроші на утримання ратних людей. Так, 1655 р. Олексій Михайлович наказав узяти з Тихвінського монастиря 10 000 рублів на жалування ратним людям, обіцяючи, щоправда, повернути гроші, коли мине служба. Також уряд розсилав по монастирях тяжко поранених ратних людей, яких там годували і одягали¹⁷³.

Уложенням 1649 р. визначалися правові норми, за якими державна влада почала вторгатися в церковні володіння. Ним заборонялося патріарху, митрополитам, архієпископам і монастирям купувати і брати у заставу вотчини. Монастирям заборонялося брати вотчини у власність від тих, хто постригався у ченці. Були також скасовані жалувані грамоти архієреям і монастирям на безмитні промисли.

1678 р. було видано указ про заборону продавати і поступатися вкладами помість монастирям без дозволу государя.

За розпорядженням 1697 р. монастирі і архієреї обмежувалися у самостійності здійснення нових споруджень, розпорядження, за яким надавати державній владі приходні книги про гроші та хліб, обмежувалися власницькі права монастирів на їх вотчини.

Повинності селян на користь монастирів

Про повинності селян на користь монастирів свідчить статутна грамота митрополита Кіпріана Константинівському монастирю (XIII–XV ст.), у якій називаються види робіт монастирських селян. «Великі люди» (ті, хто мав коней) облаштували церкву, ставили хороми, орали ігуменську частину пашні, сіяли, жали, звозили врожай, косили сіно, доглядали сад, робили пруди, восени ловили

¹⁷² Соловьёв С. М. Сочинения. Книга III. История России с древнейших времён. Тома 5–6. — М.: «Мысль», 1988. — С. 322.

¹⁷³ Соловьёв С. М. Сочинения. Книга VII. История России с древнейших времён. Тома 13–14. — М.: «Мысль», 1988. — С. 122.

бобрів, на Великдень і на Петрів день приносили ігумену припаси. «Пішоходці» (ті, що не мали коней) обмолочували жито і солод, пекли хліб, варили пиво, прядли льон, плели сіті, на свята давали яловицю, а якщо у село приїздив ігумен — давали його коню вівса¹⁷⁴.

За часів Іоанна IV селяни укладали «порядні грамоти» (від слова «ряд») з монастирями, в яких зазначалося, скільки земель займає селянин і перераховувалося, скільки оброку має платити селянин землевласнику-монастирю (оброк хлібом відокремлювався від грошової дані), а також роботи, які повинен виконувати селянин на монастир¹⁷⁵.

За уставною грамотою, даною ігуменом Соловецького монастиря Філіппом Количевим селянам монастирського села Пузиреві, їм визначався оброк з виті (вить — одиниця обкладання в Росії у XVI-XVII ст., яка на поч. XVIII ст. з переходом до подушної податі була замінена тяглом) по чотири чверті жита і стільки ж вівса, на Покров — по 50 яець, по хлібу і калачу; селяни повинні були молотити жито і солод, привозити на монастирський двір по три вози дрів з виті, возити повоз у різні міста по коню з виті тощо. Селяни також мали лагодити монастирський двір і гумно, перебудовувати хороми.

Селяни села Соболева, що належало Троїцькому Сергіїву монастирю, сплачували йому з виті по три рублі на рік, і прикажчику давали з усієї волості по 20 чвертей жита, стільки ж вівса, повинні були чотири рази на рік давати по алтину з виті, по рублю з волості щорічно і зобов'язані були накошувати йому 60 копен сіна¹⁷⁶.

Монастирі давали селянам гроші й хліб у позику, поки це не було заборонено Стоглавом (збірка рішень церковно-земського собору 1551 р.).

¹⁷⁴ Соловьёв С. М. Сочинения. Книга II. История России с древнейших времён. Тома 3–4. — М.: «Мысль», 1988. — С. 588.

¹⁷⁵ Соловьёв С. М. Сочинения. Книга IV. История России с древнейших времён. Тома 7–8. — М.: «Мысль», 1988. — С. 43.

¹⁷⁶ Соловьёв С. М. Сочинения. Книга IV. История России с древнейших времён. Тома 7–8. — М.: «Мысль», 1988. — С. 90–93.

Торгівля

У XIII–XV ст. монастирі брали активну участь у торгівлі. Про це свідчать численні грамоти для різних монастирів, якими надавалися пільги у торгівлі: монастирські люди звільнялися від сплати мита в чужих областях; торговий монастирський човен міг перевозити товар у будь-який час (мирний чи воєнний).

Села, що належали монастирям, отримували митні грамоти, якими визначався розмір мита з іногородніх купців. Таку грамоту, наприклад, отримало 1653 р. село Вєсьєгонське, що належало Симонову монастирю. Сам монастир добився, щоб збір мита був відданий на відкуп йому, за що зобов'язався сплачувати в царську казну щорічно по 38 рублів¹⁷⁷.

За часів Іоанна IV продовжував існувати звичай надавати монастирям право на безмитну торгівлю. Так, астраханський Троїцький монастир оримав право поставити в Астрахані лавку і торгувати у ній безмитно для монастирських потреб. Також він одержав право тримати судно довжиною у 30 саженів для перевезення солі або риби з Астрахані вверх течією по Волзі до Ярославля і по Оці до Калуги.

1582 р. була підтверджена жалувана грамота Троїцькому Сергієву монастирю, за якою він мав право посилати з Вологди на Двину в Холмогори і за море вози з хлібом, медом, хмелем та іншими товарами, купувати й продавати сіль у Холмогорах, по Двіні, у Каргополі, Угличі, Тотьмі та за морем безмитно. Крім того, монастир міг купити сто возів риби і везти сіль і рибу до монастиря і до Москви без мита, а в Москві також без мита торгувати¹⁷⁸.

За Василя III і на початку правління Іоанна IV Кирило-Білозерський монастир мав право торгувати 10 000 пудів солі, що приносило йому 600 рублів щорічного доходу (пізніше Іоанн IV позбавив монастир цього права)¹⁷⁹.

¹⁷⁷ Соловьёв С. М. Сочинения. Книга IV. История России с древнейших времён. Тома 7–8. — М.: «Мысль», 1988. — С. 31.

¹⁷⁸ Соловьёв С. М. Сочинения. Книга IV. История России с древнейших времён. Тома 7–8. — М.: «Мысль», 1988. — С. 54–55.

¹⁷⁹ Соловьёв С. М. Сочинения. Книга IV. История России с древнейших времён. Тома 7–8. — М.: «Мысль», 1988. — С. 89.

Син Іоанна IV Федір Іоаннович наказав брати мито з усіх без винятку, у тому числі й з монастирських торгових суден.

Проте за часів його правління монастирі мали право торгувати, збирати мито у своїх селах, а монастирські володіння, як і раніше, звільнялися від податей і повинностей.

Промисли

У XIII-XV ст.. монастирі мали солеварні, які діяли на пільгових умовах. Монастирі також отримували рибні лови і боброві гони. Соловецький монастир мав десятину від усіх промислів на островах, що йому належали.¹⁸⁰

1543 р. згадуються соляні варниці у повіті Стародуба Північного, що належали Троїцькому Сергієву монастирю.

1582 р. Кирилівський Белозерський монастир отримав право варити селітру всією кирилівською вотчиною на соху по два пуди, всього 38 пудів. Селітру монастир повинен був надсилати у Москву, до Гарматного приказу.

Приєднання територій у пониззі Волги за часів Іоанна IV сприяло розвитку риболовного промислу, в якому брали участь монастирі. Так, Троїцький монастир в Астрахані замість грошової та хлібної дані попросив кілька зручних для рибної ловлі місць у гирлі Волги¹⁸¹.

Про розвиток промислів у монастирських володіннях XVII ст. свідчить, зокрема, розпис, складений стряпчим Кузьмою Лопухіним і узгоджений з патріархом Никоном, який перебував на той час у Ферапонтовому монастирі. За цим документом Никон мав отримувати з белозерських монастирів на рік: 15 відер церковного вина, 10 відер романії (вина), 10 відер ренського вина, 10 пудів патоки на мед, 30 пудів меду, 10 відер малини на мед, 5 відер вишні

¹⁸⁰ Соловьёв С. М. Сочинения. Книга II. История России с древнейших времён. Тома 3–4. — М.: «Мысль», 1988. — С. 585–587.

¹⁸¹ Соловьёв С. М. Сочинения. Книга IV. История России с древнейших времён. Тома 7–8. — М.: «Мысль», 1988. — С. 46–47.

на мед, 30 відер оцту, 10 осетрів, 20 білуг, 70 свіжих стерлядей, 175 щук і язів, 50 лящів, 1000 окунів, 500 карасів, 1 пуд сьомги, 6 вертей снетків, 150 судаків і язів, 20 пудів ікри, 100 пучків вязіги, 2000 качанів капусти, 20 відер огірків, 3 відра рижиків, 40 відер конопляної олії, 3 відра горіхової олії, 30 пудів коров'ячого масла, 30 відер сметани, 5 000 яєць, 20 пудів сиру, 200 лимонів, півпуда цукру, пуд пшона сарацинського, 10 фунтів перцю, 10 фунтів імбиру, 2 чверті цибулі, 8 чвертей часнику, 5 чвертей буряку, 1 чверть хрину, 8 чвертей грибів, 10 чвертей гречаної крупи, 1 чверть проса, 10 чвертей толокна, 5 чвертей гороху, 500 редек, 10 чвертей ріпи, 100 пудів солі, 600 чвертей житнього борошна, 20 частей пшеничного борошна, 50 чвертей вівса, 30 чвертей вівсяного борошна, 30 чвертей ячменю, 50 чвертей житнього солоду, 30 чвертей ячного солоду, 10 чвертей — вівсяного, 50 чвертей вівсяної крупи, 5 чвертей конопляного насіння, 20 пудів хмелю, 4 пуди воску, півпуда ладану, 500 сальних свічок.

Сам Нікон у період перебування у Ферапонтовому монастирі (1667–1675 рр.) діставав з монастирів все необхідне для утримання як його, так і братії. Так, Кирило-Білозерський монастир посилав 20 возів сіна і 15 сажнів дров; Спасокам'яний монастир — 12 кіп сіна і 6 сажнів дров, а також служку для посилок; Спасоприлуцький — 15 кіп сіна, 8 сажнів дров і кухаря; Корнильєв монастир — 8 кіп сіна, 7 сажнів дров і прислужника; Павлов монастир — 8 кіп сіна, 7 сажнів дров і кравця; Троїцький Устьшексінський — 12 кіп сіна, 10 сажнів дров і служку з конем; Кирило Новозерський — 10 кіп сіна, 10 сажнів дров і одного псаломщика; Нікітський і Благовіщенський — 5 кіп сіна, 5 сажнів дров і одного келійника. Сам Нікон мав 11 коней і 36 корів¹⁸².

Щодо православних монастирів на території, підвладних польсько-литовським князям, то король польський і великий князь литовський Олександр у кінці XV ст. пожалував київському Пустинно-Нікольському монастирю, місце на річці Дарниці для спорудження млина, а король Сигізмунд I у 1516 р. підтвердив це пожалування грамотою. У першій пол. XVI ст. воєвода О. Немирович дозволив Києво-Видубицькому монастирю «греблю засипати і млин збудувати на Поточку». У жалуваній грамоті Сигізмунда II

¹⁸² Соловьёв С. М. Сочинения. Книга VI. История России с древнейших времён. Тома 11–12. — М.: «Мысль», 1988. — С. 330331.

від 1568 р. йдеться про млин на річці Либіді, яким володіли Києво-Видубицький і Києво-Печерський монастирі¹⁸³. Відповідно до опису майна Києво-Печерської лаври від 24 квітня 1593 р., їй належали два міста (Василів і Радомишль), два містечка, майже 65 сіл і хуторів, кілька садиб, два двори, озери, річкові перевози, млини¹⁸⁴.

Реформування церковної сфери у XVIII-XIX ст.

Широко відомими є реформи Петра I щодо перетворення монастирів, яких у 1700–1701 рр. в Росії нараховувалося 1 201, з яких 965 чоловічих і 236 жіночих¹⁸⁵.

Як відмічає І. Смолич, одне принципове ядро містилося у всіх розпорядженнях щодо чернецтва, монастирів і їх побуту: прагнення зробити монастирі корисними для держави¹⁸⁶.

30 грудня 1701 р. був виданий царський указ, який встановлював монастирям визначене утримання — по 10 руб. грошима і по 10 чвертей хліба на кожного.

1707 р. було підготовлено опис церковних маєтків, уточнений 1710 р.

Відбувалося також перетворення установ, які відали вилученим з церковного управління майном. Указом від 24 січня 1701 р. був створений Монастирський приказ. Матеріальний збиток церкві за перший період діяльності Монастирського приказу (1701–1720 рр.) становив 6 407 дворів¹⁸⁷.

1720 р. Монастирський приказ переведений у відання Синоду; останній встановив, що церковні вотчини від світських управителів занепали.

¹⁸³ История городов и сёл Украинской ССР. Киев. — К.: Институт истории Академии наук СССР, 1979. — С. 45.

¹⁸⁴ Скарби Києво-Печерської лаври: Альбом / Авт.-упоряд.: О. Коваль, Л. Ковальова, А. Гришин та ін. — К.: Мистецтво, 1997. — С. 10–11.

¹⁸⁵ Ростиславов Д. И. Опыт исследования об имуществе и доходах наших монастырей. — Рязань: Александрия, 2010. — С. 438.

¹⁸⁶ Смолич И. Русское монашество. Глава XIII. Эпоха секуляризации (1701–1764) // http://krotov.info/history/11/smo/lich_06.htm

¹⁸⁷ Ростиславов Д. И. Опыт исследования об имуществе и доходах наших монастырей. — Рязань: Александрия, 2010. — С. 440.

1724 р. Монастирський приказ перейменований на «Камор-контору синодального уряду».

25 січня 1721 р. було прийнято Духовний регламент про ченців, який став основним законом, що визначав місце Руської православної церкви в імперії.

Наступники Петра I продовжували реформування у церковній сфері¹⁸⁸.

29 вересня 1726 р. «Камор-контору синодального уряду» замінила Колегія економії синодального управління.

1726 р., за правління Єкатерини I, земські справи та економія всіх церковних маєтків надходили у розпорядження Колегії економії синодального управління.

Указ 1727 р. зобов'язував повідомляти про доходи у Священний Синод, а витрати здійснювати за згоди Колегії.

1733 р. Колегія економії синодального управління отримала права Монастирського приказу.

15 квітня 1738 р. Колегія економії синодального управління передана з компетенції Синоду до відання Сенату, в якому знаходилася до 15 липня 1744 р.

1741 р. архієреї та монастирі отримали право на самостійне розпорядження господарськими справами.

Монастирськими селами мали управляти не монастирські служителі, а відставні офіцери, тобто вводилося управління за участі світських осіб.

15 квітня 1744 р. було видано Указ про скасування Колегії та повернення всіх доходів до управління Священного Синоду (за церковними установами у цей період значилися землі з населенням до 1 млн. душ, тобто майже десятої частини всього податного населення в державі).

1754 р. почалося складання зведених даних про кількість душ, які лічилися за архієрейськими домами і монастирями. Результати мали наступний вигляд. У 23 єпархіях, які були описані, нараховувалося 647 481 душа чоловічої статі. За найбільшими дев'ятьма ставропігійними монастирями числилося 203 597 душ чоловічої

¹⁸⁸ Карташев А. В. Очерки по истории Русской Церкви. Т. 2 — Минск: Белорусский экзархат, 2007.

статі. Таким чином, за Єлізаветинськими відомостями, у 20 тис. поселеннях значилося 851 078 душ чоловічої статі¹⁸⁹.

1762 р., 21 березня був виданий Указ Петра III про вилучення з відання Синоду питань управління церковними і монастирськими мастрками і повернення їх до Колегії економії — органу Сенату¹⁹⁰.

1762 р. Єкатерина II видала Указ про повернення церковних вотчин до управління духовної влади.

1762 р., 29 вересня була утворена Комісія з духовних володінь. («Комиссия о духовных имениях»). У тому ж році встановлювався штатний розклад для монастирів, розклад їх по класам, встановлювалися норми платежів з монастирських селян і норми забезпечення для духовних осіб. Монастирські селяни мали вносити 50 копійок до скарбниці, а інші 50 копійок сплачувати монастирю або архієрейському дому. У монастирях першого класу простим ченцям сплачувати по 6 рублів і 5 чвертей хліба, ієродияконам — по 8 рублів і 7 чв. хліба, скарбничому — 18 рублів і 8 чв., наміснику — 24 рублі і 8 чв., проповіднику — 30 руб. і 8 чв., ігумену — 50 руб. і 8 чв., архімандриту — 100 руб. і 8 чв. У монастирях другого класу плата зменшувалася наполовину. Митрополитам призначалося жалування у 5 тис. руб., а іншим архієреям — по 3 тис. руб. Всі ці видачі призначалися тільки замість доходів з селян. Інші церковні доходи залишалися у розпорядженні монастирів¹⁹¹.

1763 р. почався опис церковних вотчин

12 травня 1763 р. Указом Єкатерини II була відновлена Колегія економії, яка проіснувала до 1786 р.

1763 р., за Інструкцією по діяльності Колегії економії, державна влада була зобов'язана піклуватися про церкву та її володіння).

1764 р. було видано Указ про церковні штати, за яким усі володіння, що належали Святійшому Синоду, єпархіальним кафедрам, монастирям і причтам, передавалися Колегії економії. До її відання увійшло 910 тис. монастирських селян — ревізькі душі, тобто особи чоловічої статі, не враховуючи членів їх сімей. Для

¹⁸⁹ Ростиславов Д. И. Опыт исследования об имуществе и доходах наших монастырей. — Рязань: Александрия, 2010. — С. 439–442.

¹⁹⁰ Карташев А. В. Очерки по истории Русской Церкви. Т.2. — Минск: Белорусский экзархат, 2007. — С. 458.

¹⁹¹ Ростиславов Д. И. Опыт исследования об имуществе и доходах наших монастырей. — Рязань: Александрия, 2010. — С. 70.

утримання церковних установ держава виділяла певну суму пропорційно кількості націоналізованої землі. Були сформовані так звані «монастирські штати».

Секуляризація 1764 р. була формою реалізації державної політики стосовно церкви, що не докорінно, а тимчасово змінювала її економічну роль, оскільки витрати на утримання церкви брала на себе держава.

З іншого боку, секуляризація суттєво розширила державний земельний фонд і певною мірою позбавила церкву автономних засобів до існування. Крім того, секуляризація ліквідувала велику область церковного майнового права, обмежуючи його практично виключно рухомим майном, деякі спеціальні канонічні права власності мали силу через включення їх до загальноімперського законодавства¹⁹².

З початку XVIII ст. до 1764 р. відбулось закриття 141 чоловічого і 134 жіночих монастирів. Результатом секуляризації 1764 р. було закриття 471 чоловічих монастирів і 118 жіночих. З 1764 р. до кінця XVIII ст. були закриті 35 чоловічих монастирів і 8 жіночих. Всього за XVIII ст. було закрито 807 монастирів¹⁹³.

Отже, 1764 р., після секуляризації церковних земель, у Великій Росії, не враховуючи Сибір та Україну, залишалось 226 штатних 161 заштатний монастирів. На 226 штатних монастирів було виділено 207 750 руб. 40 коп. державних субсидій. До реформи тільки селянського оброку з цих земель церква отримувала 1 366 299 руб.¹⁹⁴.

У Сибіру в період з кінця XVI до XVIII був заснований 41 монастир, з них 36 монастирів були засновані з кінця XVI-XVII ст. і лише 5 — у XVIII ст.. Протягом XVIII ст. на території Сибіру припинили своє існування 15 монастирів і пустиней. До кінці XVIII ст. на території Сибіру продовжували діяти 26 монастирів (21 чоловічих і 5 жіночих), у тому числі в Западному Сибіру — 13 (10 чоловічих і 3 жіночих)¹⁹⁵.

¹⁹² Ковальчук М.А., Тесля А.А. Земельная собственность в России: правовые и исторические аспекты. XVIII — первая половина XIX вв. Монография. — Хабаровск: Изд-во ДВГУПС, 2004 // http://WWW.hrono.ru/libris/lib_t/kaver_tes04.html

¹⁹³ Ростиславов Д. И. Опыт исследования об имуществе и доходах наших монастырей. — Рязань: Александря, 2010. — С. 450.

¹⁹⁴ Ростиславов Д. И. Опыт исследования об имуществе и доходах наших монастырей. — Рязань: Александря, 2010. С. 453.

¹⁹⁵ Овчинников В. А. Общий ход и особенности истории монастырей Русской Православной Церкви Верхнего Прииртышья в XVII–XX вв. // <http://sibistorik.narod.ru/project/conf2010/ovchinnikov-va.htm>

Секуляризаційна реформа 1764 р. спочатку торкнулася лише великоруських монастирів. 1786 р. аналогічне становище виникло у Київській, Чернігівській та Новгород-Сіверській, а 1788 р. — у Харківській, Катеринославській, Курській і Воронежській губерніях¹⁹⁶. У степовій Україні було закрито Святогірський монастир, який володів на 1786 р. 27 тис. десятинами землі, і Нехворощанський монастир. За Самарським монастирем, який 1780 р. мав 18648 десятин і 2300 кв. сажнів придатної і непридатної землі, залишили 1/12 частину або 1632 десятини і 1630 кв. сажнів володінь¹⁹⁷.

26 лютого 1764 р. був прийнятий Маніфест про відібрання монастирських і взагалі церковних поземельних володінь до скарбниці, за яким до неї було взято до 50% угідь. Крім того, монастирі втратили монастирських селян — стабільне джерело робочої сили і доходів.

Про кількість душ, закріплених за архієрейськими домами і монастирями, можна судити за даними перепису 1754 р. У Московській єпархії кількість душ становила 89 201, у Новгородській єпархії — 72 936, у Ростовській єпархії — 54 727 душ, у Вологодській єпархії — 47 568 душ, у В'ятській єпархії — 41 012 душ, у Тверській єпархії — 31 677 душ, у Рязанській єпархії — 31 141 душа, у Переяславській єпархії — 28 879 душ, у Костромській єпархії — 28 598 душ, у Казанській єпархії — 24 433 души, у Суздальській єпархії — 24 197 душ, у Псковській єпархії — 21 139 душ, у Нижегородській єпархії — 20 436 душ, у Крутицькій єпархії — 18 880 душ, у Володимирській єпархії — 17 558 душ, у Тобольській єпархії — 13 120 душ, в Архангельській єпархії — 12 070 душ, у Смоленській єпархії — 9 093 души, у Коломенській єпархії — 8 349 душ, у Белгородській єпархії — 7 793 души, в Устюзькій єпархії — 7 618 душ, у Воронежській єпархії — 2 339 душ, в Іркутській єпархії — 2 241 душа. Всього у Великоруських єпархіях нараховувалася 647 481 душа.

¹⁹⁶ Смолич И. Русское монашество. Глава XIII. Эпоха секуляризации (1701–1764) // http://krotov.info/history/11/smo/lich_06.htm

¹⁹⁷ Шкрібітько О. О. Господарська діяльність монастирів степової України в XVI–XVIII ст.:. Автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. н. — Донецьк, 2007. — С. 10.

Значними вотчинниками були найбільші ставропігійні монастирі. Кількість душ, закріплених за монастирями, була наступною: Троїце-Сергієвіа лавра володіла 105 961 душами, Троїцький Александро-Невський монастир — 25 464 душами, Саввін-Сторожевський монастир — 16 047 душами, Московський Новоспаський — 14 145 душами, Ново-Єрусалимський Воскресенський — 13 660 душами, Московський Симонов — 12 146 душами, Московський Донський — 6 957 душами, Московський Петровський — 5 998 душами, Бизюков монастир — 3 219 душами. Всього за ставропігійними монастирями значилося 203 597 душ¹⁹⁸.

За указом Єкатерини II від 1764 р., у монастирів було відібрано наступну кількість селян: у Московської лаври — 120 тис. душ, у монастирів, приписаних до Московської лаври — біля 31 тис. душ, у ставропігійних монастирів — 207 420 душ, у Кирило-Білозерського монастиря — 35 тис. душ, у Вознесенського в Москві — 15 тис., у Воскресенського Ново-Єрусалимського монастиря — 13 тис., у Іпат'євського — 12 590, у Боровського Пафнутієва — 11 тис., у Донського в Москві — 6 957, у Грешського поблизу Москви — 3 787, у ростовських монастирів — 38 389, у тверських монастирів — 19 629; у домів архієрейських в цілому — 166 918 душ, у новгородського дому — 21 282 душ, у ростовського — 16 340, у тверського — 11 980; у монастирів і архієрейських доїв епархій — Вологодської — 47 568, В'ятської — 42 012 душ селян¹⁹⁹.

Держава певною мірою компенсувала колишнім власникам втрачені ними доходи, тобто, кажучи сучасною мовою, здійснило націоналізацію з викупом і перерозподіл земельної власності та селян з церковної сфери до світської.

Згідно указу Єкатерини II від 1764 р., щорічно з казни мали видаватися певні суми винагороджень. Так, Новгородському митрополиту з Софійським собором — 10 031 руб. 20 коп., Московському з Чудовим монастирем — 7 510 руб., восьми архієрейським домам другокласних епархій — по 5 500 руб. і по 2 600 руб. архієпископам особисто; 15 архієрейським домам третьокласних епархій — по

¹⁹⁸ Ростиславов Д. И. Опыт исследования об имуществе и доходах наших монастырей. — Рязань: Александрия, 2010. — С. 443–444.

¹⁹⁹ Ростиславов Д. И. Опыт исследования об имуществе и доходах наших монастырей. — Рязань: Александрия, 2010. — С. 81.

4232 руб. 20 коп., особисто єпископам — по 1800 руб., вікаріям — по 8061 руб. 60 коп.; Московській лаврі — 10070 руб., монастирям чоловічим першого класу — по 2017 руб. 50 коп., другого класу — по 1311 руб. 90 коп., третього класу — по 806 руб. 30 коп.; монастирям жіночим першого класу — Вознесенському і Новодівечому — по 2009 руб. 80 коп., Успенському в Олександрійській слободі — 2007 руб. 70 коп., Покровському Суздальському — 1506 руб. 30 коп.; другокласним жіночим монастирям — по 475 руб. 80 коп., третьокласним — по 375 руб. 60 коп.; соборам: Успенському — 2752 руб., Благовіщенському і Архангельському — по 1558 руб. Духовенству, згідно указу, було призначено 365203 руб.²⁰⁰. Крім того, монастирям залишалися рибні ловлі, пасовища, луки.

1797 р. імператор Павло указом від 18 грудня наказав відмежовувати монастирям по 30 десятин «вигідної землі».

У період правління Олександра I продовжувалося наділення церков землею.

1801 р. було скасовано постанову 1798 р. про заборону землеробських робіт для духовенства. Розорені за часів війни 1812 р. монастирі й храми звільнялися від податків і отримували необхідні кошти на відновлення.

З 1820 р. монастирям було дозволено приймати нерухоме майно за заповітом з дозволу імператора.

З 1821 р. нерухоме майно духовенства звільнялося від військових постоїв, від усіх повинностей і зборів за винятком мостового і ліхтарного.

Однак політика щодо володіння духовенством нерухомістю була суперечливою і компромісною: духовенство могло придбавати нерухомість і придбавало її, але у кожному випадку це відбувалося з особистого дозволу імператора.

Загалом над церквою зберігався суворий контроль, існували інструкції, циркуляри, спеціальні урядові постанови і розпорядження, адресовані духовенству, якими регламентувалося адміністративне управління, ведення господарства, кількісний склад монастирської братії, приходського причту і обслуговуючої братії архієрейських домів²⁰¹.

²⁰⁰ Ростиславов Д. И. Опыт исследования об имуществе и доходах наших монастырей. — Рязань: Александрия, 2010. — С. 77.

²⁰¹ Земельные владения монастырей в Российской империи. Государственный контроль и секуляризация // <http://orthodoxia.org/lib/1/1/5/4.aspx>

1829 р. вийшло Положення про засоби для покращення становища духовенства, за яким храми, монастирі, архиєрейські доми наділялися землею і угіддями, млинами, рибними ловитвами, а причти — будинками. Збільшилося кошти на утримання монастирів, духовенству призначалася пенсія.

1838 р. були затверджені нові правила, за якими кожний монастир міг отримати від 50 до 150 десятин лісових угідь.

З 1836 по 1861 рр. 180 монастирів отримали понад 16 тис. десятин лісу і понад 9 тис. десятин землі орної та лугової²⁰².

З 1825 по 1855 рр., у період правління Миколи I, кількість церковних земель була збільшена утричі²⁰³.

Микола I у 1835 р. дозволив монастирям придбання земельних ділянок у розмірі від 100 до 150 десятин, розширив їх права на рибну ловлю і затвердив грошову допомогу, якщо не було можливості купити землю.

1838 р. монастирям дозволялося мати лісові угіддя у розмірі до 150 десятин; на практиці ця норма постійно перевищувалася²⁰⁴.

Так, одному з найбагатших російських монастирів — Московській лаврі, — у 1858 р. було відмежовано 1249 десятин лісу; 1864 р. жіночій общині у с. Оржеві Кирсанівського повіту — 704 десятини лісу. У середньому, кожний монастир отримав у цей період по 140 десятин²⁰⁵.

Земельна власність монастирів збільшувалась за рахунок жертв. Так, 1866 р. одному з монастирів під Києвом був пожертвований маєток з 3 794 десятинами землі. У 1877 р. монастирю в ім'я Дмитра Солунського Харківської єпархії було пожертвовано 4 434 десятини землі. У 1868 р. Знаменський монастир Воронезької єпархії отримав 500 десятин землі і 10 тис. руб. Знаменський жіночий монастир Новгородської єпархії у 1869 р. отримав 891 де-

²⁰² Смолич І. Русское монашество. Глава XIII. Эпоха секуляризации (1701–1764) // http://krotov.info/history/11/smo/lich_06.htm

²⁰³ Земельные владения монастырей в Российской империи. Государственный контроль и секуляризация // <http://orthodoxia.org/lib/1/1/5/4.aspx>

²⁰⁴ Смолич І. Русское монашество. Глава XIII. Эпоха секуляризации (1701–1764) // http://krotov.info/history/11/smo/lich_06.htm

²⁰⁵ Ростиславов Д. И. Опыт исследования об имуществе и доходах наших монастырей. — Рязань: Александрия, 2010. — С. 92–93..

сятину землі і 98 тис. руб.²⁰⁶. Чонський монастир 1800 р. отримав Щекотовський казенний гай 319 дес. і 1000 саж. землі, у 1830 р. — монастирю було виділено 20 десятин сінокісної землі, 1846 р. він отримав у дар 40 десятин 527 сажнів землі²⁰⁷.

Земельні угіддя придбавалися монастирями також за власні кошти. Крім того, монастирі одержували землі у примусовому порядку на покриття монастирських боргів.

Церковні установи практично відразу отримали можливість здобувати вигоду від різних форм своєї діяльності у період, коли економіка Російської імперії стрімко переходила до раннього капіталізму. Розкріпачення, селянська реформа додали до багатівкової економічної діяльності православної церкви капіталістичних рис, і церква цілком гідно і всеосяжно увійшла до капіталістичного середовища. Тому при аналізі взаємодії економіки та релігії був виділений період формування капіталістичних методів господарювання з 1861 р. до 1900 р. — року першої економічної кризи.

Якщо розглядати монастирі як суб'єкти господарської діяльності, то їх кількість відносно інших господарств була досить незначною. Проте для нашого аналізу важливим є багатство і доходність цих установ.

Кількість монастирів у XIX ст. становила на 1825 р.: чоловічих — 377, жіночих монастирів і общин — 99. У 1840 р. чоловічих монастирів 435, жіночих монастирів і общин — 112. У 1850 р. чоловічих монастирів — 464, жіночих монастирів і общин — 123. У 1860 р. чоловічих монастирів — 477, жіночих монастирів і общин — 136. У 1870 р. чоловічих монастирів 445, жіночих монастирів і общин 154. У 1880 р. чоловічих монастирів 450, жіночих монастирів і общин 168. У 1890 р. чоловічих монастирів 496, жіночих — 228. У 1900 р. чоловічих монастирів 503, жіночих — 325. У 1914 р. чоловічих монастирів — 550, жіночих — 475. Всього кіль-

²⁰⁶ Ростиславов Д. И. Опыт исследования об имуществе и доходах наших монастырей. — Рязань: Александрия, 2010. — С. 94.

²⁰⁷ Горбачкий А. А. Внутренняя жизнь Чонковского (Чонского) монастыря // Липоване: история и культура русских старообрядцев. — 2009. — Выпуск VI. — С. 43–44.

кість чоловічих і жіночих монастирів і общин, починаючи з 1825 р., зростала. У 1825 р. їх було 476, у 1840 р. — 547, у 1850 р. — 587, у 1860 р. — 613, у 1870 р. — 599, у 1880 р. — 618, у 1890 р. — 724, у 1900 р. — 828, у 1914 р. — 1 025²⁰⁸.

Якщо розглядати службу в «православному відомстві», то там безпосередньо були задіяні десятки тисяч людей. Станом на 1899 р. у чоловічих монастирях перебувало 16 158 осіб, у жіночих — 36 146 осіб. Усього в монастирях знаходилося 52 304 особи. У церквах протоієреїв 2 050 осіб, священників — 43 090 осіб, дияконів — 14 413 осіб, причетників — 43 743 особи. Усього білого духовенства — 103 296 осіб. Таким чином, загалом у православної церкви на службі перебувало 155 600 людей. За православною церквою числилося 66 780 храмів, часовень, молитовних домів²⁰⁹.

На початку ХХ ст. в українських землях Російської імперії було 9 єпархій — Волинська, Київська, Подільська, Харківська, Чернігівська, Полтавська, Катеринославська, Херсонська, Таврійська. Ними керували єпархіальні архієреї за допомогою канцелярій — духовних консисторій.

Дев'ять єпархій поділялися на приблизно 500 благочинних округів і на понад 8200 парафій, різних за величиною.

Парафія мала храм з причтом (парафіяльним духовенством). Парафіяльне духовенство включало: священнослужителів (протоієреї, ієреї, диякони); церковнослужителів (дячки, паламарі тощо, які прислужували під час богослужіння і виконували різні роботи в храмі).

Напередодні 1917 р. в українських єпархіях нараховувалося понад 21 тис. представників білого парафіяльного духовенства²¹⁰.

Доход парафіяльного духовенства складався з плати за треби, прибутку від церковної землі, казенного утримання. Твердих розцінок на треби не існувало.

²⁰⁸ Ростиславов Д. И. Опыт исследования об имуществе и доходах наших монастырей. — Рязань: Александрия, 2010. — С. 458.

²⁰⁹ Ростиславов Д. И. Опыт исследования об имуществе и доходах наших монастырей. — Рязань: Александрия, 2010. — С. 484–486.

²¹⁰ Історія релігії в Україні. За ред. проф. А. М. Колодного і П. Л. Яроцького. — К., 1999. — С. 242.

Церковна земля була основою матеріального добробуту парафіяльного духовенства, але не забезпечувала потрібний дохід. Обробляти її мали самі священики, або залучені ними парафіяни.

Три чверті парафіяльних священиків отримували фіксовану казенну плату. Оклад парафіяльного священика у 1916 р. (воєнний рік) у Подільській губернії становив: для протоієрея, настоятеля собору — 500 руб. на рік; для міського священика — 400 руб.; для сільського священика — 300 руб.; для диякона — 180 руб. на рік; для церковнослужителя — від 50 до 100 руб. на рік.

Середній загальний дохід з урахуванням всіх трьох джерел у різних парафіях Подільської губернії становив: протоієрея, настоятеля собору — від 800 руб на рік; міського священика — від 600 руб.; сільського священика — від 400 руб.; диякона — від 400 руб.; церковнослужителів — до 300 руб. на рік.

У довоєнні часи священики найбільших сільських парафій мали більші доходи: парафіяльні священики — від 1200 до 2000 руб. на рік; диякони — від 700 до 1000 руб.; церковнослужителі — від 300 до 700 руб. на рік. У той же час ординарний професор духовної академії отримував 3000 руб. на рік, викладачі міських елементарних шкіл — близько 900 руб., лікарі — від 2400 руб., фабрично-заводські робітники — від 210 до 450 руб. на рік²¹¹.

Поземельна власність монастирів

За наявними даними, у XVIII — XIX ст. 200 монастирям належало біля 250 тис. десятин земельних угідь. Отже, на кожний окремий монастир Російської імперії припадало по 1 232 десятини, причому 25 монастирів мали понад 1 000 десятин, 6 монастирів — від 2 000 до 3 тис. десятин, 7 монастирів — від 3 тис. до 6 тис. десятин, 3 монастирі — від 10 тис. до 20 тис. десятин, а Саровська пустинь і Соловецький монастир — 26 тис. дес.. і 66 тис. дес. відповідно.

Число всіх монастирів, общин становило біля 540. Загальні земельні угіддя приблизно оцінювалися у 750 тис. десятин. За звітом обер-прокурора Священного Синода, на території Російської імперії

²¹¹ Степаненко Г. В. Православне парафіяльне духовенство на українських землях Російської імперії в роки Першої світової війни (1914-лютий 1917 рр.). // Український історичний журнал. — 2004. — № 5. — С. 45–65.

Руська православна церква мала біля 30 тис. приходських церков. Кожній приходській церкві належало за штатом 33 десятини²¹².

Найбільшими землевласниками були лаври Воронежської, Київської, Московської, Нижегородської, Казанської, Костромської, В'ятської, Пермської єпархій.

Так, у II пол. XVIII ст. Києво-Печерській лаврі належало 200 вотчин, майже 300 тис. десятин орної землі, приблизно 400 тис. десятин лісових угідь, великі сіножаті, млини, шинки, гуті, рудні, цегельні заводи, винокурні, майже 76 тис. душ. 1817 р. Олександр I надав їй 8 рибних озер в Остерському повіті Чернігівської губернії. На кінець 1880-х рр.. лаврі належало 2732 десятини землі²¹³.

Монастирі отримували найбільший зиск від поземельної власності. У 1875 р. з 200 монастирів, про яких є відомості, володіння були такими: 33 монастиря — від 300 до 500 десятин; 31 монастир — від 500 до 1 000 дес.; 10 монастирів — від 1 000 до 2 000 дес.; 7 монастирів — від 2 до 3 тис. дес.; 11 монастирів — понад 3 тис. дес.²¹⁴.

Порівнюємо монастирські поземельні володіння з володіннями приходських церков Київської єпархії. Так, 102 приходські церкви Київського повіту володіли 4 448 десятин, вісім Радомишльських церков — 3656 десятин, тобто на одну церкву припадало біля 40 десятин.

1905 р. у п'ятдесяти губерніях європейської частини Росії монастирям належало 739 777 десятин землі. Все церковне землеволодіння становило 1,8 млн. десятин (для порівняння — поміщицьке землеволодіння становило 79 млн. десятин, селянське надільне — 124 млн. десятин). Найбільшу земельну власність мали Соловецький Преображенський чоловічий монастир — 66 тис. десятин, Софронієва чоловіча пустинь Курської єпархії — 28 250 десятин, Григор'євський чоловічий монастир Херсонської єпархії — 25 963 десятини, Саровська чоловіча пустинь Тамбовської

²¹² Ростиславов Д. И. Опыт исследования об имуществе и доходах наших монастырей. — Рязань: Александрия, 2010. — С. 103, 108–109.

²¹³ Скарби Києво-Печерської лаври: Альбом / Авт.-упоряд.: О. Коваль, Л. Ковальова, А. Гришин та ін. — К.: Мистецтво, 1997. — С. 10–17.

²¹⁴ Ростиславов Д. И. Опыт исследования об имуществе и доходах наших монастырей. — Рязань: Александрия, 2010. — С. 379.

епархії — 24 тис. десятин, Кожеозерський чоловічий монастир Архангельської епархії — 17 626 десятин, Могилевський жіночий монастир — 13 872 десятини, Александро-Невська лавра — 13 090 десятин, Троїцький чоловічий монастир Петербурзької жпархії — 10 526 десятин, Флоріщево-Успенська чоловіча пустинь — 10 000 десятин²¹⁵.

Порівняно з числом братії, що населяла монастирі, на одну особу припадало від 100 до 800 десятин.

Монастирські землі включали садибну, орну, сінокісну, лугову, болотяну, землю під лісом і під заростями, землю під дорогами і так звані «незручні» землі.

Особливе місце в економічній діяльності монастирів займало виробництво сільськогосподарської продукції, засноване на використанні праці прикріплених до церковних земель селян. Так, згідно Шостої ревізії 1811–1812 рр., серед загальної кількості селян 8,5% були монастирськими або церковними селянами²¹⁶.

Виробництво хліба становило вигідну постійну статтю доходу. Можна припустити, що за наявності у сівообігу хоча б 1/3 угідь, валовий збір становив 5 млн. пудів, виходячи з середньої врожайності по країні — 50 пудів з десятини.

За даними на 1887 р., в оренду здавалося 63,5 тис. десятин монастирської землі, тобто 10,7% від загальної площі монастирських земель²¹⁷. Землеволодіння Руської церкви за своїм походженням і характером практично не відрізнялося від інших форм феодальної земельної власності, а тому перебувало, поряд з іншими суб'єктами майнового права, під верховною компетенцією держави. І, якщо церковна влада вважала своє право на нерухомість, що їй належала, природною і узгодженою з давніми канонами, то державна влада, зі свого боку, майже з самого початку Московського збирання земель, виявляла тенденцію до розгляду церковного майна як такого, що підлягає державному контролю й використовується ним у власних цілях.

²¹⁵ Ростиславов Д. И. Опыт исследования об имуществе и доходах наших монастырей. — Рязань: Александрия, 2010. — С. 103, 476.

²¹⁶ Перевозчиков В. И., Тимчик О. А. Вивчення економічних питань у курсі історії України. — Х.: Видавнича група «Основа»: «Тріада+», 2007. — С. 9.

²¹⁷ Ростиславов Д. И. Опыт исследования об имуществе и доходах наших монастырей. — Рязань: Александрия, 2010. — С. 477.

Крупорушки, млини, вітряки, свічні заводи тощо входили до офіційної промислової статистики, підлягали промислового перепису. Про їх діяльність можна знайти відомості в офіційному виданні «Список фабрик і заводів Російської імперії / Під ред. В. Є. Варзара. СПб., 1912».

Виробництво зерна для торгівлі вимагало від монастирів будівництва млинів, утримання крупорушок, маслобоєнь. Дохід монастирів від цієї діяльності у грошовому обчисленні різнився. За наявними даними, доходи двадцяти монастирів становили від 500 до 1 000 рублів, п'яти монастирів — від 1 000 до 2 000 руб..

У 1870-ті рр. доходи від млинів, збудованих при монастирях за казеній рахунок²¹⁸, становили значні суми: у Симоновському монастирі — 1 800 руб., у Флорищевій пустині — 1 573 руб., у Троїцькому Рязанському монастирі — 1 608 руб., у Саровській пустині три млини давали дохід 1 852 руб.

На водяному млині Флорівської пустині були зайняті чотири робітника, виручка становила 1 800 руб. Сизранський чоловічий монастир використовував водяний млин, на якому працювали 13 людей, виручка становила 15 390 руб. Балашовський Покровський жіночий монастир Саратовської єпархії володів паровим млином з 79 робітниками; він давав дохід 34 325 руб. млин Глинської чоловічої пустині Курської єпархії при 27 робітниках мав річну продуктивність 162 457 руб.²¹⁹

Києво-Печерська лавра мала 4 водяні млини, на яких щорічно мололи приблизно 15 тис. пудів зерна. У 1887 р. монастир збудував на р. Либідь (Київ) паровий млин з пилорамою при ньому²²⁰. Цей млин, де працювало 11 робітників, мав річну продуктивність 58 974 руб.,

До монастирських угідь належали також рибні лови, які монастирі нерідко віддавали в оренду сільським і міським общинам.

Доходи від використання рибної ловлі були нижчими, ніж доходи від млинів, проте постійними. Наприклад, Новоторзький Борисоглібський монастир отримував 197 руб. на рік, Белевський

²¹⁸ Встановлення парового млина на той час становило близько 25 тис. руб.

²¹⁹ Ростиславов Д. И. Опыт исследования об имуществе и доходах наших монастырей. — Рязань: Александрия, 2010. — С. 89, 478.

²²⁰ Скарби Києво-Печерської лаври: Альбом / Авт.-упоряд.: О. Коваль, Л. Ковальова, А. Гришин та ін. — К.: Мистецтво, 1997. — С. 11–17.

Спасо-Преображенський монастир — 200 руб., Кирилов-Новоезерський — 2 288 руб. 63 коп., а в 1874 р. 1 687 руб. 46,5 коп. Іверський Валдайський монастир за 900 руб. на рік здавав своє озеро риболовній компанії для розведення в ньому лосося. Жіночий Воскресенський монастир у 1854 р. замість рибних ловів отримав від держави компенсацію у розмірі 500 руб..

Кожний монастир, кожний архієрейський дім був самостійним власником, і доходи від своїх володінь використовував на власний розсуд, на одні лише свої потреби, навіть на забаганки своїх мешканців.

У Російській імперії не було законодавчих норм, згідно яких визначалася вартість церковних, монастирських і архієрейських угідь. Однак існували суми компенсацій, які видавалися монастирям на заміну відчужені нерухомої власності, або за відчуження млинів, рибної ловлі тощо. Так, компенсації отримували 65 монастирів і 13 архієрейських домів (XIX ст.)²²¹.

Значну частину монастирських володінь становили ліси. Монастирі не мали права розпоряджатися лісовими угіддями на власний розсуд, хоча могли здавати частину лісу на вирубку. У звітах, які подавали настоятелі монастирів єпархіальному начальству, зазначалися доходи від продажу дров і колод. Так, Ніколаївський Малицький монастир від продажу лісу у 1873 р. отримав 1 542 руб. 50 коп., Троїцький Зеленецький монастир 1874 р. отримав 3 695 руб. 45 коп. Найбільші доходи від продажу лісу отримували монастир Саровська пустинь. Лісовий дохід від господарства у 6 тис. десятин 1870 р становив 10 750 руб., а 1871 р. — 22 666 руб. 90 коп..

Доходи від лугової землі також були постійним джерелом прибутку. Так, монастирі Новгородської єпархії в 1874 р. накосили сіна 82 160 пудів (один віз — 20 пудів). Значна частина сіна була використана на скотарнях монастирів, надлишок продавався. Частина лугів здавалася в оренду. Юрїївський монастир накосив 10 500 пудів сіна, віддав луків у найом на 636 руб., отримав від обробки своєї землі 1 859 мір жита, вівса і картоплі.

²²¹ Ростиславов Д. И. Опыт исследования об имуществе и доходах наших монастырей. — Рязань: Александрия, 2010. — С. 478, 88.

У XIX ст. монастирі висівали пшеницю, жито, ячмінь, овес, гречку, просо, коноплю. З городніх культур вирощували кормовий і столовий буряк, картоплю, моркву, брукву, пастернак, капусту.

Володіючи значними наділами орної та лугової землі, монастирі могли розводити худобу. Практично в усіх монастирях малися коні, воли, бики, дійні та недійні корови, телята, овці. Так, Іверський монастир мав 22 коні і 25 корів, Московська лавра — 60 коней²²². Чонський монастир (поблизу Гомеля) на початок 1832 р. мав 4 коня, 1 вола, 5 биків, дійних корів — 3, недійних корів — 16, телят — 7, овець — 2. Крім того, у господарстві було 14 курей і 5 павичів, також розводили фазанів і бджіл (на 1837 р. малося 19 вуликів)²²³. У 1794 р. у Самарському монастирі було 47 голів рогатої худоби, 147 коней на кінському заводі, 140 овець. У кінці XVIII ст.. Ново-Григоріївська пустинь мала 2000 коней, 1000 голів великої рогатої худоби і понад 20 000 овець²²⁴.

Предметом продажу були коров'яче масло, сир. Монастирі займалися продажем коней і великої рогатої худоби. Так, Савво-Вішерський монастир Новгородської єпархії 1874 р. виручив від продажу 514 руб.

Аналізуючи наведені вище дані щодо поземельної власності, лісових угідь, рибних ловів, скотарства, можна зробити висновки, що православна церква, безумовно, мала свою нішу в господарському житті і, беззаперечно, брала у часть у виробництві й розподілі національного продукту в країні.

Досліджуючи це питання, ми не ставили завдання порівняти показники господарської діяльності монастирів і архієрейських домів з діяльністю приватних господарських структур того часу, але цілком зрозуміло, що завдяки використанню фактично рабської праці монастирських селян продукція, яку випускали і отримували від виробництва на церковних землях, за собівартістю дорівнювала або була меншою, ніж на аналогічних світських підприємствах.

²²² Ростиславов Д. И. Опыт исследования об имуществе и доходах наших монастырей. — Рязань: Александрия, 2010. — С. 106–108, 381.

²²³ Горбацкий А. А. Внутренняя жизнь Чонковского (Чонского) монастыря // Липоване: история и культура русских старообрядцев. — 2009. — Выпуск VI. — С. 44.

²²⁴ Шкрібитько О. О. Господарська діяльність монастирів степової України в XVI–XVIII ст.: Автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. н. — Донецьк, 2007. — С. 10.

Державна грошова допомога монастирям

Окрім прямого володіння засобами виробництва, церковні установи володіли частиною національного доходу, оскільки отримували фінансові кошти з державної скарбниці. Показники засвідчують отримання монастирями у XVIII-XIX ст. суттєвих грошових допомог. 1794 р., після відібрання у монастирів селян, була встановлена сума компенсації. Монастирі поділялися на штатні (трьох класів) і заштатні; фінансову підтримку отримували тільки штатні. Сума коштів, що видавалася, коливалася від 375 до 2017 руб. 50 коп.. Заштатні монастирі з 1795 р. також почали отримувати грошову допомогу — «милостинне подаяння» у розмірі 85 руб. 71 коп. (на цей період нараховувалося 160 чоловічих заштатних монастирів і 40 жіночих). 1839 р. всім монастирям було видано 148076 руб. 44,5 коп.²²⁵. Зауважимо, що для нашого аналізу важливою є не сума компенсації, а самий факт її наявності.

Обсяги коштів, які отримували монастирі, в умовах зміцнення грошової одиниці були ще вагомішими. Нагадаємо, що необхідність зміцнення державного кредиту і нормалізації господарського життя змусили уряд Російській імперії у 1839 р. провести грошову реформу, якою вводився срібний монометалізм. До цієї реформи існував паперово-грошовий обіг. Паперовими грошима фінансували воєнні витрати, особливо за часів війни з Наполеоном. У результаті асигнації різко знецінилися. 1839 р. в основу грошового обігу було покладено срібний рубль і встановлено обов'язків курс асигнації: 3 руб. 50 коп. асигнації дорівнювали 1 руб. сріблом. 1843 р. асигнації почали поступово вилучатися з обігу і обмінюватися за обов'язковим курсом на кредитні білети, які вільно розмінювалися на срібло.

У ході реформи у 1841 р. були випущені державні кредитні білети, які розмінювалися на срібло і таким чином витісняли собою асигнації. Процес вилучення асигнацій завершився у 1843 р. Впровадження кредитних білетів нарівні зі срібною валютою дало можливість мати в обігу паперові гроші. Для стабілізації їх використовувався спеціальний фонд, який у 1843 р. становив 36 млн. руб., а у 1845 р. — 80 млн. руб.

²²⁵ Ростиславов Д. И. Опыт исследования об имуществе и доходах наших монастырей. — Рязань: Александрия, 2010. — С. 110.

Введення нових кредитних білетів і проведення грошової реформи на певний час поліпшили розвиток економіки і стабілізували товарний обмін в Російській імперії. Проведення реформи було покладено на центральні та губернські фінансові заклади, які представляли ієрархічну систему, що діяла в структурі Міністерства фінансів. До цієї системи можна віднести казенні палати в губерніях, які займалися питаннями обліку доходів і витрат, обліку податного населення, рекрутськими справами, здійснювали контроль за надходженням податків. Ця система також включала повітові казначейства, які відали прийомом, зберіганням і видачею державних грошових засобів.

Казенні палати виконували циркуляри Міністерства фінансів про стягнення податків, забезпечували надходження відсоткового збору з фабрик і заводів, торгових підприємств, з нерухомого майна, надходження промислового і поземельного податків, подушного прибуткового податку, керували діяльністю податкових інспекторів²²⁶. У систему регулювання з боку Міністерства, безумовно, входили церковні установи.

Наведемо суми, які відпускалися монастирям після проведення грошової реформи. Так, з 1842 р. штатні монастирі отримували: чоловічі — один монастир — 4830 руб., дев'ять — по 3185 руб., один — по 3165 руб. 47 коп., дванадцять — по 2220 руб., дванадцять — по 1540 руб.; жіночі: чотири — по 2765 руб., чотири — по 2155 руб., п'ять — по 1455 руб.. 1863 р. державна скарбниця видала грошових допомог монастирям на суму 303089 руб. 7 коп.²²⁷. Для порівняння у 1860-х рр. десятина землі коштувала близько 20 руб.²²⁸.

Казначейство встановлювало також нижню межу фінансових субсидій. Жоден чоловічий монастир не отримував менш, ніж 414 руб. 90 коп., жіночий монастир — менш, ніж 909 руб. 13 коп.

²²⁶ Перевозчиков В.І., Тимчик О.А. Історія економіки українських земель (кінець ІХ-початок ХХ ст.). — К.: КНТ, 2011. — С. 244–245.

²²⁷ Ростиславов Д. И. Опыт исследования об имуществе и доходах наших монастырей. — Рязань: Александрия, 2010. — С. 110–111.

²²⁸ Перевозчиков В.І., Тимчик О.А. Історія економіки українських земель (кінець ІХ-початок ХХ ст.). — К.: КНТ, 2011. — С. 72–74

Західні й задніпровські єпархії: Литовська, Могильовська, Мінська, Волинська, Подільська, Полоцька і Київська (крім лаври) фінансових коштів не отримували, оскільки володіли ще маєтками з селянами. 1842 р. монастирям цих єпархій почали щорічно відпускати з державної скарбниці по 110 275 руб.

Після селянської реформи 1861 р. і звільнення державних селян, що перебували на службі у монастирів, були призначені значні суми компенсацій за втрату робітників. Так, рішенням Державної ради від 21 березня 1865 р. усім монастирям було встановлено щорічно видавати 168 200 руб..

З економічної точки зору цю суму можна розглядати як показник неоплаченої праці державних селян, що служили в монастирях, або як показник вартості робочої сили селян, що брали участь у виробничому процесі цих монастирів, або як відшкодування втраченого монастирями прибутку. У будь-якому випадку ми маємо свідчення того, що монастирі являлися суб'єктами розподілу фінансових державних коштів.

1868 р. всі витрати державної скарбниці на монастирі становили 452 678 руб. 95 коп. 1875 р. за кошторисом відомства Святого Синоду доходи і витрати становили 408 749 руб..

Представляє інтерес розподіл сум між єпархіями. З 49 єпархій перші 10 отримали приблизно 50% всієї суми. Так, на долю Московської єпархії припадало 43 154 руб., Литовської — 30 910 руб., Волинської — 27 854 руб., Київської — 27 252 руб., Новгородської — 20 779 руб., Могильовська — 19 215 руб., Петербурзька — 15 823 руб., Мінська — 13 760 руб., Подільська — 12 995 руб., Чернігівська — 12 976 руб.²²⁹.

Окремим рядком були виділені лаври. Так, на Московську лавру у цей період було відпущено 9 259 руб. 8 коп., С-Петербурзьку — 8 970 руб., Київську — 8 643 руб. 88 коп. Серед монастирів найбільші суми отримували: Почаївський монастир — 4 тис. руб., Києво-Братський монастир — 3 928 руб. 19 коп., Києво-Михайлівський монастир — 3 845 руб., Києво-Флорівський монастир — 3 150 руб.

За розрахунками, витрат з державної скарбниці на утримання одного ченця становили (на 1873 р.) 89 руб. у середньому.

²²⁹ Ростиславов Д. И. Опыт исследования об имуществе и доходах наших монастырей. — Рязань: Александрия, 2010. — С. 110–111, 112, 114.

Для порівняння наведемо жалування інших представників духовного стану. Так, вчитель нижчих духовних училищ отримував 150–200 руб., професори семінарій — 286 руб., кафедрального протоієрея — 400 руб., ключника — 300 руб., священника — 350 руб., диякона — 180 руб..

Значні суми відпускалися на утримання черниць жіночих монастирів. Так, у Спасо-Єфросинінському монастирі Полоцької єпархії на кожну черницю з державного казначейства відпускалося по 191 руб. на рік. У Полонському і Корецькому монастирях Волинської єпархії на кожну черницю припадало по 215 руб. У Гродненському монастирі Литовської єпархії на кожну черницю відпускалося 223 руб на рік, у Мінському жіночому монастирі Мінської єпархії з державного казначейства на кожну черницю відпускалося 397 руб. на рік²³⁰.

Таким чином, перебуваючи на утриманні державної скарбниці, духовні особи, фактично, були суб'єктами розподілу державних коштів і виступали елементами фінансових відносин держави.

Промислова і торгова діяльність

Особливе місце займає участь церковних установ у промисловій і торговій діяльності. Відомий дослідник діяльності Руської православної церкви Д. Ростиславов писав, що монастирю вже не можна було бути вправним купцем у власному сенсі слова і торгувати всілякого роду товарами. Не можна відкрити під своїм іменем лавку для продажу риби, солі, борошна, чоботів не сплчучи при тому нічого за право торгівлі. Для подібних операцій потрібно було б записатися в гільдію, взяти торгове свідоцтво, але жодна міська дума не запише монастир у гільдію і не забезпечить його торговим свідоцтвом. Це колишні способи благословенної давнини. Монастирі без всіляких гільдійних повинностей і торгових свідоцтв продають свій ліс, смолу, влаштовують приміщення під квартири, лавки, магазини, склади, палатки, за це отримують доходи, які жодним чином не залежать від торгових криз, продають портрети, картини, образки, хрестики, чотки,

²³⁰ Ростиславов Д. И. Опыт исследования об имуществе и доходах наших монастырей. — Рязань: Александрия, 2010. — С. 116, 118–119, 122, 123.

дерев'яну олію, обручки без всіляких торгових свідоцтв, тому що всі ці предмети вважаються якщо не святими, то все ж таки не такими світськими предметами, як сіль, риба, тютюн. Церковні установи отримують великі доходи, віддаючи свої будинки під трактири, ресторани, харчевні та навіть кабаки, влаштовують дигтарні заводи у своїх лісах, пасіки, типографії, літографії, фотографії; лісопильні заводи, млини, крупорушки. Монастирські установи стають землевласниками, домовласниками і від усього цього отримують доходи, яким можуть позаздрити багаті купці, фабриканти, заводчики²³¹.

Доходи монастирів мали торговий і промисловий характер. Дигтарні, свічні, черепичні, вапняні заводи, лабази під хлібні магазини, постоялі двори, продаж меду, лісу, смоли, полотна, воскових свічок не в церкві, а в лавках. Практично вся ця діяльність формувала доходи монастирів.

Так, значні прибутки Києво-Печерській лаврі приносив цегляний завод на річці Либідь (Київ), який не тільки обслуговував церковне будівництво, але й виготовляв продукцію на продаж. Щорічно він випускав майже 2 млн. штук цегли.

Святогірський монастир у XVIII ст. володів крупорушками, сукновальнею та свічковим заводом, винокурнею на чотири котли, цегельним заводом, склозаводом²³².

Особливу статтю доходу становило функціонування церковних типографій, які видавали не тільки церковних книг, але й виконували різні світські замовлення. Так, друкарня Києво-Печерської лаври представляла собою високоорганізоване промислове підприємство, найбільш продуктивне на українських землях. За перші вісім років свого існування вона випустила більше книг, ніж всі тодішні типографії України.

За Єкатери́ни II при лаврській друкарні було створене, фактично, друге видавництво для випуску громадянським шрифтом світських книг і періодичних видань. До цього, ще на поч. 1633 р. лавра придбала для друкарні польський шрифт.

²³¹ Ростиславов Д. И. Опыт исследования об имуществе и доходах наших монастырей. — Рязань: Александрия, 2010. — С. 257.

²³² Шкрібітько О. О. Господарська діяльність монастирів степової України в XVI–XVIII ст.: Автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. н. — Донецьк, 2007. — С. 11.

Щорічний дохід типографії, у якій друкувалося до 100 тис. екземплярів різних богослужбних і духовного змісту книг, становив понад 100 тис. руб. у 1871 р.²³³. Для зіставлення, він дорівнював обсягу валового доходу середньої текстильної фабрики, цукрового заводу тощо.

Про технічний рівень церковної типографії свідчать не лише велике приміщення, але й передове устаткування. Типографія була обладнана паровою машиною, чотирма машинами швидкого друкування, сімома чавунними типографськими верстатами, двома токарними і двома свердлильними верстатами, мала набірний цех, цех лиття, ділянку літографії, хронографії, ксилографії, відділення гальванопластики. Приміщення обігрівалося калорифером, було обладнане насосом і водною цистерною на 8 тис. відер. Всі ділянки були зв'язані рейковою дорогою для пересування віддрукованих листів. Друкарня приймала замовлення на літографії із зображенням краєвидів, крім того, виконувала фотографії, робила портрети міщан. При ній діяли три лавки для розпродажу типографських виробів.

Папір для потреб типографії Києво-Печерської лаври виготовлявся на папірні — одному з перших у центральній Україні підприємстві з виробництва паперу, розташованому поблизу м. Радомишль (с. Папірня). Папірня була заснована на поч. XVII ст., із початком роботи Лаврської друкарні. Готовий папір доставляли з Радомишля до Києва по річках Мика, Тетерев, Дніпро. Згодом до виробництва паперу були залучені спеціалісти та майстри з Німеччини.

Отже, всі наведені факти дозволяють характеризувати типографію Києво-Печерської лаври як промислово-торгове підприємство.

Однією з статей доходу для монастирів було проведення на прилеглій території вздовж стін і огорож торгових ярмарок. Так, в Московській лаврі десятки лавок, прибудованих до огорожі, принесли у 1870 р., за словами намісника лаври, доходу 3 192 руб. У Касимівському жіночому монастирі лавки принесли у 1873 р. 150 руб.²³⁴.

²³³ Ростиславов Д. И. Опыт исследования об имуществе и доходах наших монастырей. — Рязань: Александрия, 2010. — С. 237.

²³⁴ Ростиславов Д. И. Опыт исследования об имуществе и доходах наших монастырей. — Рязань: Александрия, 2010. — С. 235.

Учасники їх — купці, торговці, — повинні були сплачувати монастирям за місце для своєї палатки або брати в оренду лавки, які виставляли монастирі. Безпосередньо ярмарковий дохід не міг бути для монастирів великим: сутність ярмарок для них полягала у залученні богомольців і реалізації релігійних товарів та послуг, пропонувананих самою церквою. Практично всі монастирі православної церкви організовували по кілька ярмарок на рік, приурочених до релігійних свят. Ярмарки тривали до тижня і довше — аж до місяця.

Про те, що ярмарки слугували залученню богомольців, свідчать доходи, отримувані від них монастирями. До них можна віднести свічні, гаманцеві, кружечні, молебні, проскурні і проскомидійні, доходи від добровільних пожертвувань, від реалізації предметів культу.

Доходи від нерухомості

Особлива стаття отримання доходів — це доходи від нерухомості.

Найпростішим способом отримання доходів монастирями була здача приміщень в найом або в оренду. Відомі випадки здачі підвалів церковних установ під винні склади. Так, рязанський архієрейський дім отримав від такої діяльності у 1872 р. 770 руб. доходу. С.-Петербурзька лавра одержувала від своїх зданих у найом льодовиків 5 060 руб. щорічного доходу.

Нерухомість створювалася як за рахунок придбання будинків за власні кошти, отримання будинків у дарунок, так і безпосередньо власне будівництво. Так, Московська лавра побудувала у Петербурзі й Москві у 1870-х рр. шестиповерхові будинки. Три прибуткові дома С.-Петербурзької лаври, зведені на Невському проспекті, приносили від 3 тис. до 5 тис. руб. чистого доходу. Причому застраховані вони були на 60 500 руб., 30 000 руб. і 120 тис. руб. відповідно. Дохідність від операцій по здачі будинків у найм являлася більш вигідною з фінансової точки зору, ніж розміщення цих коштів на депозитах у кредитних установах, які пропонували 6% річних на вкладений капітал. Всього лавра побудувала і розпоряджалася у Петербурзі біля 20 чотириповерхових і п'ятиповерхових кам'яних будинків у центрі (будинки були споруджені за новітніми на ті часи проектами).

Крім Александро-Невської лаври, домовласниками у Петербурзі були Воскресенський жіночий монастир, Валаамський, Конєвський монастирі, Московська і Київська лаври (остання купила будинок за 75 тис. руб.).

Значні доходи від володіння нерухомістю отримували церковні установи Московської єпархії. Понад 50 монастирів єпархії були домовласниками, причому 30 будинків знаходилися у центральній частині Москви. Загальний дохід від усіх архієрейських і монастирських будинків, за даними Московської Думи, сягав 300 тис. руб. За іншими оцінками, чистий дохід сягав 500 тис. руб. Орієнтовно цю нерухомість можна було оцінити в 4–5 млн. руб.

Слід відзначити, що операції з нерухомістю, визначення прогнозованої доходності споруджуваних будинків були предметом постійних суперечок між монастирями і міськими думами. Так, Московська міська Дума і Московська лавра вирішували господарський спір з використанням методів розрахунку валового доходу. Лавра наполягала на тому, щоб валовий дохід обчислювався з суми, яку вона отримала з орендаря-забудовника, а Дума у валовий дохід включала гроші, отримвані лаврою з усіх приміщень споруджених домів. Лавра відмовлялася від сплати таких сум і від зобов'язання сплачувати міські податі. Міністерство внутрішніх справ ухвалило рішення на користь Думи²³⁵. Цей приклад засвідчує, що церковні установи як елементи господарського життя, вимушені були вирішувати свої господарські спори з державними органами.

Про те, що метою господарської діяльності монастирів являлось отримання додаткового доходу, говорять факти вкладання значних коштів у реконструкцію і нове будівництво. Так, Московська лавра мала два прибуткові дома, що приносили дохід у 22 тис. руб. на рік. 1871 р. монастир здійснив вигідніший проект — зніс ці будинки і спорудив на їх місці два великі, як на ті часи, п'ятиповерхові будинки з дохідністю по 40 тис. руб.

У 1870-х рр.. Свято-Троїцький Творожковський жіночий монастир володів житловим будинком у Петербурзі, який приносив йому 2 тис. руб. щорічного доходу. Миколаївський чоловічий монастир у Петербурзі мав 4-поверховий будинок, який приносив дохід 1 845 руб. на рік²³⁶.

²³⁵ Ростиславов Д. И. Опыт исследования об имуществе и доходах наших монастырей. — Рязань: Александрия, 2010. — С. 240, 250, 253.

²³⁶ Ростиславов Д. И. Опыт исследования об имуществе и доходах наших монастырей. — Рязань: Александрия, 2010. — С. 254, 479.

Церковне промислове будівництво

Однією з форм участі церкви у господарському житті було здійснення власного будівництва торгових і складських приміщень. У сер. 1840-х рр.. Александро-Невська лавра у Петербурзі реалізувала величезний на той час проект. На берегах Неви поблизу Шліссельбурзької дороги були побудовані хлібні амбри (лабази), а також влаштована пристань довжиною у 530 сажнів. Всього було облаштовано 41 лабаз загальною площею 2 десятини і 900 кв. сажнів. У лабазах могло поміститися від 17 до 27 тис. кулів зліба; загальний обсяг — 847 500 кулів хліба. Витрати лаври на будівництво становили 1 382 695 руб. 12 коп. Обсяг прогнозованих доходів можна було розрахувати на основі цін і тарифів за послуги. З кожного мішка (один куль = півтора мішки) і куля — по 5 коп. за причал і розвантаження, і по 10 коп. за складування в лабазі.

Існують відомості про загальнорічний дохід Александро-Невської лаври від домової власності і надання лаврської землі під забудову. За інформацією міської думи Петербурга, у 1870-х рр.. валовий річний дохід від цієї діяльності становив 132 594 руб. 95 коп. Також є відомості про тарифи, за якими лавра здавала в оренду амбарні приміщення. Великий амбар здавався на рік за 1 500 руб., малий амбар — за 1 200 руб., комора — за 400–600 руб.

1852 р. Військове міністерство наймало десять амбарів із щорічною платою по 1 300 руб.. Отже, лавра здійснювала підприємницьку діяльність, будуючи складськ приміщення і здаючи їх в оренду.

Володіння збудованою пристанню також приносило лаврі дохід у вигляді портового збору. З кожного куля або мішка, привезеного на судах, що причалювали до лаврської пристані, лавра отримувала по 2 коп. 1846 р. Двохкопійчаний збір був затверджений на три роки, і відомо, що лавра отримала від нього біля 60 тис. руб.²³⁷

²³⁷ Ростиславов Д. И. Опыт исследования об имуществе и доходах наших монастырей. — Рязань: Александрия, 2010. — С. 243, 248–249.

Облаштування монастирських готелів

Маючи велику кількість богомольців, церковні установи облаштовували будинки для прочан і готелі. Перші були призначені для незаможних людей, другі — для людей з певним рівнем статків. Фактично, монастирські готелі за своїм внутрішнім наповненням відповідали світським готелям найбільших міст імперії.

Так, у Сергієвому Посаді 1872 р. функціонували два готелі, в одному з яких було 78 номерів, а в другому — 59 номерів. У Київській лаврі діяло чотири великі цегляні корпуси, в яких знаходилося — в одному 36, у другому — 39, у третьому — 34, у четвертому — 25 номерів; всього в комплексі лаври було 134 номери. У Валаамському монастирі готель розміщався у двоповерховому кам'яному будинку і нараховував 100 номерів. Доходи надходили також від готельного буфету, лавок і приміщень на нижніх поверхах (трактир, кабак, відерна, два винних погреби, дві цирульні, дві булочні, чайна), які діяли не тільки для богомольців, але й для звичайних постояльців.

Доходи від готелів були вельми значними. Плата за готельні номери Московської лаври становила від 40 до 70 коп., дорожчі номери коштували 2–3 руб.. У 1873 р. готель приніс прибуток у 23 760 руб. 44 коп. Якщо додати до цієї суми доходи магазину, то дохід зростає на 13 тис.²³⁸

Доходи від будинків для прочан знаходилися на рівні доходів від нічліжних будинків. Так, плата за перебування у будинку для прочан Києво-Флорівського монастиря становила копійку або півкопійки.

Збереглися відомості про витрати на будівництво готелю з надворними спорудами і будинком для прочан в Угреському монастирі. В «Історичному начерку Угреського монастиря» зазначено, що на готель витрачено 26 тис. руб., а на будинок для прочан — 1 200 руб., тобто у 22 рази менше.

Щодо вартості церковної нерухомості, то існує думка дослідників, що у звітах Святішого Синоду ніде не показана цінність рухомого і нерухомого майна білого і чорного духовенства, церков,

²³⁸ Ростиславов Д. И. Опыт исследования об имуществе и доходах наших монастырей. — Рязань: Александрия, 2010. — С. 223–225, 227.

подвір'їв і монастирів. Тільки при підрахунку всього цього майна ми могли б скласти для себе більш-менш точне уявлення про фінансове і господарське значення православної церкви у загальній економіці країни.

Доходи соборів і приходських церков

У звітах обер-прокурора Священного Синоду є відомості про кошти, видані церковним причтам всіх єпархій. Так, наприклад, 1872 р. ця сума становила 5,5 млн. руб.. Крім цих коштів, собори і приходські церкви мали свої доходи, обсяги яких були досить значними. За даними Священного Синоду, доходи церков по єпархіям становили: у Тамбовській єпархії доходи 1 026 церков — 170 980 руб., доходи 1 109 церков Володимирської єпархії — 390 196 руб.²³⁹. Доходи 1 041 церкви Тверської єпархії становили 293 843 руб., доходи 882 церков Ярославської єпархії — 420 097 руб., доходи 769 церков Вологодської єпархії — 296 177 руб., доходи 896 приходських і соборних церков Орловської єпархії становили 269 795 руб., доходи 841 церкви Калузької єпархії — 264 041 руб., доходи 868 церков Тульської єпархії становили 137 440 руб. У Литовській єпархії 829 церков отримали дохід у 66 863 руб., у Могильовській єпархії 714 церков отримали дохід 60 тис. руб., у Полоцькій єпархії 416 церков отримали 47 447 руб. доходу, в Архангельській єпархії 344 церкви отримали дохід 81 278 руб. Доходи 789 церков Новгородської єпархії становили 141 939 руб., доходи 320 церков С.-Петербурзької єпархії становили 644 432 руб.. У Московській єпархії доходи 1 312 церков становили 1 307 руб., але у середньому не були нижчими за 20 тис. руб.. Доходи 1 353 церков Київської єпархії становили 378 302 руб. Щодо архиерейських домів, то їх доходи по єпархіям відрізняються, але в середньому по єпархіям становили не нижче 20 тис. руб.

Монастирські доходи по єпархіям були наступними. Десять монастирів Тамбовської єпархії мали 105 483 руб. доходу, п'ятнадцять монастирів Володимирської єпархії — 77 216 руб., тринадцять мо-

²³⁹ Ростиславов Д. И. Опыт исследования об имуществе и доходах наших монастырей. — Рязань: Александрия, 2010. — С. 312? 315.

настирів Тверської єпархії — 92 605 руб., шістнадцять монастирів Ярославської єпархії — 602 909 руб., одинадцять монастирів Вологодської єпархії — 192 425 руб. Доходи тринадцяти монастирів Орловської губернії становили 180 тис. руб., дев'яти монастирів Калузької єпархії — 60 тис. руб., п'яти монастирів Тульської єпархії — 44 тис. руб., десяти монастирів Литовської єпархії — 49 тис. руб. У Могилевській єпархії вісім монастирів отримали дохід 40 тис. руб., чотири монастирі Полоцької єпархії отримали 23 тис. руб. доходу. Доходи десяти монастирів Архангельської єпархії (без Соловецького монастиря) становили 225 тис. руб. Доходи Новгородської єпархії становив 267 564 руб.. У С.-Петербурзькій єпархії вісім монастирів отримали дохід 207 416 руб..

Стосовно доходів монастирів Московської і Київської єпархій, то за приблизними підрахунками, вони перевищували мільйон рублів на рік, причому доходи Київської і Московської лавр становили приблизно по 800 тис. руб. на рік.

Загальний річний дохід усіх монастирів становив 9 млн. руб. на рік; загальний дохід церков — майже 5 млн.

У Київській єпархії крім лаври і двох пустинь, що їй належали, функціонували ще 12 чоловічих і 4 жіночих монастирі. Найбільш багатими вважалися Михайлівський, Братський і Києво-Флорівський. За звітами обер-прокурора Священного Синоду, доходи чоловічих монастирів становили 250 тис. руб., доходи жіночих монастирів — 30 тис. руб. Якщо до них додати доходи лаври — 800 тис. руб., і доходи церков — 378 302 руб., то сума всіх церковних доходів становила 1 458 302 руб.²⁴⁰.

Про суму коштів, які перерозподілялися на користь церковних установ, можна також судити за фінансовим кошторисом Святішого Синоду. За 1899 р. з Державної скарбниці було видано на потреби церкви 21 199 144 руб.. Кружечного і гаманцекого збору надійшло 5 293 783 руб., свічного збору — 8 342 692 руб.. Від оброчних статей і процентів з церковних капіталів надійшло 3 344 497 руб.. Пожертвування та інші надходження склали 7 413 040 руб. У церковно-приходські піклування надійшло 3 891 601 руб., у Єпархіальне піклування про призріння бідних духовного звання — 2 954 851 руб. Усього за фінансовим кошторисом Святішого Синоду поступило 52 439 606 руб.

²⁴⁰ Ростиславов Д. И. Опыт исследования об имуществе и доходах наших монастырей. — Рязань: Александря, 2010. — С. 312–336.

Монастирські багатства

Про фінансовий потенціал церковних установ може свідчити наявність великої кількості церковних предметів, до яких належать престоли, олтарі, ікони, потири, ковчеги, церковне убрання, митри, панагії, лампади, панікадила, підсвічники, хрести, дарохранильниці, царські врата, напрестольні книги тощо. Отже, мова йде про сотні тисяч предметів із золота, срібла, коштовного каміння. Крім того, у церковних установах було зібрано цінності — стародавні золоті та срібні монети, ювелірні вироби, ордени, медальйони, персні та інші світські прикраси, коштовне каміння тощо, що за своєю суттю складало церковний золотий запас, причому вартість його мала постійну тенденцію до зростання як з точки зору збільшення цінності історичних предметів, так і з точки зору зростання вартості золота і срібла. Загальну матеріальну вартість цих предметів оцінити практично неможливо, проте існують описи цінностей у різних церковних установах, що дає можливість скласти уявлення про вартість виробів церковного призначення та церковних скарбів.

Так, в Успенському соборі Київської лаври престол і олтар були обкладені срібними позолоченими дощками вагою понад 13 пуди (понад 208 кг.). У Московській лаврі покров на престолі з діамантами і перлинами оцінювався в XIX ст. у 1,5 млн. руб. В Юріївому монастирі п'ять престолів були покриті срібними окладами вагою в 17 пудів 7 фунтів 18 золотників. В олтарі Соборного Святотроїцького храму у Москві золочена сень, прикрашена виноградними срібними гронами, важила 6 пудів 30 фунтів. Срібні сосуди — потири знаходилися у приходських церквах у великій кількості, причому середня вага становила від 3 до 5 фунтів срібла У Ніловій пустині визолочений і прикрашений коштовним камінням потир важив біля пуда.

У Московській лаврі зберігалися чотири сосуди вагою 6 і 18 фунтів. Відомо, що в монастирях серед церковних предметів більше всього знаходилося напрестольних хрестів. Так, у Києво-Печерській лаврі їх нараховувалося 80, у Задонському монастирі — 13 срібних хрестів, у Юріївському монастирі — 15 срібних хрестів²⁴¹. Золотий ковчег у Московській лаврі важив 9 фунтів

²⁴¹ Ростиславов Д. И. Опыт исследования об имуществе и доходах наших монастырей. — Рязань: Александрия, 2010. — С. 348–350.

(майже 4 кг.), срібні ковчеги у Псковсько-Предтеченському монастирі — 6 фунтів 41 золотник, у Юрїївому монастирі п'ять ковчегів, з яких один важив 10 фунтів 5 зол., другий — 11 ф. 16 зол. У Соловєцькому монастирі ковчег важив 28 фунтів (понад 12 кг.) срібла, у Тихвінському Богородицькому монастирі ковчег важив 1 пуд 6 ф. (понад 18 кг.). Отже, сосуди, напрестольні хрести, ковчеги, прикрашені діамантами, яхонтами, аметистами, смарагдами, з економічної точки зору являлися скарбами. За оцінкою мандрівника Гакстаузена, у книзі «Дослідження про Росію» робиться висновок, що у ризниці Троїцької лаври перлин більше, ніж у всій іншій частині Європи.

Своєрідною формою скарбів являвся одяг священиків, передусім, ризи, пошиті з парчі й прикрашені коштовним і напівкоштовним камінням. У II пол. XIX ст. вміст ризниць монастирів оцінювався у десятки тисяч рублів, а церковне вбрання патріаршої ризниці в Москві, ризниць Троїце-Сергієвої лаври та Юрїївського монастиря спеціалістами того часу оцінювали в десятки мільйонів рублів.

Особливе місце в церковних скарбах займали панагії — безцінні у художньому відношенні і багаті у своєму оформленні. Відомі панагії в Донському, Києво-Печерському монастирях були прикрашені діамантами, яхонтами, алмазами, смарагдами. У Патріаршій ризниці зберігалось біля 30 таких панагій. Кожен монастир володів митрами, причому їх зберігалось по декілька одиниць. Митри були прикрашені великими алмазами, яхонтами, сапфірами, перлинами, діамантами. Так, у Воскресенському храмі Нового Єрусалиму митра патріарха Никона оцінювалася наприкінці XIX ст. у 27 тис. руб.²⁴²

До скарбниць церковних установ можна віднести не лише самі ікони, але й їх оклади, покриті срібними і золотими ризами, перлинами, діамантами тощо. Прикраси чудотворної ікони Божої Матері у Юкській Дорофєєвій пустині оцінювалися у 15 тис. руб., прикраси Тихвінської ікони Божої Матері оцінювалися у 62 тис. руб. У Київському Михайлівському соборі образ Архистратіга Михаїла оцінювався у 50 тис. руб. У Чудовському монастирі іконостас, обкладений срібними листами, оцінювався у 100 тис. руб. У Юрїївському монастирі шість ікон Георгіївського собору були прикрашені діамантами та іншими коштовностями і важили 2,5 пудів, а разом зі сріблом окладу — 15 пудів.

²⁴² Ростиславов Д. И. Опыт исследования об имуществе и доходах наших монастырей. — Рязань: Александрія, 2010. — С. 352, 356, 358.

Якщо оцінювати у пудах таку частину церковних скарбів, як царські врата, то в Чудовському монастирі срібні врата важили 13 пудів, у церкві Св. Никона Московської лаври литі срібні врата важили 4 пуди, у церкві Різдва Богородиці Київської лаври царські врата важили 2 пуди 8 фунтів.

Гробниці (раки), де знаходяться мощі святих угодників, виготовлялися переважно зі срібла. Відомою є вага цих гробниць, яка у різних монастирях складала від 20 до 45 пудів срібла.

У структурі скарбів можна виділити золоті й срібні лампади. Наприклад, у Києво-Печерській лаврі одна з золотих лампад важила 6 фунтів і була прикрашена 241 діамантом і 207 перлинами²⁴³.

У всіх монастирях, крім золотих, були срібні лампади. Зі срібла виготовлялися кадила, підсвічники, тарілки, ковші, водосвятні чаші.

Представляє інтерес склад скарбів, які належали Києво-Печерській лаврі. Лише у ризниці Успенського собору на поч. XX ст. зберігалось 228 золотих і срібних хрестів, 98 книг у дорогоцінних оправках, 67 митр, оздоблених коштовним камінням і фініфтевими медальйонами, 66 потирів (з них 5 золоті), 51 панагія. Серед історичних цінностей, зокрема, зберігався золотий жезл фельдмаршала Румянцева-Задунайського (маса 1072 грами, обкладений діамантами до 47 каратів), кіотик з іконостасом, подарований Лаврі Петром I²⁴⁴.

Фактично, Російська православна церква володіла скарбницею, яка дорівнювала або навіть була більшою за державну казну.

Доходи від продажу релігійних товарів і послуг

Визначення обсягів реалізованих товарів і послуг є складним, оскільки точні дані відсутні. Але якщо орієнтуватися на кількість богомольців, то мова йде про значні суми. У Московську та Києво-Печерську лаври щорічно прибувало біля 300 тис. людей. Існувала значна кількість монастирів, куди прагнуть потрапити паломники. До їх числа належали Соловецький, Митрофанів, Задонський,

²⁴³ Ростиславов Д. И. Опыт исследования об имуществе и доходах наших монастырей. — Рязань: Александрия, 2010. — С. 362–368.

²⁴⁴ Полюшко Г. В. Втрачені скарби Лаврського музею: Пошуки і знахідки. — К.: Абрис, 2001. — С. 7, 13–14.

Юрьївський монастирі, Боголюбівський, Валаамський, Радовицький, Спасо-Єфимівський монастир; Саровська, Нилівська, Оптіна, Корінна, Семизерська пустині. У книзі «Історичні відомості про церкви і монастирі» 1848 р. видання наводяться дані про те, що Саровську пустинь на день відвідувало до 4 тис. богомольців²⁴⁵.

Нілову пустинь щорічно відвідувало 20 тис. богомольців, Корінну пустинь — 100–120 тис. богомольців. Валаамський монастир збирав понад 4 тис. богомольців щоденно. У Задонському монастирі 1861 р. до дня відкриття мощей св. Тихона зібралося, за офіційними даними обер-прокурора Священного Синоду, 250 тис. богомольців. Наявність значної кількості місць паломництва дозволяє визначити, що їх відвідували мільйони богомольців, які забезпечували постійний попит на церковні товари і послуги.

Існують точні цифри витрат Київської і Московської лавр на їжу для богомольців. Обід на кожную особу обходився у 6 коп. і складався з капусняка, гречаної каші й квасу у Московській лаврі, у Київській — з борщу, каші й квасу. Витрати на обід становили у Київській лаврі біля 18 тис. щорічно²⁴⁶. Однак витрати на цю безоплатну для богомольців їжу покривалися для монастирів доходами від церковних товарів і послуг.

Розглянемо доходи від товарів і послуг окремо. Використаємо дані про свічний дохід Московської лаври, опубліковані у «С.-Петербурзьких Відомостях» за 1871 р., № 332. Свічний дохід становив 39 528 руб. 71 коп., причому ходові свічки коштували 2–3 коп.; також були 5-копійчані, 10-копійчані, полтинні і рубльові. Всього богомольцям було продано 322 245 великих і малих свічок. В «Указателе лавры Преподобного Сергия» за 1873 р. надруковано, що на свічки використано 500 пудів віску, тобто дохід має становити 41 555 руб. Продаж свічок у монастирях приносила 200-відсоткові прибутки.

Свічний дохід становив у Воскресенському ставропігійному монастирі 2 242 руб., у Донському монастирі — 2 546 руб., у Законоспаському монастирі — 2 860 руб., у Ниловій пустині — 7 545 руб.,

²⁴⁵ Ростиславов Д. И. Опыт исследования об имуществе и доходах наших монастырей. — Рязань: Александрия, 2010. — С. 128, 131.

²⁴⁶ Ростиславов Д. И. Опыт исследования об имуществе и доходах наших монастырей. — Рязань: Александрия, 2010. — С. 133, 136.

у Соловецькому монастирі — 12 671 руб. Є розрахунки по свічному доходу Київської лаври, який через відвідування Нижніх і Верхніх печер був вищим, ніж у Московській лаврі. За ціни свічки 3 коп. паломники використовують до 600 тис. свічок щорічно, що приносить дохід у 12 тис. руб. щорічно²⁴⁷.

Номенклатура товарів у монастирській торгівлі включала чотки різних сортів, хрестики, кільця, фініфтяні, бісерні і фольгові образи, лубочні зображення монастирів, літографічні картини, дерев'яну олію, образки, лампадки тощо. Ряд дрібних торговців працював з монастирями по кооперації.

Відомості про молебні доходи практично відсутні, але молебна служба за участі ієромонахів коштувала 5, 10 і 25 руб. За замовлення загального молебна у Соловецькому монастирі плата становила 50 коп.

До постійних належали також доходи від продажу проскур. Практично всі церковні установи мали такий дохід. 1871 р. проскури у Московській лаврі коштували 3, 5 і 10 коп. за штуку при вазі 20, 32 і 72 золотника відповідно. Виготовлені з найкращого крупітчатого борошна, вони приносили такий прибуток: 3-копійчані — 130-відсотковий прибуток, 5-копійчані — 140-відсотковий, 10-копійчані — 112-відсотковий прибуток.

У Московській лаврі 1871 р. на виготовленні проскур було задіяно 35 людей, які виробляли 749 729 великих і малих проскур; на виготовлення пішло 879 мішків борошна або 4 395 пудів²⁴⁸. При ціні пуда найдорожчого борошна 2 руб. 50 коп. витрати становили 10 987 руб. 50 коп., а весь проскурний дохід становив 28 709 руб., отже, чистий дохід становив 17 721 руб. 50 коп..

Особливою статтею доходів у ряді монастирів була організація доставки прочан до святих місць. Так, Соловецький монастир для перевезення богомольців мав парусні суда і в сер. XVIII завів пароплави. Нілова пустинь, розташована на острові озера Селігер, також мала парусні суда і пароплав. 1873 р. від перевезень на пароплаві вона отримала 1041 руб. 30 коп. при ціні за проїзд від однієї до двох копійок²⁴⁹.

²⁴⁷ Ростиславов Д. И. Опыт исследования об имуществе и доходах наших монастырей. — Рязань: Александрия, 2010. — С. 141, 382, 144.

²⁴⁸ Ростиславов Д. И. Опыт исследования об имуществе и доходах наших монастырей. — Рязань: Александрия, 2010. — С. 151.

²⁴⁹ Ростиславов Д. И. Опыт исследования об имуществе и доходах наших монастырей. — Рязань: Александрия, 2010. — С. 131.

Пожертвування на користь монастирів

Пожертвування на користь монастирів складали окреме джерело поповнення монастирської скарбниці. Їх можна розділити на постійні, коли кошти становили від 100 до 1000 руб., і одноразові, коли мова йшла про суттєвіші суми. За 1874 р. є наступні дані: Макаріївський Успенський монастир отримав 14 015 руб., Задонський Богородицький монастир — 15 714 руб., Чорноморська жіноча пустинь отримала 20 тис. руб., жіноча обитель у Єлабузі — 25 тис. руб., Звіринецький монастир — 40 тис. руб., Іванівський жіночий монастир — 300 тис. руб., Александрівський Єрусалимський монастир у Таганрозі — 600 тис. руб., Угреський Миколаївський монастир — 300 тис. руб., Юріївський монастир — 900 тис. руб.²⁵⁰. Таким чином, жертвування, фактично, представляють собою перерозподіл національного багатства на користь церковних установ і збільшення останніми власних нагромаджень.

До доходів монастирів відносився гаманцевий збір, коли під час літургії обходили мирян з гаманцем, збираючи пожертви на монастир. Збір цей був незначним: у Московській лаврі він становив 5 280 руб. 50 коп. щорічно, у Ніловій пустині — 660 руб., у Соловецькому монастирі — 855 руб.. Для нашого аналізу важливою є не сума збору, а факт отримання доходу за надання релігійних послуг.

До таких же доходів належать «кружечні збори». Кухлі з різними написами про збори на користь монастиря розставлялися по всій церкві — біля мощей, чудотворних ікон, місцевих ікон в іконостасі. У Київській лаврі нараховувалося до 200 таких кухлів, блюд, тарілок; така ж кількість кухлів була в Московській лаврі. Д Ростиславовим зібрані відомості про розміри «кружечного збору» по 22 монастирях за 1873 р. Так, у Соловецькому монастирі було зібрано 9 962 руб. 91 коп., в Іверському монастирі — 8 235 руб. 92,5 коп. В Яковлевському ставропігійному монастирі — 2 151 руб., в Афанасьєвому монастирі Ярославської єпархії — 2 496 руб., у Калязинському Троїцькому монастирі — 4 056 руб., в Московській лаврі «кружечний» дохід становив 20 566 руб.²⁵¹.

²⁵⁰ Ростиславов Д. И. Опыт исследования об имуществе и доходах наших монастырей. — Рязань: Александрия, 2010. — С. 154–155.

²⁵¹ Ростиславов Д. И. Опыт исследования об имуществе и доходах наших монастырей. — Рязань: Александрия, 2010. — С. 145, 147–148, 382.

Монастирські грошові капітали

Капітали, що належали церквам і монастирям, зберігалися у казенних кредитних установах, у Московській і С.-Петербурзькій опікунських радах, Комерційному і Позиковому банках. Після реформи банківської системи монастирі, маючи вільні капітали, намагалися вигідно їх розмістити у приватних банках.

Зокрема, у 1860 р. капітали Києво-Печерської лаври у різних банках становили 809 648 руб. сріблом²⁵².

5 лютого 1883 р. вийшов укал про переведення всіх церковних і монастирських грошей у Державний банк. 540 монастирів і архієрейських домів мали капітал у цінних паперах на суму 22 634 000 руб. При 4–5% річних щорічний дохід становив 1 085 000 руб.. Так, наприклад, капітали Києво-Печерської лаври у розмірі 2,7 млн. руб. (на 1914 р.) давали щорічні проценти понад 108 тис. руб..

1899 р. в Ощадних державних касах у вигляді дрібних вкладів зберігалось 46 млн. руб. церковних коштів.

Про розміри монастирських капіталів можна судити за наступними даними. 1872–1874 рр. монастирські капітали понад 100 тис. руб., що склалися з білетів різних кредитних установ, мали наступні церковні установи: Введенський жіночий монастир Новгородської єпархії — капітал у 103 940 руб.; Ютська Дорофієва пустинь — 107 130 руб.; Горицький монастир Новгородської єпархії — 110 203 руб.; Симонов монастир — 110 853 руб.; Ростовський Яковлевський ставропігійний монастир — 122 743 руб.; Новоспаський монастир — 145 716 руб.; Саровська пустинь — 156 987 руб.; Донський монастир — 157 293 руб.; Валаамський монастир — 182 624 руб.; Нілова пустинь — 288 661 руб.; Соловецький монастир — 317 852 руб.; Юріїв монастир — 752 618 руб.²⁵³.

Для порівняння монастирських коштів з капіталами тогочасних акціонерних товариств наведемо наступні факти. З 1894 р. по 1899 р. було засновано 927 акціонерних товариств з капіталом у 1 145 млн. руб. Кількість цих товариств збільшувалося з року в

²⁵² Скарби Києво-Печерської лаври: Альбом / Авт.-упоряд.: О. Коваль, Л. Ковальова, А. Гришин та ін. — К.: Мистецтво, 1997. — С. 15–17.

²⁵³ Ростиславов Д. И. Опыт исследования об имуществе и доходах наших монастырей. — Рязань: Александрия, 2010. — С. 278, 487, 272.

рік. У 1894 р. було засновано 63 товариства з капіталом 5 млн. руб., тобто, в середньому, 79 365 руб. на товариство, у 1895 р. — 94 товариства з капіталом 117 млн. руб. (у середньому 1 244 680 руб. на товариство), у 1896 р. — 131 товариство з капіталом 197 млн. руб. (у середньому, 1 503 816 руб. на товариство). Таким чином, середній капітал найбільших монастирів дорівнював середньому капіталу тогочасних акціонерних товариств.

Витрати церковних установ — власні та соціально спрямовані

Доходи церкви витрачалися на зведення та оздоблення церковних споруд, а також придбання предметів для релігійних обрядів.

Можна спробувати дати оцінку коштів, які необхідно було витратити на будівництво тієї чи іншої церковної споруди. У цінах середини XIX ст. матеріали і роботи зі спорудження невеликого дерев'яного сільського храму і облаштування його іконостасом і церковними предметами коштували, в середньому, 8 тис.руб. При зведенні храму з багатшим іконостасом, придбанні цінних посудів, церковного вбрання, витрати могли становити 10–15 тис. руб. Кам'яний храм зі всіма приналежностями вимагав видатків до 20 тис. руб. Влаштування поблизу церкви кам'яної дзвіниці з дзвонами вагою до 200 пудів коштувало б 15–20 тис. руб. Облаштування монастирських церков обходилося у сотні тисяч рублів. Спорудження лаврських дзвіниць оцінювалося до 100 тис. руб. Вартість дзвонів вагою від 100 до 200 пудів по ціні до 15 руб. за пуд становила 1 500–3 000 руб. Отже, щоб облаштувати всі храми, дзвіниці й монастирі тодішньої Російської імперії, необхідно було біля 60 млн. руб.²⁵⁴.

Доходи церковних установ витрачалися також на ремонт церков і монастирів. Так, 1832 р. на ремонт Чонського монастиря і церкви з монастирської скарбниці, що нараховувала 2 463 руб. 19 $\frac{3}{4}$ коп., було виділен 571 руб. 89 $\frac{3}{4}$ коп.²⁵⁵.

²⁵⁴ Ростиславов Д. И. Опыт исследования об имуществе и доходах наших монастырей. — Рязань: Александрия, 2010. — С. 371–373.

²⁵⁵ Горбацкий А. А. Внутренняя жизнь Чонковского (Чонского) монастыря // Липоване: история и культура русских старообрядцев. — 2009. — Выпуск VI. — С. 44.

Значні витрати йшли на закупівлю товарів, які не вироблялися в монастирському господарстві. Ці товари можна поділити на декілька груп:

- а) продукти харчування для ченців і найманих робітників;
- б) одяг і побутові товари;
- в) товари, необхідні для організації богослужінь;
- г) матеріали та інструменти для ремонту монастирів і церков;
- д) товари для польових робіт і скотарства.

Зокрема, ченці Чонського монастиря купували у купців і місцевого населення такі продукти харчування: свіжу, солону та в'ялену рибу (окремо — осетрину, оселедці, ікру), яловичину, житне і ячене борошно, конопляну олію, сало, перець, цукор, чай. Для богослужінь купували церковне вино, віск, підсвічники, дерев'яну олію, ладан, оливу, воскові й сальні свічі. Ремонтні роботи потребували придбання деревини, фарби, цвяхів, жерсті, дранки, бронзи, червоного золота. Також монастир купив човен, акстралію для замірювань своїх земель, коси, сокири, молотки, рубанки, упряж для коней²⁵⁶.

Для ведення господарства, утримання і ремонту будівель монастирі наймали серед жителів навколишніх населених пунктів працівників, з якими розраховувалися грошима або продукцією (сукном, одягом тощо). Водночас самі ченці й послушники виконували роботи покрівельників, столярів, мулярів, грабарів, куховарів, машиністів водогону, граверів, друкарів, палітурників, позолотників, фотографів, годинників.

Діяльність закладів сфери послуг. Благодійництво

У наявних звітах обер-прокурора Священного Синоду зазначені форми благодійництва, яке здійснювали церковні установи. Зі звіту за 1873 р. дізнаємося, що при 500 православних монастирях (без архієрейських домів) діяло 65 лікарень, 37 богоділень і 102 благодійні заклади. Частина шпиталів і богоділень знаходилася на казенному

²⁵⁶ Горбацкий А. А. Внутренняя жизнь Чонковского (Чонского) монастыря // Липоване: история и культура русских старообрядцев. — 2009. — Выпуск VI. — С. 44.

і монастирському утримання. Ряд жіночих монастирів власним коштом влаштовував лікарняні палати, аптеки для безоплатного відпуску ліків, лабораторії для їх виготовлення, організовував курси для монастирських медичних сестер. У звіті обер-прокурора вказувалася кількість шкіл, що перебували при церквах і монастирях. Таких навчальних закладів діяло біля 8 тис. з кількістю учнів майже 200 тис..

Наприклад, у Києво-Печерській лаврі 1860 р. було відкрито двокласне народне училище для дітей штатних служителів і киян. Щорічно Лавра вносила по 750 руб. на утримання Києво-Подільського, Києво-Софійського, Черкаського, Уманського і Богуславського училищ, а також виділяла 50 руб. для стипендіата Києво-Софійського училища²⁵⁷.

Особливою була роль церкви у благодійній підтримці духовно-навчальних закладів за допомогою єпархіальних коштів. Вони включали: прямі витрати на допомогу духовним академіям; витрати на створення капіталу для видачі відсотків з нього як винагороди наставникам у наступні роки; щорічні допомоги; постійні допомоги; допомоги на збільшення жалування наставникам духовних академій; допомоги на оплату житла викладачів. З єпархіальної допомоги виплачувалася стипендія студентам. У зазначений період ці витрати по Московській єпархії становили близько 950 тис. руб. на рік²⁵⁸.

Окремо єпархіальні кошти спрямовувалися для навчання сиріт і дітей найбідніших духовних осіб.

До специфічних видів некомерційної діяльності церковних установ можна віднести заклади церковно-шкільної освіти. З одного боку, ці заклади фінансувалися за рахунок церковних і державних коштів, з іншого — вони були гарантованим ринком збуту для різного виду церковної літератури тощо.

У зоні діяльності православної церкви 1899 р. було 249 чоловічих духовних навчальних закладів. У них нараховувалося начальників і наставників 3 116 осіб; учнів — 53 443 особи. Жіночих училищ духовного відомства нараховувалося 13, учениць у них —

²⁵⁷ Скарби Києво-Печерської лаври: Альбом / Авт.-упоряд.: О. Коваль, Л. Ковальова, А. Гришин та ін. — К.: Мистецтво, 1997. — С. 15–17.

²⁵⁸ Ростиславов Д. И. Опыт исследования об имуществе и доходах наших монастырей. — Рязань: Александрия, 2010. — С. 394, 399.

2337 осіб. Церковно-приходських шкіл було 19 502, у них навчалося хлопчиків 709 177, дівчат — 251 265; усього 960 442 учні. Шкіл грамоти було 21 900, у них навчалося 454 847 хлопчиків і 138 940 дівчат, усього 593 787 учнів. Недільно-повторювальні заняття велися в 783 школах, їх відвідувало 18 779 учнів. Недільних шкіл було 459, у них навчалося 6 тис. учнів.

1899 р. у 8 805 церковних школах було проведено 132 563 релігійно-моральних читання.

Короткострокові педагогічні курси були організовані у 163 закладах, їх відвідало 7 320 слухачів. Усього у сфері впливу православної церкви 1899 р. перебувало 43 069 навчальних закладів. Крім того, в єпархіях діяло 225 міміонерських шкіл і 202 братські школи. У всіх вищеназваних закладах навчався 1 217 437 хлопчиків і 392 542 дівчини, всього 1 609 979 учнів.

До сфери послуг можна віднести бібліотеки, що належали православної церкві. У 1899 р. їх нараховувалося 26 683. Про точну кількість бібліотечної літератури відомостей немає, але опосередковано можна говорити про мільйони примірників. Так, наприклад, у 1899 р. Видавнича комісія при Синодальній училищній раді випустила книг понад 3 млн. екземплярів. Книжковий склад Синодальної училищної ради в 1899 р. відпустив різних книг у кількості 2 093 831 екземплярів на суму 511 635 руб. Крім того, у цьому ж році православна церква видала 86 найменувань газет і журналів.

Також до сфери послуг належали лікарняні заклади, створені православною церквою. Так, наприклад, лікарню для прочан і мандрівників було побудовано при готелі Києво-Печерської лаври; щорічно вона обслуговувала приблизно 500 людей. З 1913 р. ця лікарня перетворилася на міську амбулаторну лікарню. Тільки протягом 1913 р. лаврська аптека відпустила ліків за 30 622 рецептами²⁵⁹.

Загалом 1899 р. при монастирях і церквах діяло 231 лікарня із загальною кількістю 2 796 ліжок. Крім того, православна церква утримувала 997 богодільень, де перебувало 14 147 осіб (ці заклади діяли в рамках урядових законів про Прикази громадського призиріння)²⁶⁰.

²⁵⁹ Скарби Києво-Печерської лаври: Альбом / Авт.-упоряд.: О. Коваль, Л. Ковальова, А. Гришин та ін. — К.: Мистецтво, 1997. — С. 15–17.

²⁶⁰ Ростиславов Д. И. Опыт исследования об имуществе и доходах наших монастырей. — Рязань: Александрия, 2010. — С. 489–492.

Церковна бухгалтерія

У різні історичні періоди фіксація господарської діяльності церковних установ мала свої особливості й набувала різних форм обліку. Нажаль, джерела, що засвідчують ведення цього обліку, є уривчастими. Тому про економічну діяльність в окремі періоди можна судити за даними не власне церковних книг, а опосередковано, за літописними відомостями (наприклад, дарування монастирям сел з челяддю, земельних володінь, нерухомого майна). Причому виникнення й розвиток церковних земельних господарств у період раннього середньовіччя зафіксовано головним чином у жалуваних грамотах князів, княгинь, царів, удільних князів, грамотами ханів Золотої Орди тощо.

Щодо Руської Православної церкви, то порівняно систематичні дані можна отримати починаючи з XIV–XV ст..

Ведення господарської діяльності церковними установами знаходило відображення у різноманітних книгах записів обліку витрат, доходів. Дослідження їх надає можливість не лише оцінити загальний обсяг накопиченого багатства, але й визначити його джерела.

Серед документів — прибутково-видаткові книги монастирів, книги записів грошових кабал, окладні, хлібні книги, оброчні й порядні записи, жалувані грамоти, писареві книги, монастирські описи.

Поряд з цими документами в науковій літературі аналізуються уцілілі фінансові документи, які засвідчують наявність, говорячи сучасною мовою, поточного бухгалтерського обліку.

Відомі також книги записів, у яких здійснювався облік промислово-господарських робіт, торгово-розподільчих операцій безпосередньо церковно-управлінської діяльності.

Варто відзначити, що дослідники даного напрямку церковної діяльності відмічають обов'язковість і масовість документації практично для кожного історичного періоду розвитку церкви та її установ незалежно від їх географічного розташування.

Церковно господарська діяльність обумовила появу групи церковних службовців, задіяних у цій сфері. Зокрема, у православній церкві таку роботу виконували економі, підекономі, ключники, ризничі, келарі, скарбничі.

Діяльність цього прошарку церковних служителів не являється предметом нашого дослідження, однак сам факт їх наявності, списочний склад, їх функції свідчать про значні обсяги господарсько-фінансової роботи. До кола їх обов'язків входило забезпечення обліку грошових коштів, матеріальних цінностей (хутро, тканини, золотий і срібний посуд, ікони, ризи), відання збором доходів, збір податей, ведення операцій по наданню грошей у позичку, здача промислів на відкуп, церковна торгівля, облік жалування служилим людям, кліру тощо, облік внесків та пожалувань, інші фінансові операції.

При цьому, судячи з облікового складу церковних скарбничих, вони були спеціалістами, здатними здійснювати ведення великих церковних господарств і відповідний обрахунок цієї господарської діяльності.

Дослідники відзначають, що церковні спеціалісти фактично робили розрахунки витрат і формували бюджети церковних організацій. Так, статті доходів і витрат Соловецького монастиря за 1651–1652 рр. були поділені, говорячи сучасною мовою, на п'ять великих розділів: церковно-культурний, феодално-монастирський, лихварський, господарсько-промисловий і торговий.

Консисторії вимагали від монастирів звіти про витрату грошей. Звіти могли складатися у вигляді таблиць, які надсилалися консисторією у монастир для заповнення. Фінансові звіти відсилалися регулярно.

Для перевірки фінансової діяльності монастирів у консисторії пред'являлися прибутково-видаткові, шнурові, штемпельні книги. Монастирі також надсилали у консисторію рапорти про майно, про перевірку фінансових книг.

Аналізуючи прибутково-видаткові книги, можна зробити висновок про наявність у монастирів великих оборотних коштів і значної кількості джерел надходження готівкових грошей.

Розгляд кабальних записів свідчить про позичкову діяльність церковних установ і велику кількість боргових зобов'язань. Крім того, за кабальними записами можна визначити відсотки, під які давалися позички. До речі, позички, отримані селянином від монастиря, розглядалися церковними властями як спадкове боргове зобов'язання, що переходило від батька до сина. Відомі були різні види позик — короткострокові й довгострокові. Крім того, кабала

передбачала повернення боргів поступово, частинами. Кабальні записи показують наявність колективної форми позики, коли один борг розписувався на кілька боржників. Є факти того, що повернення боргів здійснювалося не прямим позичальником, а його родичами чи іншими особами.

Кабальні записи засвідчують, що за несплати позики закладене майно або продавалося, або передавалося до монастирської скарбниці. Церковні установи мали право стягувати борги по кабальним записам через судовий розгляд.

Прибутково-видаткові книги дають можливість дослідити процес закабалення церковними установами селян, які переходили на монастирські землі й отримували певні суми грошей. Крім того, ці книги дають уявлення про систему оброків церковних сіл та їх населення²⁶¹.

У прибутково-видаткових книгах можна знайти відомості про кількість церковних угідь; ведення польового господарства; врожаї, відсипані у монастирські засіки та виробництво товарного хліба, який надходив на ринок; купівлю і продаж худоби; надходження церковних доходів за здачу землі в оренду.

Особливе місце у прибутково-видаткових книгах займають записи принесення різними особами дарів у вигляді грошей або цінних подарунків.

Відомості про господарську діяльність церковних установ дають також оброчні й порядні записи. Сутність їх полягає у визначенні системи користування землями, що належали церковним установам. Шляхом цих записів формувалися договори на обробку церковних земель і сплату податей і поборів. Монастирські землі, судячи з оброчних записів, крім селян, здавалися також посадським людям. В оброчне користування, як засвідчують записи, передавалися рибні промисли й сінні покоси.

Порядні записи дають відомості про найм селян-порядчиків і строки порядку (до 10 років і більше).

²⁶¹ Дослідники православ'я всебічно розглядали прибутково-видаткові книги російських монастирів. Цій темі, зокрема, присвячена класична праця Манькова А.Г. «Цены и их движение в Русском государстве XVI века». — М.; Л, 1951. — 273 с., а також дослідження Іванова В.І. «Бухгалтерский учёт в России в XVI-XVII вв.: историко-источниковедческое исследование монастырских приходо-расходных книг. СПб.: Дмитрий Буланин, 2005. 256 с. ил.

Аналізуючи господарську діяльність церкви, слід відмітити таку важливу складову, як економіка приходу. Фактично, розуміння характеру приходу, його розміщення, віднесення його до категорії сільського чи міського дає уявлення про специфічні форми господарської діяльності церковних установ на певній території. Мова йде про вплив економічного потенціалу приходу на можливість церковної установи реалізувати власну економічну політику. Загалом, економіка приходу визначає дохідну частину церкви, фінансову допомогу, можливість придбати майно, визначає характер коштів, які йдуть на будівництво і розширення храмів.

Крім того, економічний потенціал приходу (чисельність населення) впливає на кількість прихожан церкви. Також нерівномірність в економічному розвитку приходів може впливати на рівень цін на церковні послуги.

Католицька церква

Відмінності католицизму і православ'я, пов'язані зі структурою внутрішнього устрою, багато в чому визначили економічну діяльність церков. Якщо використати сучасну економічну термінологію, то римський католицизм тривалий період виступав як централізоване планове господарство з єдиним центром, що регулював різні економічні аспекти цього господарства. Римська курія, конгрегації, архієпископи, єпископи, чернечі ордени зі своїми керівниками довгий час становили згуртовану систему організації діяльності церкви. Звідси авторитарна економічна політика, спрямована на зростання й посилення влади Папи. На відміну від римського католицизму, Вселенське православ'я формувалося як зібрання помісних церков. У ньому відсутній диктат центру, а господарське економічне життя зосереджене на єпархіальному рівні, і центром самостійного господарського життя фактично стає монастир. Отже, у православній церкві баланс інтересів між економічними потребами центру та економічною діяльністю на місцях дотримувався постійно.

Звісно, таке протиставлення умовне, однак у методологічному плані воно дає можливість виділити ті чи інші ознаки при аналізі економічної діяльності церков.

Ордени як суб'єкти господарювання

Досліджуючи економічну роль церкви, можна умовно виділити дві протилежні за формою способи організації господарської релігійної діяльності. Перша форма — це чернечі ордени, які діяли у вигляді корпоративних співтовариств, чия економічна діяльність базувалася на експансії та господарській активності учасників ордену; друга форма — монастирі, господарська діяльність яких базувалася на стаціонарній егоцентристській моделі залучення капіталів і ресурсів до монастиря як центру зосередження багатства. Як орден, так і монастир являлися суб'єктами господарювання. Різниця між ними з економічної точки зору — у формі здійснення своєї економічної діяльності.

У даному розділі розглядається корпоративна діяльність чернечих орденів, а також форми і методи, за допомогою яких релігійна корпорація у вигляді ордену здійснювала накопичення багатства та економічну експансію.

В історії релігії становлення і розвиток орденів датується часом середньовіччя, так званім феодальним способом ведення господарства.

Релігійні ордени функціонували поза системою церковно-територіального розподілу. Переважна кількість священників не була їх членами. Ордени мали свій статут, свої традиції, кордони орденів не відповідали єпархіальним. У певну історичну епоху діяли сотні релігійних орденів з десятками тисяч членів. Серед них були такі великі релігійні «компанії», як єзуїти, домініканці, францисканці. Поряд з ними діяли набагато менші за розмірами і чисельністю ордени, наприклад, скалабріани, іудисти, сомаскани, рогаціоністи, розмініани, орден Св. Павла, орден ліванських маронітів тощо. Крім того, існували ордени місіонерського спрямування — тамплієри, відлюдники-картезіанці. Але історично фактом є те, що всі ці великі, середні та малі «компанії» поєднувала економічна діяльність

Перший великий централізований орден (Клюнійський) був заснований за бенедиктинським статутом у X ст.. Поряд з клюнійським рухом з'явилися цистерціанці, камальдолійці (1015 р.), валломброзанці (1036 р.). Далі поряд з бенедиктинськими орденами виникали картезіанці — єреміти (1084 р.), гільйоміти (1155 р.). У

X–XIII ст.. бенедиктинський статут був покладений в основу для формування орденів іоакимітів, ордену Фонтевро, граммотенсів, сільвестринців тощо.

У середовищі каноників з'явилися ордени статутних каноників (1039 р., 1095 р., 1113 р.), а також орден премонстрантів (1120 р.). Наприкінці XIII ст. нараховувалося 694 цистерціанських абатств, біля 1000 організацій ордену статутних каноників. Кількість членів ордену еремітів обчислювалася тисячами. У цей період сформувалися сотні братств госпітальєрів, які перетворилися на орден госпітальєрів, з яких сформувалися ордени ченців-воїнів — госпітальєри Мальтійського ордену (1118 р.), тамплієри (1128 р.), тевтонський орден (1142 р.), орден Алькантара (1156 р.).

У цей же період створювалися змішані чоловічі й жіночі ордени — бригитинці (1150 р.), монастирі Фонтевро (1100–1101 рр.), гільбертинці (1129 р.). До цих відомих орденів додавалися більш пізні чернечі ордени — паулісти (1215 р.), целестинці (1259 р.), оливетинці (1307 р.). Відбувався процес створення жіночих орденів. Так, у францисканців 1224 р. був створений орден «бідних кларис», у картезіанців 1229 р. — орден картезіанок. У цей же період занепадали ордени білоризців, хрестоносців червоної зірки.

Особливе місце серед релігійних організацій займали жебрущі ордени — францисканці (1209 р.), кармеліти (1226 р.), домініканці (1214 р.). Домініканці, які на початку називалися якобітами, у 1221 р. мали 70 монастирів, у 1256 р. в ордені нараховувалося 7 тис. ченців. У XV ст.. орден домініканців нараховував 150 тис. членів у 45 провінціях, вони мали 12 конгрегацій. До жебрущих орденів були віднесені сервіти (1233 р.), тринітарії, мерседарії, августинці, і останній жебрущий орден — мініми (1435 р.).

Історія чернечих і воєнних орденів пов'язана також з появою такої форми організації, як змішані ордени, у яких брали участь миряни.

Наприкінці XIV — на поч. XV ст.. відбувається процес розпаду централізованих орденів на конгрегації за мовною та національною ознаками. Так, наприклад, утворилися бенедиктинські конгрегації в Німеччині, Шотландії, Італії, Австрії, Іспанії; це ж стосується конгрегацій цистерціанців, францисканців та ін.

Подібні відцентрові тенденції стимулювалися місцевими князями з метою обмеження впливу грошових коштів, які ордени спря-

мовували Римському Папі. Звісно, орденський сепаратизм носив економічний характер; з іншого боку, конгрегації, що підтримували фінансові стосунки з Римом, отримували додаткові пільги від Папи.

Лео Мулен характеризував процес централізації таким чином: «Коли Церкву послаблять Столітня війна, голод, епідемії чуми, розкол Заходу, ересі (Уїкліфа і Гуса), тривалі хвилювання міленаризму і народні пророцтва, коли протестантська реформа викличе бурю, проти якої реформа католицька буде безсилою і не зможе загоїти нанесені нею рани, тоді чернецтво, часто потерпаючи від внутрішніх криз і стаючи жертвою чужих інтриг, зробиться нездатним відбивати удари. Чернечі ордени виживуть, але творчий дух, притаманий їм протягом століть, відіме. Ордени поступляться іншим — організаціям статутних кліриків (езуїтів, сколопів, варнавітів та ін.), товариствам з простими обітницями (ораторіани, доктринери, лазаоїсти та ін.) — краще пристосованим до умов боротьби у соціумі нового часу»²⁶².

Різноманітним орденам необхідно було існувати, насамперед, економічно. Тому життя ордену, сповнене релігією, у дійсності, практично, перетворювалося на господарське.

Підтвердженням цієї думки має служити аналіз змісту статутів відомих орденів — бенедиктинців, домініканців, кармелітів, картезіанців, езуїтів тощо. Передусім, історія кожного ордену починалася з моменту усного затвердження Папою змісту статуту. Письмове затвердження статуту відбувалося значно пізніше, і в статуті орденів вносилися певні зміни, що відповідали загальній стратегії розвитку Католицької церкви у різних регіонах у різні історичні періоди.

Суттєвим моментом статутів було регулювання ставлення ченця до особистої власності. Цей мотив простежується практично в усіх статутах, і вирішувався він нормативно таким чином, що члени орденів позбавлялися власності на користь ордену. Якщо це орден жебрущих, то він тільки користувався і розпоряджався власністю, яка мала належати Римській церкві.

²⁶² Лео Мулен. Повседневная жизнь средневековых монахов Западной Европы (X–XV вв.). — С. 8. // http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/History_Church/Mulen_lifeMonah_index.php

Чернечий Статут Бенедикта у розділі XXIII «Чи повинні ченці мати будь-яку власність» зазначав, що цей порок (власність) треба викоринити з монастиря., і що ніхто не сміє давати чи приймати будь-що без благословення абата. У розділі LVIII «Про порядок прийняття нових братів» зазначається, що при вступі до монастиря майно передається урочистим даруванням останньому²⁶³.

Ця ж думка простежується у Статуті Франциска Асизького. У розділі II «Як приймати у братство» відзначається, що члени ордену повинні вільно або відповідно до поради наставника розпорядитися своїм майном. У розділі VI відзначено, що члени ордену не повинні називати своїм ані дід, ані майно²⁶⁴. У Статуті Ордену Августинців, покладеному в основу Статуту Ордену Домініканців, у розділі I зазначається: ті, хто поступив до монастиря, повинні погодитися з тим, що майно буде спільним і частину свого багатства передати до монастиря²⁶⁵.

Подібна ідея закладена у Статуті Ордену Єзуїтів, де у розділі VII відмічається, що ті, хто вступає до ордену, всі загалом і окремо дають обітницю незмінної бідності, заявляючи, що відмовляються від громадянських прав на будь-яку нерухому власність і на будь-які доходи або надходження від неї. У Статуті зазначається, що при вступі майно переходить до ордену. Враховуючи, що орден безпосередньо підпорядковувався Папі Римському, у розділі VII Magna charta відмічалось, що всі члени ордену, а також його майно, доходи і володіння не підлягають віданню, нагляду і суду єпископів та архієпископів і перебувають під особливим покровительством Папського престолу²⁶⁶.

Практично всі статuti інших орденів містять розділи подібного змісту.

Не маючи сумнівів у щирості й чесності помислів першомонахів — засновників орденів, які включали до статутів положення про зречення багатства і майна і закріплювали положення про бідність членів ордену, слід відзначити, що статутна форма апостоль-

²⁶³ <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Ordena/Benediktinser/Ustav/text.phtml?id=4386>

²⁶⁴ Устав Франциска Ассизского // http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/History_Church/Article/ust_frass.php

²⁶⁵ Устав ордену августинянцев <http://krotov.info/acts/12/3/avgustintsy.htm>

²⁶⁶ “Magna Charta” <http://krotov.info/acts/16/2/154912 ie.html>

скої бідності, аскетизму, допомоги ближньому за своєю сутністю являлася основою для накопичення багатства.

Закладене у статут поняття «бідність» стало основою для процесу перерозподілу майна від членів ордену до ордену в цілому, від ордену до Святого Престолу, або, кажучи сучасною мовою, основою для трансакцій власності.

За своєю суттю ордени діяли, фактично, як релігійні компанії — вони нараховували у своїх лавах тисячі «співробітників», мали свої відділення у різних країнах світу, колонізували ресурси і землі.

Джерелознавча база економічної діяльності католицької церкви у ранньофеодальний період представлена у поліптиках (поліптиках) — описах монастирських володінь, майна і доходів епохи Каролінгів. У них зазначалися кількість орних земель, луків, виноградників, лісів, пасовищ, угідь, будівель, млинів тощо. Так, відомим є опис майна Сен-Жерменського абатства, поданий у поліптику абата Ірмінона (поч. IX ст.), за якого абатство розвинуло на своїх землях активну господарську діяльність.

Досліджуючи взаємовідносини економіки та релігії, відзначимо, що остання розглядається не як стан духу, а як матеріалізоване, персоніфіковане його втілення. Тому служителі культу в даному контексті виступають як суб'єкти релігійної діяльності та проявляють себе в господарській площині.

Такими суб'єктами економічних відносин був численний «штат» орденів, ченці яких опанували майже всі основні відомі на той час професії.

Можна погодитися з думкою Лео Мулена: «крім того, що ченці виконували тисячі соціальних функцій, які у Середні віки ніхто більше не міг взяти на себе, цілком очевидно, що вони грали певну роль і в підтримці самої віри».

Подібне судження витікає з причинно-наслідкового зв'язку: «Призначення ченця — молитва. З молитвою пов'язана суттєва частина його життя. І як би він не розцінював свою роботу, фізична праця завжди була вторинною, являючись підготовкою до молитви або ж створюючи для неї сприятливі умови. Тому ченці вітали всі технічні вдосконалення, що полегшували працю людей.... Шанування традицій зробило з ченця новатора, все було заради того, щоб присвятити більше часу молитві»²⁶⁷.

²⁶⁷ Лео Мулен. Повседневная жизнь средневековых монахов Западной Европы (X–XV вв.). — С. 18 // http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/History_Church/Mulen_lifeMonah_index.php

Землеволодіння і землекористування

У науковій літературі успіхи середньовічного сільського господарства багато в чому пов'язують з діяльністю ченців, причому всі сільськогосподарські операції, які вони здійснювали, представляли новий тип аграрного виробництва на Заході. Описані орденські діяння по корчуванню лісів, осушуванню боліт, оранню земель, зрошенню пустищ.

До заслуг чернечих орденів відносять винайдення деякого сільськогосподарського реманенту, отримання високих, як на ті часи, врожаїв. Причому сільськогосподарське виробництво чернечими орденами велося на землях феодалів-землевласників, а також на землях, що належали Церкві. Крім того, землі освоювалися завдяки розселенню ченців на незаселених територіях. За влучним висловом Лео Мулена, «духовна влада породжує економіку»²⁶⁸.

На зміну обробці землі безпосередньо власником приходять використання праці найманих робітників, ремісників, безземельних братів-ченців. Поява при монастирях найманих робітників вимагала від ченців виконання нових функцій — управлінських. Господарське управління орденські ченці здійснювали як на орендованих землях феодалів, так і на власних. Ченці протиставляли відсталості селянина і його одвічному ірраціоналізму дух новаторства і прагнення до розсудливості; вони були освіченими керівниками селянських мас²⁶⁹.

В епоху середньовіччя монастирі окремих орденів перетворювалися на центри «обміну досвідом». Їх відвідувачі звертали увагу на сільськогосподарські нововведення — реманент, нові сорти рослин, обладнання. Таким чином, чернецтво, практично, надавало допомогу як порадами, так і технічним сприянням.

Звісно, здійснювати таку підтримку чернецтво могло завдяки фінансовим ресурсам, які мобілізувалися в монастирях, або завдяки централізованій підтримці Святого Престолу. Так, 1147 р.

²⁶⁸ Лео Мулен. Повседневная жизнь средневековых монахов Западной Европы (X–XV вв.). — С. 14 // http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/History_Church/Mulen_lifeMonah_index.php

²⁶⁹ Лео Мулен. Повседневная жизнь средневековых монахов Западной Европы (X–XV вв.). — С. 16. // http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/History_Church/Mulen_lifeMonah_index.php

Папа Євгеній III звільнив від десятини всі землі ордену трапистів, які ченці обробляли власноруч, а також орендовані ними землі²⁷⁰.

Про розміри земельних володінь можна судити за володінням абатства Сен-Жермен-де-Пре, яке у XII ст. розпоряджалося 17 тис. га орної землі, з яких 6 400 га оброблялося ченцями, а інші здавалися в оренду.²⁷¹

Цистерціанське абатство Дюн у Фландрії володіло 10 тис. га орної землі. У середньому, цистерціанське абатство володіло приблизно 2 тис. га орних земель. Кожне абатство мало тік площею майже 200–300 га.

Земельні володіння бенефіціїв (монастир Гран-Сен-Бернар) простягалися на 2 тис. км. Абатство Фарфа в Італії контролювало 700 церков, 2 містечка, 130 замків і портів, 135 сел, володіло 7 портами, здобувало сіль у восьми соляних копальнях; у борошняному виробництві були задіяні 800 млинів²⁷².

На землях орденів переважно практикувався трирічний сівообіг, який ввели цистерціанці. За деякими даними, врожайність становила 4 до 1 для вівся і 8 до 1 для ячменю. Достатній урожайності сприяла агрономічна діяльність орденських ченців. Крім угноювання, ченці ордену премонстрантів використовували торф'яні суміші, а цистерціанці також застосовували мул у спеціально влаштованих для збору добрив ставках.

Відзначимо внесок ченців у розвиток агрономічної науки. Так, у XIII ст. П'єр де Крессен за дорученням домініканського ордену написав твір «Opus ruralium commodorum» («Праця про користь землеробства»).

У період великого орання нових земель використання пустищ і боліт мало свою економічну межу. Постійно зростаюче населення претендувало на родючі землі, і у чернечих орденів та місцевих жителів, що бажали обробляти ці землі, виникали нові господарські стосунки між власниками і орендарями.

²⁷⁰ Лео Мулен. Повседневная жизнь средневековых монахов Западной Европы (X–XV вв.). — С. 22. // http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/History_Church/Mulen_lifeMonah_index.php

²⁷¹ Лео Мулен. Повседневная жизнь средневековых монахов Западной Европы (X–XV вв.). — С. 22. // http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/History_Church/Mulen_lifeMonah_index.php

²⁷² Лео Мулен. Повседневная жизнь средневековых монахов Западной Европы (X–XV вв.). — С. 22. // http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/History_Church/Mulen_lifeMonah_index.php

Крім того, на чернечі землі все більше претендували зростаючі міста, а також адміністративні центри, що виникали в результаті постійних європейських воєн. Таким чином, земля абатств ставала не лише ресурсом, що приносив дохід, але й предметом економічної боротьби²⁷³.

З історії орденів відомо, що запровадження в середньовічну економіку водяних млинів і вітряків здійснювалося чернечими організаціями. Перші «залізні» млини Германії, Данії, Англії, Бельгії, Південної Італії були споруджені цистерціанцями. У Германії деякі абатства володіли всіма водяними млинами і вітряками в регіонах. У Нормандії вітряк був побудований для абатства Сен-Совер-де-Віконт. З 5,5 тис. млинів в Англії значна кількість належала церковним землевласникам. Всі великі ордени — бенедиктинський, гран-монтанський, картезіанський, — володіли млинами. У період з 1140 по 1143 рр. тамплієри спорудили елеватор для бенедиктинців²⁷⁴.

До речі, у Києві у першій пол. XVII ст. на річках Сирці й Котири діяли чотири невеликі млини домініканського монастиря²⁷⁵.

Використання лісів

Згадане вище абатство Сен-Жермен, крім орних земель, володіло 170 га лісів. Приблизно такою ж кількістю володіли інші ордени. Безумовно, ліс був ресурсом, який забезпечував життєдіяльність монастирів.

Привертає увагу припис з раціонального використання лісів. Відомі правила картезіанців, якими були передбачені обороти вирубки лісу (кожні 60 років), використання дерев для монастирських споруд, для королівського флоту, для виробництва вугілля.

²⁷³ Так, наприклад, король Баторій у 1583 р. наказав відібрати у полоцьких православних церков і монастирів (крім тих, що належали владиці) землю і віддати її сзуїтам.

²⁷⁴ Лео Мулен. Повседневная жизнь средневековых монахов Западной Европы (X–XV вв.). — С. 34. // http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/History_Church/Mulen_lifeMonah_index.php

²⁷⁵ История городов и сёл Украинской ССР. Киев. — К.: Институт истории Академии наук СССР, 1979. — С. 45.

Монастирі бенедиктинців мали звід правил з корчування лісу та систематичних посадок ялин і буків.

Монастирськими приписами встановлювалися норми полювання на хижих тварин, норми збору лісових рослин, ягід, грибів. Крім того, регулювався збір жолудів — корму для свиней. Існував спеціально визначений порядок випасу свиней — спочатку свині монастиря, потім — короля, після цього — сеньйорів, далі — общин, потім — свині, що належали університетам.

Крім того, ліс був джерелом найважливішого солодкого продукту середньовіччя — меду. Мед ретельно збирали і використовували у виробництві продуктів харчування і виноробства. Монастирські приписи суворо охороняли бджолині рої. Незаконне привласнення роя каралося двадцятьма ударами батога і зобов'язанням повернути два роя. Природно, що бджільництво сприяло виробництву воску. Віск був рідкістю і, відповідно, дорого коштував. Церковні свічі з воску використовувалися у королівських богослужіннях, під час яких запалювали товсті свічки у 6 фунтів, свічки у 2 фунти і по півфунта кожна. В монастирях зазвичай в особливо урочистих випадках запалювалося по дві свічки, а для утрени і вечереі запалювалося сім свічок. Наприклад, в абатстві Ейнсхем у трапезній передбачалося по дві свічки на стіл настоятеля і на кожен інший стіл.

Таким чином, збір меду і віску фактично встановлював зв'язок між світськими і духовними потребами.

Садівництво і городництво

Особливе місце у розвитку економіки монастирів займало садівництво і городництво. В описах абатств згадується технологія облаштування садів і наводяться результати селекційної діяльності. Так, у розсадниках, що належали картезіанцям, нараховувалося біля 18 тис. плодкових дерев. Відомо, що ченці вирощували 88 сортів груш. У літературі описані плантації олив, апельсинів, гранатів, мигдальних дерев. Причому нові сорти, наприклад, яблук, розповсюджувалися серед численних монастирів як всередині самого ордена, так і серед інших орденів. Отже, між орденами, абатствами, монастирями фактично існували торгові відносини.

Відомі факти, коли яблука з Франції реалізувалися у Німеччині, Норвегії, Англії. Наприклад, виробництвом яблучного сидру цистерціанці займалися у Німеччині, також спеціалізувалися на цьому в Англії, причому ченці обмінювалися яблуневим насінням і саджанцями.

Орден бенедиктинців спеціалізувався на вирощуванні горіхових дерев всюди, де були належні кліматичні умови. Крім того, бенедиктинці насаджували оливкові дерева, шовковицю. Названі сорти дерев мали промислове значення, оскільки цінувалося деревина горіхового дерева, оливкова та горіхова олії. Відомо, що ченці Сен-Жермена перевезли з Німеччини 300 сливових дерева і висадили поблизу Парижу. Щоб вирощувати на Мальті апельсинові дерева, Мальтійський орден завіз на острів землю з Сицилії.

Загалом, можна відмітити, що садівництво в Західній Європі протягом століть було сферою активної діяльності чернечих орденів. У вартісному вираженні оцінити обсяги виробництва дуже складно, проте обсяги виробництва можна уявити. Так, 18 тис. плодкових дерев картезіанців повинні в урожайний рік дати мінімум 10 тис. тонн фруктів.

Стосовно розвитку в Європі такої галузі, як городництво, то вирощування овочів для задоволення власних потреб і для продажу також було сферою діяльності ченців.

В одній з булл Папи був визначений перелік вирощуваних овочів. До них відносилися боби, горох, чечевиця, капуста, садат, цибуля, ріпа, морква, буряк, щавель. Європейська агрокультура зобов'язана ченцям розведенням картоплі: кармелітами — в Іспанії, картезіанцями — у Бельгії.

Слід відмітити таку специфічну діяльність, як вирощування лікарських і духмяних трав, які були базою для фармакопеї, кулінарії та парфумерії. У чернечих сільських рецептурних книгах, відомих з XIII ст., згадуються способи виробництва і застосування м'яти, розмарину, рути, шавлії, анісу, кропу, м'яти болотної, піжми, любистку, женьшеню, цикути.

Виноградарство і виноробство

Окремо у середньовічному господарстві слід виділити виноградарство, яке розвивалося насамперед на монастирських землях. Монастирі були власниками найбільших виноградників тогочасної Європи. Орден цистерціанців заснував відомі виноградники Клоде-Вужо в Бургундії і Штайнберг в Рейнгау. В Австрії до 1194 р. шістнадцять монастирів і абатств у долині Вахау володіли великими виноградниками. Вони були також в районах Зальцбурга, Каринтії та Тиролі.

Однією з причин виготовлення вина монастирями було використання його у християнських обрядах, зокрема, причасті.

Виноградарство давало ченцям змогу виробляти власне вино за оригінальними рецептами. Так, рецепт відомого у світі лікера «Шартрез» був подарований картезіанському монастирю Великої Шартрези у 1605 р. маршалом Франції Франсуа д'Естре. Через сто років аптекар зміг виготовити за ним «Рослинний еліксир Гранд Шартрез», який досі виробляють у головному монастирі картезіанців. Пізніше ченці розробили «Лікер здоров'я» («Зелений Шартрез») і «Жовтий Шартрез». Ці всироби відрізняються дуже складною рецептурою – до їх складу входить 130 найменувань трав, винний спирт. Зберігався лікер у великих дубових бочках (найбільші і найкращі виготовлялися в Німеччині).

Відомими у світі є бенедиктин — лікер, виготовлений на основі місцевих трав у монастирі Св. Бенедикта у м. Фекам (Франція), а також шампанське, яке винайшов бенедиктинський чернець Дом П'єр Периньон в Орвільї (Франція). Останній розливав шампанське у товстостінні пляшки з «англійського скла» — особливо міцного, виготовленого з додаванням заліза і марганцю. Також П'єр Периньон першим почав закріплювати корок мотузкою, просякнутою олією. Цікаво, що перша книга про виробництво шампанського була написана абатом Жаном Годино, каноніком Реймського собору.

У розвитку виноградарства і виноробства Бургундії (Франція) велику беззаперечну роль зіграли ченці-цистерціанці абатства Сіто, заснованого 1089 р. За їх статутом, кожен раз, як тільки число ченців перевищувало шістдесят, дванадцяттеро з них змушені були покинути абатство для заснування нового монастиря. Ними купу-

валися найкращі ділянки, на яких розбивалися виноградники. Так з'явилися перші «кло», що в перекладі означає «обгороджений простір».

Обсяги споживання вина були значними. Популярність у всьому західнохристиянському світі різні сорти вина стали набувати с XIV ст., коли папський двір був перенесений до Авиньону. Так, у XV ст. наприклад, у м. Кремс (Австрія) споживалося на рік понад 180 літрів вина на душу населення.

Торгівля вином і вовняними тканинами, які вважалися предметами розкошу, приносили монастирям неабиякий прибуток.

Окремі монастирі спеціалізувалися на пивоварінні. Так, відомим у світі є пиво, щр виготовляють бельгійські ченці ордена трапістів. Свою броварню, перша згадка про яку зустрічається у документах 1240 р., створили ченці абатства Нотр-Дам поблизу м. Динант на р. Меузі.

Тваринництво

Розвиток середньовічного землеробства здійснювався поряд з розвитком тваринництва. Маючи величезні нерозорані землі, більш придатні для скотарства, аніж землеробства, ченці займалися цим видом діяльності.

Слід відзначити, що у середні віки скотарство в цілому в економіці європейських країн грало другорядну роль і не являлося пріоритетним напрямом у сільському господарстві. Саме чернечі ордени докладали значних зусиль до розведення великої рогатої худоби, коней, свиней, овець і баранів.

Дослідники відмічають наявність в абатствах значного поголів'я худоби. До 200 биків, корів мало Ключнійське абатство в Англії (XIII ст.), Цистерціанський орден володів у Сардинії 10 тис. овець, 1000 кіз, 500 кобил, 199 коней. Картезіанський орден володів фермами з понад 600 свиней і 400 овцями і бараеами. Абатство Клерво мало 900 голів худоби.

Особливу роль грало конярство, на якому спеціалізувалися цистерціанські ордени в Англії та Німеччині. Відомі породи коней виводилися бенедиктинським абатством Ейнзідельн.

В економічній історії значне місце займає діяльність середньовічного чернецтва Англії з виробництва і реалізації вовни. Виробництво вовни здійснювалося головним чином на продаж. Цистерціанські абатства володіли тисячами овець. Так, абатство Ілі мало 13 тис. овець, Кріст-Черч — 14 тис. овець, Вінчестер — 20 тис. овець. Цистерціанці створили не лише ферми для розведення овець, але й забезпечували торгівлю вовною у Фландрії (Франція), Північній Італії. Відомо, що з II пол. XII ст. до XIV ст. цистерціанці панували на ринку збуту вовни. Щорічне виробництво становило 50–79 «мішків», що дорівнює 10–13 тоннам. Для таких обсягів виробництва було необхідно приблизно 10 тис. овець.

Відмітимо, що цистерціанські абатства у своїй комерційній діяльності залишалися поза конкуренцією, оскільки були звільнені від мита. Угоди з продажу вовни укладалися на певний термін. Якість вовни була високою, вона була добре промитою, просушеною і «гарної ваги».

Цистерціанці торгували також вівцями. Відомі обсяги продажу овець окремими абатствами. Так, абатство Фруамон продало 1230 р. 7 тис. голів²⁷⁶. На продаж і для власного споживання використовувалося овече молоко, з якого виробляли сир, а також баранина.

Велика кількість ченців була з селян, що добре знали на землеробстві й скотарстві, і в монастирі вони продовжували займатися звичною для них працею, маючи всі можливості до її вдосконалення. Вагомі успіхи вони показали не тільки у вирощуванні сільськогосподарських культур і розведенні худоби, але й переробній промисловості.

Тривалий досвід виготовлення в монастирях молочних продуктів дозволив удосконалити останні настільки, що у сучасному світі вони займають почесне місце у торгових мережах. Так, ченці абатства Абонданс у Верхній Савойї вивели свою породу корів і почали виробництво сиру. Вже у V ст. 1381 р. абатство стало офіційним постачальником сирів до столу конклаву, що обирав наступного Папу Римського. До Авіньйону, куди в XIV ст. було перенесено папський двір, було відіслано понад 1 500 кг сиру.

²⁷⁶ Лео Мулен. Повседневная жизнь средневековых монахов Западной Европы (X–XV вв.). — С. 29. // http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/History_Church/Mulen_lifeMonah_index.php

Бенедиктинські ченці Белокського абатства, розташованого у Піренеях поблизу міста По, до сьогодні з овечого молока виготовляють за власним рецептом відомий гурманам сир.

Промислове виробництво

Господарська діяльність монастирів відповідала аграрній формі розвитку економіки, і церковні установи посідали у сільськогосподарському виробництві важливе місце.

Однак економічна діяльність чернечих орденів у випадку необхідності здійснювалася і в інших сферах господарства, насамперед, у видобувній промисловості, у створенні мануфактурного виробництва, в організації робіт різного виду майстерень, у борошняній і виноробній промисловості тощо.

Особливістю формування середньовічного виробництва являлося створення на базі монастирів майстерень і мануфактур. На їх території знаходилися скляні, прядильні, шкіряні, фарбувальні майстерні. Там, де була можливість, при монастирях створювалися кузні. Так, картезіанці і цистерціанці спеціалізувалися на виробництві чавунних плит.

У науковій літературі наводяться приклади виробничої діяльності чернечих орденів. Так, ченці займалися видобутком вугілля в Шотландії, абатство Калрес у 1217 р. володіло 170 судами для експорту вугілля; орден премонстрантів розробляв поклади торфу; видобували мармур в Сен-Ремі в Бельгії, свинець (у Фоунтені), сланець (в Орвалі), гіпс (біля Егбаль), квасці (біля Льезької провінції). Розробка залізних руд здійснювалася у Вальдзассен, у Бретській долині, у Дофіні, у Шампані. При їх видобутку застосовувалася новітня на той час технологія — будувалися підземні штольні з дерев'яним кріпленням.

Також відбувалася розробка золотих і срібних копалень. Активно опановували видобуток і виплавку залізної руди з місцевої гірничої породи картезіанці у Франції. Вже у XIII ст. у кількох кілометрах від монастиря Шартрез була споруджена доменна піч. Розвитку цього виробництва сприяла наявність лісових угідь, що дозволяло отримувати деревне вугілля, а також використання енергії вітру і гірських потоків. Виробництво занепало в XVIII ст., коли

виробництво деревного вугілля привело до масового винищення лісів, і король Людовик XV встановив обмеження на використання деревного вугілля в металургії²⁷⁷.

Соляні копальні розроблялися у Сентонже, Оні у Франції, у Честері, Бартоні, Біркінхеді в Англії, Магдебурзі, Марлоу, Люнебурзі (у XIV ст.). Сіль ставала для абатств предметом експорту²⁷⁸.

З історії орденів відомо, що ченці створювали промислові центри. Безпосередньо до виробничої діяльності відносяться дубильне, шкіряне і суконне виробництва. Картезіанці та цистерціанці спеціалізувалися на виробництві скла, вітражів, емалі. У цистерціанському абатстві св. Бернара, розташованому у м. Хемиксем (на півдні від Антверпена), у XIII ст. завдяки розробці глинистих ґрунтів Рупельстрику мали змогу виробляти цеглу. Ця цегла великих розмірів і з кількома отворами для полегшення випалювання мала назву «цегла святого Бернара». Вона використовувалася на будівництві церковних і цивільних споруд у Франції, Італії, Германії. Також ченці-цистерціанці виготовляли черепицю, майстерні з виробництва якої були майже в усіх їх абатствах.

Виробнича діяльність у цих сферах передбачала торгівлю виготовленою продукцією. Визначити обсяги реалізованої продукції на ринку вельми складно, але за непрямыми даними можна судити, що у ряді видів продукції чернечі ордени були монополістами. Це стосується використання «цегли св. Бернара», будинків під цистерціанською черепицею.

Участь у будівельних роботах

Особливим видом діяльності для ряду чернечих орденів являлися дорожньо-будівельні роботи. Проведення їх церковними установами у середньовічній Європі пояснювалося насамперед необхідністю здійснення власної господарської діяльності, а також створенням паломницьких шляхів. Так, ченці абатства Рашен,

²⁷⁷ Баранов А. Монашество: Великая тайна картезианцев // Истина и жизнь. — 2008. — № 1 // <http://www.istina.religare.ru/article420.html>

²⁷⁸ Лео Мулен. Повседневная жизнь средневековых монахов Западной Европы (X–XV вв.). — С. 31. // http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/History_Church/Mulen_lifeMonah_index.php

розташованого на острові Мен (Британські острови), біля 1350 р. спорудили міст-переправу через річку Сільвебёрн, для проведення робіт на городі (він зберігся до сьогодні).

Діяльність орденів зі спорудження шляхів і мостів здійснювалася на комерційній основі. Наприклад, у 1177 р. Сен-Бенезет заснував вузькоспеціалізований Орден Freres Pontifes («Братство мосту»). 1189 р. братство затвердив Папа Климент IV, 1210 р. братство стало орденом Сен-Жак-дю-О-Па. Його члени збудували значну кількість мостів, з яких до наших днів збереглися, зокрема, Понд'Авіньон і Пон Сен-Еспрі в Ліоні. Будівельна діяльність принесла ордену великі кошти. 1459 р. організація була скасована²⁷⁹.

Визначне місце в економічному розвитку тогочасної Європи зайняло будівництво велетенських храмів і монастирів — говорячи сучасною мовою, здійснювався загальноєвропейський будівельний проект. Обсяги будівництва соборів у XIII ст., фактично, створення будівельної церковної галузі, було катализатором економічної активності. Культове будівництво здійснювалося в умовах нестачі фінансових ресурсів, і, тим не менш, являлося гарантованим ринком зайнятості і збуту різного виду продукції, пов'язаної з будівництвом. Спорудження соборів певною мірою забезпечило період процвітання у Середні віки, розвиток ремесел і торгівлі.

1300 р. у Західній Європі нараховувалося 350 тис. церков, 1000 соборів, кілька тисяч великих абатств. У середньому одна християнська церква приходилася на 200 жителів; в Італії одна церква приходилася на 100 жителів²⁸⁰.

Серед цих споруд найвідоміші: у Франції — Шартрський собор Нотр-Дам (1260 р.), собор у Страсбурзі (будівництво розпочате біля 1277 р.), собор Паризької Богоматері (1163–1257 рр.), Нотр-Дам у Реймсі (1211–1311 рр.), один з найбільших у Європі собор Нотр-Дам в Ам'єні (1220–1288 рр.), собор Нотр-Дам у Лані (1150–1215 рр.), церква Сен-Мартен у Лані (сер.12–13 ст.) абатство Сен-Ремі (XI-XII ст.), церква абатства Сен-Дені (1137–1144 рр.), каплиця Сен-Шапель у Парижі (1243–1248 рр.), церква Ключі-3 (1088 р. — XII ст.) і Нотр-Дам (XIII ст.) у Ключі. Загалом у Франції за пері-

²⁷⁹ Лео Мулен. Повседневная жизнь средневековых монахов Западной Европы (X–XV вв.). — С. 33. // http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/History_Church/Mulen_lifeMonah_index.php

²⁸⁰ Бернар А. Лиетгар. Душа денег. — М.: Олимп, 2007. — С. 195–196.

од з 1170 по 1270 рр. на честь Діви Марії було побудовано понад 100 церков і 80 кафедральних соборів. За наявними оцінками, у період будівництва соборів, абатств, монастирів були видобуті мільйони тонн каміння.

Спорудження соборів вимагало значних коштів. Оплачувалося воно переважно духовенством і бюргерами. Зокрема, на собор Паризької Богоматері церква виділяла гроші від продажу частини своїх володінь, майна, а також внески, що збирав капітул, і грошові дари єпископів. Наприклад, єпископ Моріс де Сюллі, що помер 1196 р., заповідав 100 ліврів на купівлю свинцю для покрівлі нефа; понад 5000 ліврів подарував на будівництво єпископ Симон Матіф-фас де Бюсі.

Для надання коштів на спорудження собору в м. Ам'єн єпископ Жоффруа д'Е продав частину власних володінь і заборонив на час будівництва приносити будь-які дари іншим церквам міста. Домініканців, що мешкали за межами Ам'єна, але мали два будинки у місті, міська комуна зобов'язала продати їх комуні для спорудження ринку, доходи від якого призначалися на собор.

Спорудження собору в м. Руан підтримували англійські королі династії Плантагенетів і французькі королі Філіп Август, Людовік VIII і Людовік Святий. Собор був завершений у к. XV-на поч. XVI ст... зведенням Масляної вежі, яке оплатили за рахунок індульгенцій, куплених бюргерами за порушення великого посту²⁸¹.

У Германії видатними спорудами цього періоду стали Кельнський собор (1248 було закладено перше каміння фундаменту), собор Петер-унд-Пауль у Наумбурзі (I пол. XIII ст.) собор у Фрайбурзі-ім-Брайсгау (біля 1200 р. — кінець XV ст.), цегляна церква Марієнкірхе (біля 1280–1350 рр.) і цегляний собор (1173 р. — XIII ст.) у м. Любек, Санкт-Петер-унд-Георг (1186–1237 рр.) у м. Вамберг, собор у Магдебурзі (1209–1520 рр.), церкви Марієнкірхе (біля 1260 р. — сер. XIV ст.) і Клостеркірхе (біля 1290–1300 рр.) у Берліні, собор Санкт-Марія-унд-Санкт-Штефан (1030 р. — XIX ст.) у Шпайєрі, церква Кармелітеркірхе (XIII-XIV ст.) у Майнці, собор Санкт-Петер (1170–1240 рр.) у Ворсі.

²⁸¹ Ле Гофф, Жак. Средневековье и деньги: очерк исторической антропологии / Пер. с франц. М. Ю. Некрасова. — СПб.: ЕВРАЗИЯ, 2010. — С.37–40.

У Великій Британії вища точка будівельних робіт припала на період між 1210 і 1350 рр.. Найвідомішими спорудами були собор у Солсбері (1220–1266 рр.), палац єпископа (XIII ст.), собор в Ексетері (між 1275 і 1375 рр.), собор у Лінкольні (1192–1380 рр.), собор у Йорку (1170–1470 рр.), собор (біля 1180 — біля 1340 рр.) і Єпископський палац (1220–1239 рр.) в Уельсі, монастир Гластонбері поблизу Уельса (XII–XVI ст.), собор у Лічфілді (1170–1335 рр.), собор у Даремі (113–1133 рр.).

У Норвегії було споруджено цегляний собор у Тронхеймі (XII–XIV ст.). У Бельгії — церква Сен-Бартелемі у м. Льеж (XI–XII ст.), церква Сен-Жак у м. Льеж (XI–XVI ст.), собор Сен-Мішель-е-Гюдюль (1226–1490 рр.) у Брюсселі, собори Сінт-Салватор (XII–XVIII ст.) і Онде-ліве-Врау-екерк (1210–1549 рр.) у Брюгге.

В Іспанія були споруджені: церква у Сантьяго-де-Компостела (біля 1080–1211 рр.), собори в Саламанці, Сансрі (1154–1174 рр.), церква Санта-Марія в Ріполі (сер. XII ст.), собори в Бургосі, Толедо і Леоне (розпочаті в I пол. XIII ст.), собор у Сарагосі (1119–1550 рр.).

В Італії побудовані собор у Сієні (1284–1376 рр.), церкви Санта-Марія дель Карміне (1258 р.), Санта-Трінїта (1258 р. — XVI ст.), Санта-Марія Новелла (біля 1278 — біля 1360 рр.), Санта-Кроче (з кінця XIII ст.).

У Польщі (Східна Європа) було споруджено костюл у Тумі (1141–1161 рр.), монастирський комплекс хрестоносців (XIII–XV ст.)²⁸².

Цікавою є думка Бернара А. Ліетара, який розглядає будівництво соборів з економічної точки зору, як грандіозний спосіб церкви створити майбутній довгостроковий дохід для всього суспільства. Б. А. Ліетар відмічає: «Не слід забувати, що крім очевидної символічної та релігійної ролі, собори грали й важливу економічну роль. Залучення грошових потоків завжди важливе і вигідне ... У ті часи це робили шляхом приваблення прочан. Будівництво було найкращим способом привернути паломників. ... Собори будували на віки, щоб вони забезпечували приплив грошей у дуже віддаленій перспективі. Так створювався добробут для себе і своїх нащадків»²⁸³.

²⁸² До речі, у Новгороді за період 1228–1462 рр. було побудовано близько 150 православних церков, з яких не менше 100 було кам'яних. У Пскові у той же період зведено 35 церков, з яких 23 кам'яні; у Москві згадується про будівництво 15 кам'яних церков.

²⁸³ Бернар А. Ліетар. Душа денег. — М.: Олимп, 2007. — С. 199.

Спорудження соборів сприяло появі у XIII ст. спеціальних установ, які відали питаннями фінансування будівництва. Вони діяли у формі, говорячи сучасною мовою, публічних корпорацій, де були об'єднані зусилля комітету громадян і місцевого духовенства. Ці установи здійснювали збір коштів, фінансування робіт, найм будівельників, закупівлю обладнання.

У Франції вони називалися «fabrica», в Італії — «орєга». На ці інститути покладався обов'язок інкасувати доходи, переважно нерегулярні й різного розміру, а також забезпечувати систематичну оплату будівництва і формувати його бюджет

Так, Сієнська орєга di Santa Maria, вперше згадана 1190 р., була створена для спорудження кафедрального собору на честь Успіння Пресвятої Діви Марії. У XIII в. вона могла мати надходження по заповітах, грошові пожертви, але основою фінансування будівництва була монополія на доходи від продажу воску. У склад майна, призначеного для фінансування спорудження собору, увійшли лани й виноградники за межами міста, бенєфіції, отримувані від млина Понте ді Фойяно з 1271 р., лісові угіддя для постачання деревини, кілька мармурових каменоломень, а в XIV ст. — міська нерухомість²⁸⁴.

Фактично, такі організації концентрували в своїх руках величезні кошти. Тобто, кажучи економічною мовою, ці суспільні групи на релігійно-економічній основі отримали реальний контроль над частиною національного доходу.

Організація лікувальних закладів

Ще однією сферою економічного життя, в якій здійснювали свою діяльність ордени католицької церкви, було створення мережі лікувальних закладів. Протягом століть чернечі ордени мали тисячі шпиталів у різних абатствах. З історії орденів відомо, що тільки в Англії доби середньовіччя таких закладів було біля 1 000, в Італії — 200. Такі ордени, як тамплієри, тевтонці, госпітальєри на початку здійснювали свою діяльність у сфері медичної допомоги.

²⁸⁴ Ле Гофф, Жак. Средневековье и деньги: очерк исторической антропологии / Пер. с франц. М. Ю. Некрасова. — СПб.: ЕВРАЗИЯ, 2010. — С.39–41.

Отже, орденські шпитальні заклади брали на себе витрати з утримання, лікування певної частини трудових ресурсів суспільства, переносючи, таким чином, на рахунок ордену суспільні витрати.

Крім того, на утриманні чернечих орденів знаходився персонал лікарень. Відомо, що шпитали були загального профілю і спеціалізовані, наприклад, для душевнохворих чи прокажених. Ордені також брали на себе суспільні витрати, пов'язані з утриманням інвалідів, ветеранів воєнних дій.

Діяльність у кредитно-фінансовій сфері

Особливе місце в діяльності чернечих орденів займала кредитно-фінансова сфера. З історії відомо, що хрестові походи фінансувалися орденами. Крім того, організація паломницької діяльності також фінансувалася чернечими орденами.

Якщо систематизувати численні факти так званої банківської діяльності чернечих орденів, абатств, монастирів, то можна представити її наступним чином. Це надання позик приватним особам — селянам на покупку худоби чи землі, надання позик суспільним організаціям — комунам; надання позик феодалам і членам королівської сім'ї.

Церковні установи видавали гроші під заставу нерухомого майна, служили депозитарієм цінних речей, коштовностей, документів.

Крім того, чернечі ордені брали участь в операціях з продажу нерухомості. Відома діяльність тамплієрів, які фактично здійснювали міжнародні банківські операції.

Монастирі ткож брали участь у випуску грошей. Так, XIII ст. у Центральній Франції в обігу були «турські деньє», які карбувало абатство Сен-Мартен-де-Тур.

Значний вклад у формування обіку і контролю коштів внесли жєбрущі ордені. Зокрема, францисканці переважно здійснювали облік, регулярно перевіряючи свій майновий стан, ведучи записи витрат на харчування, одяг, боргів у співвідношенні до дарувань і регулярних рент. Причому дарування мали суттєве значення для фінансування будівництва церков і монастирів жєбрущих орденів.

До дарувань належали майно, віддане за заповітами. На думку Ж. Шиффола, «розкішні церкви і багаті споруди жебрущих орденів наприкінці середньовіччя не настільки суперечили статутам життя цих братів, як стверджувалося, — з тієї простої причини, що ці споруди і рухоме майно, що у них знаходилося, ніколи повністю не переходили до їх рук. Монастир жебрущого ордену не міг бути місцем, привласненим тільки його братами»²⁸⁵.

На думку Ж. Ле Гоффа, доходи жебрущих орденів по всій Європі склалися насамперед з конституйованих рент, створюваних міськими або княжими властями для погашення державного боргу, і, відповідно, вважалися забезпеченням суспільного блага, а не збільшенням власності братів, так само, як міських або княжих властей. У слові *pensio*, яким називалися всі доходи братів, акцентувалося, насамперед, на простому забезпеченні *victum et vestitum* (харчуванням і одягом), що не суперечило практиці бідності²⁸⁶.

Слід відзначити, що доходи орденів входили до загальноцерковної фінансової системи, якою керував Святий Престол. Як відомо, Святий Престол отримував частину доходів від земель і міст, що знаходилися під безпосередньою владою Папи Римського. Святий Престол стягував особливу десятину, яка йшла на забезпечення духовенства, утримання культових споруд, допомогу бідним. Були обумовлені мінімальні суми виплат церкві. Апостолічна палата, реорганізована у XIII ст., передала у розпорядження Папи і папської курії фіскальні джерела: феодалний натуральний чинш, доходи від пожалування бенефіціїв. Під безпосереднім контролем папства знаходилися прийняття і перевезення чиншу, доходів і дарувань.

З XIII ст. для управління своїми фінансами Святий Престол звертався до банкірів, які не були служителями церкви, але отримували титул «купець Папи». Через папських банкірів оплачувалися поточні витрати.

²⁸⁵ *Economie et religion: l'expérience des ordres mendiants, X/1/e-XVe siècle*. Sous la direction de Nicole Beriou et Jacques Chiffolleau. Lyon: Presses Universitaires de Lyon, 2009. Цит. за Ле Гофф Жак. Средневековье и деньги: очерк исторической антропологии / Пер. с франц. М. Ю. Некрасова. — СПб.: ЕВРАЗИЯ, 2010. — С. 170–172.

²⁸⁶ Ле Гофф, Жак. Средневековье и деньги: очерк исторической антропологии / Пер. с франц. М. Ю. Некрасова. — СПб.: ЕВРАЗИЯ, 2010. — С. 170–178.

Потреба у коштах породила такий вид доходу, як продаж індульгенцій (з кінця XII ст.).

Оптимальну форму фінансова і податкова системи набули у XIV ст. за часів Авінійонських пап. Правління першого з них, Клімента V (1305–1314 рр.) супроводжувалося зростанням статті доходів. Церква організувала фінансове обкладання різних верств християн. За Папи Іоанна XII (1316–1324 рр.) папські податки розповсюджувалися на всі бенефіції. Зростання витрат обґрунтовувалось необхідністю будівництва папського палацу в Авійоні (1345–1360 рр.), а також фінансуванням війн з агресорами, що зазіхали на папську державу в Італії.

Починаючи з понтифікату Клімента VI (1342–1352 рр.) джерелами доходів стало привласнення бенефіціїв. Відбувалося воно двома шляхами — Папа напряму призначав держателів цих бенефіції в обмін на частину доходів, які тим самим діставалися йому, або Папа вилучав доходи з вакантних бенефіціїв (так, папська скарбниця значно поповнилася після епідемії чуми 1348 р. через велику смертність бенефіціарів).

Авінійонське папство також широко практикувало давній, але раніше обмежений у застосуванні звичай укладати угоди зі світськими князями про дарування їм доходу від будь-якого обкладання, якого потребувала церква.

Такі умови надавали можливість збагачуватися всім членам курії аж до найбідніших — кардиналів і прелатів.

Переправка до Авіййону зібраних коштів здійснювалося не лише шляхом прямих перевезень, але й за допомогою зростаючої мережі банків. Банки, що проводили обмінні операції, були в Італії, Лондоні, Парижі, Брюгге, Барселоні, Лісабоні.

Загалом авінійонське папство мало нерівномірний, але в цілому великий ріст доходів від фіскальної діяльності: 228 тис. флоринів на рік при Іоанні XXII (1316–1334 рр.), 166 тис. при Бенедикті XII (1334–1342 рр.), 188 500 при Кліменті VI (1342–1352 рр.), 253 600 при Інокентії VI (1352–1362 рр.), 260 тис. при Урбані V (1362–1370 рр.) і, зрештою, значний стрибок при Григорії XI (1370–1378 рр.) — 481 тис. флоринів²⁸⁷.

²⁸⁷ Ле Гофф, Жак. Средневековье и деньги: очерк исторической антропологии / Пер. с франц. М. Ю. Некрасова. — СПб.: ЕВРАЗИЯ, 2010. — С. 144.

Діяльність чернечих орденів заклала економічну основу і сформувала економічну ідеологію церкви практично з усіх напрямів соціального і господарського життя. Положення статутів орденів, як не дивно звучить, актуальні за своєю суттю, оскільки стосуються основних норм, понять, настанов, приписів, які церква сповідує і використовує у сучасних умовах.

Про нерозривний зв'язок чернечих орденів з сучасною економічною діяльністю церкви свідчать настанови Другого Ватиканського собору, який визначив характер власності, капіталовкладень, користування благами.

Так, через багато віків Ватиканський собор підтвердив ідеї орденів щодо прав власності і відмітив, що якими б не були форми власності, приведені у відповідність до законних установлень народів залежно від змінних умов, завжди слід враховувати, що блага призначені всім людям. Тому, користуючись цими благами, людина повинна зважати, що речі, котрими вона володіє, належать не лише їй, але й суспільству — в тому сенсі, що вони мають приносити користь не тільки їй одній, але й іншим. Отці та Учителі Церкви вчили, що люди зобов'язані допомагати бідним, причому не тільки від свого надлишку. А чоловік, що перебуває у злиднях, має право взяти те, що йому необхідно, з багатств інших людей. Оскільки у світі стільки людей страждає від голоду, Священний Собор закликає всіх пам'ятати речення Отців Церкви: «Нагодуй того, хто вмирає з голоду, бо, не нагодувавши його, ти його вбив».

Розвиваючи першоідею чернечих орденів щодо грошових відносин і нагромадження багатства, Другий Ватиканський собор осучаснив її та виклав своє ставлення у наступній редакції. Капіталовкладення повинні прагнути до того, щоб надати і сьогоднішньому, і прийдешньому населенню достатньо можливостей працювати і отримувати дохід. Всі ті, хто приймає рішення стосовно капіталовкладень і облаштування економіки, мають слідкувати за наданням всього необхідного для гідного життя як окремих осіб, так і суспільства. Вони також мають передбачувати майбутнє і встановлювати справедливу рівновагу між потребами нинішнього споживання та потребами у капіталовкладеннях для майбутнього покоління.

Ідея чернечих орденів про доступ до матеріальних благ цілком кореспондується з твердженнями Другого Ватиканського собору, на якому зазначалося наступне. Оскільки власність та інші фор-

ми приватного володіння матеріальними благами сприяють самовираженню особистості і надають їй можливість виконувати свій обов'язок у суспільстві та в економіці, то вельми важливо сприяти тому, щоб окремі особи чи групи мали доступ до того або іншого виду володіння матеріальними благами.

Приватна власність або інший вид володіння матеріальними благами забезпечують кожній людині необхідний простір для особистої та сімейної незалежності, і тому їх слід розглядати як розширення людської свободи.

Форми такого володіння або власності в наші дні різні й стають все різноманітнішими. Але всі вони залишаються важливим джерелом забезпечення. Це стосується не тільки матеріальної власності, але й благ нематеріальних, до яких належать професійні здібності.

Однак право на приватну власність не суперечить праву, притаманному різним формам суспільної власності. За своєю природою приватна власність має також суспільний характер, заснований на законі призначення благ всім людям. Якщо цей суспільний характер зневажають, то власність нерідко може стати причиною користолюбних зазіхань і серйозних безпорядків, даючи зручний привід тим, хто заперече саме право власності²⁸⁸.

Мормони (Церква Ісуса Христа Святих Останніх Днів)

У дослідженні економічного характеру релігійної діяльності автор вирішив окремо розглянути функціонування Церкви Ісуса Христа Святих Останніх Днів як сконцентрований прояв практичної реалізації норм, приписів, настанов, визначених Книгою Мормона.

Якщо розглянути окремі фрагменти Книги Мормона і поєднати їх незалежно від описуваних подій, то перед нами постає економіка певного типу. Якщо проаналізувати Книгу Мормона під таким кутом зору, вичленувати певні розділи та вірші і з'єднати їх за економічною ознакою, то, безумовно, видимою стає вказівна ідея Джозефа Сміта про принципи побудови господарства, вимоги до економіки і шляхи досягнення суспільного багатства.

²⁸⁸ Документи II Ватиканського собора. Москва: Паолине, 1998 г. Пер. Андрея Ковалю. 589 с. // http://krotov.info/acts/20/2_vatican/dcmnt01.html

Свідчення, втілені у Книзі Мормона, Джозеф Сміт отримав у першій чверті XIX ст.. Тому, не вдаючись до подробиць подій, описаних у Книзі, історії Нефійців, ми звернемо увагу на використання у ній тогочасних передових економічних термінів та понять, які описують господарське життя переселенців.

У Книзі Мормона достатньо місць, які підтверджують, що одкровення несуть творчий посил. Якщо, наприклад, мова йде про виробу зі сталі, споруди з цементу, посіви пшениці, отари овець, грошову систему на основі біметалізму тощо, саме реальність цих одкровень формує каркас і структуру практичних діянь мормонів.

Це стосується, зокрема, міста Нову («Прекрасне»), заснованого 1839 р. на березі р. Міссурі у штаті Іллінойс на осушеній землі. Місто, у якому невдовзі нараховувалося 40 тис. жителів, швидко розвивалося завдяки, серед іншого, ринковій економіці. Самий вид міста нагадував описи, подані у «Книзі Мормона»: «... розбудоване у дивовижному порядку: вулиці широкі й перетинаються під прямим кутом. ... Місто плавно піднімається по схилу віл Міссісіпі, що спокійно несе тут свої води. Якщо ви станете біля храму, вашим очам відкриється мальовничий краєвид: поруч з вами храм — диво світу, навколо вас та на схилі можете побачити красиві магазини, великі будинки і привабливі котеджі, що прикрашають природний краєвид. Спокій і гармонія панують у місті»²⁸⁹.

Це стосується і міста Солт-Лейк-Сіті, заснованого 1847 р. після двохтисячкілометрового переходу на Захід Сполучених Штатів під керівництвом пророка Бригама Янга²⁹⁰, який передбачив: «Дехто

²⁸⁹ Цит. за: Колодний А. М. Церква Ісуса Христа Святих останніх днів: церква мормонів у світі й Україні. — К.: УАР, 2010. — С. 21.

²⁹⁰ Конфлікти між конфесіями, представники яких заселяли територію Америки, приводили до витіснення окремих релігійних організацій з обжитих територій і переселення їх до місць досить непривабливих для ведення сільського господарства — заболочених, посушливих, неродючих, вкритих лісом. Вигнанці нерідко лишали ферми, майно, худобу, оселі, якими могли скористатися місцеві жителі. Так, мормони переселялися під тиском представників інших конфесій декілька разів — з штату Нью-Йорк до штату Огайо, потім — до штату Іллінойс, де збудували місто Нову. Після вбивства глави Церкви Дж. Сміта і зруйнування храму та будинків мормони під керівництвом Бригама Янга пройшли дві тисячі кілометрів і дісталися долини Великого Солоного Озера. При цьому переселенці не продавали і не віддавали в оренду свої будинки і майно, яке не могли взяти з собою, а просто кидали їх. Багате мсто Нову покинули біля 20 тис. поселенців — майже половина жителів.

На шляху до нового пристанку табір мормонів зупинявся, засновувалися тимчасові поселення. Переселенці орали і засівали великі ділянки землі, освоюючи таким чином незаселені території.

запитував мене про можливість відходу. Я відповів, що Бог приготував саме це місце для збирання Святих і ви більше процвітатимете тут, ніж на золотих шахтах. Ті, хто залишається тут, будуть вірними Богу, зароблятимуть більше і ставатимуть багатшими швидше, ніж ті, які ганяються за богом цього світу. Саме це місце Бог призначив своєму народу»²⁹¹.

Мормони відчували себе обраним народом, який виконує належним чином заповіді Божі, отримуючи його милість.

У Книзі Мормона, яка складається з п'ятнадцяти частин, а саме: Перша Книга Нефія, Друга Книга Нефія, Книга –Якова, Книга Еноша, Книга Ярома, Книга Омнія, Слова Мормона, Книга Мосії, Книга Алми, Книга Геламана, Третій Нефій, Четвертий Нефій, Книга Мормона, Книга Етера, Книга Моронія, — постійно підкреслюється, що добробуту можна досягти за рахунок працелюбності і виробничої діяльності, вказуються види виробництва, відзначається роль торгівлі, виділяється спеціалізація праці, підкреслюється роль грошей.

У Книзі Ярома так описується процвітання народу Нефійців: «І нас збільшувалося надзвичайно, і поширювалося на лиці землі, і ми збагатилися надзвичайно золотом, і сріблом, і коштовними речами, і витонченими виробами з дерева, будинками, механізма-

Місце, обране Б. Янгом для нового поселення, було досить несприятливим для проживання. Проте завдяки надзвичайній працьовитості мормонів у долині Солоного Озера з'явилися сотні поселень. Так був заснований мормонський штат, пізніше названий «Юта».

Несприятливі умови примушували переселенців розробляти і використовувати передові на той час способи землеробства. Так, на полях мормонів застосовувалася добре продумана система зрошення. За словами дослідника історії мормонів Ф. Делленбаха, мормони не тільки освоювали землі, але й належним чином доглядали за ними; вони не будували винокурень і казино, але саджали фруктові сади, створювали ферми, організовували школи.

Сам Б. Янг, підсумовуючи свою діяльність за 26 років, писав: «... засновано більше 200 міст, містечок і поселень, які заселені нашими людьми. Встановлення шкіл, заводів, млинів та інших установ служить для вдосконалення та користі нашим громадам ...».

Для швидшого переселення 1850 р. у Солт-Лейк Сіті було організовано Безстроковий Еміграційний Фонд, за допомогою якого до Юти переїхало понад 40 тис. людей. Розвитку штату Юта і притоку нових поселенців сприяла збудована 1869 р. залізниця.

²⁹¹ Цит. за: Колодний А. М. Церква Ісуса Христа Святих останніх днів: церква мормонів у світі й Україні. — К.: УАР, 2010. — С. 27

ми, а також залізом і міддю, і латунню і сталлю, роблячи всілякі інструменти різних видів, щоб обробляти землю, і зброю для війни...» [(Ярома 1:8).

У Книзі Мосії, останнього царя Нефійців, про розподіл матеріальних благ сказано: «... ви самі будете допомагати тим, кому буде потрібна ваша допомога; ви будете віддавати з свого майна тому, хто в нужді; і ви не дозволите, щоб жебрак марно звертався до вас зі своїм проханням, і не відправите його геть, на погибель» [Мосія 4:16].

«Бо дивіться, хіба всі ми не є жебраками? Хіба ми всі не залежимо від однієї і Тієї Самої Істоти, тобто Бога, в усьому майні, що ми маємо, і в їжі, і в одежі, і в золоті, і в сріблі, і в усіх багатствах, які ми маємо кожного виду?» [Мосія 4:19].

«І ось, якщо Бог, який Який створив вас, від Кого залежить ваше життя і все, що ви маєте, і якими ви є, дарує вам усе, що ви попросите доброго, ... як же вам слід ділитися майном, що ви маєте, один з одним» [Мосія 4:21].

«І ось, заради ... збереження прощення ваших гріхів ..., я б хотів, щоб ви передали від вашого майна бідним, щоб кожна людина згідно з тим, що вона має, тобто нагодувати голодних, одягти роздягнених, відвідати хворих і надати їм допомогу, духовну і матеріальну, згідно з їхніми потребами» [Мосія 4:26].

«... необхідно, щоб вона (людина) була старанною, щоб таким чином вона могла здобути винагороду; отже, все повинно робитися за порядком» [Мосія 4:27].

У Книзі Мосії даються описи виробничої діяльності: «І ми почали обробляти землю, так, саме з усіляким насінням, насінням кукурудзи, і пшениці, і ячменю, і ніасом, і шумом, і насінням усіх сортів плодів; і ми почали розмножуватися і процвітати на цій землі» [Мосія 9:9].

«І я наказав, що жінки повинні прясти, і трудитися, і працювати, і виробляти всіляке тонке полотно, так, і тканину різного виду...» [Мосія 10:5]²⁹².

У Книзі Алми описаний добробут народу за праведного життя: «... через стійкість церкви вони стали надзвичайно багатими, маючи безліч усього, в чому тільки вони мали потребу — безліч отар

²⁹² Книга Мормона: Ще одне свідчення про Ісуса Христа. — Видано Церквою Ісуса Христа Святих Останніх Днів, Солт-Лейк-Сіті, Юта, США, 2005. — С. 192–193.

і стад, і відгодованих кожного виду, а також безліч зерна, і золота, і срібла, і коштовностей, і безліч шовку, і тонкотканого полотна, і всілякої гарної простої тканини» [Алма 1:29].

«... за своїх процвітаючих обставин, вони не відправляли нікого, хто був би роздягненим, або був би голодним, або був би спраглим, або був би хворим, або не був би нагодованим; і вони не прикипіли серцями до багатств; тому вони були щедрими до всіх ...» [Алма 1:30]

Запорукою такого добробуту була приналежність до церкви: «І так вони процвітали і ставали набагато заможнішими, ніж ті, хто не належав до їхньої церкви». [Алма 1:31]²⁹³

У Книзі Алма подається грошова система Нефійців:

«Тож лічба така — сенін золота, сеон золота, шум золота і лімна золота. Сенум срібла, амнор срібла, езрум срібла і онтій срібла.

Сенум срібла дорівнював сенінові золота, а також мірі ячменю, і також мірі всілякого зерна.

... вартість сеона золота була вдвічі більшою вартості сеніна.

А шум золота був удвічі дорожчим від вартості сеона.

А лімна золота дорівнювала вартості усіх їх разом.

А амнор срібла був такий завеликий, як два сенуми.

А езрум срібла був такий завеликий, як чотири сенуми.

А онтій був такий завеликий, як вони всі разом.

Тепер ось, вартість менших сум їхньої лічби –

Шиблон становив половину сенума; отже, шиблон дорівнював половині міри ячменю.

А шиблум становив половину шиблона.

А лея становила половину шиблума.

Тепер ось, їхні суми відповідно до їхньої лічби.

Тож антїон золота дорівнював трьом шиблонам» [Алма 11:5–19]²⁹⁴.

У Книзі Геламана описується діяльність Нефійців після переселення на північні землі і початок їх освоєнні: «І через те, що було мало дерев на лиці землі, люди, які пішли, стали надзвичайно до-

²⁹³ Книга Мормона: Ще одне свідчення про Ісуса Христа. — Видано Церквою Ісуса Христа Святих Останніх Днів, Солт-Лейк-Сіті, Юта, США, 2005. — С. 246.

²⁹⁴ Книга Мормона: Ще одне свідчення про Ісуса Христа. — Видано Церквою Ісуса Христа Святих Останніх Днів, Солт-Лейк-Сіті, Юта, США, 2005. — С. 277.

свідченими у застосуванні цементу; отже, вони будували з цементу дома, в яких жили» [Геламан 3:7].

«І люди, які були на півночі, жили в наметах, і в домах з цементу, і вони дозволяли будь-якому дереву, що проростало на лиці землі, щоб воно виростало, щоб свого часу мати деревину для зведення їхньої осель, так, їхніх міст, і їхніх храмів, і їхніх синагог, і їхніх святилиць, і всіляких будівель. І сталося, що оскільки деревини надзвичайно не вистачало на землі, що на півночі, вони переправляли багато її за допомогою кораблів. І таким чином вони давали змогу людям, які жили на півночі, будувати багато міст і з деревини, і з цементу» [Геламан 3:9–11]²⁹⁵.

У Книзі Геламана змальовуються торгові відносини. Так, коли між Ламанійцями і Нефійцями встановився мир «... між ними встановилися свободні стосунки ..., щоб купувати, і продавати, і отримувати прибуток згідно з їхнім бажанням». І сталося, що вони стали надзвичайно багатими, і Ламанійці, і Нефійці; і вони мали надзвичайно багато золота, і срібла, і всіляких дорогоцінних металів ...» [Геламан 6:8–9]. «І ось, було всілякого золота на ... цих землях, і срібла, і дорогоцінної руди всіх видів; і були також умілі майстри, які обробляли всі види руди і збагачували її ...» [Геламан 6:11].

У Книзі Геламана описана сільськогосподарська діяльність: «Вони вирощували зерна рясно і на півночі, і на півдні; і вони процвітали надзвичайно ... І вони вирощували багато отар і стад, так, багато вгодованих молодих тварин. Ось, жінки їхні працювали, і пряли, і виготовляли всіляку тканину з тонкотканного полотна і тканину різного роду ...» [Геламан 6:12–3]²⁹⁶.

Невпинна праця, як описується у Книзі Етера, дає віруючим вражаючі результати. За правління праведних царів Господь благословляє людей і вони процвітають.

«І вони побудували велике місто поблизу вузького перешийку землі, поблизу того місця, де море розділює землю».

«І вони зберегли землю на півдні дикою місцевістю, щоб здобувати дичину. А все лице землі на півночі було вкрито жителями».

²⁹⁵ Книга Мормона: Ще одне свідчення про Ісуса Христа. — Видано Церквою Ісуса Христа Святих Останніх Днів, Солт-Лейк-Сіті, Юта, США, 2005. — С. 447.

²⁹⁶ Книга Мормона: Ще одне свідчення про Ісуса Христа. — Видано Церквою Ісуса Христа Святих Останніх Днів, Солт-Лейк-Сіті, Юта, США, 2005. — С. 458.

«І вони були надзвичайно працелюбними, і вони купували і продавали, і торгували один з другими, щоб отримувати прибуток».

«І вони обробляли всіляку руду, і вони виробляли золото, і срібло, і залізо, і латунь, і всілякі метали; і вони викопували її з землі; ось чому вони понакидали могутні купи землі, щоб здобути руду — золоту, і срібну, і залізну, і мідну. І вони виробляли всілякі витончені вироби».

«І вони мали шовки і тонкоткане полотно; і вони виробляли всілякі тканини, щоб прикрити свою наготу».

«І вони робили всілякі знаряддя, щоб обробляти землю, і орати, і сіяти, і жати, і ще молотити».

«І вони робили всіляке знаряддя, щоб з ним примушувати працювати своїх тварин».

«І вони робили всіляку зброю війни. І вони виробляли всілякі вироби надзвичайно витонченої роботи» [Етер 10:20–27].

У Книзі Етера, коли з часів правління царя Емера Господь зняв прокляття з землі, описане процвітання народу:

«... вони стали надзвичайно багатими — Маючи всілякі плоди, і зерно, і шовки, і витончену білизну, і золото, і срібло, і коштовності; І також всіляку худобу, волів, і корів, і овець, і свиней, і кіз, і також багато інших видів тварин, які були корисні для харчування людини. І вони також мали коней і ослів, і були в них слони, і куреломи, і кумоми; всі вони були корисні людині, а найперше слони, і куреломи, і кумоми.

І так Господь пролив Своє благословення на цю землю, як була обраною з усіх інших земель; і Він заповідав, що той, хто володітиме землею, має володіти нею для Господа, інакше їх буде знищено, коли вони дозріють у беззаконні ...» [Етер 9: 16–20]²⁹⁷.

Шлях до багатства заснований на індивідуальній праці, яка і виступає головним його джерелом. Працелюбність розглядається як важлива характеристика, притаманна народові. Так, Нефій захоплював народ бути працелюбним і працювати своїми руками.

²⁹⁷ Книга Мормона: Ще одне свідчення про Ісуса Христа. — Видано Церквою Ісуса Христа Святих Останніх Днів, Солт-Лейк-Сіті, Юта, США, 2005. — С. 601–602.

[2 Нефий 5:17]²⁹⁸. Людина, яка заслуговує на повагу, набуває великого статку працею своїх рук [Алма 10:4]²⁹⁹.

Сучасні дослідники Церкви Ісуса Христа Святих Останніх Днів відзначають ставлення морамонів до праці. Мормони цінують і поважають працю, засуджуючи неробство, досягають значних успіхів у бізнесі.

Згідно статистичних даних за 2009 р., послідовники Церкви складають менш як 2% населення США. Проте, вони займають, або займали велике число вищих посад в таких великих корпораціях, як Marriott International, American Express, American Motors, Dell Computers, Lufthansa, Fisher-Price, Life Re, Deloitte Touche Tohmatsu, Madison Square Garden, La Quinta Properties, PricewaterhouseCooper і Stanley Black & Decker. Кадровий відділ корпорації Citigroup очолює мормон, а інвестиційний банк Goldman Sachs в 2010 році прийняв на роботу 31 випускника Університету ім. Брігама Янга — стільки ж, скільки випускників Уортонської школи бізнесу при Пенсільванському університеті.

Сама Церква Ісуса Христа Святих Останніх Днів представляє собою міцний всесвітній конгломерат. За словами Райана Крагуна, помічника професора в Університеті Тампи і президента мормонської асоціації громадських наук, Церкві належить більше землі, ніж знайдеться у всьому штаті Делавер. Тільки у Флориді, за його словами, мормони мають у 10 разів більше землі, ніж Уолт Дісней, — в тому числі, комерційне тваринницьке ранчо з плантацією цитрусових вартістю в 1 мільярд доларів. Церква мормонів також володіє комерційними мисливськими угіддями, радіостанціями, газетами, торговими центрами, а також кадастрової фірмою на Гаваях. Церкви в США не зобов'язані звітувати про свій фінансовий стан, і мормонська церква цього не робить, проте «Файненшіал Таймс» у 2010 році оцінювала її вартість в 25–30 мільярдів доларів³⁰⁰.

Проголошеними релігійними цілями мормонів є самовдосконалення та вміння покладатися на себе, а не матеріальний добробут. Проте у Книзі Мормона говориться: «І, таким чином,

²⁹⁸ Книга Мормона. Новые Свидетельства об Иисусе Христе. С.62.

²⁹⁹ Книга Мормона. Новые Свидетельства об Иисусе Христе. С.229.

³⁰⁰ Божьи менеджеры: почему из мормонских миссионеров вырастают лидеры // Всемирные новости — 20.09.2011 // <http://latter-daysaints.ru/novosti/article-view/archive/2011/september/article/bozhi-menedzhery-pochemu-iz-mormonskikh-missionerov-vyr.html>

вони процвітали, стаючи багатшими тих, які не належали до їх церкви» [Алма 1: 31]. У тій же главі йдеться про причини, через які не досягають успіху не-мормони: «Бо ті, які не належали до церкви, вдавалися до чаклунства, ідолопоклонства, ледарства, пустослів'я, заздрості та ворожнечі, і носили дорогий одяг, у себе в очах підносилися гордістю ...». Арманд Маусса, професор соціології і релігієзнавства в Університеті штату Вашингтон, зазначає: «Мормони схильні думати, що, якщо вони найкращим чином виконують свої релігійні обов'язки, Бог благословить їх зусилля в світі».

Мормони повинні самі утримувати себе і свої сім'ї. У книзі «Мормонський спосіб займатися бізнесом» («The Mormon Way of Doing Business») журналіст Джефф Бенедикт, що сам належить до числа мормонів, присвятив цілий розділ під назвою «Секрет успіху» дружинам-домогосподаркам мормонських топ-менеджерів. Він зазначає, що готовність дружин займатися домашнім господарством є тим клеєм, який скріплює мормонські сім'ї і називає цей феномен «життєво важливою умовою успішної роботи цих топ-менеджерів».

Церквою розроблена Програма добробуту, яка орієнтує кожного на здобуття освіти, професійної підготовки, розумне використання коштів, підтримання свого морального і фізичного здоров'я.

Гуманітарний центр ЦІХСОД відряджає спеціальних місіонерів, обізнаних у різних галузях — медичній, освітній, сільськогосподарській тощо. Вони навчають місцевих спеціалістів використовувати наявні ресурси.

Щодо місіонерства загалом, то можна зазначити, що на цей момент церква мормонів відправила у світ в цілому більше мільйона місіонерів. Усім молодим чоловікам-мормонам, що іменуються «старійшинами», якщо вони на гарному рахунку, пропонується послужити на місії. Молоді жінки, іменовані «сестрами», служать за бажанням і складають майже 20% всіх місіонерів. Близько 50% американських місіонерів відправляються служити за кордон, в такі різні країни, як Албанія, Гана, Мікронезія та Франція, причому призначення кожного з них — це питання «божественного натхнення». Молоді мормони представляють свої медичні документи та короткі автобіографії «дванадцяти апостолам», які

посідають друге за значимістю місце в церкві після президента. Апостоли ж в молитві визначають, де потрібен той чи інший місіонер³⁰¹.

Сайт Bloomberg Newsweek опублікував свої спостереження пов'язані з успіхами членів Церкви Святих Останніх Днів у галузі бізнесу. Перш ніж розійтися парами для проповіді свого євангелія по домівках, майже всі американські мормони проходять навчання в Центрі підготовки місіонерів в м. Прово. Усередині цього великого комплексу будівель навчаються тисячі 19–20-річних молодих людей в мішкуватих піджаках і дівчат в довгих спідницях і яскравих блузках. Всі вони носять таблички з іменами.

Упродовж одного-трьох місяців (залежно від обраної мови) їх день починається в 6:30 ранку і закінчується в 10:30 вечора, і включає в себе 10 годин спільних і самостійних занять. Один день на тиждень майбутні місіонери перуть одяг, пишуть листи додому, закупають необхідне в магазині при навчальному центрі. Територія комплексу ретельно охороняється, і ніхто не може покинути її без дозволу. Для біля 20 000 мормонів щорічно це остання зупинка перед тим, як їх відвезуть в міжнародний аеропорт Солт-Лейк-Сіті і відправлять в одну з 150 країн світу, щоб навертати людей у свою віру³⁰².

Цікавим є те, що, за віровченням мормонів, коли встановиться Тисячолітнє Царство, люди будуть вести такий же спосіб життя, як нинішній, у тому числі й працювати — сіяти зерно і збирати врожай, зводити будинки, виробляти все необхідне, хоча все життя буде організоване на основі законів праведності й добропорядності.

Навіть звичайне членство в мормонської церкви з її розвиненою управлінською структурою вимагає старанності. Життя церкви заснована на праці неоплачуваних служителів з числа звичайних

³⁰¹ Божьи менеджеры: почему из мормонских миссионеров вырастают лидеры // Всемирные новости — 20.09.2011 // <http://latter-daysaints.ru/novosti/article-view/archive/2011/september/article/bozhi-menedzhery-pochemu-iz-mormonskikh-missionerov-vyr.html>

³⁰² Божьи менеджеры: почему из мормонских миссионеров вырастают лидеры // Всемирные новости — 20.09.2011 // <http://latter-daysaints.ru/novosti/article-view/archive/2011/september/article/bozhi-menedzhery-pochemu-iz-mormonskikh-missionerov-vyr.html>

прихожан, які щотижня ведуть зібрання. Парафіяни не просто ходять до церкви по неділях, вони керують церквою, займаючи всі посади від учителя недільної школи до єпископа, за деякими оцінками, присвячуючи служінню від 5 до 25 годин на тиждень. У той же час, їх вчать жертвувати церкви 10 відсотків від свого доходу і спонукають обзаводитися великими сім'ями. Лише ті, хто платить десятину, отримують «храмовий лист», необхідний для того, щоб потрапити в мормонський храм.

Дослідники відзначають особливості управління фінансами у Церкві Ісуса Христа Святих Останніх Днів.

Фінанси Церкви формуються на основі надходження десятини. Якщо взяти до уваги, що на початок 2010 р. офіційно зареєстрованих членів Церкви нараховувалося майже 14 млн., то збір десятини дає значні кошти. До того ж, Церква зацікавлена у тому, щоб всі її дорослі члени працювали, на що звертається особлива увага. ЦІХСОД має розгалужену мережу Центрів служб працевлаштування (понад 250, з яких більш ніж 100 — у США), що надають послуги безкоштовно. Завдяки діяльності таких центрів щорічно знаходять роботу біля 225 тис. людей³⁰³.

У структурі ЦІХСОД діє Департамент фінансових ревізій, який є підзвітним тільки Першому Президентству (керівництво ЦІХСОД). Щоріні видатки затверджуються Радою з розподілу десятини, до якої входять Перше Президентство і Кворум Дванадцяти Апостолів. Десятина забезпечує функціонування Церкви і витрачається на побудову і діяльність храмів, домів зібрань та інших споруд; окремі види діяльності громад; виконання місіонерської програми; організація освіти у Церкві; видавнича справа, діяльність ЗМІ тощо. Крім десятини, заохочуються щомісячні пожертви (від посту) для допомоги бідним, а також пожертви у різні фонди Церкви³⁰⁴.

Церква Ісуса Христа Святих Останніх Днів — найбагатша релігійна організація в США. Журнали «Arizona Republic» і «Time

³⁰³ Колодний А. М. Церква Ісуса Христа Святих останніх днів: церква мормонів у світі й Україні. — К.: УАР, 2010. — С. 38.

³⁰⁴ Створюючи свої осередки, мормони включаються в економічне життя населення. Якщо релігійна організація була численною, для обслуговування її членів необхідно було створення власного банку. Ще 1831 р., переїхавши до штату Огайо, у місті Кертленд члени Церкви Ісуса Христа Святих останніх днів заснували банк.

Magazine» оцінили її інвестиції та нерухоме майно в 30 млрд. доларів США. Основним джерелом надходжень «мормонської економіки» — це обов'язкова церковна десятина, яку кожен адепт зобов'язаний жертвувати організації. Гроші вкладаються мормонською верхівкою в церковні підприємства у галузях страхування, банківської діяльності, нерухомості та сільського господарства, розташовані у різних країнах. При цьому мормони мають теологічно обгрунтоване виправдання власної комерційної діяльності — словами одного з їхніх пророків, який свого часу зазначив: «Царство Боже не наступить до тих пір, поки ми самі не навчимося виробляти все, що нам необхідно»³⁰⁵.

Значна частина коштів Церкви виділяється на благодійництво, яке здійснюється через надання продуктів харчування, одягу, речей побутового вжитку; надання житла соціально незахищеним (особливо багатодітним сім'ям); забезпечення медичних установ ліками та обладнанням; облаштування притулків, будинків-інтернатів, будинків для літніх людей, інвалідів; допомога постраждалим від стихійних лих тощо.

У період з 1985 по 2009 рр. ЦІХСОД здійснила благодійницькі проекти у 167 країнах на загальну суму 1 млрд. 110 млн. дол.. Так, протягом 15 років (до 2004 р.). вона спонсорувала у Гані понад 140 гуманітарних проектів. За суттєву економічну допомогу і плани подальшого економічного співробітництва Президент Гани Джон Куфор назвав Церкву «частиною Гани» (у країні Церква нараховує близько 20000 членів).

Церква Ісуса Христа Святих Останніх Днів веде значну просвітницьку діяльність. Видається часопис «Ліягона», видаються і перекладаються багатьма мовами «Книга Мормона» та інші Священні книги. Діє офіційний радіоканал мормонів.

Організовані світські навчальні заклади — Бізнесовий коледж (м. Прово, штат Юта) та Університет Бригама Янга. При останньому діє Місіонерський центр.

З метою поширення церковної освіти у світі функціонують понад 500 Інститутів релігії, сотні семінарій. ЦІХСОД підтримує біля 80 початкових і середніх шкіл у країнах «третього світу»³⁰⁶.

³⁰⁵ <http://religere.ru/mormony.html>

³⁰⁶ Колодний А. М. Церква Ісуса Христа Святих останніх днів: церква мормонів у світі й Україні. — К.: УАР, 2010. — С. 78.

2009 р. у Солт-Лейк-Сіті відкрито Бібліотеку церковної історії площею 21 тис. кв.м. У цьому ж місті діє генеалогічний інститут, завданням якого є пошук мормонами інформації про своїх предків з метою здійснення над ними посмертних обрядів. Існує Всесвітня асоціація істориків мормонства.

Отже, діяльність Церкви Ісуса Христа Святих Останніх Днів упродовж її існування є напроцуд динамічною. Прогрес її структур і схильність до саморозвитку, на нашу думку, базуються на використанні економічних важелів як всередині організації, так і застосуванні дієвих новітніх управлінських методів, які відповідають потребам ринкової економіки.

ГЛАВА V

ВИКОРИСТАННЯ РЕЛІГІЙНИХ УСТАНОВОК В ЕКОНОМІЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Суспільство, побудоване на релігійній економічній основі, формує модель релігійно-економічних відносин і зберігає їх протягом тривалого історичного періоду..

Яскравий приклад цього представляють економіки, побудовані на релігійних настановах іудаїзму та ісламу.

Релігійно-економічні настанови в іудаїзмі

Релігійно-економічні настанови, викладені у Торі, вимагали роз'яснення для використання їх у повсякденному господарському житті.

Над створенням письмового законодавчого довідника-кодекса, який би витлумачував положення Тори, упродовж століть працювали видатні єврейські мислителі. Вчений-віровчитель Маймонід (рабі Моше бен Маймон, Рамбам) (1135–1204 рр..) написав книги «Яд гахазака» і «Сефер гаміцвот», у яких, серед іншого, розглядав проблеми, що виникають у житті віруючих.

Працю «Арбаа Турім», у якій містилися розділи щодо молитов, суботи, свят, кошерності, цивільного права і питань взаємовідносин між людьми, створив рабі Яаков бен Ашер (1270–1340 рр..).

Зведення релігійних приписів середньовічного талмудичного іудаїзму під назвою «Шулхан Арух» («Накритий стіл») було скла-

дене ребе Йосефом Каро (1488–1575 рр.). У праці подані правила проведення богослужіння, свят, ритуалів, настанови щодо громадянського і сімейного права тощо.

Згодом інші автори створювали свої версії кодексу «Шулхан Арух». Особливо виділялася книга «Шулхан Арух Гарав», написана ребе Шнеуром-Залманом (1745–1812 рр.) — засновником вчення ХаБад і хасидизму. У ній мислитель пояснював сенс і значення заповідей, а також наводив правила і практику їх виконання.

Для роз'яснення того, як виконувати заповіді у повсякденні, ребе Шломо Ганцфрід 1864 р. видав книгу «Кіцур Шулхан Арух» («Короткий Шулхан Арух»). Вона не вимагала глибоких богословських знань і призначалася для пересічного читача, який може користуватися цими порадами для дотримання правил єврейського життя.

Відповідно до законів Тори законовчителі визначають правила поведінки для суб'єктів господарської діяльності — роботодавців, робітників, підприємців, торговців, посередників тощо. Водночас особлива увага приділяється захисту їх власних інтересів³⁰⁷.

Власність

Питання ставлення до приватної власності регулюється законами Тори, зокрема, заборонаю жадати чужого майна. Якщо хтось заволодів чужим майном за допомогою умовлянь, погроз, іншого тиску, то це вважається крадіжкою. Жодного виключення із закону «не побажати майна ближнього» Тора не містить. Отже, допомогою посередників в отриманні чужої власності користуватися не можна.

Суворо заборонені всі можливі дії, які розглядаються як крадіжка. Не дозволяється брати рречі без дозволу на деякий час або навіть жартома. Якщо власник у минулому вже дозволяв користуватися певною річчю, то за дозволом повторного користування все одно слід звертатися.

³⁰⁷ Господарюючим суб'єктам дозволяється обстоювати свої інтереси. Але є люди, яких називають «особливими праведниками», оскільки, мораль вони ставлять вище, ніж свої фінансові інтереси, не користуються юридичними привілеями або правами, якщо вони завдають шкоди іншим.

Предмет, взятий у користування на певний термін, не слід затримувати понад цей строк. Також можна використовувати предмет тільки з тією метою, з якою його було взято, і тільки тій людині, яка його позичила (а також члени її сім'ї крім дітей молодше 12–13 років).

Якщо підприємець отримав на зберігання гроші, він може користуватися ними на власний розсуд, але за умови повернення їх за першою вимогою. Вважається, що власник грошей розуміє, що підприємець постійно потребує коштів для розвитку справи, і тому знає, як вони будуть використовуватися. Власник грошей може показати небажання того, щоб його грошима користувалися (наприклад, щільно загорнути пакунок з грошима).

Кодекс «Шулхан-Арух» розглядає питання оренди майна, стосунки орендаря житла та домовласника, зокрема, ремонт, попередження про припинення контракту, умови підвищення квартплати і право здачі в суборенду. Також у кодексі викладене питання продажу будинку і всього майна, яке у ньому знаходиться (вбудовані меблі, побутова техніка тощо). Положення цивільних кодексів більшості країн у цих питаннях багато в чому аналогічні законам Шулхан-Арух. При розгляді суперечливих питань Шулхан-Арух переважно базується на законодавстві країни, а не на законах, які тлумачаться Талмудом.

Ставлення до праці

В іудаїзмі праця вважається особливо важливою як засіб життя общини, у якій кожен вносить свою частку в загальну справу. Безробіття сприймається як небезпека для суспільства, оскільки може привести до зростання злочинності. Іудеям не дозволяється займатися будь-якою справою, яка несе загрозу для фізичного і морального стану людини — такою, наприклад, як торгівля наркотиками і порнографічною літературою.

Рабин Арьє Каплан відзначив, що найбільшу радість людині приносить досягнення мети, і задоволення, яке відчуває людина від того, що добре справляється зі своїми справами, можна порівняти хіба що з щастям містичного видіння. Радість від досягнення мети і визнання успіхів оточуючими — це не фізичне задово-

лення, а духовне щастя. Він наводить вислів ребе Хія, записаний у Талмуді: «Радіти плодам своєї праці краще, ніж відчувати страх перед Небесами. Бо сказано “Коли годуєшся ти від плодів рук твоїх, щасливий ти і добро в тобі”»³⁰⁸. Отже, якщо метою людини є досягнення господарських успіхів, матеріального добробуту, то це не суперечить духовному розвитку людини, а навпаки, сприяє йому.

Відносини робітника і роботодавця

Відповідно до законів Тори визначаються обов'язки робітника. Насамперед, він повинен не марнувати робочий час і працювати якомога ефективніше, дотримуючи наступних умов: перед початком робочого дня добре відпочити, поживно харчуватися, щоб мати сили; починати роботу вчасно; не залишати робочого місця до кінця робочого дня і не відлучатися без дозволу роботодавця.

Обов'язок продуктивного використання робочого часу має пріоритет перед виконанням працівником у цей час особистих заповідей, включаючи шанування батьків, допомогу ближньому, благодійництво тощо. Заборонено без дозволу роботодавця залишати робоче місце, щоб устигнути на молитву до синагоги або запалити ханукальні свічки, або навіть промовити кадиш (молитву) у річницю смерті близьких перед групою тих, що моляться.

Головним обов'язком роботодавця по відношенню до робітника є вчасна виплата заробітної плати.

Відпочинок в іудаїзмі також підпорядковується певним обмеженням. Зокрема, заборонено піддавати своє життя небезпеці, займаючись екстремальними видами спорту. Також забороненими є розваги, несумісні з вимогами іудейської моралі.

Загальним принципом, яким визначається відпочинок, є можливість здійснювати повсякденну практику іудейського життя. Наприклад, під час відпочинку іудеї повинні мати можливість молитися у міньяні і отримувати кашерне харчування. Діти на відпочинку мають щоденно вивчати Тору.

³⁰⁸ Каплан А. Если бы вы были Б-гом. /Пер. с англ. Пинхас Гиль. — Иерусалим, “Шамир”, 1995. — С. 64,66.

Рабини відзначали, що обов'язком влади є піклування про безробітних, старих і німічних. Право на отримання такої допомоги законне і не має бути образливим для отримувача.

Визначений Талмудом статус робітника як вільної людини був розвинутий рабинами у положеннях про право робітників створювати професійні спілки і оголошувати страйки.

Роботодавець не має права з неповагою ставитися до найманих робітників, тим більше, перетворювати їх на безправних рабів. Втім, єврею не дозволяється зневажливо поводитися навіть з рабами. Мислитель Рамбам з писав, що не можна принижувати свого раба, підводячи на нього руку, городовито розмовляти з ним або ганьбити його, кричати або гніватися³⁰⁹.

Оплата праці

За законом Тори, платити робітнику слід до заходу сонця у день заробітної плати. Якщо робота виконана вночі, то, відповідно, оплатити її треба до світанку.

Час виплати заробітної плати встановлюється за домовленістю між роботодавцем і працівником. Якщо ж її немає, слід використувати загальноприйнятну у даній країні практику. Система видачі заробітної плати робітнику пояснюється ще до початку роботи.

Про вчасне отримання заробітної плати робітник повинен потурбуватися сам (роботодавець не зобов'язаний доставляти робітнику зарплату). Проте, якщо роботодавець хоче дотримати закону Тори, він докладе додаткових зусиль щоб роздати оплату у строк.

Працівник має право отримати повну оплату за зроблену роботу у той день, коли він її закінчив. До цього часу платити за роботу не обов'язково. Цей порядок стосується тих робітників, які самі прийшли у будинок роботодавця й очікують своєї плати (наприклад, няня і вчителі, що приходять; репетитор; власник приватного дитячого садка або яслів; хатня робітниця; будь-який робітник за викликом).

Якщо ж робітник, виконавши роботу, надіслав рахунок за неї поштою, роботодавець не зобов'язаний розрахуватися з ним у той

³⁰⁹ Рав Шауль Вагшал. — Тора и бизнес. Обязанности работодателя. - <http://www.toldot.ru/tags/?tag=382>.

же день. Пояснюється це правило тим, що день завершення роботи вже пройшов, отже, замовник не зобов'язаний розплатитися у найкоротший термін. Водночас слід ні в якому разі не затримувати заробітну плату, що вважається тяжким гріхом.

Заповідь своєчасної виплати заробітної плати розповсюджується також на плату за оренду приміщення і будь-якого майна.

Оскільки не завжди можна передбачити фінансовий стан справ, до угоди роботодавця з робітником або власника з орендарем можна внести пункт «Без зобов'язання заплатити у призначений день». Але в такому випадку роботодавець повинен докласти максимум зусиль для вчасної виплати заробітної плати. Якщо з незалежних від роботодавця обставин у день зарплати він не має коштів для її виплати, це не вважається порушенням законів Тори. Роботодавець не зобов'язаний позичати гроші, щоб розрахуватися вчасно, але з етичних міркувань йому слід вчинити саме так. Якщо робота оплачується чеком, працівник повинен мати змогу обміняти його на готівку в день зарплати. Якщо чек виданий після закриття банків, вважається, що робота оплачена невчасно.

При оплаті праці за допомогою банківських переказів гроші повинні надійти на рахунок працівника не пізніше встановленого дня виплати зарплати.

За законами Тори вирішуються питання недоплати і переплати найманому працівнику. Роботодавець може оплачувати працю нижче прийнятої норми (навіть якщо робітник не знає цієї норми). Але він не має права вводити працівника в оману, говорячи, що оплачує працю за встановленими розцінками.

Недоплатою вважається випадок, коли роботодавець не сплачує ставку, про яку домовлявся з робітником, або відмовляється оплатити наднормовано відпрацьований час.

У свою чергу, робітник не має права вимагати понаднормову оплату праці за виконану роботу³¹⁰.

³¹⁰ Рав Шауль Вагшал. — Тора и бизнес. Завышенная цена // <http://www.toldot.ru/tags/?tag=382>

Партнерська угода і підприємницький прибуток

Для ведення бізнесу за законами Тори підприємці-партнери повинні узгодити важливі питання: яку суму вкладає у справу кожна сторона; яку кількість часу кожен буде приділяти бізнесу і яку конкретно роботу виконуватиме; які умови надання вихідних у святкові та інші дні; як розподілятимуться доходи; яким буде час виплати заробітку; на який строк укладається партнерська угода, чи буде випробувальний строк; який ступінь відповідальності беруть на себе сторони у випадку збитків; якими будуть позики в банку — на основі спільної відповідальності або особистої; на яких умовах угода розривається. Всі умови угоди мають фіксуватися письмово. Якщо ж один з партнерів побажає розірвати угоду раніш установленого строку, його право на це слід обговорити з рабином.

Дотримання ділової етики вважається вигідним, оскільки чесний підприємець може залучити більше клієнтів. При цьому питання дотримання ділової етики є складним, оскільки в іудаїзмі чесність у веденні справ передбачає не лише етичні вчинки, але й етичні наміри. Виконання волі Бога має проявлятися як у вчинках, так і в думках, оскільки Він знає дійсні наміри людини і приховати їх від Нього неможливо.

Величина допустимого прибутку для підприємця законами Тори не обмежується. Для її визначення враховуються витрати на сировину, виробництво, збут товару, накладні витрати.

Окремі правила встановлені для отримання прибутку від виробництва і продажу основних продуктів харчування. Максимальний прибуток на них має становити не більше 1/6 їх вартості. Обов'язковий контроль за дотриманням цього правила здійснюється тільки у місцях компактного проживання євреїв, де контролюються всі власники магазинів даної місцевості, зокрема, в Ізраїлі. За його межами на єврейських продавців такі приписи не розповсюджуються, щоб не завдавати їм збитків, оскільки інші власники магазинів можуть отримувати більший прибуток³¹¹.

³¹¹ Рав Шауль Вагшал. — Тора и бизнес. Завышенная цена // <http://www.toldot.ru/tags/?tag=382>

Правила торгівлі

У книзі Шломо Ганцфріда «Кіцур Шулхан Арух»³¹² питанням торгівлі присвячена окрема глава «Чесність у торгових операціях». Правила ведення торгівлі базуються на приписі Тори: «А коли щонебудь продаватимете ближньому своєму або щонебудь купуватимете у ближнього свого, не обманюйте один одного» [Ваікра, 25:14].

Насамперед, у кодексі розглядаються питання встановлення ціни на товар, яке ускладнюється заборонаю отримання відсотку, що може виникнути за умови завищення ціни.

Завищеною ціна вважається у випадку, коли продавець призначає вищу, ніж прийнято, ціну, не ставлячи до відома покупця. На практиці поняття завищеної ціни відноситься лише до товарів, які мають фіксовану ціну. Якщо ж ціна коливається у певному діапазоні, то продавець може визначати ціну, яка не перевищує верхньої межі.

Якщо покупець переплатив за товар суму, що перевищує 20% від вартості товару, він має право рекламації — вимоги компенсації або анулювання угоди, — незалежно від того, чи знав продавець, що його ціна завищена. Рекламачію можна пред'явити тільки одразу після виявлення переплати. Захиститися від неї продавець може лише тоді, коли в момент продажу він повідомить покупця про свої витрати на товар і пояснить, чому ціна завищена (сказане продавцем має відповідати дійсності).

Для покупця є гріхом недоплата грошей за товар, оскільки є обманом, що тягне за собою завдання фінансових збитків продавцю. Вона виникає у випадках, коли: покупець вводить продавця в оману, ствержуючи, що його товар має вищу ціну, ніж в інших продавців, і на підставі цього продавець знижує ціну; покупець користується незнанням продавця щодо рівня ціни на товар і купує його дешевше (у цьому випадку обов'язком покупця є повідомлення правильної ціни). Якщо продавець, знаючи справжню ціну на товар, під тиском покупця погоджується її знизити, то він не вважається постраждалим від недоплати.³¹³

³¹² Ганцфрід Шломо. Кіцур Шулхан Арух http://royallib.ru/book/gantsfrid_shlomo/kitsur_shulhan_aruh.html

³¹³ Ганцфрід Шломо. Кіцур Шулхан Арух Глава 65. Честность в торговых операциях. http://royallib.ru/book/gantsfrid_shlomo/kitsur_shulhan_aruh.html

Обов'язком продавця є правильний розрахунок з покупцем і повернення йому решти. Якщо покупець, недоотримавши здачу, покинув магазин, його слід повідомити про неправильний розрахунок у будь-який спосіб — навіть шляхом оголошення у газеті. Доплатити гроші слід навіть тоді, коли покупець повернувся через кілька років.

Якщо покупець забув пакунок з оплаченим товаром у магазині і повернувся за ним, то слід порадитися з рабином стосовно перевірки приналежності пакунка.

Хазяїн магазину може продати товар, що залишив покупець (а якщо товар швидкопсувний — то навіть зобов'язаний), але за умови готовності повернути йому гроші. При цьому продавець має запам'ятати важливі ознаки проданого товару: дату виявлення забутого товару; вміст пакунку і вагу товару; суму, отриману від продажу цього товару; точне зазначення місця, де він був знайдений. Отримані від повторного продажу гроші хазяїн магазину може використовувати певний час як свої власні.

При поверненні грошей слід з'ясувати у рабинів, чи треба виплатити грошову компенсацію — адже ціна на товар могла змінитися. Вищеназвані правила стосуються товарів, які не є дефіцитними, тобто знаходяться у продажу даної пори року і в даній місцевості.

Найтяжчим злочином при купівлі-продажу товару є обвішування або обмірювання, оскільки, скоївши його, дуже важко виправити скоєне. Продавець повинен відміряти щедро, не боячись передати зайве. Голови кожної єврейської общини повинні слідкувати за точністю міри і ваги і карати тих, хто завинив. Тора забороняє навіть тримати вдома неправильні міри і ваги, навіть не використовуючи їх.

У кодексі «Кіцур Шулхан Арух» регулюються питання конкуренції та використання реклами. Головною вимогою тут є дотримання умови не переманювати клієнтів конкурента.

У конкурентній боротьбі дозволяється користуватися будь-якими чесними методами: зниження ціни; гарантії, знижки, подарунки покупцям; безоплатна доставка товару; рекламування товару. Зокрема, хазяїн магазину може пригощати дітей, щоб захопити їх купувати саме у нього. Також він може продавати товар дешевше, щоб привабити покупців. Власникам інших магазинів заборонено протестувати проти цього. Водночас у таких випадках слід бути обережними, щоб не зашкодити іншим євреям.

Реклама також повинна бути чесною, тобто не перебільшувати якості та властивостей товару, не ганьбити товар конкурентів (навіть якщо їх товар має вади). Водночас у рекламі дозволяється підкреслювати вищу якість або нижчу ціну свого товару³¹⁴.

З метою уникнення обману комерсант повинен чесно відповісти для себе на питання: чи хоче він приховати таємні дефекти товару від покупця; чи вірну ціну визначено на товар; чи відповідає якість товару його опису? Щоб уникнути обману в торгівлі, продавець не повинен змішувати товари різних сортів; видавати другосортні товари за першосортні (незалежно від ціни слід оголосити, що товар другого сорту); механічні вироби, які були повернені іншим покупцем через їх дефектність, не можна продавати іншій людині, не повідомивши про несправність; при продажу дешевих товарів, що були у вжитку, слід повідомляти про їх недоліки; не можна робити неправдиві заяви щодо вигідності торгової угоди; не слід дозволяти покупцю переплачувати за товар (але також не можна недоплачувати продавцю, якщо він не знає справжньої ціни на товар).

Якщо у купленому товарі був виявлений дефект, то покупець може відмінити покупку, вимагаючи повернення грошей або заміни товару, але за умови, що він не користувався товаром після виявлення вади. Покупець зобов'язаний при цьому довести, що дефект був наявним на момент придбання виробу. Якщо покупець користувався товаром до того часу, як виявив дефект, то, повертаючи товар, він має заплатити встановлену орендну плату за користування, інакше виникає питання відсотку.

Заборонено продавати їстівні продукти, заборонені Торою, а також купувати їх — навіть для робітника-неєврея. Виняток становить тільки нутряне сало, яке євреям не можна їсти, але можна продавати, оскільки воно використовується для різних потреб.

Можна продати заборонений продукт тоді, коли він опинився у руках випадково, і продаж слід здійснити негайно.

Якщо людина, купивши продукти харчування, з'їла їх і лише потім виявила, що вони були тrefними, вона повинна порадитися з рабином, чи можна пред'явити грошову претензію продавцю. Якщо ж некашерність була виявлена до споживання їжі, то продаж вважається недійсною і продавець має повернути гроші.

³¹⁴ Ганцфريد Шломо. Кицур Шулхан Арух Глава 65. Честность в торговых операциях. http://royallib.ru/book/gantsfrid_shlomo/kitsur_shulhan_aruh.html

Якщо замовлений товар надійшов не у повному обсязі, то покупець не має права повернути його і розірвати угоду; він лише може вимагати від продавця допостачання товару. Якщо ж не дотримана дата поставки або отриманий товар іншого сорту, то через рабина слід розглянути можливість відмови покупця від угоди³¹⁵.

У випадку постачання більшої кількості товару, ніж була замовлена, необхідно повідомити про це постачальника.

При веденні переговорів з підрядниками і торговими агентами дозволяється виявляти інтерес до товарів або нерухомості за умови, що переговори з іншими покупцями ще не завершені. Продавець не повинен шукати вигоду на шкоду першому покупцю, інакше він потрапляє під визначення «неморальна людина» (на івриті «раша»).

Законним завершенням угоди визнається також будь-яка дія, прийнята у ділових колах конкретної країни — мін'аг сохрім («звичай торговців»), — або обов'язкова дія за законами даної країни³¹⁶.

У торгових відносинах чесним слід бути як з євреєм, так і з неєвреєм, оскільки це буде сприяти почуттю поваги народів світу до іудаїзму.

За кодексом Шулхан-Арух, укладеним рабином Йосипом Каро в 1550–1559 рр., дія, після якої продаж вважається такою, що відбулася відповідно до закону Тори, називається «кін'ян» (з івриту «акт придбання»). Кін'ян є заключним етапом угоди. Законами Тори визнається такий вид кін'яна, як «судар». Це різновид бартерної угоди, за яким покупець простягає власнику товару шматок тканини, після чого власник товару піднімає тканину як мінімум на 30 см. над рівнем підлоги або іншої поверхні, маючи намір її придбати. Тим самим в обмін на тканину продавець продає або віддає покупцю обумовлений угодою товар (таким же чином передається право на користування подарунком). Після завершення кін'яна тканини повертається покупцю. Отже, ця дія є бездогвірною знаковою формою угоди, коли акт купівлі-продажу фіксується знаком.

³¹⁵ Рав Шауль Вагшал. — Тора и бизнес. Бракованные товары и недопоставка // <http://www.toldot.ru/tags/?tag=382>

³¹⁶ Ганцфрид Шломо. Кицур Шулхан Арух Глава 65. Честность в торговых операциях. http://royallib.ru/book/gantsfrid_shlomo/kitsur_shulhan_aruh.html

Усна угода, не підкріплена кін'яном, за законом Тори, не вважається обов'язковою для виконання. Але недотримання її розглядається як порушення довіри, і угоду слід виконати навіть у випадку фінансових втрат.

Кредитування

Тора є особливо суворою до тих, хто позичає гроші, сподіваючись на відсотки. Той, хто дає позику під відсотки, порушує шість заборон, той, хто позичає — три, секретар, свідки й поручитель порушують по одній забороні. Навіть той, хто підказав, де можна позичити кошти, порушує одну заборону³¹⁷.

Допомога за законами Тори надається у випадках, коли людина знаходиться у складному фінансовому становищі. Причому, якщо вона не має змоги повернути позику, немає заповіді, яка б зобов'язувала давати їй у борг, оскільки немає гарантії повернення грошей. У такому випадку людині відповідно до заповіді благодійництва надається безповоротна допомога — цдака.

Обов'язок давати у борг діє лише тоді, коли позикодавець знає, що позика буде повернена, причому не має значення, наскільки багатим чи бідним є позичальник. Розмір позики і строк, на який вона видається, залежать від фінансових можливостей кредитора. Якщо у позиодавця немає впевненості у поверненні кредиту, він може попросити позичити під гарантію у вигляді цінної застави, заставної або залучення осіб, що гарантують виплату.

Позичити повинна тільки та особа, яка має вільні гроші, при цьому вона не зобов'язана знімати кошти з депозитного вкладу, вилучати їх з бізнесу. Але той, хто так вчинив, зробив добру справу, незалежно від власних втрат.

Існує певний порядок переваги у наданні позики. У першу чергу вона надається для врятування бізнесу, або людині, що організовує власну справу. У другу — для забезпечення елементарних потреб бідняка, у третю — для організації весілля нужденної нареченої, і, зрештою, позика надається людині, яка потребує зміцнення своєї справи³¹⁸.

³¹⁷ Ганцфрід Шломо. Кицур Шулхан Арух Глава 68. Запрет одалживать под проценты. http://royallib.ru/book/gantsfrid_shlomo/kitsur_shulhan_aruh.html

³¹⁸ Рав Шауль Вагшал. — Тора и бизнес. — <http://www.toldot.ru/tags/?tag=382>

Поняття забороненого відсотка («рібіт») стосується не тільки грошових позик, але й усього, що дається, робиться або говориться на знак вдячності за позику. Зокрема, не дозволяється: дарувати подарунок (навіть квіти) у подяку; пропонувати позикодавцю свою машину у вільне користування; ставитися до нього з більшою турботою, ніж завжди; вітати його з більшою пошаною, ніж раніше; розсипати надмірну похвалу на адресу позикодавця; навідуватися до нього (якщо раніше цього не робив); продавати йому товари за зниженою ціною.

Проте боржник може надавати кредитору послуги — якщо він не робить цього виключно на знак подяки за отриману позику³¹⁹.

Заборона на отримання відсотку, крім звичайних позик, розповсюджується також на комерційні борги, до яких належать: оплата за вже зроблену покупку або виконану роботу та надання товарів і послуг, за які сплачено аванс.

Заборона відсоткової позики діє лише тоді, коли позикодавець і позичальник — євреї. Якщо будь-яка зі сторін не є євреєм, відсоткова позика дозволена, оскільки закон про безвідсоткову позику базується на взаємному зобов'язанні давати у борг без відсотка.

Оминати заборону стягування відсотків різними шляхами не дозволяється. Так, не можна давати подарунок особі за умови, що вона у відповідь дасть позику. Утім, якщо подарунок справжній, а не умовний, то у відповідь можна дати цінніший подарунок. Подарунок також дозволяється давати, якщо є підстави очікувати більш цінного подарунку.

Релігійна вимога надання безпроцентної позики в іудаїзмі продовжує зберігатися. Однак зростання потреби в кредитах, переважання попиту на безпроцентні кредити над їх пропозицією ускладнили підприємницьку діяльність віруючих євреїв, внаслідок чого іудейські богослови розробили особливий порядок — етер-іска (з арамейської «ділове попускання», «дозвіл на ведення справ») — за якого дозволяється отримання прибутку з позичених грошей. Він був запроваджений ще до Другої Світової війни і почав широко використовуватися при веденні справ між євреями-підприємцями.

³¹⁹ Ганцфрід Шломо. Кицур Шулхан Арух Глава 68. Запрет одалживать под проценты. http://royallib.ru/book/gantsfrid_shlomo/kitsur_shulhan_aruh.html

В основі етер-іска лежить ділове партнерство між так званими фінансовим (пасивним) і працюючим партнерами. Фінансовий партнер надає кошти, а працюючий партнер використовує їх для отримання прибутку, частину якого він потім віддає фінансовому партнеру.

При цьому основою для дозволу взяти прибуток є умова, відповідно до якої половина коштів дається не як позика, а як інвестиція у бізнес працюючого партнера, що дозволяє отримати прибуток, а друга половина є безпроцентною позикою.

Етер-іска передбачає надання гарантій доходу для фінансового партнера за виключенням випадків, коли працюючий партнер дає урочисту клятву, що ніяких прибутків він не мав. Працюючий партнер, крім частини прибутку, також має отримати невелику плату за роботу, виконану за пасивного партнера, оскільки останній обмежував участь у спільному бізнесі лише наданням капіталу.

У випадку втрати коштів працюючий партнер має повернути фінансовому партнеру гроші. Він бере на себе відповідальність за втрати через крадіжку або інші аналогічні причини. Але якщо втрата грошей відбулася не за його виною і її не можна було попередити, працюючий партнер має довести це за допомогою двох кашерних свідків (наприклад, місцевого рабина, судді рабинського суду тощо). Якщо працюючий партнер хоче обійтися без свідків і без клятви, він має відшкодувати втрачені кошти.

Етер-іска зустрічається у різних формах, з різними варіаціями, і може укладатися в письмовій або усній формі. На практиці, якщо договір укладали між собою приватні особи без банківського посередництва, то текст етер-іска слід повісити на стінку кімнати, де укладається угода, або тримати у скрині. Копія тексту етер-іска виставляється у всіх відділеннях ізраїльських банків.

На основі етер-іска працюють банки Ізраїлю та окремі єврейські банки в інших країнах. Всі банківські позики видаються ними за умови, що одержувач грошей виплатить за їх використання частину отриманого прибутку, а клієнти, що зберігають гроші на депозитних рахунках, надають адміністрації банку право вкладати гроші, отримуючи свій процент прибутку.

Оскільки значна частина євреїв проживає за межами Ізраїлю і не може скористатися порядком етер-іска, проблема позики вирішується наступним чином. Якщо партнери спільно беруть по-

зику у неєврейському банку, то процент сплачується із загального партнерського фонду, який вони створили. У випадку, коли один з партнерів хоче взяти позику на своє ім'я, але для спільної діяльності, то слід знову-таки розрізнити пасивного (фінансового) і працюючого партнера.

Якщо позику бере пасивний партнер, то, вкладаючи кошти у спільну справу, він фактично перепозичає частину їх своєму партнеру. Процент у випадку такої позики також виплачується зі спільного фонду, але при цьому працюючий партнер нібито сплачує частину процента від імені пасивного партнера.

Якщо позику бере працюючий партнер, і при цьому другий партнер не буде нести особисту відповідальність перед ним і перед банком, то процент також виплачується зі спільного фонду, але його можна розглядати як частину комерційних витрат і слід виплатити до розподілу прибутку.

Позикодавцям дозволяється стягувати з позичальника певні витрати на надання позики — на оформлення юридичних документів, на оформлення застави і страхування застави, на листи з нагадуванням про повернення позики і оплату послуг адвоката у випадку суду.

Штрафні санкції за затримку виплати позики заборонені, оскільки вважаються стягненням відсотку.

Окремо регулюються випадки інвестування грошей євреєм у бізнес або розміщення їх у банку, які належать неєврею, а також випадки інвестування чужих коштів (на ім'я власника або на своє ім'я) і порядок розподілу отриманого від цього прибутку.

Відповідно до Тори роз'яснюються також випадки, коли позикодавцю-єврею прийшлося взяти відсоткову позику у неєврея (або в неєврейському банку), щоб позичити гроші третій особі (єврею). Загальним правилом тут є заборона вимагати від третьої особи компенсації витрат по оплаті відсотка (і навіть добровільної їх компенсації).

Регулюються випадки виникнення проблеми відсотка, коли один єврей бере на себе борги іншого єврея або виплату його іпотечної позики.

У зв'язку із заборонаю кредитування під відсотки в іудаїзмі існують певні обмеження для діяльності кас взаємодопомоги. Організатори каси можуть тільки брати помірну плату для покриття

організаційних витрат. Вона має бути фіксованою і не встановлюється у вигляді відсотків від виданої суми.

При створенні каси взаємодопомоги дозволяється обмежувати коло отримувачів позики, але не дозволяється вимагати від особи, що бажає отримати позику, сплати перед цим членських внесків.

При наданні позики не дозволяється висувати умови, на які позичальник погоджується тільки заради її отримання або якщо ця умова принесе позикодавцю принаймні непрямую вигоду.

Питання відсотку виникає при позичанні не тільки грошей, але й продуктів. Загалом при позичанні речей користуються тими ж правилами, що й при позичанні грошей, не допускаючи отримання відсотку (вигоди).

Якщо слід повернути ту саму позичену річ, питання відсоту не виникає, і позичальник може виразити її хазяїну вдячність за надану можливість тимчасового користування.

При взятті у борг продуктів харчування та інших товарів, які споживаються цілком (наприклад, паливо), замість спожитих віддаються аналогічні продукти. У цьому випадку проблема відсотку виникає, якщо на позичені предмети на час їх повернення зросте ціна. Тому у звичайних умовах не слід позичати речі, хоча існує ряд дозволених способів позичання (якщо на річ існує фіксована ціна; якщо позичальник має речі того ж типу, що й речі, які він хоче позичити); якщо борг буде прикріплений до вартості товару, а не до його кількості).

Якщо ціна на річ знизилася порівняно з тією, яка була під час позики, то не можна повертати річ у більшій кількості, щоб компенсувати позикодавцю втрату у вартості. Не можна також віддячити йому в інший спосіб (наприклад, благословити його за надану послугу).

Ці правила не стосуються випадків позичання сусідами невеликої кількості різних продуктів. При поверненні позиченого можна дати сусіду приблизну кількість позиченого продукту, хай навіть дещо більшу.

Заборона отримання відсотків розповсюджується також на порядок продажу або покупки нерухомості. Власник нерухомості не може продавати її за умови, що за ним зберігається право викупити її за вищу ціну, оскільки може скластися враження, що

угода була укладена з метою позики грошей під відсотки. Продавати нерухомість дозволяється за умови її можливого викупу за ту ж ціну.

Видаючи безвідсоткову позику, кредитор може прийняти нерухомість під заклад, і поставити умову, що йому буде надана перевага при продажу цієї засталеї власності. Такий дозвіл дається, якщо майно буде продаватися не за зниженою, а за стандартною ринковою ціною, щоб угода не мала ознак отримання відсотку.

Окремо регулюється повернення позик в умовах інфляції. За Торою, вартість грошей залишається незмінною. Це положення лежить в основі закону про повернення позик, взятих, коли рівень інфляції був нижчим. У такому випадку вважається, що кредитор не отримує вигоду, отже, питання відсотка не виникає. Той же принцип діє у зворотньому випадку.

Оскільки вважається, що позику повернено, позичальник не повинен компенсувати (навіть добровільно) кредитору втрату купівельної спроможності повернених грошей. Виплачувати позику із прикріпленням до індексу цін також не дозволяється; єдиним дозволеним варіантом вважається етер-іска.

На товари, що купуються у кредит, також розповсюджуються закони відсотку, оскільки ціна на них вважається позикою. Продаж товарів у кредит за вищою ціною не дозволяється без оформлення етер-іска (якщо товар продає єврейська фірма). Також не дозволяється продаж товарів (у тому числі й нерухомості) у кредит із прикріпленням до індексу цін.

Якщо товар продається тільки в кредит, то його справжньою ціною стає заявлена ціна за умови відсутності ознак відсотка. До того ж, справжня кредитна ціна не повинна перевищувати більше, ніж на 20% вірогідну ціну при оплаті готівкою.

Якщо такий же товар пропонується за нижчою ціною при оплаті готівкою, справжньою ціною буде вважатися саме вона. Якщо покупець дізнався про нижчу ціну при оплаті готівкою, то він має сплатити таку ціну, а не купувати за вищою ціною в кредит (тому про ціну при оплаті готівкою не варто запитувати, якщо покупець прагне купити товар на виплат).

Якщо продавець пропонує знижку за дострокову оплату товару, то для інших покупців ціна без знижки містить елемент відсотку. Оскільки єдиною думкою з цього приводу в авторитетів Тори немає, то найкращим буде використати етер-іска.

У випадку продажу товарів у кредит за індексованими цінами слід домрвитися про їх доставку окремими партіями, причому покупатель повинен кожного разу отримувати ту кількість товару, за яку він вже заплатив.

За умовами угоди, при затримці оплати товару з покупця може бути стягнений одноразовий штраф. Повторні штрафи за кожний наступний провущений строк оплати не дозволяються, якщо під час продажу сторони не уклали етер-іска. Штрафні санкції накладаються, якщо продавець порушив строки постачання товару, за який було виплачено аванс. Санкції полягають у тому, що подавець має викупити свій товар у покупця за вищою ціною.

У рекомендаціях щодо випадків, коли покупець сплачує гроші до отримання товару, аванс вважається позикою, виданою продавцю. Тому будь-яка додаткова вигода, отримана покупцем за внесення авансу (безоплатний подарунок, послуга, протекція тощо), класифікується як виплата відсотка.

Питання авансування за можливості отримання додаткової вигоди покупцем виявляються досить складними. Так, при сплаті авансу за товари, які постачатимуться пізніше, виникає вірогідність того, що їх ціна до того часу зросте, отже, продаж товарів за старою ціною може розглядатися як отримання відсотку.

Для уникнення ризику відсотку рабинами дається розяснення для кожного випадку такого продажу — за фіксованої ринкової ціни на час видачі авансу, за умови зниження ціни на час оплати товару, за наявності спеціального замовлення на товар тощо.

Окремо розглядаються умови позики іноземної валюти. Оскільки ціна на неї постійно змінюється, для неї діють положення про позичку предметів.

Для отримання позики в іноземній валюті можна оформити етер-іска. Перед її видачею слід домовитися про прив'язку до вартості цієї валюти у місцевій грошовій одиниці на момент оформлення позики. Таким чином, якщо вартість іноземної валюти зросте, то позичальник має повернути тільки її вартість по курсу на момент видачі позики.

Регулювання вимагає здійснення обміну безоплатною роботою між особами. Якщо одна особа безоплатно працює на другу, а через деякий час друга особа безоплатно працює на першу, то такий обмін послугами вважається окремим видом позики. Однак, якщо

взаємна оплата працею відбулася негайно після першої праці, це вважається обміном, а не позикою. Проблема відсотку також не виникає, якщо партнери є друзями і завжди допомагають один одному.

Питання відсотку виникає, коли дві роботи носять різний характер — одна з них складніша або триваліша, оскільки додаткові зусилля або час вважатимуться виплатою відсотку³²⁰.

Суботні заборони

Проблема закону про суботній відпочинок в Ізраїлі виникла у середині 1950-х рр.. Дотримання його отримало правовий і конституційний статус³²¹.

Як зазначалося вище, вшанування суботнього дня займає особливе місце серед законів Тори. Відмова від виконання роботи у суботу має на меті досягнення повного спокою, визволивши сили для духовної праці. Людина повинна звільнитися від усього, що пов'язує його з повсякденними справами, особливо від питань бізнесу. Заборонено навіть обговорення ділових питань і робіт, які будуть виконані після закінчення суботи (думати про справи не заборонено, але рекомендовано утримуватися).

Закон дотримання суботнього відпочинку спрямовує віруючих на таке планування трудової діяльності тижня, щоб перед суботою справи підійшли до певного етапу завершення, щоб свідомість змогла звільнитися від ділових проблем.

Цих заборон було можливо дотримуватися у біблійні часи та період середньовіччя, але з розвитком економіки, науково-технічним прогресом не порушувати приписів Тори і Талмуду ставало все складніше.

Суботні обмеження створювали серйозні перешкоди у промисловості та сільському господарстві. Так, у кібуцах виникла проблема

³²⁰ Рав Шауль Вагшал. — Тора и бизнес. — <http://www.toldot.ru/tags/?tag=382>

³²¹ Так, для врегулювання питань, що виникали, за активного наполягання рабинату і його переговорів з Кнесетом і Кабінетом міністрів, розроблялося відповідне законодавство. У кожному місті Ізраїлю також визначалися правила суботнього відпочинку. Наприклад, у суботу автобуси ходили в Хайфі, але їх рух був заборонений у Тель-Авіві; проте у Тель-Авіві були відчинені кав'ярні, що заборонялося у Хайфі. У Єрусалимі діяли обидві заборони.

суботнього доїння корів³²². Недозволеними є всі дії, пов'язані із запаленням вогню, отже, користуванням електричним світлом, зокрема, їзда на транспортних засобах, користування ліфтами, телефонами, банкоматами. У категорію заборонених потрапляє також діяльність газових, електричних, водогінних компаній³²³.

Не дозволяється здавати в оренду житло, найматися самому або наймати рбітників. Заборонено читати ділову кореспонденцію, фінансові документи, ділові публікації у засобах масової інформації, рекламу й об'яви. Слід утримуватися від будь-якої роботи, якщо вона є частиною бізнесу (оглядати майно фірми або своє робоче місце з метою планування ремонту, переобладнання тощо, оглядати виставлене на продаж майно, товари на вітрині).

Будь-який предмет, який використовується для виконання роботи, забороненої в суботу, не дозволяється здавати неєврею у п'ятницю. В інші дні тижня ця заборона не діє, навіть якщо відомо, що неєврей буде користуватися цим предметом у суботу чи у свято.

Якщо єврей вступає у партнерські відносини з неєвреєм, то ще до укладання угоди він повинен попередити про звільнення від будь-якої роботи у суботи та іудейські свята. Питання про компенсацію пропусків у роботі партнери вирішують між собою, але у будь-якому разі прибуток має розподілятися за єврейським законом, тому слід порадитися з рабином про укладання угоди таким чином, щоб не втратити прибуток і правильно розділити його.

Користуватися грошом в суботу категорично заборонено. За виконану у суботу роботу єврей не повинен брати плату (навіть в інший день тижня). Втім, оплата дозволена, якщо розрахунок проводиться за весь тиждень або місяць із суботою включно. Але якщо розрахунок заробітної плати здійснюється кожного разу на основі фактично відпрацьованих годин або днів, то враховувати суботню роботу не можна.

Такі ж правила розповсюджуються на оплату послуг, наприклад, здачу житла в оренду. Дозволеним способом є розрахунок по

³²² За договором між заводом кибуца а-Зореа і компанією Тнува, що почала виробництво молока для ортодоксальних іудей, жителі кибуца — євреї припиняють доїти корів у суботні та святкові дні. Вони приводять корів на доїння й дезінфекують вим'я. Інші суботні роботи по доїнню корів виконують іноземні робітники й араби. За доїнням спостерігатимуть інспектори, призначені рабинатом.

³²³ Урядову кризу свого часу спричинило питання дозволу суботніх польотів державної авіакомпанії «Ель-Алу».

оплаті праці або наданих послуг, коли слово «субота» не вимовляється (наприклад, не казати «Орендна плата за п'ятницю й суботу», а «Орендна плата за два дні»).

Заборонено сплачувати за товари і послуги, а також приймати плату. Так, наприклад, якщо нееврей прийшов у суботу отримати від віруючого єврея плату, єврею заборонено те тільки заплатити йому власноруч, але й навіть показати, де лежать гроші. Якщо нееврей прийшов розплатитися за товар або послугу у суботу, то віруючий єврей не повинен навіть показати йому, що очікує отримання грошей. Але в такому випадку можна залишити гроші у домі єврея або покласти їх у поштову скриньку, і тоді можна уникнути гріха, оскільки нееврей проявив власну ініціативу.

Щоб формально не порушувати релігійних приписів, в іудаїзмі існують певні можливості все ж таки виконувати заборонені види робіт. Так, їх можуть виконувати по суботах та у релігійні свята неевреї, але за талмудичною заборонаю іудеї не можуть звертатися з проханням до неевреїв виконати недозволені види робіт (окрім випадків, пов'язаних з хворобою). Проте нееврей може виконати роботу за власною ініціативою, або задля власного заробітку. Така умова називається роботою заради власного інтересу.

Якщо єврей при цьому отримує пряму вигоду від роботи нееврея (запалення світла, яким буде користуватися єврей), таку роботу не можна допускати. Якщо робота дає непрямую вигоду, то для доручення її не єврею можна використати непрямий натяк, з якого стає зрозумілим, що єврей буде радий, якщо робота буде виконана. У цій ситуації вважається, що нееврей працює за власною ініціативою.

Не дозволяється давати робоче завдання нееврею до настання суботи або свята і вимагати при цьому, щоб він виконав їх у ці дні (мається на увазі, що не дозволено прямо просити, щоб роботу було виконано в суботу).

Слід звернути увагу, що всі названі вище умови, стосуються передачі роботи неевреям. Навіть якщо єврей не є віруючим, його все одно не можна будь-яким чином спонукати до роботи, щоб не позбавляти його можливості уникнути гріха.

В усіх випадках роботи в суботу або свято нееврею заборонено працювати у приміщенні, що належить єврею, незважаючи на те,

чи це є приватний будинок, чи установа, чи промислове підприємство. Заборона пояснюється тим, що робота в єврейському приміщенні може викликати підозру, що євреї спеціально найняли не євреїв для забороненої суботньої або святкової роботи³²⁴.

Іншим способом роботи у суботу є «приховане включення» («хавлаа») шабата у робочий тиждень. Відповідно до нього не іудеї наймаються на роботу «на весь тиждень (рік)» без згадування у контракті шабата, але роботу буде виконувати лише по суботах. Раніше такою роботою було гасіння свічок у синагозі після молитви ввечері у канун суботи. У сучасному світі таких робітників використовують, наприклад, для контролю по суботах водопостачання у місті³²⁵.

Щодо заборони перенесення речей з одного володіння до іншого (зазначимо, що ця заборона не настільки проста у дотриманні, оскільки не дозволяє вільно пересуватися матерям з дитячими колясками та людям на інвалідних візках), то рабини виділили ще один вид території — нейтральна («кармеліт»), тобто ані приватна, ані суспільна. Якщо ця територія була відокремлена від інших видимим кордоном («ерув»), то люди могли вносити туди речі та виносити їх звідти.

За дозволену роботу, яка здійснюється у суботу, іудеям заборонено брати плату. Зокрема, не повинна оплачуватися праця рабина, який проповідує у суботу, кантора, який співає, служкам тощо. Коли ці заняття офіційно не входили до категорії професій, вони дійсно не оплачувалися.

Пізніше до них також почали застосовувати принцип «прихованого включення», наймаючи їх помісячно або погодинно. При цьому Талмуд забороняє рабинам і талмудистам отримувати будь-яку плату за проповіді, викладання або вивчення Талмуду навіть у будні дні (крім роботи меламедів). Щоб дати цим категоріям працівників засоби для існування, їм пропонується «компенсація за неробство» («дмей батала»)³²⁶.

³²⁴ Рав Шауль Вагшал. — Тора и бизнес. — <http://www.toldot.ru/tags/?tag=382>

³²⁵ Шахак И. Еврейская история, еврейская религия: тяжесть трёх тысяч лет. Пер. Л. Волгиной. — www.Left.ru

³²⁶ Шахак И. Еврейская история, еврейская религия: тяжесть трёх тысяч лет. Пер. Л. Волгиной. — www.Left.ru

Харчові заборони

Заборони на ринку харчових продуктів розглядаються у релігійній, економічній та політичній площині. Остання відбиває розстановку політичних сил, що використовують релігійні догмати у своїх цілях. Під час правління перших чотирьох урядів Ізраїлю, починаючи з 1949 р., ці питання спровокували кілька урядових криз. Перша з них виникла 1949 р. через імпортування заборонених продуктів харчування.

Питання дотримання заборон щодо продуктів харчування були плідним ґрунтом для постійних політичних суперечок. Так, Кабінет міністрів Ізраїлю розглядав питання некошерної їжі на пароплавах державної пароплавної компанії. Готелі й ресторани для своєї діяльності повинні були отримати «сертифікати правильності» від рабинату.

Свинарство, відповідно до закону від 1962 р., було заборонено всюди, крім християнсько-арабської зони біля Назарету, а також дозволялося для наукових цілей³²⁷. У 1985 р. почалася кампанія за заборону продажу продуктів зі свинини.

Землекористування

Порядок землекористування відповідно до закону сьомого року, визначеного Торою, був закріплений у Талмуді та дотримувався на практиці близько тисячі років починаючи з V ст. до н.е.

З припиненням єврейського землеробства у Палестині закон сьомого року продовжував існувати теоретично до кінця XIX ст. Потреба у роз'ясненнях до нього виникла у зв'язку зі стихійною імміграцією євреїв до Палестини у 1880-х рр., викликаною, зокрема, погромами в Російській імперії.

У 1890-х рр. були засновані поселення Реговот, Гадера, на початку XX ст. — Кефар Тавор, Явне'ел, Менагем'я, Кіннерет. Значна частина їх була сільськогосподарськими, деякі з них субсидувалися відомим єврейським підприємцем Едмундом де Ротшильдом і ор-

³²⁷ Кабінет міністрів і рабинат розглядали можливість розведення східноіндонезійської свині-бабіруси, яка, як казали її вирощувачі, є ссавцем, має ратиці й жує жуйку.

ганізовувалися за типом американських самоврядних поселень. Відновлення зайняття землеробством вимагало практичних дій із відповідним ритуальним дотриманням релігійних приписів, оскільки використання праці найманих арабів не завжди схвалювалося переселенцями.

Потреба у коментарях, які б допомагали землевласникам не порушувати закон, посилилася із утворенням держави Ізраїль.

З цією метою у сучасному Ізраїлі незадовго до настання Суботнього року міністр внутрішніх справ видає Головному Рабину документ, що засвідчує його право володіння всіма ізраїльськими землями — як приватними, так і державними. Після отримання цього документу Головний Рабин продає землю (з 1967 р. також й окуповані території) неєврею за символічну суму грошей. Водночас підписується документ, що зобов'язує покупця-неєврея продати (тобто повернути) землю по закінченню Суботнього року.

Слід зазначити, що у вирішенні питання дотримання суботнього року однастайності серед рабинів ніколи не було. Так, Рав Кук (Аврахам Іцхак ха-Кохен, 1865–1935 рр.), який 1904 р. прибув до Ізраїлю і став рабином Яффи, постановив, що обробляти землю країни Ізраїлю у сьомий (суботній) рік дозволяється і запропонував свою систему продажу землі.

Рав Карліц (Хазон Іш) виступив проти такої постанови, заборонивши продавати і обробляти землю у сьомий рік. До сьогодні іудеї дотримуються або однієї, або іншої вказівки.

Оскільки не всі рабини визнають можливість такої угоди, тому що релігійний закон забороняє продавати палестинську землю іно-вірцям, то деякі іудеї в Ізраїлі відкривають у Суботній рік спеціальні магазини, де продають фрукти й овочі, вирощені арабами на арабській землі.

З розвитком землеробства та прагненням добитися вищих вро-жаїв з'явилася потреба у змішуванні насіння для посівів. З метою формального дотримання заборони не змішувати насіння допуска-лися наступні способи. Перший зводився до того, що один праців-ник засівав поле вздовж одним видом насіння, а другий — поперек іншим видом. Другий спосіб полягав у тому, що один працівник насипав купу насіння одного виду і накривав її мішком або до-шкою. Поверх цього покриття насипалося насіння іншого виду.

Ще одна людина заявляла при свідках, що їй потрібен цей мішок (або дошка), забирав його, і насіння змішувалися. Третя особа брала змішане насіння і засівала поле³²⁸.

Усі зазначені вище сільськогосподарські закони, закріплені Торою, діють тільки в Ізраїлі.

Релігійно-економічні настанови в ісламі

Джерелами норм господарського життя в ісламі є Коран, Сунна — збірка оповідань про дії та висловлювання Пророка Мухаммеда в конкретних ситуаціях, іджма — узгоджене рішення авторитетних осіб з обговорюваного питання, кіяс — судження і висновки на основі виявлених в Корані аналогічних ситуацій. До того ж, похідним від шаріату джерелом є фірмани — укази і розпорядження халіфів, а також кануни — закони.

Традиційно питання дозволеного і забороненого у житті й діяльності мусульман розглядаються у фікху (працях з ісламської юриспруденції), тафсирах (коментарях до Корану) і збірках хадисів (переказах про слова і дії Пророка Мухаммеда). Рішення по конкретних питаннях стосовно різних сторін життя, у тому числі й господарських, вироблені на основі фікху, містять фетви.

Розвиток ісламської науки у галузі законодавства (фікху) тривав довгий час — до XIX ст., коли відбувся занепад ісламського світу через колонізацію його територій.

З середини XX ст., із піднесенням національно-визвольного руху і руйнуванням колоніальної системи, активізувався розвиток ісламської науки, яка мала відповідати вимогам новітнього часу. Необхідно було привести діючий порядок господарювання у відповідність до норм ісламу, а також роз'яснити ці приписи так, щоб це відповідало інтересам мусульман, які проживають за межами ісламських держав.

Ісламські вчені повинні відповідати на величезний масив питань, які так чи інакше торкаються ведення господарської діяльності підприємцями та домогосподарствами. Ці роз'яснення стосуються виробництва, споживання, використання природних

³²⁸ Шахак И. Еврейская история, еврейская религия: тяжесть трёх тысяч лет. Пер. Л. Волгиной. — www.Left.ru

ресурсів, робочої сили, капіталу тощо³²⁹. При цьому проблеми, що виникають у мусульман в економічно розвинутих країнах, відрізняються від проблем мусульман-мешканців країн «третього світу».

Шейх Ю. Кардаві виділяв серед сучасних дослідників ісламу дві групи. Представники першої підлаштовують норми ісламу під західні цінності й традиції. Представники другої групи вважають за необхідне буквально слідувати тексту Корана і Сунни. Юсуф Кардаві вважає помилковими обидві точки зору, оскільки, по-перше, Іслам посланий Аллахом не для того, щоб прилаштовуватися, і не може Господь людей підкорятися людям, а по-друге, неправильним також бездумне слідування Корану³³⁰.

Ісламська економіка

Під ісламською економікою розуміється такий народногосподарський комплекс, який визначається морально-ціннісними і правовими нормами ісламу. Ісламізація економіки повною мірою здійснюється в Ірані, Судані, Пакистані. В інших мусульманських країнах економічні системи не повністю відповідають шаріату.

За визначенням, ісламська економіка є стандартною господарською системою, яка відрізняється тільки тим, що відповідне віровчення зобов'язує її дотримуватися морального кодексу як необхідного фактору системного балансу³³¹.

³²⁹ Так, у Російській Федерації 2009 р. Президент Д. Медведєв з метою енергозбереження закликав відмовитися від застарілих електромереж та освітлювальних приладів, використовуючи енергозберігаючі лампи. Голова Ради імамів Махачкалі, імам Магомет-Расул Саадуєв виступив на підтримку політики економії ресурсів, оскільки це відповідає вимогам Шаріату. Як зауважив М. Саадуєв, навіть у такому важливому обряді, як омовіння, іслам закликає до економії води, оскільки зайві витрати води є марнотратством. Тому мусульмани повинні дослухатися до закликів президента і замінити лампи накалювання на енергозберігаючі лампи (М.Саадуєв; Заменить «лампочки Ильича» на энергосберегающие — это по Шарияту // <http://www.islam.ru/rus/2009-07-03>)

³³⁰ Шейх Юсуф Кардаві. Дозволенное и запретное в Исламе. / Переводчик М.Саляхетдинов. Третье издание. — М.: «Умма», 2007. — С. 12–13.

³³¹ Рапиев Асадула. Исламская политэкономия // zamanaonline.com/islam/09/politeconom.htm

Найявна теорія ісламської економіки переважно описує, якою має бути господарське життя суспільства, але не може запропонувати всеохоплюючий аналіз процесів, що відбуваються у цій сфері.

Використовується також термін «ісламська модель економіки». Ця модель виникла за часів середньовіччя, а остаточно її формування у сучасному вигляді почалося у II пол. XX ст. Ідеологи ісламської моделі економіки зводили її до трьох основних положень: заборона лихварства, дотримання порядку спадкування, визначеного ісламом; виплата закятю³³².

Найважливіші риси ісламської економічної системи із поясненнями за Кораном, Сунною, збіркою законів мусульманського права (фікх) визначені ісламським мислителем XX ст. шейхом аль-Хасаном аль Банною:

- праведні засоби — основа економічного життя. В ісламі уславляються праведні засоби і приписують необхідність правильного, економічного розпорядження ними, використання на благо людям і задля отримання прихильності Аллаха;
- праця та заробіток є обов'язком кожної дієздатної людини;
- необхідно шукати джерела природних багатств і отримувати користь від усіх наявних ресурсів;
- заборона використання гріховних джерел заробітку;
- зближення життєвого рівня і добробуту різних класів;
- надання соціальних гарантій кожному громадянину;
- стимулювання витрат на доброчинність, обов'язкова допомога громадян один одному, співробітництво в праведних справах;
- законодавче закріплення недоторканності майна і повага до приватної власності, якщо це не суперечить суспільним інтересам;
- організація фінансових операцій відповідно до законів шариату, а також акуратність у всіх питаннях, пов'язаних із грошима;
- встановлення відповідальності держави за захист цього ладу.

Керівництво держави має зберігати і правильно використовувати суспільні кошти лише на зазначені Ісламом цілі³³³.

³³² Беккин Ренат. Исламская экономика — немусульманам // 18.04.2007 г. zamanaonline.com/islam/09/econom.htm

³³³ Хасан аль-Банна. Исламская экономическая система // zamanaonline.com/islam/09/islam_ec.htm

Сучасні дослідники визначають такі характерні риси ісламської економічної моделі:

- гроші не позичаються під відсоток;
- стабільність. Ісламська фінансова система має справу не з абстрактними фінансовими потоками, а з інвестиціями в реальне виробництво. Це зберігає її від фінансових криз і дефолтів;
- рівномірне кредитування всіх галузей економіки з акцентуванням на ті галузі, які виробляють товари першої необхідності й базисні послуги;
- надання переваг довгостроковому фінансуванню при прийнятті інвестиційних рішень, особливо за участі у статутному капіталі інших підприємств;
- сприяння малому бізнесу як важливому елементу економіки ісламських країн, який дозволяє гармонійно розвиватися всій економіці;
- соціальна відповідальність і благодійність як обов'язкові умови діяльності ісламських фінансових інститутів;
- життєздатність. Ісламське фінансування має внутрішню здатність до відтворення завдяки виваженій інвестиційній політиці, активному фінансуванню виробництва, привабливості банківських послуг³³⁴.

Особливе місце в ісламській економіці, в ісламському праві займає питання організації фінансових операцій. Всі вони мають здійснюватися як в інтересах окремої особи, так і в інтересах всього мусульманського суспільства. Ісламським правом заборонено використовувати у певних випадках золото і срібло в обігу, оскільки вони вважаються валютним фондом. Хасан аль-Банна однією з причин заборони використання золота для виготовлення посуду та різноманітних аксесуарів, а також заборони для чоловіків мати золоті прикраси вважає необхідність створення державою великого резерву дорогоцінних металів³³⁵. Ю. Кардаві також звертав увагу на економічний аспект цієї заборони: оскільки золото є засобом

³³⁴ Рапиев Асадула. Исламская политэкономика // 30.11.2008 г. zamanaonline.com/islam/09/politeconom.htm

³³⁵ Хасан аль-Банна. Исламская экономическая система // zamanaonline.com/islam/09/islam_ec.htm

грошового обігу, то не слід використовувати його в якості предметів домашнього вжитку або чоловічих прикрас³³⁶.

Особливістю ісламської економіки є виведення банківських відсотків з економічного обігу. В економіці ісламських країн свідомо відмовляються від позикового проценту не забезпеченого товарною масою. Прибутки банків формуються в результаті створення реальних товарів, тобто капітал працює виключно з виробничою метою.

Праця в ісламі

Працювати задля заробітку є для мусульман обов'язком, оскільки це дозволяє їм виконати інші обов'язки, у тому числі й релігійні. Необхідність працювати в ісламі пояснюється наступними причинами: заробіток дає можливість сплачувати податки і допомагати нужденним.

На підтвердження цього можна навести слова Р. Фрейджера, дослідника суфізму і шейха в одному з суфійських орденів. Він розповідає, що його вчитель Сафер Ефенді, коли був молодим дорв'язом, якось сказав, що не переймається виплатою зак'яту, оскільки не має майна і заощаджень. Тоді його вчитель сказав, що йому має бути соромно — адже він молодий і може заробляти гроші, а навколо так багато людей, які не можуть працювати. У цей момент Сафер Ефенді дав обітницю, що кожен наступний рік буде виплачувати більшу суму для нужденних, ніж у попередній. Він сумлінно працював і дотримав свого слова, ставши власником п'яти підприємств³³⁷.

Мусульманам забороняється відмовлятися від роботи навіть під приводом вклоніння Аллаху. Працездатна людина не повинна жebraкувати й утримувати свою сім'ю на милостиню. Пророк Мухаммед казав: «Кожен, хто жebraкує в людей для особистого збагачення, буде в День Воскресіння з подряпаним обличчям їсти розпечене вугілля у пеклі»³³⁸.

³³⁶ Шейх Юсуф Кардаві. Дозволенне и запретное в Исламе. / Переводчик М.Саляхетдинов. Третье издание. — М.: «Умма», 2007. — С. 87–88.

³³⁷ Фрейджер Р. Мудрость ислама: Знакомство с жизненным опытом исламской веры и практики. / Пер. с англ. / — М.: «Омега», 2005. — С. 16.

³³⁸ Шейх Юсуф Кардаві. Дозволенне и запретное в Исламе. / Переводчик М.Саляхетдинов. Третье издание. — М.: «Умма», 2007. — С. 124.

В ісламі заборонено мати прибуток з того, що засуджується релігійно-моральними настановами: вбивства, афер, крадіжок, шахрайства, виробництва і розповсюдження наркотиків, алкогольних напоїв, розповсюдження порнографії, проституції тощо. Отже, забороняється заробляти на всіх речах, які зашкоджують здоров'ю, добробуту і спокою суспільства. Якщо гроші були зароблені таким чином, то їх слід роздати бідним, попередньо покаювшись і розкаювшись у зробленому.

У дні Рамадану не допускається зайняття важкими роботами, якщо вони заважатимуть дотриманню посту. Робота у ці дні має тривати лише до полудня, а інші години слід відпочивати. Якщо є можливість, то мусульманин може найняти для виконання необхідних робіт у Рамазан немусульман.

Щодо стосунків роботодавця по відношенню до робітників, у хадисі аль-Бухарі, зокрема, говориться: «Хазяїн не повинен вимагати від робітника виконання того, що не можливо виконати. Якщо вимоги хазяїна все ж таки треба виконати, то він повинен першим простягнути руку допомоги своєму робітнику»³³⁹.

В ісламському суспільстві повинні бути різні професії та спеціальності, щоб община могла забезпечити собі гідне існування.

Мусульманин має насолоджуватися своєю роботою — адже кожний Пророк мав певний рід занять. Так, Аллах навчив Дауда робити кольчуги, Зулькарнайн побудував греблю із заліза і міді, Нух змайстрував корабель, Муса вісім років був найманим робітником. Сам Мухаммед за винагороду випасав овець, що належали жителям Мекки. Як він сам казав, «жодна їжа не може бути кращою, ніж та, яку виробив власноруч»³⁴⁰.

Мусульманин повинен працювати відповідно до своєї кваліфікації, щоб виконувати роботу гідно.

Особливо це стосується галузі державного управління й правосуддя, що підтверджують хадиси. Так, Пророк Мухаммед казав: «Горе правителям, керівникам і довіреним особам. У День Воскресіння деякі з них швидше побажають бути підвішеними між небесами і землею, аніж нести на собі ношу, взяту за життя»³⁴¹.

³³⁹ Максуд Р. Ислам /Пер. с англ. — М.: ФАИР-ПРЕСС, 2001. — С. 204.

³⁴⁰ Шейх Юсуф Кардави. Дозволенное и запретное в Исламе. / Переводчик М.Саляхетдинов. Третье издание. — М.: «Умма», 2007. — С. 129–131.

³⁴¹ Шейх Юсуф Кардави. Дозволенное и запретное в Исламе. / Переводчик М.Саляхетдинов. Третье издание. — М.: «Умма», 2007. — С. 139.

Основним принципом ісламу є заборона будь-якої діяльності, що сприяє виникненню й розповсюдженню «харама» (забороненого). Так, не дозволені: проституція; непристойні танці й акторські сцени; професія скульптора; всі заняття, що пов'язані з причетністю до виробництва і розповсюдження алкоголю і наркотиків.

Однак заборонена діяльність дозволяється, якщо інші джерела для існування відсутні, і за умови одночасного пошуку мусульманином дозволеної роботи.

Сільське господарство. Використання землі

У Корані викладені принципи, що лежать в основі сільськогосподарської діяльності.

Аллах дарував людям землю та зробив її придатною для вирощування рослин і тварин. Він винагородив людину, що засіває землю або саджає саджанці. Пророк Мухаммед казав: «Мусульманину, що посадив або виростив урожай, буде зараховано (Аллахом), незалежно від того, птахи чи людина їли його»³⁴². Аллах продовжуватиме винагороджувати людину після її смерті за посів зернових і садження дерев.

Забороненими для вирощування є лише гашиш і, за деякими роз'ясненнями, тютюн. Щодо тваринництва, то не можна вирощувати свиней — навіть для продажу їх немусульманам.

Виходячи з вищеназваних приписів, частина ісламських вчених вважає землеробство найкращою професією.

Відповідно до реалій сучасної економіки, частина мусульманських дослідників вважає, що землеробство стає головним за нестачі продуктів харчування, коли ж необхідно урізноманітнити асортимент товарів — на перший план виходить торгівля, а коли необхідність виникає у промислових товарах — першочерговим стає їх виробництво³⁴³.

³⁴² Шейх Юсуф Кардави. Дозволеное и запретное в Исламе. / Переводчик М.Саляхетдинов. Третье издание. — М.: «Умма», 2007. — С. 126.

³⁴³ Шейх Юсуф Кардави. Дозволеное и запретное в Исламе. / Переводчик М.Саляхетдинов. Третье издание. — М.: «Умма», 2007. — С. 127.

Якщо мусульманин володіє сільськогосподарськими угіддями, він повинен їх використовувати, не допскаючи запустіння земель, оскільки Аллах заборонив марнотратство.

Використовувати землі можна наступним чином:

- самостійно їх обробляти;
- передавати землю в користування тому, хто може її обробити. За вченням ісламу, в цьому випадку власник землі не має права брати будь-що у того, хто працює на цій землі. Пророк Мухаммед казав: «Якщо хтось має землю, то хай обробляє її або надасть її своєму брату, інакше хай позбавиться цієї землі»³⁴⁴;
- надати землю іншій особі за умови, що власник отримає встановлену задалегідь частину у відстоках. Ця частина визначається відповідно до сукупного обсягу виробленої на ділянці продукції. При цьому заборонено обумовлювати отримання продукції з певної ділянки землі або ж з обумовленого обсягу чи ваги виробленої продукції;
- здавати землю в оренду за певну суму грошей. Однак з цього приводу існують розбіжності в думках вчених: частина їх (як середньовічних — Ібн Хазм, Ібн Таймія, так і сучасних — Абу Аля аль-Маудуді, Махмуд Абу ас-Сауд) вважає, що за умови неврожаю постраждає орендар і це буде приводом до несправедливості.

Торгівля

Коран і хадиси Пророка закликають займатися торгівлею і з цією метою мандрувати.

У Корані зазначено, що Аллах зміцнив позицію племені курейшитів, з якого походив Мухаммед, надавши їм можливість здійснювати дві торгові поїздки на рік: взимку — до Йемена, а влітку — до Шама (Сирія).

Торгівлею не заборонено займатися навіть під час хаджу. У Корані зазначається: «Ви не скоїте гріха, якщо (під час хаджу) будете шукати милості від вашого Господа» [Коран, 2:198] («Пошуком милості Аллаха» називаються торгівля і здійснення з цією метою поїздки).

³⁴⁴ Шейх Юсуф Кардаві. Дозволеное и запретное в Исламе. / Переводчик М.Саляхетдинов. Третье издание. — М.: «Умма», 2007. — С. 262.

Справжніми віруючими з погляду ісламу є не ті, хто сидять у мечетях і монастирях, а ділові люди (бізнесмени), яких світські справи не відвертають від релігійних приписів.

Мухаммед підкреслював необхідність чесної торгівлі: «Чесний торговець, що заслуговує на довіру, буде рахом з шахідами (тими, хто пав на шляху Аллаха) у День Воскресіння»³⁴⁵.

Заборонено торгівлю, пов'язану з несправедливістю, обманом, експлуатацією та всім тим, що засуджується ісламом.

Недозволеними є торгові угоди, пов'язані із товарами, споживання й використання яких ісламом заборонене. Так, дозволяється торгувати золотими виробами і шовком тільки якщо вони призначені для жінок.

Торгівля вважається важливим шляхом заробітку, оскільки виступає засобом звеличення суспільства і детально регламентується ісламськими релігійними правилами.

Торгівля і розмір заробітку поділяється на чотири види:

- продаж товару за його ціною, не отримуючи прибутку (фактично за собівартістю). Такі дії вважаються дозволеними, якщо торговець правдиво назве вартість товару;
- продаж товару за заниженою ціною. У даному випадку зазначається, що, якщо товар за заниженою ціною продає бідняк, то покупець повинен купити товар за його вартістю, що розглядається як допомога і милостиня нужденному;
- продаж товарів за ціною, ледь вищою від його вартості. Такий продаж може здійснюватися, якщо продавець дотримується справедливості у визначенні ціни, а покупець має можливість її заплатити;
- продаж товару без зазначення його ціни. Така торгівля можлива за наступних умов: продавець не обманює покупця і не отримує вигоду від незнання ним справжньої ціни товару; продавець не запевняє покупця у тому, що цього товару немає у інших торговців або він у них є за вищою ціною. Якщо продавець порушив ці правила, покупець може повернути свої гроші.

У релігійних приписах існує спеціальний термін «іхтікар», що позначає купівлю товару за низькою ціною і очікування сорока днів

³⁴⁵ Шейх Юсуф Кардави. Дозволеное и запретное в Исламе. / Переводчик М.Саляхетдинов. Третье издание. — М.: «Умма», 2007. — С. 135.

для підвищення його ціни, тобто мова йде про спекуляцію товаром. Щодо того, яких саме товарів це стосується, думки розділяються. Частина імамів вважає, що іхтікар — це тільки їстівні товари і напої, інші — що він включає також одяг, золото, срібло, залізо. Іхтікаром вважається також товар, привезений з-за кордону і куплений за межами міста за готівку, що дає можливість перепродати цей товар за вищу ціну.

Іхтікар засуджується мусульманським суспільством як шкідливий для добробуту мусульманської общини і такий, що суперечить милосердю і гуманності. Спеціальні уповноважені особи зобов'язані контролювати здійснення іхтікару і можуть самі встановлювати ціни на товар, якщо є така необхідність (наприклад, якщо мова йде про спекуляцію продуктами першої необхідності).

Іхтікаром не вважається небажання торговця продавати свій товар — це його право. Але якщо він, наприклад, не продає зерно, очікуючи неврожаю і подорожчання, то його дії вважаються гріховними.

Іслам визначає правила щодо переходу товару в спадщину. Так, ніхто не має права вилучати частину товару, власник якого помер, не передавши його у спадщину. Якщо власник товару невідомий, то товар необхідно роздати нужденним у якості подаяння.

Встановлення ціни

Іслам віддає перевагу вільному коливанню ринкових цін. Так, коли до Пророка Мухаммеда звернулися з проханням про заборону підвищення цін, він відповів: «Воістину, Аллах — той, хто фіксує ціни. Він Той, що бере, Той, що дає і Той, що забезпечує, і я сподіваюся, що, коли зустріню Аллаха, ніхто з вас не вчинить мені позов у тому, що я обмежив чиясь право (по крові та майну)»³⁴⁶.

Фіксація цін є недопустимою, якщо відсутня загроза нанесення шкоди або утиснень для членів суспільства. Контроль за цінами слід встановити, якщо власники товарів створюють штучний дефіцит, щоб потім отримати надприбутки.

³⁴⁶ Шейх Юсуф Кардави. Дозволенное и запретное в Исламе. / Переводчик М.Саляхетдинов. Третье издание. — М.: «Умма», 2007. — С. 240.

Оплата в кредит має здійснюватися за взаємною домовленістю. При цьому більшість ісламських вчених допускає підвищення продавцем ціни на товар, що продається на виплат.

Мусульманину дозволяється також здійснювати предоплату — такий вид угоди називається ас-салам.

Пророк Мухаммед зазначав: «Ті, хто сплачує за щось наперед, мають обумовлювати міру й вагу (товару) із зазначенням часу (постачання)». ³⁴⁷

Угода вважатиметься забороненою, якщо власника товару припустили до її укладання.

Мухаммед засуджував спекуляцію, оскільки неприпустимим є збагачення одних за рахунок інших і нанесення шкоди у такий спосіб суспільству в цілому. Тому він казав: «Якщо хтось ховає протягом сорока днів продукти харчування (щоб нажитися), того Аллах відкине», а також: «Горе спекулянту, який, почувши про здешевлення, журиться, а від подорожчання радіє» ³⁴⁸.

Пророк також заборонив наживатися шляхом купівлі городянами сільськогосподарської продукції у селян з метою її перепродажу за вищою ціною. Він казав: «Городянин не продає товар селянина. Залиште людей, хай Аллах зробить так, щоб вони забезпечували один одного» ³⁴⁹. Така настанова давалася з метою недопущення тиску на вільне ціноутворення і порушення принципів торгівлі. В інших випадках посередницькі послуги дозволялися. Щоб не допустити обману під час продажу, Мухаммед заборонив пропонувати товар до прибуття на ринок, не порівнюючи його ціну з ринковою.

Також Мухаммед казав про необхідність надання продавцями повної інформації про товар, у тому числі — про його недоліки. Помітивши якомсь, що торговець змішав неякісний продукт з якісним, Пророк сказав: «Продавай одне окремо від іншого. Хто нас обманює, той не з нас» ³⁵⁰.

³⁴⁷ Шейх Юсуф Кардави. Дозволеное и запретное в Исламе. / Переводчик М.Саляхетдинов. Третье издание. — М.: «Умма», 2007. — С. 253.

³⁴⁸ Шейх Юсуф Кардави. Дозволеное и запретное в Исламе. / Переводчик М.Саляхетдинов. Третье издание. — М.: «Умма», 2007. — С. 241.

³⁴⁹ Шейх Юсуф Кардави. Дозволеное и запретное в Исламе. / Переводчик М.Саляхетдинов. Третье издание. — М.: «Умма», 2007. — С. 243.

³⁵⁰ Шейх Юсуф Кардави. Дозволеное и запретное в Исламе. / Переводчик М.Саляхетдинов. Третье издание. — М.: «Умма», 2007. — С. 245–246.

Заборонено також обважувати покупця. Цьому в Корані приділяється особлива увага — правильність вимірювання і зваження стала однією з десяти заповідей сури «аль-Анам»: «Наповнюйте міру (повністю) і зважуйте (товар) по справедливості: Ми покладаємо на людину (обов'язки) тільки у міру її можливості» [6:152].

До цього питання у Корані зустрічаються неодноразові звернення: «Наповнюйте міру сповна, коли все відпускаєте мірою; зважуйте на правильних вагах. Це краще і благодатніше за своїми наслідками» [17:35]; «Наповнюйте міру сповна і не будьте серед тих, хто недоважує. Зважуйте на точних вагах, не применшуйте людям те, що їм належить, і не робіть на землі беззаконня і неправого діла» [26:181–183].

Співвідношення праці й капіталу

За ісламською економічною доктриною, праця і капітал як фактори виробництва мають поєднуватися, але при цьому слід не допускати експлуатацію у будь-якій формі.

Доктор богослов'я Ю. Карадаві зауважив: «Співробітництво між капіталом і працею являє собою співробітництво двох рівною мірою відповідальних партнерів: кожен отримує свою долю з прибутку, великою чи малою вона є. У випадку успіху прибуток розподіляється між ними відповідно до попередніх домовленостей. У випадку невдачі збитки покриваються за рахунок прибутку. Якщо ж збитки перевищують прибутки, то вони покриваються за рахунок статутного капіталу. Власник капіталу понесе збиток за рахунок частини свого капіталу, так же, як і його партнер понесе збитки за рахунок своєї праці й витрачених зусиль»³⁵¹.

Ставлення до лихварства

Іслам, забороняючи лихварство взагалі, тим самим відкидає подвійні стандарти і засвідчує високу моральність релігії, даної Аллахом.

³⁵¹ Расулов Я. Труд и капитал в Исламе: сотрудничество и справедливость // 2005–10–10 // <http://zamanaonline.com/islam/09/trud.htm>

Причетність до справи кредитування є гріховною для всіх її учасників — позичальника, кредитора, того, хто записує угоду, а також її свідків. В одному з хадисів Абу Дуда наводяться слова Пророка Мухаммеда: «Хай буде проклятий той, хто потурає лихварству, і той, хто сплачує лихву, і той, хто засвідчує це, і той, хто записує це». Пророк Мухаммед не схвалював і позичальників, оскільки, за його словами, борг — це занепокоєння вночі й приниження вдень³⁵².

Всі основні ісламські школи (мазхаби) підтримують ідею виключення з економічних відносин стягнення лихварського відсотка, яке вважається недозволеною дією. Як зазначено у Корані, «Аллах дозволив прибуток в торгівлі, а лихву заборонив, той, до кого прийде це повчання, і він буде стриманим, тому буде за це по-благливість ...» [2: 276,277]³⁵³.

Уникнути лихварства складно — адже Пророк Мухаммед казав, що воно має 73 форми. Наприклад, за його словами, «якщо людина вступилася за брата свого та прийняла подарунок, який той підніс їй на знак подяки, то вона ввійшла в одну з найбільших дверей лихварства»³⁵⁴.

Таке ставлення до кредитування пояснюється намаганням уникнути експлуатації в будь-якій її формі та отримання нетрудових доходів, які зрештою можуть привести до несправедливого розподілу багатства і класового протистояння. Отже, заперечення кредитування як гріховної дії в ісламі має на меті збереження єдності ісламського суспільства.

До того ж, позичені кошти можуть бути вкладені у недозволену ісламом діяльність (торгівлю спиртними напоями, азартні ігри тощо) і сприяти, таким чином, її розвитку і поширенню гріха.

Якщо надання грошей у кредит під відсотки заборонено беззаперечно, то отримання кредиту фізичною особою допускається, але у крайній ситуації, коли життю й здоров'ю людини загрожує небезпека. У такому випадку позичання є гріховним діянням тільки для кредитора. Дозвіл на отримання кредиту даний у фетві Ю. Кардаві:

³⁵² Шейх Юсуф Кардаві. Дозволеное и запретное в Исламе. / Переводчик М.Саляхетдинов. Третье издание. — М.: «Умма», 2007. — С. 251.

³⁵³ Коран / Пер. и комментарии И. Ю. Крачковского. — М.: МПО «Волокнор», 1990. — 727 с.

³⁵⁴ Беккин Р. Исламская ипотека: аренда мы процент // 2006-04-25 // <http://zamanaonline.com/islam/09/ipoteka.htm>

- крайньою ситуацією є відсутність харчування, одягу, коштів на лікування;
- позичати можна тільки необхідну суму;
- людина, що опинилася у скрутній ситуації, та її близькі, родичі, одновірці повинні докласти всіх зусиль, щоб уникнути позичання.

Отримуючи позику, людина повинна усвідомлювати небажаність цього діяння, відчувати до нього відразу³⁵⁵.

Імам Фахруддін ар-Разі Абдулла Ібн Мухаммад (1149–1209 рр.), автор тафсира «Мафатіх аль гайб», пояснював сенс заборони лихварства таким чином. По-перше, стягнення відсотків передбачає отримання чужої власності без надання компенсації. По-друге, у лихварів зникає необхідність заробляти своєю працею, займатися виробництвом чи торгівлею, що заважає зростанню добробуту суспільства. По-третє, лихварство руйнує почуття безкорисливості, благочестя і благодійництва. По-четверте, кредитор, як правило, є заможною людиною, а позичальник — злиденною. Аллах Милосердний не може допустити, щоб заможний обирав нужденного за допомогою відсотку³⁵⁶.

Кредитування

Функціонування фінансової сфери як в ісламських державах, так і в державах, де проживають великі групи мусульман, значно ускладнене можливою наявністю у багатьох видах діяльності таких заборонених ісламом дій, як «гарара» («невизначеність»), «мейсир» («азарт»), «ріба» («лихварство»).

Ознаки гарару, мейсиру та ріби мають, зокрема, кредитування, страхування, іпотека.

Існують наступні точки зору мусульманських правознавців на можливість вищезазваних видів діяльності. Перша — радикальна, відповідно до якої діяльність, що містить ознаки гарару, мейсиру та

³⁵⁵ Расулов Я. Труд и капитал в Исламе: сотрудничество и справедливость // 2005–10–10 // <http://zamanaonline.com/islam/09/trud.htm>

³⁵⁶ Цит. за: Шейх Юсуф Кардави. Дозволенное и запретное в Исламе. / Переводчик М.Саляхетдинов. Третье издание. — М.: «Умма», 2007. — С. 250.

ріби, є забороненою для мусульман. За другою, ліберальною, окремі види діяльності, які не мають беззаперечних ознак гріховності і не суперечать нормам шариату, можуть бути дозволені. Якщо певні дії не заборонені безпосередньо Кораном або Сунною і приносять користь мусульманському суспільству, вони є допустимими.

Фахівці у фінансовій сфері повинні добре знати не тільки механізм ведення справи, але й положення, записані в Корані й Сунні, навіть якщо у них не йдеться безпосередньо про економічні питання.

У конституціях практично всіх мусульманських країн обумовлена обов'язковість відповідності їх статей законам шариату, однак на практиці така вимога не завжди дотримується.

Рішення ісламських спостережних рад навіть у межах однієї країни можуть суперечити одне одному. Одна рада може визнати певну дію чи продукт таким, що відповідає нормам шариату, інша — ні.

Дослідник ісламської економіки М. І. Яндієв зазначив³⁵⁷, що в основі ісламського розуміння «дати гроші у рід» історично лежить товарне кредитування. Так, отримавши мішок зерна, людина через рік мала повернути два. У цьому випадку кредитор протягом року не робив нічого такого, що сприяло б вирощуванню зерна (він не орав, не сів), але тим не менш у визначений строк, крім позиченого мішка зерна, він отримував ще один, у який не була вкладена його праця. Отже, тут застосовується моральна аксіома «Не можна бути власником того, у що не вкладена твоя праця».

Крім того, канонічна заборона ґрунтується на таких запереченнях:

- порушується принцип «страху Божого», у тому числі очікування допомоги від Всевишнього, оскільки кредитор отримує дохід, спираючись виключно на власні сили;
- традиційно високий відсоток за низького рівня освіченості населення і його нездатності завжди правильно оцінити свою можливість повернути позику, приводив позичальника і його сім'ю у боргове рабство;

³⁵⁷ Яндієв М. И. Теория финансов. Глава 4. Инфраструктура финансов. — Электронный учебник. — Петрозаводск, 2004. // <http://openbudget.karelia.ru/tutorials/book3/HTML/oglav.htm>

- будь-яке прохання — це приниження (крім застосування слова «прошу» на знак ввічливості), яке в окремих випадках є приємним для кредитора, може задовольняти якісь його потаємні бажання. Отже, позичальник вже сплатив за отриманий кредит своїм приниженням. Інакше кажучи, кредитор купив собі моральне задоволення в обмін за наданий кредит. У такому випадку про відсотки мова йти не може. Віруюча людина, отримавши позику (на умовах безвідсотковості) не має права протягом строку позики дякувати кредитору або в будь-який спосіб висловлювати йому свою прихильність, оскільки це вважається сплатою моральних дивідендів.

З іншого боку, нульова відсоткова ставка неприпустима, оскільки гроші втрачають частину своєї купівельної спроможності внаслідок інфляції. Також прибічники кредитування під відсотки аргументують свою позицію тим, що гроші — це товар, ціна якого визначається попитом і пропозицією на нього. Праця кредитора полягає в тому, що він ризикує, надаючи кредит, а відсоток — це плата за ризик. До того ж, боргової кабали вже немає, а кредит не видається без перевірки платоспроможності позичальника і цілей використання ним позики.

Отже, кредитор не має права надавати кредит особі малоосвіченій або такій, що не може реально оцінити власні можливості по поверненню коштів. Кредитор не має права надавати кредит, якщо позичальник планує використати його на поточне споживання. У такому випадку кредитор повинен дати милостиню (або можна назвати її безвідсотковим кредитом). Кредитор має право вимагати відсоток, який компенсує вплив інфляції. Кредитор має право вимагати відсоток, якщо надає кредит без майнової застави. У такому випадку ризик кредитора — це його внесок в успіх інвестиційного проекту, оскільки відсутність вимоги майнової застави певним чином полегшує реалізацію проекту.

Кредитор має право вимагати винагороду, що перевищує розмір інфляції, якщо він є рівноправним учасником інвестиційного проекту, в якому одна сторона (позичальник) вкладає в статутний фонд свої організаційні здібності, а інша (кредитор) — свої фінансові ресурси. Однак розмір винагороди не може бути фіксованим заздалегідь, оскільки залежатиме від розмірів прибутку. У випадку збитків сторони покривають їх пропорційно.

Значення поняття «ріба» з часом змінилося і розширилося, набуло відмінностей у різних мусульманських країнах. Так, законодавство Малайзії дозволяє відкривати ломбарди, а законодавство країн Перської затоки — ні.

Наприкінці 2002 р. єгипетський шейх Мухаммед ат-Тантаві видав фетву, у якій ріба позначається поняттям «норма очікуваного прибутку».

Навіть у таких країнах, як Пакистан та Іран господарюючі суб'єкти не можуть неухильно дотримуватися повної заборони ріби. Наприклад, в Ірані заборона укладати контракти з використанням терміну «індексний процент» привела до укладання таких контрактів, тільки з використанням іншої термінології.

З розвитком кредитно-фінансової системи в ісламських країнах здійснювалися спроби переглянути заборону отримання позикового проценту. Так, у XIX ст. єгипетський муфтії Мухаммед Абдо видав фетву про те, що банківські операції, пов'язані з отриманням процента і грошовими вкладками, не є лихварством. Тим не менш питання остаточно не вирішене, але при здійсненні банківської діяльності підприємці знаходять можливість, не порушуючи законів шаріату, отримувати прибуток.

Допомагає в цьому, зокрема, один з основних принципів комерційної діяльності в ісламі — мушарака (з арабської «партнерство»), згідно якого доля кожного учасника комерційного підприємства визначається особливим договором, де визначаються, серед іншого, можливі збитки. У банківській справі застосовуються дві форми мушарака — мудараба і мурабаха.

Мудараба, тобто довірче фінансування, полягає у наданні банком формально безпроцентного кредиту за умови відрахування банку чітко фіксованої частини від прибутку підприємства-одержувача кредиту; банк, таким чином, стає партнером підприємства. Ця форма мушарака широко застосовується при фінансуванні банками інвестиційних проектів.

Мурабаха полягає у можливості перепродажу товарів при фінансуванні банком операцій по зовнішній торгівлі, виплаті у розстрочку основної суми позики і фінансування короткострокових угод, при яких банк отримує прибуток за рахунок націнки за обслуговування. Мурабаха хоча і допускається, але вважається підозрілою з погляду ісламу, оскільки нагадує процентну позику.

Іпотека

Через заборону кредитування для мусульман унеможлиблювалися всі види фінансової діяльності, пов'язані з ним — страхування, іпотека, створення фондів тощо.

1975 р. у Галіфаксі (Канада, провінція Нова Шотландія) вперше було запропоновано ісламську іпотеку. Оскільки бажаючих скористатися нею було небагато, проект не мав успіху.

Але необхідність придбавати житло викликала потребу в розвитку ісламської іпотеки. Її здійснення базується на основних моделях ісламського банкінгу:

1. Мурабаха. Відповідно до неї клієнт знаходить продавця нерухомості і звертається до банку або іншого фінансового інституту, здійснюючи перший обумовлений внесок і укладаючи договір купівлі-продажу. З цього моменту право власності на нерухомість переходить до клієнта. Банк (або інший фінансовий інститут) викупав нерухомість і перепродає її клієнту на виплат за ціною, в яку закладаються прибуток та інфляційні витрати.

2. Іджара. Банк купує житло, яке вибрав клієнт, і передає його йому в оренду. Продавець, таким чином, виступає як орендодавець, а клієнт — як орендар.

3. Мушарака. За цією моделлю іпотека здійснюється, наприклад, таким чином. Клієнт вступає до житлового кооперативу та сплачує вступний внесок для покриття витрат товариства і перший пайовий внесок, який вважається інвестицією у дозволений вид діяльності. Далі товариство шукає необхідне для клієнта житло, придбає його у свою власність і передає клієнту в оренду з правом викупу.

Спроба організації ісламської іпотеки була здійснена 2005 р. у Російській Федерації. У Москві при ісламському банку «Бадр-Форте банк» було зареєстроване споживацьке товариство «Мензіл» («Домівка»), основною метою якого визначено реалізацію халяльної програми придбання житла для мусульман³⁵⁸.

³⁵⁸ Беккин Г. Исламская ипотека: аренда vs процент // 2006–04–25 <http://zamanonline.com/islam/09/ipoteka.htm>

Страховання

Іслам забороняє страхові установи в їх існуючих формах, проте підтримує саму ідею страхування, якщо його методи не суперечать ісламським економічним зв'язкам.

Своєрідна система страхування існувала ще у середньовічних мусульманських общинах, де функції соціального страхування виконував закят.

Ісламське страхування здійснюється або шляхом такафул — взаємної поруки членів суспільства, або шляхом державних інститутів і «байт-ульмал» («дім фінансів») — громадської установи, яка забезпечує страхуванням громадянина ісламської держави.

В ісламському праві передбачене страхування від нещасних випадків, страхування людей, що втратили годувальника. У фонді закяту передбачена окрема стаття, спрямована на «обтяжених боргами»³⁵⁹.

Перша у світі ісламська страхова компанія була створена 1979 р. в Судані. Завдяки їй мусульмани отримали можливість централізовано сплачувати закят і ушр.

У Пакистані було прийнято спеціальний закон, котрий регулював процедуру стягнення та розподілу закяту й ушру.

1984 р. в Малайзії було ухвалено спеціальний Закон про такафул, хоча остаточно узгодити всі положення щодо світського та ісламського страхування не вдалося.

Необхідність розробки системи ісламського страхування постала у зв'язку з необхідністю подолання елементів недозволеного для мусульман у справі страхування — гарари (невизначеності) мейсиру (азарту) і ріби (лихварства).

Невизначеність у страхуванні існує переважно для страхувальників з приводу умов договору страхування (коли настане строк сплати, яким саме буде страховий випадок), а також стосовно того, чи будуть їх внески використовуватися у дозволених ісламом справах.

Азарт міститься у самих відносинах між страхівником і страхувальником — чи настане страховий випадок і хто виграє від його настання чи ненастання.

³⁵⁹ Шейх Юсуф Кардаві. Дозволеное и запретное в Исламе. / Переводчик М.Саляхетдинов. Третье издание. — М.: «Умма», 2007. — С. 260.

Лихварство має місце за умови виплати відсотків по деяким видам страхування, а також при вкладанні (інвестуванні) внесків страхувальників, пов'язаних з виплатою відсотка.

З метою уникнення забороненого для мусульман розроблена і продовжує вдосконалюватися система ісламського страхування — такафул. Як і в системі банківського кредитування, для цього використовується механізм розподілу прибутків і збитків.

Такафул поділяється на загальний і сімейний. У загальний такафул входить майнове страхування, яке практично не відрізняється від традиційного майнового страхування.

У сімейний такафул входить особисте страхування, з приводу якого тривають суперечки між мусульманськими правознавцями-факіхами. Особливо складним є питання страхування життя, оскільки радикально налаштовані факіхи вважають його зазіханням на права Аллаха, а помірковані вбачають у ньому елементи ріби. До того ж, страхування життя ускладнюється питанням спадкування на користь вигодонабувача, оскільки окремі його норми можуть суперечити законодавчим положенням спадкування в державі, де проживає мусульманська громада³⁶⁰.

Специфічне релігійне виробництво в ісламі

Існування численних суворох релігійних заборон в ісламі певним чином позначається на розвитку виробництва.

Все дозволене в ісламі позначається словом «халяль», недозволене — «харам».

Кораном заборонено до вживання свинина, кров, мертвечина, а також худоба, яка не забита у спосіб «халяль», тобто зарізана особливим чином із читанням молитви. Водночас із заборонаю вживати мертвечину доцільним є використання кісток, шкіри, рогу, вовни, оскільки викидання їх — це недопустиме марнотратство³⁶¹.

³⁶⁰ Беккин Г. Особенности исламского страхования // 2008–06–28 <http://zamanonline.com/islam/09/strah.htm>

³⁶¹ Шейх Юсуф Кардави. Дозволенное и запрещенное в Исламе. / Переводчик М.Саляхетдинов. Третье издание. — М.: «Умма», 2007. — С. 56.

Також заборонено вживання м'яса хижих птахів, тварин з іклами і кігтями, гризунів, рептилій і комах за виключенням сарани [Коран 2:167,168; 5:4; 6:118,121]. Заборонене також м'ясо собак, віслюків, мулів, гениталії, залози внутрішньої секреції, жовчний міхур і сечовий міхур тварин.

Щодо заборони до вживання морських і річкових тварин, то думки ісламських богословів розділяються.

В ісламі виникали тимчасові заборони, викликані господарськими потребами. Так, Пророк Мухаммед на деякий час заборонив вживати у їжу м'ясо свійських віслюків, оскільки вони були потрібні для верхової їзди. Також виникали ситуації, корли уряд забороняв забій телят, щоб дати їм можливість вирости³⁶².

Свиня є єдиною твариною, яка виділена окремим згадуванням в Корані як категорично заборонена для вживання. У будь-якому виробництві не можуть бути використані її м'ясо, кістки, шкіра, щетина (хоча думки ісламських богословів з приводу використання видубленої свинячої шкіри розділилися).

Купувати м'ясні продукти слід у м'ясників, що дотримуються принципу «халяль». Спеціальних канонічних вимог до обладнання для виробництва м'ясопродуктів немає, але не можна на одному і тому ж обладнанні виробляти водночас продукцію «халяль» і «харам». Якщо обладнання застосовувалося для виробництва «харам», то для подальшої його експлуатації необхідна ретельна санітарна обробка.

Якщо мусульмани проживають у неісламських країнах, вони можуть купувати м'ясні продукти в магазинах іудеїв, які дотримуються схожих ритуальних правил при забої худоби.

Категорично заборонено ісламом вживання алкоголю, а також використання його при приготуванні їжі, ліків тощо.

Пророк Мухаммед заборонив не тільки вживання «хамру» (алкогольних речовин, тобто всього, веде до сп'яніння), але й торгівлю ними — як для мусульман, так і для не мусульман. Мусульманину не можна імпортувати й експортувати алкоголь, продавати його у своїх магазинах або працювати у такому місці. Проклятими є десять категорій людей, причетних до алкоголю: «... виробників і

³⁶² Шейх Юсуф Кардаві. Дозволеное и запретное в Исламе. / Переводчик М.Саляхетдинов. Третье издание. — М.: «Умма», 2007. — С. 60.

замовників, тих, хто п'є і таскає, кому приносять і хто розливає, хто продає і отримує прибуток (від алкоголю), хто купує і для кого купують ...».

Заборонено навіть продавати виноград немусульманам, якщо відомо, що він піде на виробництво алкоголю. Пророк Мухаммед казав: «Якщо хтось, забираючи виноград ..., мав намір продати його іудею, християнину чи комусь ще (навіть якщо він мусульманин), хто виробляє хамр, той стрибне прямо до Пекла з розплющеними очима»³⁶³.

Заборонено дарувати алкоголь, навіть немусульманам. Не можна сидіти за столом, якщо на ньому стоять алкогольні напої. Щодо таких напоїв, як, наприклад, кефір, то вживання його заборонене тій особі, яка від його вживання п'яніє.

Дотримуватися цих настанов не так просто, як здається, оскільки, забороняється вживати не лише вищеназвані продукти, але й будь-які сировину та матеріали, що їх вміщують. Так, бісквіти, тістечка, морозиво, харчові концентрати можуть містити тваринний жир або желатин тваринного походження, який входить до складу кремів, наповнювачів, цукерок, йогуртів тощо. Отже, кожен продукт має бути перевірений на вміст тваринних жирів, щоб уникнути використання недозволеного.

Частина ліків також входить до переліку заборонених, оскільки при їх приготуванні можуть використовувати заборонені компоненти (наприклад, алкоголь, кров тощо). Використання медичних препаратів, які містять «харам», допускається лише тоді, коли немає іншого способу вилікувати хворого. Але якщо речовина, виготовлена з кісток тварин, пройшла термічну або хімічну обробку, або отримана штучним шляхом, то вона перебуває ближче до дозволеного, аніж до забороненого.

Суворі приписи ісламу, застерігаючи від гріха, не допускають перейменування забороненої речі або видозміни її за збереження сутності. Передбачаючи названі дії, Пророк Мухаммед казав: «У моїй землі будуть ті, хто дозволить алкоголь, змінивши його назву» і «Прийде час, коли люди дозволять відсоток, називаючи це торгівлею»³⁶⁴.

³⁶³ Шейх Юсуф Кардави. Дозволенное и запретное в Исламе. / Переводчик М.Саляхетдинов. Третье издание. — М.: «Умма», 2007. — С. 77–78.

³⁶⁴ Шейх Юсуф Кардави. Дозволенное и запретное в Исламе. / Переводчик М.Саляхетдинов. Третье издание. — М.: «Умма», 2007. — С. 37.

Ісламом заборонено для чоловіків носіння шовкового одягу, золотих прикрас і золотих виробів (зубних коронок, ручок, портсигарів тощо). Відповідно до текстів Корану, розкіш веде до послаблення нації, тому що є проявом соціальної несправедливості, коли меншість живе за рахунок більшості.

Таким чином, домінування в економічних відносинах релігійних норм створює широко розгалужену систему впливу релігії на господарське життя віруючих, формує специфічні релігійно-виробничі відносини. І це становище характерне як для національних, так і для світових релігій.

ГЛАВА VI

«ЕКОНОМІЗАЦІЯ» РЕЛІГІЇ ТА «ОРЕЛІГІЙНЕННЯ» ЕКОНОМІКИ

Як відомо, теорія будується на широкому використанні, аналізі та узагальненні великої кількості емпіричних матеріалів. У цій главі автор зробив наголос на емпіричних матеріалах з різних сфер економічної та релігійної діяльності, які на перший погляд мають вигляд калейдоскопу або мозаїки. Але саме в цьому і полягає сенс теоретичної побудови — показати, що практично в усіх сферах життя, у різних країнах, у різних релігіях постійно відбувається процес орелігійнення економіки.

Формування кожної нової релігійної течії, релігійного суб'єкта господарювання, переміщення віруючих між країнами та всередині їх створюють фактори економізації релігії.

Виробнича діяльність складається з великої кількості епізодів, тому, розглядаючи її в цілому, можна акцентувати увагу на окремих формах прояву цієї діяльності, не коментуючи і не аналізуючи наведені факти, оскільки у свій сукупності вони дають уявлення про цей процес у часі й просторі, Кожний наведений епізод має своє власне економічне життя і вписаний в економіку як своєї церкви, так і економіку країни, де він відбувається.

«Споживацьке суспільство» і релігійність

Один з аспектів взаємозв'язку релігії та економіки полягає у своєрідному витісненні релігійно-моральних настанов економічно-прагматичними інтересами, перетворенні «суспільства релігійно-духовного» на «суспільство бездуховно-споживацьке».

Такі погляди можна знайти у працях науковців починаючи з XVI ст. Дж. Хейлз (Англія), А. де Монкретьєн, Б. де Лаффемас (Франція) стверджували необхідність ставити економічне суспільство вище за моральні правила, які у ті часи втілювалися найчастіше у релігійних приписах.

У XVIII ст. ринок починає розумітися як регулятор суспільства, а не лише економіки, оскільки потреби та інтереси самі регулюють стосунки між людьми. Автори цього періоду (Т. Пейн, Ш. Монтеск'є) уславлюють так зване комерційне суспільство, яке зорганізоване ринком, відокремленим від будь-якої форми влади.

Роль ринку в регулюванні громадянського суспільства розглядали Т. Гоббс, Д. Локк, К. Гельвецій, Ж. Руссо. Так, К. Гельвецій вважав, що регулювання суспільства можливе на основі аналізу пристрастей людей — заклик до чеснот і до моралі нічого не вартий, якщо регулювання не спирається на пристрасті. Люди мотивуються перш за все «почуттям любові до себе». Це — базова пристрасть, що породила всі інші, які К. Гельвецій називає інтересом. Якщо кожен може насправді зневажати принципи релігії, то принципами свого особистого інтересу він нехтувати не може.

За висновком С. Булгакова, господарське життя середньовіччя було гетерономним у своїй залежності від релігійно-етичних критеріїв, сучасне ж — автономне, тобто часто етично взагалі безпринципне³⁶⁵.

Сучасні науковці також досліджують зміни сучасної духовної культури і світоглядних орієнтирів.

Так, на думку А. Чадаєвої, у нинішньому суспільстві релігія як спільне благо виведена за межі публічного простору і стає приватною справою. Натомість соціум виробляє нові типи релігійності. Це, за її визначенням, «споживацький тотемізм» — особливий тип господарсько-укладової релігійності, що діє в умовах споживацького суспільства. В якості тотемів, на думку А. Чадаєвої, виступають бренди, споживаючи які людина (та її оточення) вважає себе володарем надможливостей: чудового здоров'я, чарівної зовнішності, казкових мандрів тощо. Формуються так звані споживацькі

³⁶⁵ Булгаков С. Н. История экономических и социальных учений. — М.: Астрель, 2007. — С. 148.

племена, які мають свою етику, ритуали, міфологію, мову, стиль та ін. Отже, маємо справу з новим типом «релігійності», яка у перспективі може виявитися дійсно тоталітарною³⁶⁶.

Приклади споживацької релігійності, як зазначає Є. Субботін, ми знаходимо у релігійній свідомості близькосхідного язичництва, коли храми були не тільки місцем проведення релігійних обрядів, але й мали господарське значення — там зберігалися зерно, вино та ін., здійснювалася торгівля, ремісництво. Аналізуючи питання трансформації релігійної свідомості у споживацькому суспільстві, він також відзначає несподівану і цілком усвідомлену потребу сучасної соціально-економічної реальності в гносеологічному і соціально-функціональному потенціалі релігійної свідомості у контексті ринкового товарного виробництва.

У цьому зв'язку Є. Субботін робить висновок про притаманність релігійній свідомості у її специфічній, властивій споживацькому суспільстві формі, всіх ознак і структурних характеристик «звичайної» релігійної свідомості. Він виділяє у даній свідомості два важливі аспекти: 1) гносеологічний («бренд-релігія»), який виражає пізнавально-орієнтаційне ставлення до світу; 2) соціологічний («корпоративна релігія»), що акцентує увагу на діяльнісному, перетворювальному ставленні свідомості до світу³⁶⁷.

Зміст корпоративної релігії визначає феномен бренда, який впроваджується у свідомість шляхом рекламних засобів. Найбільшого успіху бренд досягає тоді, коли він стає «бренд-релігією» — необхідністю для покупця. Типовим прикладом такого бренду є «Кока-Кола», яка залучає все нових прихильників³⁶⁸.

Простежуючи трансформацію релігійної свідомості у споживацькому суспільстві, дослідники наводять дані зі звіту агентства «Yong&Rubicam» за 2001 р., у якому воно використало узагальнену назву «бренди віри» для таких торгових марок, як «Microsoft», «Nike», «Sony», «Calvin Klein» тощо. «Бренди віри» у зверненнях

³⁶⁶ Чадаева А. Г. Потребительский тотемизм как форма современного язычества. Тезисы доклада на IV Российском философском конгрессе “Философия и будущее цивилизации”, 9 июня 2005 г. // www.religare.ru.

³⁶⁷ Субботин Е. В. Трансформация религиозного сознания в обществе потребления // Вызовы современности и философия: Материалы «Круглого стола», посвященного Дню философии ЮНЕСКО. Кыргызско-Российский Славянский университет / Под общ. ред. И. И. Ивановой. — Бишкек, 2004. — С. 56–57.

³⁶⁸ Кунде Й. Корпоративная религия. — СПб., 2004. — С. 76–77.

до споживачів усе більше базуються не на раціональній аргументації, а наполягають на своїй споживчій цінності.

З метою виділення свого товару серед товарів-аналогів, компанії-виробники за допомогою реклами наділяють його властивостями психологічного характеру, що дозволяє сформуванню віри у певні фантастичні властивості товару. Є. Субботін робить висновок про отримання споживачем емоційно-морального задоволення від вибору товарів відомих фірм. На підтвердження цього він наводить слова Ж. Бодрийяра: «Нині, коли зникають релігійні й ідеологічні інстанції, нашою єдиною втіхою залишаються речі; це побутова міфологія, у якій гаситься наш страх часу і смерті». Отже, споживання набуває у такому аспекті терапевтичного, емоційно-компенсаторного впливу на масову свідомість, тобто функцію, притаманну релігії³⁶⁹.

Професор політекономії Ф. Фукуяма, розмірковуючи над словами М. Вебера про те, що сучасну епоху переслідують «привид мертвих релігійних вірувань», але справжньої духовності вона загалом не має, і це особливо стосується Сполучених Штатів, де «гонитва за багатством, позбавлена релігійного ... сенсу, все більш пов'язується із ... земними пристрастями», зазначає: у сучасному світі це стосується більше Європи, ніж Америки. Нинішня Європа — абсолютно світський континент. Європейці, як колись, використовують поняття «права людини» і «людська гідність», що беруть початок з християнських цінностей, але мало хто може пояснити, чому вони досі вірять у ці принципи³⁷⁰.

Професор В. Ільїн у праці «Фінансова цивілізація» зазначає, що плоди культури сьогодні розглядаються як «сировина» для інформаційних і комерційних проєктів, причому стратегічна мета вбачається не в пізнанні сенсу життя, а в його системній організації. Відповідно, зусилля індивіда спрямовуються на егоїстичне захоплення духовного простору. Такі зміни можуть посилюватися завдяки прагматизації буття сучасної людини. Водночас не можна спрощувати ситуацію, оскільки відбуваються інтенсивні процеси соціальної творчості, зміна соціокультурних очікувань, переосмис-

³⁶⁹ Субботин Е. В. Трансформация религиозного сознания в обществе потребления // Вызовы современности и философия: Материалы «Круглого стола», посвященного Дню философии ЮНЕСКО. Кыргызско-Российский Славянский университет / Под общ. ред. И. И. Ивановой. — Бишкек, 2004. — С. 50.

³⁷⁰ Фукуяма Ф. Кальвинистский манифест. 15 марта 2005 г. // www.religare.ru.

лення системи взаємин у рамках тріади «людина — світ — Бог». На думку В. Ільїна, в цьому проглядається комплекс нових понять, який ґрунтується на системі нових цінностей. Потрібно розпізнати кризь тло звичайних реалій обличчя нової, незнайомої культури. Нова культура — це економізм, який означає відокремлення і нормативну абсолютизацію економічної точки зору. Дух економіки, який особливої значущості набуває з перемогою капіталу, поширюється на все життя людини, її буття, на всю цивілізацію; все підпорядковується економічному началу³⁷¹.

Особливо стурбовані втратою морального начала в економічній діяльності окремої людини і суспільства в цілому церковні діячі.

Глава Руської Православної церкви Святіший Патріарх Московський і всія Руси Кирил зазначив, що процес придбання матеріальних засобів нібито повівністю відповідає потребам людини, але трагедія у тому, що цьому процесу немає меж. Якщо все суспільство встане на шлях нестримного споживання, у світі не вистачить ресурсів. У такій ситуації дуже важливо навчитися здатності регулювати своє споживання ідеями і станом свого серця, перемагати свої пристрасті. Наша боротьба — за той спосіб життя, який пропонує нам Ісус Христос, і проти того способу життя, який пропонує нам сьогодні безбожна цивілізація.

Людина повинна супроводжувати свій життєвий вибір сильною моральною мотивацією, християнськими устремліннями. Якщо це відбудеться, з нашого суспільства підуть корупція, розпуста, нечистота, брехня, стяжіння — все, що надломлює душу людини³⁷².

Дійсно, дотримання моральності в економічній діяльності вимагає постійних зусиль. Про розрив між ідеалом та реальністю Апостол Павло говорив у посланні до Римлян: «Знаємо бо, що закон духовний, а ж тілесний, проданий під гріх. ... Бо доброго, що хочу, не роблю, а чого не хочу, лихого, те роблю. ... Оце ж знаходжу закон, що, коли хочу робити добре, передо мною лежить лихе. Бо я кохаюсь у законі Божому по нутрянному чоловікові, бачу ж інший закон у членах моїх, що воює проти закону ума мого і підневолює мене законові гріха ...» [Рим.7: 14–23]. Апостол Павло каже про пристосування закону до намірів і дій людини, про виправдання

³⁷¹ Ільїн В. В. Фінансова цивілізація. — К.: Книга, 2007. — С. 406–408.

³⁷² Святійший Патріарх Кирилл виступив в прямому ефірі українського телеканала «Інтер» // <http://www.mospat.ru/center.php?page=45476&newwin=1&prn=1>

гріха, що його шукає людина, скоївши лихе. Причину цього він вбачає у гріховній природі людини, у якої порухи плоті сильніші за прагнення чинити у своєму житті лише добре.

У книзі «Ісус з Назарету» Папа Римський Бенедикт XVI наголосив на небезпеці багатства, що посилюється у сучасному світі, оскільки капіталізм зводить людину до рівня споживача. Багатіів Папа називає людьми, знищеними зсередини і порожніми, незважаючи на надлишок матеріальних благ. Такі ж погляди Бенедикт XVI висловив на конференції єпископату Латинської Америки і країн Карибського басейну у травні 2007 р.: «Марксистська система ... залишила після себе не тільки сумну спадщину у вигляді економічної розрухи і екологічних лих, але й хворобливе руйнування духу. Те ж саме ми бачимо і на Заході, де постійно зростає розрив між багатими і бідними і відбувається тривожна деградація гідності людської особи за допомогою наркотиків, алкоголю і брехливих міражів примарного щастя». Також Папа застеріг від небезпеки глобалізації, яка, на його думку, полягає у ризику монополізації і зведенні збагачення у ранг вищої цінності³⁷³.

Виступаючи в Апостольському пенітенціарії 2008 р., Бенедикт XVI заявив, що гедонізм і споживацтво проникли до лона самої Церкви, що підриває християнську віру зсередини, руйнує спосіб життя і щоденну поведінку віруючого³⁷⁴.

Підприємницька діяльність

Сучасні дослідження у галузі взаємозв'язку економічних та релігійних цінностей людей є різноманітними. Особливо такі дослідження стосуються тих пострадянських держав, де населення переважно сповідує православ'я, оскільки підхід до економічних питань у православ'ї відрізняється від протестантського. Визначаються ставлення православних вірян до економічних цінностей, порівнюються джерела доходів віруючих і невіруючих, оцінка ними рівня свого добробуту, з'ясовуються відмінності у їх ставленні до ринкових реформ.

³⁷³ Павлюк І. Папа поверил в Дарвина // «По-киевски», 17 апреля 2007 г. — С. 14.; Релігійна панорама. — 2007 р. — № 5. — С. 31.

³⁷⁴ www.obzor. 11.03.2008 г.

Одним з питань є ставлення віруючих до підприємництва. Соціологічне дослідження «Росіяни про долю Росії у ХХ столітті і своїх сподіваннях на ХХІ століття», проведене 2000 р. Російським незалежним інститутом соціальних і національних проблем на замовлення Фонду Ф. Еберта, показало, що позитивний відгук у віруючих викликають поняття «власність» (84,5% опитуваних), «нагромаджувати» (66%), «ринок» (52,4%), «підприємництво» (50,9%)³⁷⁵.

За висновками російських соціологів Інституту громадського проектування, зробленими на основі опитування 2005 р., розвиток ринкових відносин привів до утворення міфу про протидію моральних імперативів людини і приватного підприємництва, оскільки воно базується на кримінальному фундаменті й суперечить совісті. Але, хоча закони капіталізму далекі від досконалості, підприємницька активність як така не суперечить природі людини і віруючі не відокремлюють себе від бізнесової діяльності за догматичними міркуваннями. На підтвердження соціологи надали результати досліджень щодо ставлення до бізнесу серед різних груп респондентів³⁷⁶:

Ставлення до приватних підприємців	Відвідування релігійних служб (у%)			
	Раз на місяць і частіше	Кілька разів на рік і рідше	Раз на рік і рідше	Не відвідують
Доброзичливе чи переважно доброзичливе	73	80	85	79
Недоброзичливе чи переважно недоброзичливе	20	14	10	15

Отже, віруючі та церква не заперечують можливість здійснення підприємницької діяльності, про що свідчать наступні факти.

Греко-католицька церква 2004 р. започаткувала День ощадливості, що відзначається 19 квітня. Його представлення відбулося у соборі Святого Юра у Львові, богослужіння очолив Патріарх Лю-

³⁷⁵ Элбакян Е.С., Медведко С.В. Влияние религиозных ценностей на экономические предпочтения верующих россиян // <http://ecsocman.hse.ru/data/588/596/1231/016%20Elbakyan.pdf>

³⁷⁶ Отношение к предпринимательству. Институт общественного проектирования, отдел социологии, Москва, 2005 г. // www.religare.ru.

бомир Гузар. Звертаючись до присутніх банківських працівників і студентів, він сказав: «Ви повинні вбачати у банківському служінні щось дуже шляхетне. ... Банківське служіння створює можливість людям жити згідно зі своїми покликанням і завданням». Метою Дня ощадливості Любомир Гузар вважає навчання людей заощаджувати можливі засоби і творити з них власну економічну силу³⁷⁷.

На Тернопільщині за ініціативи Центру мирянського апостолату Тернопільсько-Зборівської єпархії у 2004 р. на засадах християнської моралі було утворено об'єднання представників бізнесу «Асоціація християн-підприємців». Ними було схвалено програму духовного розвитку членів Асоціації та ініційовано проведення спеціальної “підприємницької прощі” до зарваницької святині³⁷⁸.

Подібна організація — Асоціація Підприємців Адвентистів сьомого дня, — була сформована у 2002 р. Програма розвитку Асоціації передбачає створення єдиної інформаційної бази підприємств, консультативну та юридичну підтримку їх бізнесу, організацію юридичної особи, що об'єднує фермерські господарства адвентистів для їх входження до сільськогосподарської асоціації України.

У храмах Одеси пропонують записуватися на курси підприємництва для православних, навчання на яких проводиться з благословення одеського митрополита Агафангела. На курсах, які відвідують переважно представники дрібного і середнього бізнесу, крім основ підприємницької діяльності викладають православну трудову етику.

Отже, бачимо, що церква не тільки хоче запровадити релігійну мораль у бізнесове середовище, але й прагне виховати підприємців у релігійній сфері. Наприклад, при Всеукраїнському Союзі Церков Віри Євангельської створено відділ християн-підприємців. Завідувач відділу А. Мельник визнав, що в Церкві ще не всі сприймають основну ідею цієї структури, тому що вважають, що бізнес — це гріх. «Але час показує, що якщо Бог не підніме “Давидів” з числа багатих людей, то надалі буде дуже важко щодо росту і устрою церков. Кількість церков росте, а допомога із Заходу зменшується. ... Людина працювати в бізнесі християнськими методами без керівництва Духа Святого не зможе» — зазначив А. Мельник³⁷⁹.

³⁷⁷ Релігійна панорама. — 2004 р. — № 4. — С. 18–19.

³⁷⁸ Релігійна панорама. — 2004 р. — № 3. — С. 6.

³⁷⁹ Благовісник. — 2004 р. — № 2.

Християни-підприємці, які створюють нові робочі місця, водночас виступають у сфері своєї діяльності як місіонери-проповідники, що поширюють Євангельські істини серед підлеглих, партнерів і конкурентів.

Самі християнські церковні установи, продовжуючи традиції, не відмовляються від господарської практики. Так, у нових економічних умовах господарську діяльність відновила Києво-Печерська лавра. Свого часу, за правління Єкатерини II, лавра володіла 79,5 тис. га землі. Після секуляризації у її розпорядженні залишилося 3 тис. га ниви. За радянської влади землі, сади, ліси були реквізовані. З початку 2000-х років лавра відродила підсобне господарство, і на 2013 р. вона має 2,4 тис. га орної землі, 400 га луків для випасу худоби. Земельні наділи лавра орендує у селян. Підсобне господарство лаври знаходиться у 35 км від Києва, у с. Воронькові. Лавра має фермерське господарство — 2 тис. голів худоби, птахоферму — 2 тис. курей і 1 тис. бройлерів, 500 качок, 400 гусей. Птахів годують власним зерном, яке вирощується і перемелюється на комбікормах, додаються кальцій і необхідні мікроелементи для формування твердої шкарлупи. Хімічні добавки і премікси не використовуються.

У багатопрофільному господарстві, яке ведеться на передовому агротехнічному рівні, вирощується пшениця, ячмінь, жито, гречка, овес, кукурудза, просо, картопля, буряк, морква, капуста, огірки, помідори, зелень, полуниця, суниця. У монастирі є великий погріб. На липень 2013 р. там зберігалося 150 тонн картоплі, 50 тонн солінь, 30 тонн цибулі. У морозильних камерах зберігаються масло, риба.

Робітники у господарстві отримують від 1 500 до 3 000 грн., дорядки у сезон отримують до 8 000 грн. У господарстві лаври є своє бджільництво.

Продукція виробляється як для потреб лаври, так і на продаж через мережу садових товариств. Ціни на курятину, сир жирний і нежирний, вершки, молоко, яйця дещо нижчі за роздрібні ціни у магазинах.

На території Києво-Печерської лаври реалізується власна продукція — мед, пряники, випічка. Товари, які продаються у кафе на території лаври, готуються виключно з продуктів лаврського господарства³⁸⁰.

³⁸⁰ Зеленюк К. Лаврское хозяйство // «Сегодня». — 20 июля 2013 г. — С. 8.

Ведуть господарство не тільки монастирі, але й церкви. Так, кілька гектарів землі у Київській області орендує Кирилівська церква. Овочі вирощені там, йдуть на обіди для бідних прихожан. Гроші на господарство надійшли від спонсорів, комбайни за програмою міжцерковного обміну надали німецькі лютерани³⁸¹.

Значним власником землі та лісів є лютеранська церква Швеції. Православній церкві Кіпру належить понад чверть оброблюваних земель; вона має монополію на виробництво і реалізацію мінеральних добрив. Великі земельні ділянки має Халдейська Католицька Церква.

Активна сільськогосподарська діяльність завжди була притаманна протестантським церквам в Україні. Так, громади братських менонітів, які існували у 1920-ті рр. в Мелітопольській, Запорізькій, Херсонській областях, сприяли розвитку кооперативного руху, організовуючи сільськогосподарські артілі (Менонітське господарське товариство з осередком у Гольшштадті, Правління менонітської кооперації в Найфельді)³⁸².

Тоді ж у радянській Україні серед протестантів активізувався рух по створенню господарських комун. Найвідомішими з них були «Світло та знання», створена новоізраїльтянами на р. Манич, «Сонце правди», організована баптистами у с. Черепові Проскурівського району, «Об'єднання праці» — комуна, заснована баптистами і братськими менонітами у с. Богданівці Дерезнянського району, «Царство світла» — комуна євангельських християн у Юр'ївському районі Дніпропетровської області. Комунари вели спільний спосіб життя і спільно працювали, але мали власне нерухоме майно і могли вийти з комуни³⁸³. Значних успіхів протестанти досягали сумлінною власною працею, заощадливістю, сприйманням новаторських методів господарювання, до чого спонукала релігійна мотивація господарювання.

Протестантські комуни на початку 1920-х рр. оголошувалися радянським урядом як взірцеві та наводилися як приклад в агітації за колгоспний рух. При Народному комісаріаті землеволодіння

³⁸¹ Головин В., Яницький А. Інвестор в рясе // «24» — 16 августа 2008 г. — С. 6.

³⁸² Любащенко В.І. Історія протестантизму в Україні: Курс лекцій. — Львів: Видавнича Спілка «Просвіта», 1995. — С. 254.

³⁸³ Любащенко В.І. Історія протестантизму в Україні: Курс лекцій. — Львів: Видавнича Спілка «Просвіта», 1995. — С. 254–255.

в 1921 р. була створена окрема комісія (Оргкомсек), яка займалася питаннями переселення баптистів, євангельських християн, старообрядців тощо у найменш розвинуті регіони держави з метою розвитку сільського господарства. Переселення мотивувалося тим, що так звані сектанти добре згуртовані і об'єднані ідейно, а також зарекомендували себе як працездатні, чесні, сумлінні робітники.

1929 р. вийшла постанова ВЦВК РРФСР «Про релігійні об'єднання», згідно якої, серед іншого, заборонялася матеріальна допомога єдиновірцям, створення громадських кас, кооперативів, виробничих артілей і комун. 1929 р. протестантські комуни були розформовані, оскільки мали діяти не на релігійних, а на комуністичних засадах.

Окремі сучасні церкви вивчають методи підприємництва з метою покращення своєї комерційної діяльності. Послуги консультантів вони оплачують за рахунок пожертв. Комерційна діяльність деяких церков у США є настільки успішною, що привернула увагу таких журналів, як «Уолл-стріт джорнел» і «Економіст». В одному з них такі церкви порівнюються з торговим центром, в якому одразу ж можна отримати все необхідне — і для душі, і для тіла. У приміщенні церкви розташовуються ресторани, кафе, салони краси, сауни, тренажерні зали. Прихожанам пропонують різноманітні видовища: театри, зустрічі зі знаменитостями, сучасна музика. І навіть саме богослужіння організовується як розважальний захід³⁸⁴.

Підтверджують це факти, подані у засобах масової інформації. Так, у підвалі церкви Місії Повного Євангелія (м. Еверетт штату Вашингтон, США), створеної українським пастором С. Будником у 2002 р. для іммігрантів з колишнього СРСР, збудована лазня, при якій планується організація роботи масажиста і відкриття невеликого кафе. Євангелісти уникають таких заходів, як танці й кіно, проте охоче відвідують лазню. Відвідувачі мають обов'язково бути в купальних костюмах.

У м. Сідней (штат Огайо, США) 2008 р. проповідником Першої об'єднаної методистської церкви Сідней К. Хекаманом організована «Церква кантрі-рока», яка проводить служби у барах. На першу

³⁸⁴ Пробудитесь! — Февраль 2007 г.

службу прийшло біля 100 людей. Реклама церкви, розміщена на Інтернет-порталі, повідомляє: «Кращі групи округи, піцца, крильця, море веселощів і коротка звістка!»

Економічна церковна діяльність розповсюджується на різноманітні сфери. Так, церква бере участь у туристичному бізнесі. Популярним сьогодні стало «Temple stay» — проживання у монастирі. На території монастирів знаходяться готелі, де паломники можуть проживати, а також брати участь у службах.

Ширший спектр послуг надається буддійськими монастирями Кореї, які вперше активно почали приймати туристів з 2002 р. під час проведення чемпіонату світу з футболу. Вони пропонують протягом дня ознайомитися з розпорядком і навіть пройти цикл навчання — взяти уроки медитації, бойових мистецтв, виготовлення ліхтариків або чоток, чайної церемонії, приготування особливих ритуальних блюд.

Відомий монастир Шаолін (Китай) відкрив Інтернет-магазин, який пропонує футболки, взуття, чай, підручники з кунг-фу тощо. Вагомі доходи монастирю і місту Денфен приносить туризм. 2003 р. Шаолін вперше сплатив податки з доходів, отриманих за використання свого бренду.

До економічної діяльності релігійних організацій належить створення ними власних фінансових структур. Так, у Ватикані функціонує Інститут релігійної діяльності (Istituto per le Opere di Religione — IOR), або так званий Банк Ватикану. Незалежне управління фінансами Святого Престолу та інших організацій здійснює Губернаторство Ватикану.

Основні статті витрат відносяться до потреб різних органів Святого Престолу, які беруть участь в пастирському опікуванні, здійснюваному Папою Римським. У доходній частині значне місце займає «лепта Святого Петра» — сукупності пожертвувань Святішому Отцю від помісних Церков, чернечих інститутів, благодійних фондів та окремих віруючих, зібраних в день свв. Петра і Павла. Так, 2010 р. вона склала понад 67 млн. дол. (кошти використовуються на допомогу населенню, що постраждало від стихійних лих і та на потреби нужденним у різних частинах світу).

2010 р. для контролю і нагляду за грошово-кредитною та комерційною діяльністю установ Ватикану Папою Римським Бенедик-

том XVI було запроваджене Управління фінансової інформації, яке підготувало перший в історії Банку фінансовий звіт за 2013 р.. Глава Банку Ватикану Ернст фон Фрейберг, призначений на посаду того ж року, прагне привести його діяльність у відповідність до міжнародних стандартів, а також відкрити офіційний сайт Банку.

Наступник Бенедикта XVI, Папа Римський Франциск закликав членів Римської курії до розумної економії у повсякденній діяльності церковних установ згідно проголошеного ним принципу «Бідна церква для бідних людей»³⁸⁵.

«Комерційні культури»

У засобах масової інформації часто вживається термін «харизматичні церкви», підкреслюючи визначну роль засновника релігійної організації. Дійсно, маючи певні властивості, фундатор релігійної організації може привабити і утримати численну кількість послідовників. Але для цього не завжди може вистачити лише рис характеру, психологічних, здібностей, ораторського мистецтва, людської привабливості, широкої обізнаності у релігійних та наукових питаннях. Необхідне ефективне керівництво великою групою віруючих, залучення все нових і нових adeptів. Отже, керівник організації є певним «релігійним підприємцем», який має всі необхідні для цього риси:

- уміння об'єднати людей для спільної мети; надихати послідовників своєї справи, приділяти значну увагу їх прагненням і духовним якостям; домагатися, щоб цінності організації були у центрі уваги членів організації, уміти переконувати;
- орієнтуватися на потреби споживачів;
- діяти цілеспрямовано, енергійно, бути наполегливим і гнучким.

Релігійне підприємництво певним чином у своїй сфері здійснює функції, притаманні підприємництву взагалі:

- новаторська — продукування нових релігійних ідей, створення нових релігійних товарів і надання нових релігійних послуг (наприклад, трансцендентальна медитація, «перекачування Духа», «воскресіння», регенерація органів, зачурення у попередні життя, клонування);

³⁸⁵ http://www.newsru.com/religy/23_may2013/bericht.html
<http://www.credo-ua.org/2011/07/47423>

- організаційна — впровадження нових форм і методів організації діяльності релігійної групи (заснування еконоосферних поселень, створення ашрамів);
- соціальна — виготовлення товарів і послуг, необхідних певній частині суспільства;
- особистісна — самореалізація власної мети релігійного підприємця.

Окремі засновники нових релігійних течій схвально висловлювалися про прагнення матеріального добробуту. Так, Свами Прабхупада (засновник Міжнародного товариства свідомості Крішни) відзначав: «Народження у благополучній сім'ї з самого початку життя вирішує проблему здобуття їжі, а пізніше дозволяє вести відносно легкий і спокійний спосіб життя. У таких умовах у людини є всі можливості для прогресу у духовній самосвідомості ... Ми створені не для того, щоб вирішувати економічні проблеми життя, балансуючи на хиткій платформі; навпаки, наше призначення — остаточно розрішити корінні проблеми життя, породжені законами природи»³⁸⁶. Щодо матеріального добробуту, то Свами Прабхупада зазначає: він прийде слідом за духовним благополуччям, але міркування з цього приводу алегоричні й дещо розпливчасті. Стосовно з'єднання духовного і матеріального, то духовне життя не означає бідність і не залежить від матеріального становища людини.

Нерідко самі нові релігійні організації стають прибутковими підприємствами. Так, засновник Руху Трансцендентальної медитації Махаріші Махеш Йogi відомий не лише своїм вченням, але й тим, що на його ім'я зареєстровано 57 торгових марок, які принесли йому 4 млрд. дол. Махаріші Махеш Йogi розробив техніку трансцендентальної медитації, яка базується на повторенні мантр. Назва «трансцендентальна медитація» була зареєстрована ним як бренд. Вчення дозволило Махаріші створити фінансову імперію, що включала навчальні центри, організації, які давали значні прибутки.

Заснований гуру Відкритий університет Махаріші має свій супутниковий канал, що транслюється на 120 країн і ведеться 21 мовою. Середня вартість навчального курсу колективної медитації в Університеті менеджменту Махаріші (штат Айова, США) ста-

³⁸⁶ Наука самосознания. — Бхактиведанта Бук Траст, 1991. — С. 22–23.

новить 2500 дол. Вартість мантри з одного слова може становити біля 400 дол. Можна лише уявити прибутки релігійної організації та її засновника, якщо кількість прибічників гуру перевищує 5 млн. людей, серед яких були учасники групи The Beatles, Мік Джаггер, режисери Клінт Іствуд, Девід Лінч. Прихильник вчення шотландський співак Донован створив власний фонд для навчання трансцендентальній медитації³⁸⁷.

Коли уряд Індіри Ганді у 1981 р. позбавив ашрами засновника Руху Ошо Бхагвана Шрі Раджніши статусу релігійної організації і запропонував сплатити податкову заборгованість, то Раджніш зняв з банківського рахунку 6 млн. доларів і створив новий ашрам у США, штаті Орегон. Ашрам зайняв 2600 гектарів, на його території було збудовано аеродром, готель, казино, ресторани³⁸⁸.

Послідовники «Церкви Останнього Завіту» (Віссаріонівці), поселившись у тайзі під Мінусинськом, продавали своє майно і житло, віддавали гроші керівнику, отримуючи натомість місце у будиночку на дві-три сім'ї і харчуючись вівсяними хлібцями, корінням, травами, кедровими горіхами і ягодами, овочами. Адепти піднімають цілині землі у тайзі, освоюють тваринництво, будівництво, ремесла. Сам керівник громади Віссаріон (Сергій Тороп) зі своїми проповідями побував у Голландії, Німеччині, Франції, Італії, Великій Британії, Америці³⁸⁹.

«Церква Об'єднання») є власницею комп'ютерних, медичних, харчових і будівельних корпорацій. Засновник церкви Сан Мен Мун став очільником Студентської організації з вивчення принципу (CARP), Міжнародного фонду освіти (МФО), міжнародного релігійного фонду, Асоціації професорів за мир у всьому світі, Міжрелігійної федерації за мир у всьому світі, Міжнародної жіночої асоціації, Міжнародного культурного фонду, Всесвітньої асоціації працівників засобів масової інформації.

Засновник свого вчення Г. Грабовий отримував прибутки від продажу книг, касет, проведення платних семінарів. Вартість

³⁸⁷ Панащук С. Умер учитель Леннона и Линча //Сегодня. — 2008 г. — 7 февраля.

³⁸⁸ Петрик В.М., Сьомін с.В. та ін. Нетрадиційні релігійні та містичні культури України: Навчальний посібник /За заг. ред.. В.В.Остроухова. — К.: «Росава», 2003. — С. 119.

³⁸⁹ Чечелюк П. Заповедник непуганой интеллигентности // “2000“ (Свобода слова). — 2007 г. — 2 марта. — С. 2.

Кочелисова М. Тот край хранит сама судьба // “Сегодня”, 8 октября 2004 г. — С. 11.

курсу навчання з питань самостійного воскресіння з мертвих — 49 тис. російських карбованців. Сам Г. Грабовий брав за лікування півтори тисячі доларів за сеанс, а за виїзд до клієнта — 10 тисяч доларів³⁹⁰.

Організація Г. Грабового має цілу мережу фірм, серед яких найприбутковішою є Фонд Аркадія Петрова. Фонд пропонує послуги по відкриттю здатності до ясновидіння. Вартість базового курсу, тобто чотирьох занять по три години — 21000 руб. (біля 4000 грн.). Попередня консультація — 7000 руб. (1400 грн.), обов'язкова література — 20 дол. Фонд пропонує також послуги з регенерації хворих органів. Так, виростити нову нирку коштує 4000 дол., регенерація відбувається лише під час занять у групах. Особистий прийом А. Петрова коштує 4000 дол.³⁹¹.

Після засудження у 2008 р. Г. Грабового до 11 років ув'язнення його бізнес перейняв й удосконалив Г. Субботін. Діючи переважно в Україні, він влаштовує семінари, демонструючи на них «воскреслих» і навчаючи своїх послідовників проводити «воскресіння»³⁹². За відвідування одного групового заняття Г. Субботін бере 240 грн. Побачити «воскреслих» пропонується за 550 грн. Учні Г. Грабового також продовжують проводити два-три семінари на місяць, вартістю від 200 до 400 дол. за курс³⁹³.

Тривалий час обговорювалося в українській пресі масове «добровільно-примусове» залучення до релігійної організації протестантського спрямування «Посольство благословенного царства Божого для всіх народів» (далі — «Посольство Боже»), якою керує старший пастор Сандей Аделаджа, працівників солідного прибуткового підприємства «Укрвагонсервіс». Вони обов'язково відшкодовували десяту частину заробітку, здійснювали інші пожертви. За словами

³⁹⁰ Ворсобин В. Проклятый Вангой и отвергнутый Кремлём. Малоизвестные факты из жизни “воскресителя бесланских детей” Григория Грабового // “Комсомольская правда в Украине”, 11 октября 2005 г. — С. 8–9.

³⁹¹ Качкаева Э. Как я выращивала почку за 4000 долларов // Комсомольская Правда в Украине. — 11–17 июля 2008 г. — С. 14.

³⁹² 2004 р., після терористичного акту в Беслані, послідовники вчення Григорія Грабового за 39 тис. рублів пропонували батькам воскресити загиблих дітей (Бердник М. Воскрешение умерших — новый политический фактор Украины // “2000” (“Свобода слова”), 9 декабря 2005 г. — С. 4).

³⁹³ Ворсобин В. На смену Грабовому пришёл лжепророк из Украины // Комсомольская Правда в Украине, 11–17 июля 2008 г. — С. 14.

С. Аделаджи, хоча церква нараховує близько 25 тис. послідовників, біля 8 тис. людей сплачують десятину в якості добровільних пожертв³⁹⁴.

На власне збагачення спрямована діяльність окремих керівників нових релігійних течій. Ось уривок з інтерв'ю, яке кореспондент С. Ніксон взяла у Шрі Шрімад А. Ч. Бхактиведанти Свами Прабхупади:

«С. Діксон: Ще я хочу запитати про велику кількість гарних матеріальних речей, які підносять вам віддані. Скажімо, з аеропорту ви їхали у розкішній, модній машині.

Шріла Прабхупада: Це вчить учнів ставитися до духовного вчителя як до Бога. ... Якщо учень запропонує духовному вчителю звичайний автомобіль, цього буде недостатньо, тому що до духовного вчителя слід ставитися як до Бога»³⁹⁵.

За правилами релігійної організації «Аум Сінрікьо» — «Вчення про істинний Аум», заснованої Сьоко Асахарою (Тідзуо Мацумото), кожний послідовник мав віддати йому все майно. Крім того, організація здійснювала продаж свого релігійного «товару» — 200-грамова пляшечка води з ванної, де скупався Асахара, коштувала 200 дол., «перекачування Духа» (один член секти торкається лоба іншого, з більш високою енергетикою) — 500 дол., булавка зі знаком організації — 1000 дол., внутрівенна ін'єкція невідомої речовини — 5000 дол., посвячення, під час якого треба випити «кров» Асахари, — 10 000 дол. Майно «Аум Сінрікьо» оцінювалось у 29 млн. дол., їй належало 16 будівель у Токіо та 10 — у префектурах країни³⁹⁶.

Класичним комерційним культом назвав Церкву саєнтології прес-секретарь УПЦ КП, ігумен Євстратій Зоря. За підрахунками фахівців, повний курс позбавлення від проблем, який вона пропонує, коштуватиме від 200 до 300 тис. дол.. Саєнтологам за грошові внески присвоюються особливі звання: за 100 дол. — «Учасник проекту», за мільйон — «Творець нової цивілізації». До речі, у Німеччині влада заборонила діяльність церкви саєнтології, оскільки вона спрямована на збагачення.

³⁹⁴ Голотюк І. Сандей Аделаджа “Моя должность важнее, чем должность Президента, — я представляю Бога” // “Факты”, 12 мая 2006 г.

³⁹⁵ Наука самосознания. — Бхактиведанта Бук Траст, 1991. — С. 35–36.

³⁹⁶ Кольчев Б. Руководители секты “Аум Синрикё” располагали данными о системе безопасности на Чернобыльской АЭС // “Факты”, 8 февраля 2002 г. — С. 20.

Ще один засновник релігійної організації Костянтин Руднев 1989 р. організував у Новосибірську фірму «Караван», що займалася східною медициною, а через два роки перетворилася на «Сибірську асоціацію йоги». К. Руднев проголосив себе гуру на ім'я Шрі Джбан Аватар Муні і до 2000 р. створив філії («Ашрам Шамбала», «Шлях у Біловоддя», «Академія культових наук», школа «Езотеричні основи бізнесу», школа «Авіценна») у Російській Федерації та сусідніх державах. Людей, залучених до організації, примушували відмовлятися від всього матеріального, а їх нерухомість продавали. Керівники отримували дохід від пожертв, проведення платних лекцій і семінарів, продажу літератури, розповсюдження «магічних предметів» (звичайна гривня коштує 30 американських доларів). Після арешту К. Руднева під час обшуку квартир, що належали організації, були виявлені великі суми грошей і дорожчінності.

Керівники нових релігійних течій можуть прямо закликати своїх вірян до комерційної діяльності. Так, під час відзначення чергової річниці Церквою «Посольство Боже» при вході до Київського Палацу спорту було багато рекламних плакатів фінансових організацій, засновники яких є послідовниками Церкви. В одній з реклам, яка пропонувала вкладати гроші під 36% річних, наголошувалося, що без молитви до Бога прибуток не прийде до людини³⁹⁷.

Церква «Посольство Боже» була пов'язана з так званими «пірамідами» «Леоне-банк», «Кінгз Кепітал» з філіями по Україні, ЧП «Грант» та ін., які нанесли потерпілим збитки на загальну суму біля \$80 млн. Постраждали переважно прихожани церкви «Посольство Боже», яким С. Аделаджа і пастори церкви рекомендували вкладати у «піраміди» кошти (за приведення прихожан в якості клієнтів до фірм пастори мали від 3 до 5%). 2010 р. їх керівники були заарештовані за звинуваченням у шахрайстві. С. Аделаджа також є одним з організаторів так званого «Клубу 1000 мільйонерів», на базі якого діяв фонд, куди Аделаджа мав намір зібрати до кінця 2009 р. \$1 млн. на будівництво храмів, скупівлю нерухомості по Україні тощо. Значна сума грошей, зібрана прихожанами «Посольства Божого», зникла, і 2010 р. Аделаджа закликав до нового збору грошей³⁹⁸.

³⁹⁷ Релігійна панорама. — 2007 р. — № 5. — С. 19.

³⁹⁸ Корчинский А. Сандей: всё под арестом // газета «Сегодня», 16 июня 2010 г. — С. 12–13.

Представники Руської православної церкви відзначають небезпеку діяльності «комерційних культів», у яких релігійне вчення замінюється культом добробуту і багатства, а методи діяльності й контролювання свідомості учасників (методика НЛП, еріксонівський гіпноз) схожі на вплив нових релігійних течій. За такими ознаками до комерційних культів або сект відносять, наприклад, такі компанії, як Herbalife, Amway, Neways, Network 21, ЕПАМ-технології, Доктор Нона, Парадигма, Enrich, Glorion, Irsun, Дельта-капітал тощо, тобто ті, які діють за схемою сітьового маркетингу.

Керівник Місіонерського відділу Уфимської єпархії РПЦ Максим Степаненко відзначає духовну небезпеку, пов'язану з розповсюдженням сітьового маркетингу, який може викликати дегенерацію моральності у людей, що втягнуту до нього. Неморальність сітьового маркетингу з погляду представників православної церкви полягає в тому, що дозволяє приховувати доходи і не сплачувати податки, оскільки через наявність великої кількості дистриб'юторів, які не є офіційними співробітниками компаній, не зареєстровані як приватні підприємці і діють переважно серед своїх родичів, знайомих, колег, неможливо прослідкувати обсяг продажу. Отже, як окремі розповсюджувачі продукції, так і компанія в цілому, можуть ухилитися від сплати податків, що позначається, зокрема, на надходженнях у пенсійний і соціальні фонди.

Представниками православної церкви відзначаються такі тенденції, як зрощування дистриб'юторських мереж з новими релігійними течіями. Цей процес відбувається двома шляхами. Перший полягає у продажу продукції компанії тільки з «духовним супроводом». Як приклад, наводиться діяльність Фонду розвитку нових медичних технологій «Айрес», що розповсюджує винахід «матричних резонаторів» (полімерні плівки з нанесеним на них симетричним малюнком, які слід прикладати до хворих частин тіла). Водночас презентації резонаторів використовують для розповсюдження вчення.

Другий шлях зрощування компаній сітьового маркетингу з релігійними групами базується на проникненні до компанії представників певної релігійної організації, яка використовує вже налагоджену і структуровану мережу для розповсюдження своїх поглядів. Так, представники релігійної організації «Солібор», засновником і

керівником якої є Гуру Рамаш Богославський (А. С. Грінблат), діють у мережі компанії «Щастя Життя» в м. Уфа (Російська Федерація). У м. Томськ (Російська Федерація) у мережу Amway проникли представники релігійної організації «Сахаджа-Йога»³⁹⁹.

Орієнтація сучасного виробництва на релігійні групи споживачів

Успіх фірми на ринку визначається можливістю максимально задовольнити потреби споживачів. Виробники продукції змушені працювати у суспільстві, що складається з людей з різними релігійно-культурними характеристиками, які не можна змінити, а лише сприйняти.

Сьогодні збільшується кількість фірм, які розробляють і виводять на ринок товари для задоволення потреб певних релігійних груп. Це пояснюється наступними економічними причинами:

- прагнення виділитися на тлі конкурентів;
- за наявного різноманіття товарів до продукції легше повернути увагу, діючи у вузькому сегменті ринку;
- отримання більшого прибутку за рахунок задоволення особливих потреб вузького сегменту ринку;
- спроба вийти на світовий ринок;
- рекламування можливостей фірми.

На підтвердження можемо навести окремі факти.

Іслам та іудаїзм не накладають обмежень на користування засобами зв'язку, але особливості надання таких послуг існують. Так, у Російській Федерації для абонентів МТС і «Білайн» були запропоновані спеціальний сервіс для мусульман — розсилка інформації про часи намазу на поточну добу, напучування муфтіїв, мобільна довідникова служба з релігійних питань, нагадування про те, яку молитву слід читати на цей час тощо. Цей проект заявлявся як некомерційний, але мав на меті, серед задоволення потреб мусульман, тпкож демонстрацію можливостей програмного забезпечення⁴⁰⁰.

³⁹⁹ Степаненко М. Коммерческие культы — бизнес, где правда не в чести // <http://iriney.ru/sects/commerc/002.htm>

⁴⁰⁰ Снедь по религии // Всеукраїнський діловий тижневик «Власть денег». — Май 2007, (№ 130) // <http://www.vd.net.ua/rubrics-5/1906/>

2005 р. почалася продаж побільних телефонів, які містять повний текст Корану англійською, мусульманські свята, початок і закінчення посту Рамадан і можуть показати в п'яти тисячах міст світу, в якій стороні знаходиться Мекка. Дати такий мобільний телефон показує за григоріанським календарем і за ісламським місячним. На розробку цього апарату було витрачено два роки.

В іудаїзмі є кошерні мобільні телефони, які мають спеціальні номери, не можуть отримувати чи відправляти СМС-повідомлення, підключатися до Інтернету, не обладнані камерами. Всі телефонні компанії Ізраїлю пропонують «кошерні пакети», які коштують дешевше звичайних⁴⁰¹.

Розробники проекту «Скайспелл» у 2005 р. представили систему доставки до Стіни Плачу в Єрусалимі молитов через систему коротких текстових повідомлень (SMS). При цьому людина отримує можливість через Інтернет-портал віртуально знаходитися біля Стіни Плачу і бачити, як послання доставляється до неї.

Один з найбільших банків Ізраїлю Leumi випустив кредитні картки, якими неможливо скористатися у шаббад (від заходу сонця у п'ятницю до заходу сонця у суботу). Ними не можна також користуватися в магазинах, які не дотримують шабад. Банк Leumi оцінив ринок «шаббадних» карток у 10 млн. шекелів (2,3 млн. дол. США) на місяць.

Асортимент і обсяг продажу товарів і послуг для мусульман збільшується у країнах, де проживають мусульманські общини.

Італійська дизайнерська фірма розробила і випустила 2006 р. на мусульманський ринок джинси марки Al Quds, які забезпечують максимальну зручність під час молінь. Джинси вистрочені зеленими нитками, мають високу талію, широкі холоші, багато кишень, куди можна заховати годинник, окуляри та інші предмети, які слід знімати під час молитви.

2007 р. австралійський дизайнер Ахеда Занетті запропонувала купальний костюм для мусульманок. Костюм, що отримав назву «буркіні», продавався по 9 тис. комплектів на тиждень (вартість комплекту — 155 тис. дол.) і зацікавив клієнтів з ОАЕ, Єгипту, Туреччини, Сирії.

⁴⁰¹ Кашрут // <http://www.ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B0%D1%88%D1%80%D1%83%D1%82>

На деяких автостоянках у штаті Техас (США) створені спеціальні кімнати для мусульман, які працюють водіями-далекобійниками, щоб вони могли здійснювати молитву.

Для задоволення потреб мусульман у ковбасних виробках іспанська фірма «Сала Рієра», що спеціалізується на випуску м'ясних продуктів з XIX ст., почала виготовляти ковбаси без свинячого жиру та м'яса, з низьким вмістом холестерину..

У Франції, де проживає майже 6 млн. мусульман, відкрилися заклади фаст-фуду *Beurger King Muslim* (ВКМ) — точна копія *McDonald's*. Продукція та ж сама, але має сертифікат «халяль», і офіціантки носять хіджаби. Заклади ВКМ активно витісняють західних конкурентів зі своїх ринків.

Випуск продукції для мусульман, аналогічної до товарів відомих брендів, розпочався ще з середини XX ст., коли 1954 р. була заснована іранська корпорація *Zamzam*, названа на честь священного джерела поряд з Меккою. Вона співробітничала з *PepsiCo Inc* до 1979 р. — до подій Великої ісламської революції, після чого почала діяти самостійно. Сьогодні компанія є монополістом на іранському ринку безалкогольних напоїв, контролюючи 47% ринку і випускаючи приблизно 70 найменувань товарів. На початку 2000-х р., за сприятливої політичної ситуації, компанія почала вихід на світовий ринок. Продукція продавалася в Бахреїні, Іраку, Пакистані, Кувейті, Катарі, ОАЕ, Малайзії, Індонезії, Афганістані, Саудівській Аравії. *Zamzam Cola* фактично став офіційним напоєм під час хаджу. Відповідно обсяг продажу кока-коли на Близькому Сході відчутно знизився.

Водночас із комерційним успіхом у компанії з'явилися конкуренти. 2002 р. у Франції під час Рамазану було запущено у продаж напій «Месса Сола», який отримав попит у Німеччині, Великобританії, Бельгії, Іспанії, Італії, Швеції, Данії. Споживачам запропоновано також похідні напою — Месса Оранже та Месса Тоніс. Вони рекламувалися через спеціальну сторінку в Інтернеті, наголошуючи на спрямуванні 10% доходу на допомогу Палестині⁴⁰². Вартість «Месса-Сола» на 30 центів вища за вартість Кока-Коли. Вклавши у виведення на ринок Месса Сола 22 тис. євро, компанія отримала за перший рік 3,5 млн. дол.

⁴⁰² Харлан С. Сало запей Мекка-колой // 2000, 21–27 февраля 2003 г., С. С 2.

Сьогодні бренд «Месса Cola» займає третє місце серед найбільш впізнаних брендів світу у категорії безалкогольних напоїв, поступаючи лише Pepsi та Coca-Cola.

На ринок також вийшли West Bank Kola виробництва ОАЕ та Quibla Cola, вироблена у Великій Британії⁴⁰³.

На початку 2000-х рр. аналоговою до західної Барбі стала лялька для мусульманських дівчат Резанне виробника Noorart. Лялька, згідно рекламі, має дати мусульманським дівчатам зразок для наслідування і допомогти у вихованні відповідно до традицій ісламу. При цьому виробник намагається розширити асортимент, випускаючи різні види ляльки (школярка, вчителька, лікар тощо), з комплектуючими (з молитовним килимком, іграшковим Кораном; святково одягнена Резанне, що має в комплекті гребінець, люстерко і золоті прикраси). Лялька розповсюджується на Близькому Сході, у США, європейських країнах, Саудівській Аравії, Кувейті, ОАЕ. Обсяг продажу не розголошується.

В арабських країнах з лялькою Барбі також конкурує випущена 2003 р. лялька Фулла, одягнена у традиційний мусульманський одяг та хіджаб. У комплекті з нею продається рожевий молитовний килимок. Перед виходом на єгипетський ринок для Фулли розробили гардероб, куди входять джинси і різнобарвні хустини, схожі на такі, що носять там молоді мусульманки.

Релігійні заборони у деяких аспектах обмежують підприємницьку діяльність у різних сегментах ринку, оскільки підприємці також повинні виконувати релігійні настанови.

Так, у Саудівській Аравії діють спеціальні туристичні, юридичні, ріелтерські компанії, відділення банків, ресторани і кафе, де обслуговують тільки жінок. У саудівському місті Джадда діє готель Rosewood Corniche, де один поверх виділений для одиноких жінок.

В Об'єднаних Арабських Еміратах діє мережа супермаркетів «SheZone», які відвідують тільки жінки.

Із розвитком туризму влада штату Келантан у Малайзії 2007 р. дозволила відкривати нічні клуби. У них заборонено продавати алкогольні напої, курити; жінкам не можна вдягати короткі спід-

⁴⁰³ Потребительский джихад. Как скfvrbrt бренды вытесняют своих западных конкурентов// www.marketing-ua.com/articles.php?articleId=336

ниці, облягаючи брюки і короткі майки, а у жінок-мусульманок повинні бути відкритими тільки обличчя і руки Жінки і чоловіки мають танцювати і спілкуватися у різних приміщеннях.

2004 р. власникам магазинів в Ірані заборонили демонструвати білизну на манекенах. Торгувати жіночою білизною забороняється особам чоловічої статі. З приводу цього духовний лідер Ірану аятола Алі Хаменеї за підтримки консервативної більшості виступив проти будь-якої європеїзації.

Співробітники поліції Саудівської Аравії, завданням яких є «поширення чеснот і запобігання гріхам», починаючи з 29 грудня проводять перевірку магазинів у пошуках ялинкових прикрас, свічок, новорічних подарунків із християнською символікою. Міністр внутрішніх справ королівства принц Наїф бен Абдель Азіз аль Сауд 2003 р. заборонив ввезення товарів із зображенням хреста, зірки Давида, зображення Будди і символи інших неісламських релігій. А також м'яких іграшок і ляльок жіночої статі. Того ж року в столиці Саудівської Аравії Ер-Ріяді було конфісковано півмільйона пляшок одеколону, який розповсюджувався у якості спиртного напою.

Ринок пристосовується до різних видів релігійних пропозицій. Так, під час **паломництва хасидів** на іудейське свято Рош-Гашана в м. Умань (Україна) на могилу цадика Ребе Нахмана прибуває майже 25 тис. паломників. Враховуючи, що населення Умані становить біля 90 тис., підготовка до прийому хасидів має бути ґрунтовною, і подія року вносить значні зміни у функціонування економіки міста.

Хоча хасиди привозять з собою необхідне — намети для проживання і тонни кошерної їжі (вони своїм коштом навіть спорудили міцний залізний міст замість старого), але місцеві жителі готують до продажу все, що може знадобитися паломникам. Насамперед, це квартири, продукти харчування — овочі, фрукти, яйця, риба (кошерна), а також нарізані шматки жерсті (паломники не готують їжу на відкритому вогні, а накривають вогнище). Місцеві жителі шиють на продаж хасидський одяг, хутрянні шапки і чорні туфлі. Краєзнавці пропонують екскурсії до «Софіївки».

Під час паломництва здійснюють торгівлю не тільки місцеві жителі, але й приїжджі. Вони продають сувеніри, записи хасидської музики, прикраси, релігійні головні убори. Засобом обігу слугує долар США.

Впливає щорічне паломництво також на ціни на нерухомість в місті, особливо на території «святої землі», яка займає площу 2,5 га.. Ізраїльські євреї прагнуть викупити квартири в кварталі, де знаходиться могила Ребе Нахмана, через що ціни на квартири там значно зросли.

Окремо можна виділити **виробництво, пов'язане з релігійними святами**. Виразним прикладом цього є підготовка іудеїв до святкування Песаха.

Особливості споживання продуктів харчування іудеями на Песах пов'язане насамперед з відмовою від використання (і навіть володіння) хамеца, тобто квасного. До нього належать всі продукти, які містять один з п'яти злаків — пшеницю, жито, овес, ячмінь, полбу, — і те, що не оголошене кошерним для вживання у Песах — хліб, крупи зі злакових, борошняні кондитерські й макаронні вироби, деякі сорти дитячого харчування, пиво, віскі, пшенична горілка, деякі види консервів і ковбас. Також у Песах заборонено користуватися будь-якими виробами, що містять «хамець» — ліками, миючими засобами, косметикою тощо. Отже, попит на таку продукцію перед святом падає, оскільки у будинку не повинен навіть знаходитися «хамець».

Продукти харчування для святкування Песаха повинні мати особливе клеймо «Кашер ла-песах» і виготовлятися за особливою технологією. Насамперед, це стосується маці «шмура», тобто виготовленої з борошна, яке оберігали від вологи з часу вистигання пшениці. Особливих правил дотримують при перевезенні на млин, перемеленні, доставці у пекарню.

У мацепекарню заборонено вносити будь-яку їжу; робітники перед початком роботи повинні обмити руки з кружки (шість разів на кожну руку); щоп'ятиці розбирати і перевіряти сито; тим, хто працює з борошном, заборонено входити до приміщення, де вимішують і випікають тісто. Холодну воду пропускають через фільтри і вистоюють упродовж ночі. Заготівкою води, замішуванням тіста, включенням печі займаються тільки євреї.

Мацу до Песаха печуть протягом 2–3 місяців, щоб забезпечити потреби всіх іудейських общин. Так, мацепекарня у Києві обслуговує потреби євреїв всієї Східної Європи, виробляючи до двох тонн маці на добу. Зерно для неї вирощують у Таращанському районі на Київщині (до цього імпортували з США).

Загалом продаж маці складає значну частину прибутку єврейської общини. Так, згідно звіту київської синагоги (вул. Щекавицька), прибуток від продажу маці за радянських часів у 1984 р. становив понад 63 тис. рублів (77,7% всього прибутку общини). З доходів общини до державної казни за радянських часів щорічно відраховувалося 20 тис. руб. до Міжнародного Фонду миру і 2,5 тис. руб. — на охорону пам'ятників.

Експлуатація релігійних елементів у рекламі

Однією з прикмет «орелігійнення» економіки є, на нашу думку, дедалі ширше використання релігійних елементів у маркетинговій товарній та комунікативній політиці. Намагання просунути товар за допомогою добре відомих позитивних символів та образів є зрозумілим, але викликає проблеми морального характеру.

Так, ірландський букмекер Педді Пауер для реклами казино у Дубліні використав зображення картини Леонардо до Вінчі «Темна вечере». Обурені віруючі звернулися зі скаргами до служби нагляду за рекламою.

2005 р. компанія «Юнілівер СНД» випустила на екрани телебачення ролик, у яком мус для волосся Sunsilk рекламує, по суті, сам Всевишній. Після виходу реклами християни Російської Федерації добилися від компанії зміни сюжету ролика. До протесту приєдналася Національна організація російських мусульман (НОРМ), яка заявила, що ця реклама стала неприпустимим викликом для релігійних почуттів прибічників ісламу та інших монотеїстичних вірувань.

2005 р. у рекламі ігрової приставки «PlayStation», присвяченій десятій річниці появи цієї продукції, компанія Sony розмістила зображення молодого чоловіка у терновому вінку. Чоловік посміхався, а шипи на вінку утворювали логотип «PlayStation», на рекламі був розміщений слоган «Десять років страстей». Католики Італії, де була розповсюджена ця реклама, оголосили її богохульною, представники Sony вибачились і припинили рекламну кампанію.

У той же період італійські католики висловили обурення слоганом меблевої компанії ІКЕА «Немає більше релігії». У рекламі також були використані два видозмінені зображення картини Ле-

онардо да Вінчі «Таємна вечеря», що також викликало незадоволення віруючих.

2006 р. генеральний секретар національної ради індійських храмів за кордоном Бимал Крішна Дас подав вимогу до уряду Індії про заборону використання зображень індуських богів у рекламних цілях. Так, наприклад, у Німеччині 2005 р. одне з підприємств розмістило на паперових серветках зображення Рами. 2004 р. в магазині Лондона з'явилася колекція білизни із зображенням індуських богинь. Британська організація захисту прав індусів відправила до керівництва магазину офіційну скаргу за підписом більшості членів індуської общини. Колекцію зняли з продажу, покупцям було принесено вибачення.

Варто прислухатися у цьому питанні до думки одного з патріархів рекламної індустрії, засновника рекламного агентства Ogilvy & Mather Девіда Огієві, який писав: «Я особисто не у захваті від сучасної моди на використання священників, ченців або біблійних персонажів у рекламі в комічному контексті. Це може забавляти вас особисто, однак шокує велику екількість інших людей»⁴⁰⁴.

Рекламодавці повинні також зважати на заборони, що існують у національних та світових релігіях. Так, уряд Пакистану, оголосивши, що використання образу жінки в рекламі суперечить волі Аллаха і порушує традиції чистоти, закріплені в Корані, встановив кримінальну відповідальність для жінок, що з'являються в рекламі.

У Саудівській Аравії заборонено використовувати в рекламі фотографії жінок, але дозволені малюнки, якщо тільки вони не зображають оголені руки і ноги. Коли на телебаченні з'явилася реклама лимонаду, в якій дівчинка із задоволенням облизує губи, цей ролик був заборонений як непристойний⁴⁰⁵.

Образливими для мусульман є зображення у рекламі собак, свиней, підшв взуття, які символізують нечистоту. Зокрема, у Великій Британії заборонили використовувати в рекламі банківських послуг свиню-скарбничку⁴⁰⁶.

⁴⁰⁴ Огілви Д. Огілви о рекламе. — М.: Изд-во «Эксмо», 2005. — С. 28.

⁴⁰⁵ Огілви Д. Огілви о рекламе. — М.: Изд-во «Эксмо», 2005. — С. 26–28.

⁴⁰⁶ До речі, щоб не ображати почуття дітей-мусульман, у деяких дитячих садках Австралії заборонили появу Санта-Клауса, а у Великій Британії не читають казку «Три поросяти» у садках, де є мусульманські діти.

Прикладом невдалої реклами став сюжет, знятий одним з рекламних агентств Йорданії на замовлення виробника з Саудівської Аравії. У сюжеті з рекламою молоко була допущена прикра помилка: хлопчик простягав до стакану ліву руку, що у мусульман є неприпустимим (ліва рука вважається «нечистою» порівняно з правою).

1994 р. мусульмани виступили проти показу колекції Карла Лагерфельда, який прикрасив вбрання фрагментами віршів з Корану. Обурені послідовники ісламу ледь не знищили Дім високої моди, показ колекції відмінили, а сукні спалили.

Проте інколи маркетингові заходи, що містять релігійні елементи, є вдалимими. Так, наприклад, 2007 р. у буддійському храмі Цукідзі Хонгандзі у Токіо (Японія) відбувся показ моди за участі 40 ченців і черниць. На подіумі представники восьми буддійських сект продемонстрували зелений і жовтий одяг із золотим шитвом. Метою демонстрації було привернення уваги місцевої молоді до буддизму.

Релігійні складові сучасного менеджменту

За останні два десятиліття з'явилася значна кількість робіт, автори яких розглядають ведення бізнесу крізь призму релігійно-моральних цінностей. Так, група американських вчених, аналізуючи біблійні історії про Іова, Мойсея, Рут, Давида і Соломона, розмірковують над тим, як слід ставитися до роботи, до співробітників, підлеглих, які якості повинен мати сучасний менеджер. Водночас вони наводять приклади з життя людей, які досягли поставленої мети і наголошують на чеснотах, яким вчить людей Старий Завіт⁴⁰⁷.

Можливість використання релігійної моралі у підприємницькій діяльності пояснюються через дві форми мудрості — життєву і трансцендентальну. Перша виникла на потребу встановлення нормальних стосунків з людьми і самореалізації особистості. Життєву мудрість пов'язують перш за все з релігією, освітою, бізнесом: ділова мудрість може показати, як і для чого досягати вигоди, а релігійна має відношення до життя загалом. Трансцендентальна мудрість

⁴⁰⁷ Манц Ч.К., Манц К.П., Марк Р.Д., Нек К.П. Уроки мудрости Соломона в бизнесе. — Ростов н/Д: «Феникс», 2005. — 168 с.

являє собою глибоке знання, яке формується на основі міркувань, досвіду і спостереження боротьби людини за життя. В іудейських та християнських традиціях ця форма мудрості пов'язана з вірою в Бога і часто поєднується з інтуїтивним сприйняттям взаємозв'язку і єдності всіх речей. «Здатність плисти по сипучих пісках змін і твердо знати, що завжди можна повернутися до тихої та спокійної пристані віри» — ось що може допомогти сучасним підприємцям звести разом «мудрість, роботу і життя». Прояв мудрості у вчинках називають «ефектом поєднання». Мудрість стає неподільною, коли людина розвиває в собі такі біблійні чесноти, як віра, хоробрість, співчуття, чесність, справедливість. Ці достоїнства є найбільш важливими, оскільки дозволяють вийти за межі свого «єго» і досягти гармонії зі світом. Підприємець має розвивати їх в собі і проявляти їх через свої стосунки з іншими людьми та через управління⁴⁰⁸.

Аналізуючи «New Age» як неорелігійний феномен, Д. Бондаренко розглядає проникнення ідей цієї нової релігійної течії у різні галузі культури і науки, у тому числі й у сферу економіки. Як приклад він наводить, зокрема, міркування Хейзел Хенлерсон, яка у своїй книзі «Політика сонячної ери: альтернативи економіки» пророкує, що в нову епоху («New Age») економічний механізм керуватиметься духовними цінностями, конкуренція поступиться кооперації, монополізм — децентралізації, а медитація, ченелінг, творча візуалізація, астрологічне та інше мантичне (засноване на ворожінні) прогнозування даватиме економічний ефект. Джинні Скотт у книзі «Сила розуму» пропонує для отримання інформації від підсвідомості використовувати такі спіритичні прийоми, як автоматичне письмо і контакти з «увяним радником».

Сьогодні у країнах Заходу значна кількість менеджерів і службовців з метою підвищення ефективності виробництва та збільшення прибутку використовуює у своїй роботі медитацію. Такі великі корпорації, як IBM, Proctor and Gamble, AT&T, General Motors, користуються послугами консультантів, працюючих за методиками, що ґрунтуються на ідеях «New Age». За деякими оцінками, на початку 1990-х років американські фірми витрачали щорічно майже 4 млрд. дол. на оплату їх послуг та семінарів для працівників⁴⁰⁹.

⁴⁰⁸ Манц Ч.К., Манц К.П., Маркс Р.Д., Нек К.П. Уроки мудрости Соломона в бизнесе. — Ростов н/Д: «Феникс», 2005. — С. 30–34.

⁴⁰⁹ Бондаренко Д. Феномен «New Age» // Людина і світ. — 2000. — № 8. — С. 17.

На допомогу сучасним менеджерам пропонуються книги, у яких поради менеджеру подаються крізь призму східної релігійної філософії — «Бізнес у стилі дзен» (автори Р. Рубін і С. Гоулз), «Від успіху до задоволення» (автор Дель Пі) тощо.

Колись духовно чужий для європейців світогляд Сходу активно впроваджується і сприймається сьогодні. Процес глобалізації зіграв у цьому не останню роль. Інтеграція й інтернаціоналізація світового господарства сприяє тому, що представники різних країн вимушені шукати взаєморозуміння, а отже, занурюватися у вивчення чужих для себе звичаїв, культур, релігій.

Друга група книг для керівників пропонує базувати свою роботу на ґрунті християнських цінностей, адаптує принципи поведінки біблійних героїв до сучасних проблем бізнесу.

Автори книги «Уроки мудрості Соломонової в бізнесі» проводять цікаві, інколи неочікувані аналогії між поведінкою біблійних персонажів і діяльністю сучасних менеджерів та звичайних працівників організацій, щоб продемонструвати сучасникам, як релігійні доброчесності допомагають сьогодні у прийнятті бізнесових рішень.

Ось, наприклад, повчальна історія багатостраждального Іова, з якої автори роблять висновок: працюючи в будь-якій організації, ми віримо, що правильну поведінку згідно статуту організації буде винагороджено вигодою без збитків. Мабуть, якщо світ відповідатиме нашим поглядам, а робота і особисте життя — задовольняти, то ми не будемо прагнути до змін. Але саме різкі зміни та боротьба і страждання є чудовими засобами до особистого росту. Історія Іова представляє собою символ парадоксів, коли життя жбурляє людину і змінює розуміння нею тих істин, які сама вона зробила незаперечними. Книга Іова вчить: інколи доля винагороджує нас за правильні вчинки не добробутом і грошима, але змінами, які спонукають нас зростати і рухатися далі.

Такі думки приведуть людину до наймогутнішої доброчесності — віри, яка допоможе прийняти ті темні сторінки життя, сутності яких ми не розуміємо. Розмірковуючи над долею Іова, надається порада; без віри ми не зможемо боротися, а якщо не буде боротьби — не буде і ризику. Якщо вірити тільки у силу грошей та інші цінності бізнесу, користуватися перевіреними прийомами, то у мінливому світі «звичайного бізнесу» не вистачатиме.

Переказуючи історію Рут, яка, овдовівши, не покинула своєї свекрухи, автори доводять необхідність для бізнесмена такої якості, як співчуття, ілюструючи свої висновки прикладом турботи про працівників директора заводу Дженерал Моторс у Мехіко⁴¹⁰.

Аналізуючи уроки лідерства Мойсея, автори показують, як вони втілилися у роботі керівника компанії СЕМКО Р. Семлера і бізнесмена Д. Темплтона (засновника Премії Темплтона за Прогрес у галузі релігії). Отже, коли зовнішні джерела (мається на увазі успіхи у бізнесі, зростання добробуту) не можуть дати людині відчуття стабільності, треба шукати її всередині себе, спиратися на релігійні, етичні, духовні цінності. Цей набір цінностей представляється як система, що забезпечує «рухому стабільність». У світі, де треба активно діяти, ноша людини повинна бути легкою. Саме у якості такої ноші й виступає релігія, духовна спадщина⁴¹¹.

О. Абрамов у книзі «Біблія у стилі «бізнес». Бізнес у стилі «Біблія»» розглядає біблійні події під кутом зору менеджера, наділивши Святе Письмо функцією підручника з менеджменту, пояснюючи за допомогою біблійних оповідань його закони — життєвий цикл Айзека Адизеса, теорії Тейлора, Мейо, Макдауелла та інших науковців. Як зазначено у передмові до книги, віруючий ви чи ні — не має значення, оскільки у книзі немає повчань і проповідей: вона — про управління найглобальнішим проектом в історії людства, яке виступає результатом цього проекту.

Ось окремі глави книги: «Стратегія Творця», «Вибір Землі Обіцяної», «Яків. Право успадкування чи талант менеджера?», «Йосип. Стратегія маніпулятора», «Сорок років у пустелі. Управління змінами», «Неформальні лідери. Пророки», «Ісус Христос — менеджер». Поряд з цим О. Абрамов розглядає питання співвідношення культури християнства і культури підприємництва.

Окремі автори розглядає здійснення процесу управління на прикладі прийняття рішень церковними діячами. Так, К. Лоуні у книзі «Як стати керівником “від Бога”» використовує приклад ордену єзуїтів, що не мав ані стартового капіталу, ані бізнес-плану, але

⁴¹⁰ Манц Ч.К., Манц К.П., Маркс Р.Д., Нек К.П. Уроки мудрости Соломона в бизнесе. — Ростов н/Д: “Феникс”, 2005. — С. 38–48, 85–89.

⁴¹¹ Манц Ч.К., Манц К.П., Маркс Р.Д., Нек К.П. Уроки мудрости Соломона в бизнесе. — Ростов н/Д: “Феникс”, 2005. — С. 113–125, 148–149.

перетворився менш ніж за сто років у найвпливовішу компанію у світі. Ніхто не міг перевершити їх комерційну, релігійну і структурну єдність.

Книга К. Лоуні не має релігійного змісту, у ній мінімально використані релігійні образи та цитати. Він зазначає, що оцінює діяльність єзуїтів лише за одним критерієм — наскільки добре вони керували собою та іншими людьми. Він показує креативність і глобальність мислення членів ордену, їх інноваційну діяльність, процес формування єдиної команди, лідерські якості керівництва, гнучкість і пристосовуваність до змін, швидкість реагування на проблеми і ризикованість діяльності.

К. Лоуні вважає використання досвіду єзуїтів доцільним: адже вони зустрічалися з тими ж проблемами, що й сучасні компанії, і успішно їх подолали. Вони керували інтернаціональними командами, мотивували високі результати продуктивності праці, залишалися «відкритими для змін» і стратегічної адаптації. До того ж, вони діяли в умовах, подібних до сучасних: відкриття нових зовнішніх ринків торгівлі (завдяки Великим географічним відкриттям), поява інформаційних технологій (винайдення книгодрукування), боротьба з конкурентами (протестантськими церквами)⁴¹².

Керівник найбільшого рекламного агентства Скандинавії Й. Кунде використовує поняття «корпоративна релігія», визначену ним як «цілісну концепцію, згідно якої компанія обирає «духовний» менеджмент». З метою об'єднання компанії навколо місії і системи менеджмент має орієнтуватися перш за все на духовні цінності, використовуючи віру, догматику, ритуали. Корпоративна релігія має застосовуватися також для побудови взаємовідносин із зовнішнім оточенням і споживачами продукції⁴¹³.

Необхідність звернення до релігійного фактору у керівництві організацією обґрунтовується тим, що ефективність виробництва хоча і залежить у першу чергу від грамотно організованої структури підприємства і ретельного аналізу інформації, але використання духовного потенціалу працівників дозволяє відділити успішну організацію від тієї, що просто існує.

⁴¹² Лоуні К. Как стать руководителем “от Бога” / Пер. с англ. А. Г. Вронской. — М.: АСТ: Астрель, 2006. — 304 с.

⁴¹³ Кунде Й. Корпоративная религия. — СПб., 2004.

ГЛАВА VII

ЕКОНОМІКО-РЕЛІГІЙНІ ВІДНОСИНИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ. РЕЛІГІЙНА МІГРАЦІЯ

Процес глобалізації, який характеризував фундаментальні перетворення з середини ХХ ст., охопив усі сфери суспільного життя і створив нові умови для розвитку світової цивілізації в цілому, а також вплинув на процеси орелігійнення економіки в умовах сучасного світового господарювання.

Як відомо, глобалізація означає якісно новий етап поглиблення взаємозв'язків між країнами у різних сферах. Мова йде про переміщення і мобільність капіталу, товарів, робочої сили, інформації.

Становлення нового глобалізованого простору для економічних суб'єктів створило умови, за яких зростання відкритості та взаємозалежності економік стало об'єктивною передумовою для розповсюдження світових релігій, що за своєю суттю і є носіями глобалізованих відносин. Полягає це у зростанні можливості переміщення релігійних товарів і послуг у загальному процесі міжнародного руху товарів і послуг. У міграції трудових ресурсів також присутня релігійна складова. Розширення систем інформаційного обміну розширює базу для розповсюдження релігійних вчень.

Глобалізація посилює мобільність прямого спілкування між віруючими, дає можливість розширювати поле духовного контакту.

В умовах глобалізації співіснування світових релігій та їх економічна діяльність набуває транснаціонального характеру, який створює нові умови взаємодії економік з різними національними релігіями і змушує враховувати їх специфіку.

Переміщення ж робочої сили з різними релігійними віруваннями в умовах глобалізації примушує як державу, так і підприємців пристосовуватися або змінювати свою економічну політику щодо робітників з урахуванням їх віросповідань, причому саме глобалізація надала можливість змінити ставлення до робітників-іновірців.

Глобалізація породила умови, за яких відбулося рознесення транснаціонального виробництва по країнах з різними національними і релігійними традиціями, і тому така форма виробничого процесу у рамках міжнародних корпорацій спонукає представників різних релігій до знаходження консенсусу.

Відзначимо окремі релігійно-економічні проекти, які повною мірою могли реалізуватися саме в умовах глобалізації і носять за своїм соціально-економічним змістом глобальний міжнародний характер.

Мається на увазі, насамперед, такі всесвітні проекти, як організація хаджу, паломництво християн до святих місць, проект виробництва халальної та кошерної продукції, ісламські проекти у фінансовій сфері, проекти міжнародної благодійної діяльності, культурно-релігійні проекти.

Про важливість взаємовпливу глобалізації та релігії відзначалося на І з'їзді лідерів світових і традиційних релігій, що відбувся у вересні 2003 р. У прийнятій на з'їзді декларації зазначалося, що міжрелігійний діалог є одним з найважливіших інструментів сприяння миру і злагоди між народами та націями. Учасники з'їзду підтримують зусилля Організації Об'єднаних Націй, інших зацікавлених міжнародних і регіональних організацій, а також урядів, громадських і неурядових організацій з просування діалогу між цивілізаціями⁴¹⁴.

Важлива думка щодо глобалізації була викладена в енцикліці Іоанна Павла II на соту річницю енцикліки «*Regum Novarum*»⁴¹⁵ від 1991.05.01. У ній зазначалося, що у наш час відбувається так звана «глобалізація» економіки, і нею не варто нехтувати, бо вона може створити вражаючі можливості для зростання добробуту.

⁴¹⁴ Декларация участников первого съезда лидеров мировых и традиционных религий // <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1064433660>

⁴¹⁵ <http://www.fjp2.com/ru/john-paul-ii/online-library/encyclicals/124-centesimus-annus>

Однак все відчутнішою стає необхідність супроводу цього процесу і спрямування його на загальне благо міжнародними організаціями, де були б представлені інтереси всіх членів людської сім'ї, — адже окремій державі, навіть наймогутнішій на Землі, це вже не по силах. Ці країни і організації, оцінюючи наслідки прийнятих ними рішень, повинні брати до уваги інтереси народів і країн, які не мають ваги на світовому ринку, але обтяжені насуцними і болісними потребами, а тому не можуть розвиватися без підтримки.

Про феномен глобалізації говориться в двох постсінодальних зверненнях Папи Івана Павла II «*Ecclesia in America*» (22 січня 1999 р.) і «*Ecclesia in Asia*» (6 листопада 1999 р.). У цих документах глобалізація розглядається як об'єктивний структурний процес, що розвивається в сучасному світі і має переважно економічні параметри. Однак його етичні та культурні аспекти можуть бути як позитивними, так і негативними. «За допомогою свого соціального вчення Церква робить вагомий внесок у вирішення проблем, що виникли з сучасною глобалізованою економікою. Її моральний підхід в цій області ґрунтується на трьох основних принципах — людській гідності, солідарності та субсидіарності», — наголошується в документі «*Ecclesia in America*». Розвиваючи позитивний потенціал глобалізації, Церква покликана не тільки сприяти зростанню інтеграції між народами, але також співпрацювати всіма законними засобами у справі зменшення негативних ефектів глобалізації. До останніх належать панування сильних над слабкими (особливо в економічній сфері), втрата цінностей локальних культур на користь неправильно витлумаченої гомогенізації.

В якості своєрідного гасла у названих вище документах був висунутий принцип «глобалізації без маргіналізації» щодо тих народів і культур, які знаходяться в уразливому становищі з причини їх радикального відставання в гонці за модернізацією. У зв'язку з цим підкреслюється небезпека того, що «маргіналізація» насправді перетворює так званий «глобальний світ» на «розділену планету».

Загальні підходи в навчанні Католицької церкви щодо сучасних процесів глобалізації були розвинені в промові Папи Іоанна Павла II від 2 травня 2003 до пленарної сесії Папської академії наук, присвяченій темі «Управління глобалізацією». У промові Папа

підкреслив, що глобалізація сама по собі не є проблемою, однак труднощі виникають через нестачу ефективних механізмів для додання їй правильного напрямку⁴¹⁶.

Не оминули увагою це питання мислителі і вчені ісламських наук з Ірану, Алжиру, Катару, Судану, Тунісу, Сирії та Америки на конференції «Релігія і глобалізація», що відбулася в Алжирі 2011 р.. Учасники конференції у своїй заяві підкреслили використання позитивних моментів глобалізації та уникнення її негативних тенденцій. У заяві був зроблений також акцент на утриманні від образи релігій, повазі безлічі релігій і мазхабів на основі віри в Бога і утриманні від язичництва, встановленні зв'язку серед ісламської умми, проведенні численних конференцій між університетами ісламських країн, зусиллях спрямованих на переклад літератури з числа ісламського культурної спадщини на інші мови світу, і активізації наукових і академічних структур для виховання дискусій в області цивілізацій для служіння ісламської умми.

Інтерес до теми глобалізації простежувався на саміті релігійних лідерів світу «Глобалізація, релігія, традиційні цінності» (2012 р.), у якому взяли участь майже 250 делегацій з 35 країн, що представляли різні конфесії світу. Саміт проводився за організаційної підтримки Релігійної Ради СНД. Учасники саміту обговорювали питання розвитку міжцивілізаційного діалогу, надання йому нового імпульсу, встановлення миру і безпеки у світі, усунення існуючих загроз, боротьби з тероризмом та екстремізмом, а також подолання світової економічної кризи.

Домінувало питання глобалізації та релігії на 8-мій Ялтинській щорічній зустрічі «Україна та Світ: спільні виклики, спільне майбутнє» (15–18 вересня 2011 р.). У доповіді прем'єр-міністра Великобританії Е. Блера «Глобалізація змінює контекст релігії» відзначалося, що глобалізація змінює контекст віри. Вона зближує людей за допомогою подорожей і міграції, зближує людей он-лайн — через Інтернет і соціальні мережі. Сьогодні набагато більше інформації про те, що існують інші люди — з іншого

⁴¹⁶ Алексей Юдин. Католический ответ на вызов глобализации в Евразии // Религия и глобализация на просторах Евразии / под ред. А. Малашенко и С. Филатова. — 2-е изд. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Моск. Центр Карнеги, 2009. — 341 с. — (Религия в Евразии). — С.128–130.

вірою, іншими цінностями». Крім того, набагато збільшилося спілкування і обмін інформацією, що призводить до грандіозних соціальних зрушень⁴¹⁷.

Своє ставлення до глобалізації висловила Російська православна церква в офіційному документі «Основи соціальної концепції Російської православної церкви». Наведемо його фрагменти: «Процес глобалізації супроводжується спробою встановлення панування багатой еліти над іншими людьми, одних культур і світоглядів над іншими. У результаті спостерігається прагнення представити в якості єдино можливої універсальну бездуховну культуру, засновану на розумінні свободи людини, що не обмежує себе ні в чому, свободи як абсолютної цінності й мірила істини ...». «Духовній і культурній експансії, що може сприяти тотальній уніфікації, необхідно протиставити спільні зусилля Церкви, державних структур, громадянського суспільства і міжнародних організацій задля утвердження в світі дійсно рівноправного взаємного культурного та інформаційного обміну. Одним із способів досягнення цього може стати забезпечення доступу країн і народів до базових технологічних ресурсів, що надає можливість глобального поширення і отримання інформації. Церква нагадує про те, що багатонаціональні культури мають християнське коріння, і послідовники Христові покликані сприяти зміцненню взаємопов'язаності віри з культурною спадщиною народів, рішуче протистоячи явищам антикультури і комерціалізації інформаційно-творчого простору»⁴¹⁸. Такий підхід є дуже плідним у теоретичному й практичному аспектах і надає можливість здійснювати всебічний аналіз даної теми.

Дослідження релігійних відносин в умовах глобалізації розпадається на значну кількість елементів, які розкривають їх зміст. Адже за своєю суттю світові віровчення вже склалають основу для процесів, пов'язаних з глобалізацією.

Історичний рух релігій в умовах зростання народонаселення формував глобалізаційні відносини, у системі яких релігія стає природною складовою. Причому за глобалізації світові релігії стають толерантнішими, оскільки світовий економічний процес передбачає участь у ньому працівників-віруючих, які представляють різні релігії.

⁴¹⁷ <http://yes-ukraine.org/ua/news/globalizatsiya-menyaet-kontekst-religii-bler>

⁴¹⁸ Основи соціальної концепції Русской православної церкви // <http://www.russian-orthodox-church.org.ru/sdOOor.htm>.

Проблемі взаємовідносин глобалізації та релігії приділено увагу в роботах значної кількості дослідників. Так, Д. Мещеряков відзначає, що глобалізацію релігії можна розуміти як процес глобальної перебудови цієї вже сформованої релігійної ситуації, як процес, що має три аспекти. По-перше, вона передбачає неминучу трансформацію індивідуальних релігійних організацій. По-друге, з'являються нові характеристики у змісті релігійно-правових доктрин, ритуалів і методів релігійної практики. По-третє, глобалізація супроводжується змінами самих послідовників тих чи інших релігій, особливо в плані їх інтелектуальних перспектив. При обговоренні релігійних відповідей на глобалізацію слід покладатися переважно на дві типові тенденції. З одного боку, зазвичай звучить «фундаменталістська» релігійна вимога розглядати місцеві традиції вище глобальних, з іншого боку, є «ліберальна» релігійна відповідь на підтримку глобального виміру, яка відрізняється гнучким і толерантним підходом. Саме ці дві тенденції — «фундаменталістська» і «ліберальна», — можуть використовуватися для структурування напряму сучасного релігійного дискурсу при обговоренні проблем глобалізації⁴¹⁹.

Сфера суспільного буття, економічні відносини трансформуються як із зростанням міжнародного розподілу праці, так і з розповсюдженням світових релігій, причому обидва цих рухи в одні моменти співпадають, а в інші — протистоять один одному, але в обох випадках сприяють глобалізації.

Відомий український релігієзнавець Л. Филипович висловлює думку, що релігії, навіть світові, чий ареали поширення останніми століттями залишались відносно стабільними, під впливом глобалізації теж змінюють географічні рамки своїх культурно-цивілізаційних кордонів. Відомо, що християнство, наприклад, «сповзає» на південь і схід, а іслам «вторгається» в Західну Європу. Свого часу індуїзм «полонив» Америку, а іудаїзм здавна розсіювався разом із своїм носієм — єврейським народом — по всьому світу. Такі процеси — історичні та сучасні — можна вважати глобалізаційними⁴²⁰.

⁴¹⁹ Мещеряков Денис Анатольевич. Глобализация в религиозной сфере общественного бытия. Автореферат на соискание учёной степени кандидата философских наук. — Омск, 2007. // <http://www.dissercat.com/content/globalizatsiya-v-religioznoi-sfere-obshchestvennogo-bytiya>

⁴²⁰ Филипович Л. О. Глобалізація релігійного життя та перспективи конфесійного розвитку в Україні // <http://dc-summit.info/razdely/vera/1419-globalizacija-religijnogo-zhittja-ta-perspektivi-konfesiynogo-rozvitku-v-ukraini.html>

Релігійна глобалізація

Об'єктивний процес глобалізації породжує різні рухи, представники яких бачать можливості за рахунок цього посилити свій вплив у релігійно-економічній сфері й отримати відповідні переваги. До них можна віднести прогресивно налаштовані церкви. Консервативні та помірковані церкви сприймають процес глобалізації як природний, що не вимагає будь-яких певних дій.

О. Прибільський з цього приводу зазначає, що за ставленням до глобалізації представників різних релігій та конфесій можна розділити на три групи:

1. Глобалісти, які вважають глобалізацію позитивною, готові активно користуватися її плодами і брати активну участь у цьому процесі. До глобалістів можна віднести: протестантів (особливо американського походження), буддизм махаяни. Японські буддисти в глобалізації бачать створення третьої цивілізації, заснованої на заповідях буддизму. 2. Помірні глобалісти, точка зору яких зводиться до необхідності змін і пристосування процесу глобалізації за допомогою релігійних установок. Такі погляди в офіційних документах висловлюють Руська Православна Церква та Римо Католицька Церква.

3. Антиглобалісти вбачають у глобалізації загрозу і пропонують з нею боротися. До них, у першу чергу, відносяться релігійні фундаменталісти і радикали від різних релігійних організацій⁴²¹.

На думку дослідника Ю. Крайка, традиційний *іслам* зберіг і навіть зміцнив свої позиції, що особливо помітно на прикладі росту фундаменталістських настроїв. Фундаменталісти прагнуть зберегти віру в надприродну реальність в період, коли подібні вірування занепадають. «Захисники Бога» (як вони себе іноді називають), фундаменталісти виступають переконаними противниками сучасного суспільства з його культом індивідуального розуму, орієнтацією на матеріальні цінності і вірою в історичний прогрес.

Важливу роль у релігійній глобалізації відіграє і сучасний *протестантизм*. Саме він у першу чергу сприяє поширенню американської моделі релігійності. Для протестантів характерні висока

⁴²¹ Прибільський А. А. Глобализация как конвергентный процесс в современной религиозной жизни. К итогам XX века // http://www.rusnauka.com/25_SSN_2009/Philosophia/51780.doc.htm

місіонерська активність, дотримання моральних принципів, особливе ставлення до праці, високий рівень залучення віруючих до життя релігійних громад, етика соціального служіння. Висока адаптація протестантизму до різних культурних контекстів пояснюється особливостями його релігійної та богослужбової практики, які є простими і доступними. Протестантизм допомагає суспільству, що модернізується, виробити специфічну протестантську етику, особливий тип економічної поведінки. Орієнтація протестантів на досягнення життєвого успіху добре вписується в логіку розвитку сучасного капіталізму, що вимагає від індивіда досить високої трудової мотивації та індивідуальної відповідальності⁴²².

Певним аспектам у теоретичному аналізі є з'ясування зв'язку глобалізації з практичною діяльністю церков, причому дослідженню підлягають ті види діяльності, які можна характеризувати як реакцію на глобалізаційні процеси.

Так, О. Шатунов відзначає, що церква позитивно ставиться до політичної інтеграції (створення та діяльність всесвітніх і міжнародних організацій, наприклад, ООН, Всесвітньої Ради Церков) і глобальної інформаційної технологізації (Інтернет, міжнародні засоби масової інформації); нейтральне — до економічної глобалізації (діяльності транснаціональних корпорацій, МВФ, СОТ тощо), виробничої модернізації та технічної універсалізації (єдині технології, всесвітні торговельні мережі, однаковість продукції, однаковий зміст і єдині програми засобів масової інформації); негативне — до культурної уніфікації і національно-етнічної асиміляції; активно протестне — до аксіологічної вестернізації, експансії західних, (в Європі — тільки американських) модернізованих цінностей і редуцції традиціоналізму. Звідси і суперечливе ставлення церкви до глобалізації (в дилемі Вавилонської вежі або дива П'ятидесятниці) то як до позитивного і природного процесу, заповіданого Спасителем, то як до руху до царства Антихриста.

Наприклад, глобалізація обертається для церкви такими негативами «викликами», як зниження потенціалу та авторитету національної держави, зміна її соціальної орієнтації (це призводить до зростання і посилення наднаціональних структур, «розмивання» кордонів і руйнування соціокультурних, особливо традиційних,

⁴²² Ю. В. Крайко. Религия и глобализация на территории Евразийского пространства // http://libri-classic.org/docs/evraziyskoe_prostranstvo.pdf

констант); науково-технічна та промислова модернізація як причина поглиблення секуляризації, уніфікації культурних зразків (загрожує втратою культурної самобутності, в тому числі традиційної релігійної приналежності); соціально-етнічна асиміляція, детериторіалізація і «локалізація» культури (теж як небезпека втрати конкретно-історичного зв'язку населення з певною конфесією) тощо. Але вони ж обертаються і позитивами для церкви. Транснаціоналізація і космополітизація суспільної свідомості сприяють цілеспрямованому та мимовільного місіонерству, поширюючи релігійні погляди за традиційні рамки держав і сприяючи зростанню числа віруючих у світі⁴²³.

Вплив глобалізації на поведінкові мотиви церков досліджує Р. Лункін, який відзначає, що західний світ породив два варіанти релігійної глобалізації, два *християнських* проекти. Католицький глобальний проект був успішним в епоху Середньовіччя, коли Папа Римський прагнув розширити єдиний християнський світ до географічних меж земної кулі і ділив континенти між державами. Святий престол часто ставив себе набагато вище державної влади. Сьогодні ситуація змінилася. Католики як і раніше є потужної культурної силою навіть у секуляризованій Європі, а протестанти зміцнюють свої позиції поза межами західного світу. Сучасні католики сприймають глобалізаційні процеси з точки зору спостерігача, намагаючись зайняти критичну і водночас політично коректну позицію⁴²⁴.

Щодо найдавнішої світової релігії — *буддизму*, — то процес глобалізації набуває своїх специфічних форм, на що звертає увагу відомий дослідник О. Агаджанян. Прикладом може служити феномен медитації, яка взагалі є ключовим елементом глобального буддизму. Вона завжди була центральною частиною буддистської езотерики, але виключно чернечої. У ХХ ст. все змінюється: ме-

⁴²³ Шатунов, Александр Дмитриевич. Влияние глобализации на социальные доктрины современных церквей и религиозных организаций. Автореферат на соискание учёной степени кандидата социологических наук // <http://www.dissercat.com/content/vliyanie-globalizatsii-na-sotsialnye-doktriny-sovremennykh-tserkvei-i-religioznykh-organizat>

⁴²⁴ Роман Лункин. Протестантизм и глобализация на просторах Евразии // Религия и глобализация на просторах Евразии / под ред. А. Малашенко и С. Филатова. — 2-е изд. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Моск. Центр Карнеги, 2009. — 341 с. — (Религия в Евразии). — С. 92–93.

дитація стає надбанням мирян, причому не тільки на Заході, але і в Азії — масова медитація стає реальністю міського азіатського буддизму починаючи з 1950–60-х рр.. (винятком є Китай, де медитація залишилася долею консервативних «клерикальних» груп чань-буддизму). Певна річ, форми медитації при цьому спрощуються. Далі медитація стає позаконтекстною до такої міри, що не тільки змішується з іншими практиками, але й повністю може відірватися від власне буддійського кореню (наприклад, в нерелігійних центрах медитації або всередині синкретизму «New Age»). Змінюється значною мірою і призначення медитації: з езотеричної форми глибокого містичного досвіду вона стає психотерапевтичним засобом, більш орієнтованим на зцілення і доступним масі мирян. У цьому зв'язку популярності набула практика *retreat*: будучи таким собі універсальним елементом релігійної практики (зовсім не буддійського походження), *retreat* активно впроваджується в буддизм і тим самим підкреслює тенденцію до деконтекстуалізації.

О. Агаджанян зазначає, що слід розрізняти буддизм як конфесію, як суму інститутів (старих і нових) і буддизм як певну «культурно-символічну туманність», розсіяну у світовій культурі у вигляді інституційно не оформлених семіотичних або семантичних уламків (таких, як «Шангри-Ла» і «шаолінь», використовуваних в сотнях товарних знаків, голлівудські фільми, література, концепція «буддійської економіки» Шумахера⁴²⁵ тощо). Першою ознакою трансформацій були нові інституційні форми — транснаціональні «мережі», розкидані по всьому світу. Зростання таких форм полегшувалося тим, що в буддизмі, як і в протестантизмі, немає вираженого управлінського або навіть сакрально-символічного центру. Глобальні «мережі» зазвичай створюються навколо харизматичних вчителів, що, як правило, практикують на Заході, а іноді і мають західне походження, при цьому, однак, ідентифікують себе з певною традицією або школою: найчастіше це різні субтрадиції Дзена й тибетського буддизму, рідше — традиції «Чистої землі» і тхеравади. Прикладом «network Buddhism» може бути широкий рух, висхідний до «Insight Meditation Society», створеному в США після Другої світової війни на основі тхеравадійських традицій

⁴²⁵ Шумахер Э. Ф. Малое прекрасно: экономика для людей. // <http://www.samerodok.org/>

медитації vipassana і самадхи і навколо бірманських вчителів У Ба Кхіна (1899–1971 рр.) і Махас (1904–1982 рр.), які швидко набули популярності (в даний час в світі існує більше 50 тільки постійних центрів). Інший приклад — глобальна мережа «Friends of the Western Buddhist Order» (FWBO), створена британцем Сангхаракшитою в 1967 р. Потім почалася швидка «глобалізація» традицій Дзен (групи виникали навколо як японських, так і західних, насамперед американських, Роші-вчителів); тибетського буддизму (наприклад, громада Карма Каг'ю на чолі з датським ламою Оле Сідалом, або організація «Рігпе» на чолі з Согьял Рінпоче); руху, створені з ініціативи в'єтнамського вчителя Тік Нат Хана (Thich Nhat Hanh), або корейського дзен-майстра Сеунг Сана (Seung Sahn); нарешті, вищезгаданий приклад глобального буддизму — «Soka Gakkai International». У Росії прикладом мережевих буддійських організацій можуть служити «дхарма-центри», а також товариства «Манчжустрі», створювані за ініціативи Лами Цонкапи. Ще одна цікава тенденція буддизму в «глобальну епоху» — виникнення нового буддійського місіонерства⁴²⁶.

З приводу антиглобалістських настроїв у буддизмі, то вони, як зазначає дослідник Ю. Крайко, слабо виражені, оскільки релігійні форми, що живлять радикалізм, в буддизмі взагалі досить нерозвинені. Це пояснюється тим, що в порівнянні з авраамічними релігіями у ньому відсутнє поняття догми, межі ортодоксії й «іншомислення» не жорсткі, критерії доктринальної чистоти розмиті, завжди була наявною синкретична суміш з іншими віруваннями. Щодо взаємодії буддизму і глобалізації, то прикладом може служити сучасний імідж буддизму як альтернативної духовності, створений за контрастом з біблійним ціннісним ладом. Під впливом глобалізації в буддизмі виникли також нові інституційні форми — транснаціональні «мережі», розкидані по всьому світу. Ще одна цікава тенденція буддизму в «глобальну епоху» — виникнення нового буддійського місіонерства⁴²⁷.

⁴²⁶ Александр Агаджанян. Буддизм в современном мире: мягкая альтернатива // Религия и глобализация на просторах Евразии / под ред. А. Малашенко и С. Филатова. — 2-е изд. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Моск. Центр Карнеги, 2009. — 341 с. — (Религия в Евразии). — С. 235–243.

⁴²⁷ Ю. В. Крайко. Религия и глобализация на территории Евразийского пространства // http://libri-classic.org/docs/evraziyskoe_prostranstvo.pdf

Участь *індуїзму* в глобалізаційних процесах можна зрозуміти через політико-правові настанови, що склалися в індуїзмі шляхом його трансформації у гандїзм, оскільки саме він надав релігійним поглядам сучасної динаміки, завдяки чому індуїзм почав сприйматися світом не як щось екзотичне, притаманне лише Індії, вибіркові елементи вчення якого тиражувалися у різноманітних варіантах, а як цілісне релігійне вчення. Особливість релігійно-етичної індуїстської думки така, що вона в умовах глобалізації природним чином у різних трактуваннях, пов'язаних з особливостями національних перекладів, практично присутня у повсякденному житті багатьох народів. Встановити матеріальну основу руху ідей індуїзму — це завдання окремого дослідження, але те, що економіка Індії, яка стрімко розвивається, забезпечує розповсюдження духовно-релігійних доктрин індуїзму, не викликає сумнівів і підтверджується множинними фактами.

Так, на думку Б. Кнорре, в індуїзмі не було і немає наскрізної централізованої церковної організації ані на місцевому рівні, ані в загальноіндійському масштабі. Спроби створення такої організації можна вбачати у діях сьогоденних індуїстських радикалів, зокрема, «Вішва хінду парішад» (ВХП, Всесвітньої ради індуїстів), однак вони не змінюють положення, що склалося. Храми, побудовані в Індії, є автономними утвореннями, вчителі-гуру обслуговують окремі сім'ї, школи, не будучи організаційно пов'язані між собою. У цьому зв'язку сам індуїзм часто підноситься не як релігійна система, а як комплекс терапевтичних засобів, обіцяючи поліпшення здоров'я, підвищення розумових здібностей та ін, при цьому підкреслюючи свою легкодоступність. Гасло «тут і зараз» виявляється для багатьох західних любителів східної екзотики привабливішим, ніж тривалий шлях духовного сходження. У такій своєрідній мобільності «товарів», що розповсюджуються, помічається ще один прояв цивілізаційної включеності індуїзму в глобалізаційний простір. Адже умови ринку, що визначають прискорений ритм життя, поширюються і на релігію, вимагаючи від неї відповідної мобільності для успішної «конвертації» Більш того, сама за себе говорить тут маркетингова сторона сучасного індуїзму, особливо західно-адаптованого. Виділення психофізіологічних практик в самодостатні, адаптовані під європейський ритм життя системи, відбувається паралельно з їх комерціалізацією, яку, в свою чергу,

можна вважати стимулятором індуїстського руху та секуляризації індуїзму. Варто відзначити, що масштаб і якісний рівень, яких досягла модернізація індуїзму на Заході, змушують дослідників надати йому приставку «нео-» або навіть називати «маргінальним індуїзмом».

Глобалізація в Індії як батьківщини індуїзму, має свої особливості. Будучи територією, історично пов'язаною з певними подіями індійської релігійної міфології, Індія, а також Непал ніби опиняються в ексклюзивному становищі володарів «сакральних центрів» — того, про що західний індуїзм сам по собі може говорити лише заочно. Для переходу із «заочної» на «очну» форму релігійного навчання індуїстські лідери організовують паломництва до святинь (печерного храму Шиви в Амарнатх, куди щорічно протягом двох місяців прибувають сотні тисяч віруючих; індійських міст Канчіпурам, Айодхья, Варанасі, Рамешварам, Курукшетра, Матхура, Дварака; храм Джаганнатха в Оріссі, храм Таледжу в Непалі, а також гімалайські святині). В умовах глобалізації ці важкодоступні території перетворилися на місця «релігійного туризму» — явища, безсумнівно, характерного для глобалізації⁴²⁸.

Місцями «релігійного туризму» стали також ашрами Сатя Саї Баба (Путтапарта), Шрі Ауробіндо (Поднічері, Ауровіль), Шрі Рамана (Радніша (Пуна), Свамі Шивананда (Рішікеш, Утаранчал), Шрі Шрі Раві Шанкар (Бангалор, Карнатака). Але, зокрема, С. Хантінгтон розвиває думку, що у світі після «холодної війни» культура (у тому числі й релігія) і усвідомлення культурної ідентичності визначають моделі згуртованості, дезінтеграції та конфлікту:

- глобальна політика стала багатополюсною і поліцивілізаційною; розповсюдження західних ідеалів не приводить до виникнення загальної цивілізації і вестернізації суспільства;
- зміщується баланс впливу: відносний вплив Заходу зменшується; зростає економічна, воєнна, політична міць азійських цивілізацій; дестабілізуючі наслідки має зростання чисельності мусульман;

⁴²⁸ Борис Кнорре. Индуизм: от глобальной адаптации — к альтернативному глобалистскому проекту // Религия и глобализация на просторах Евразии / под ред. А. Малашенко и С. Филатова. — 2-е изд. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Моск. Центр Карнеги, 2009. — 341 с. — (Религия в Евразии). — С. 257–267.

- виникає світовий порядок, заснований на цивілізаціях: соціуми, що мають культурну схожість, співпрацюють один з одним;
- універсалістські претензії Заходу приводять до конфліктів з іншими цивілізаціями, що приводить до все більшої згуртованості «споріднених країн»;
- уникнути війни цивілізацій можна лише тоді, коли світові лідери сприймуть полі цивілізаційний характер глобальної політики і будуть підтримувати його⁴²⁹.

Отже, з усього вищесказаного можна зробити висновок, що практично всі релігії (світові, національні, нові релігійні течії) тією чи іншою мірою, прямо або опосередковано вписуються у процес глобалізації і в сучасних умовах фактично стають його рушійною силою.

Організація хаджу як міжнародний проект

Глобалізація, як всесвітній соціально-економічний процес створила умови, за яких світовим релігіям вдається у все зростаючих розмірах реалізувати проекти, які за своєю сутністю і масштабами набувають світового характеру.

Мова йде насамперед про фундаментальні, знакові прояви у релігійній діяльності, які існували з часів становлення релігій, але за умов доглобалізаційних обмежень (переміщення людей, товарів, інформації тощо) ці релігійні прояви були локалізовані у певних національних межах.

Зокрема, одному із стовпів ісламу — хаджу, — процес глобалізації надав риси загальносвітового явища, яке в нашому аналізі розглядається не тільки як видатне щорічне релігійне подія, але й як міжнаціональна економічна дія, в якій беруть участь держави, державний і приватний капітали, банки та підприємства, іноземні компанії, окремі особи.

Процес підготовки, організації, реалізації всіх сторін хаджу з економічної точки зору має транснаціональний характер.

⁴²⁹ Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. Пер. с англ. Т. Велимеева. — М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2006. — С. 13–14.

Мусульмани здійснюють хадж у місяць зу-ль-хідджа до міст Мекка і Медина у Саудівській Аравії. На цей період найбільші авіакомпанії країн, де проживають великі ісламські общини (Велика Британія, Франція, Німеччина, Індія, Пакистан, Бангладеш та ін.) організують чартерні рейси у найближчий до Мекки і Медини аеропорт Саудівської Аравії.

Як мусульманські общини, так і уряди країн виділяють значні кошти для того, щоб надати бідним мусульманам можливість також здійснити хадж.

Влада Саудівської Аравії встановлює квоти на кількість паломників для країн, де є мусульманські общини. Так, 2013 р. квота зарубіжним країнам становила 1 380 тисяч місць. Навіть жителям Саудівської Аравії дозволено здійснювати хадж раз на п'ять років.

Розподіл квот також здійснюється всередині країн. Так, Рада з хаджу і Хадж-місія Росії розподіляє квоти серед духовних управлінь мусульман і регіонів. 2013 р. Найбільшу кількість місць (8 тис.) отримало Духовне управління мусульман Дагестану; ДУМ Чеченської Республіки отримало 3600 місць, ДУМ Інгушетії — 1800, ДУМ Татарстану — 1500, Координаційний центр мусульман Північного Кавказу і Центральне духовне управління мусульман отримали квоту по 1300 місць, Рада муфтієв Росії — 3000 місць.

Управління мусульманських общин і туристичні компанії розробляють програми хаджу. Наприклад, компанія «Наджм Тур» пропонує авіабілет, проживання у Мецці у будинку для паломників, доставку автобусом до аль-Харама тричі на день, проживання у Медині, відвідування святих місць у Мецці і Медині, проживання у наметах у Міні й Арафі, харчування, обслуговування наземним транспортом на шляху Джидда — Мекка — Міна — Арафа — Муздаліфа — Міна — Мекка — Медина, послуги гидів і керівників, кваліфікованих медичних працівників, 10-літрової каністри з водою зі святого джерела «Замзам».

У програму хаджа, організованого Духовним управлінням мусульман Республіки Татарстан, входять переліт по маршрутам «Казань-Джидда» — «Медина-Казань», медична страховка, щоденний п'ятиразовий трансферт на намаз із готелю у мечеть Аль-Харам,

вся необхідна література і довідники, дворазове харчування у готелях Мекки та Медіни, ритуальне жертвоприношення, ритуальний одяг паломника (іхрам), сумки єдиного зразка⁴³⁰.

Організацією хаджу і забезпеченням потреб паломників у Саудівській Аравії займаються Вищий комітет з хаджу і Міністерство у справах хаджу.

Доходи Саудівської Аравії від організації хаджу щорічно перевищують 30 млрд. доларів, забезпечуючи біля 7% ВВП держави. Ця сума складається з транспортних витрат паломників, вартості їх розміщення і проживання у королівстві, витрат на заклання жертвовних тварин (принесення у жертву лише однієї тварини із здійсненням необхідних обрядів коштує паломнику біля 130 доларів).

За останні роки під час хаджу святі місця в Саудівській Аравії відвідують щорічно понад 2 млн. паломників (переважно індонезійці, нігерійці, індійці, пакистанці, турки). Так, 2009 р. обряди хаджу здійснили, за даними саудівськиз засобів масової інформації, більше 2,3 млн. мусульман⁴³¹. 2011 р. участь у хаджі взяли понад 2,5 млн. людей, з яких 1,8 млн. — іноземці зі 183 країн світу⁴³². У 2012 году хадж провели 3.2 млн. паломників, але 2013 р. їх кількість була скорочена до 2 млн. через капітальний ремонт головних мечетей Саудівської Аравії⁴³³.

Під час головного свята хаджу — Ід аль-адхи (курбан-байрам) — проводиться жертвоприношення біля гори Арафат. Звісно, паломники не везуть жертвовну худобу, а купують її на місці.

Жертвовних тварин вирощують у Саудівській Аравії, а також імпортують. Так, велику кількість худоби закупалася у Сомалі. Але 2000 р., з початком там епідемії лихоманки долини Ріфт, була введена заборона на імпорт. Перед хаджем 2009 р. заборона була відмінена, після чого у перші ж дні обсяг продажу сомалійської худоби зріс у десять разів. Щоденно продавали по 16 тис. голів худоби⁴³⁴.

⁴³⁰ http://islam-today.ru/islam_v_rossii/v_tatarstane_opredelilis_s_cenami_hadzha2013/

⁴³¹ <http://www.maranatha.org.ua/cnews/r/64411>

⁴³² <http://www.voanews.com/russian/news/Hajj-2011-11-05-133290898.html>

⁴³³ <http://www.inform.kz/rus/article/2598320>

⁴³⁴ <http://www.islamnews.ru/news-21231.html>

З середини 1980-х рр. в Саудівській Аравії діє програма «Використання жертвних тварин», завдяки запровадженню якої збільшилася кількість худоби, принесеної у жертву. Так, 2001 р. було забито понад 500 тис. голів худоби. 2002 р. в Саудівській Аравії на свято Ід аль-адха забили понад 600 тис. овець, 6 тис. корів, кілька тисяч верблюдів.

Згідно програми, паломники при в'їзді до Саудівської Аравії купують спеціальні талони. Гроші паломники вносять у Ісламський банк розвитку і отримують квитанцію, яка підтверджує, що від їх імені тварину заб'ють, розберуть і заморожене м'ясо відправлять нужденним. Ціна талону не є сталою. Так, 2002 р. його вартість становила 365 ріалів (95 доларів) за вівцю⁴³⁵; 2011 р. вартість талону становила 430 ріалів⁴³⁶.

Забій худоби здійснюється поблизу Мекки на найбільшій у світі бойні площею 300 тис. кв. м., де працює 20 тис. різників. Частину м'яса заморожують або консервують для відправки в якості дарунку мусульманам за кордоном. В середньому за рік у межах програми «Використання жертвних тварин» видається майже 500 тис. квитанцій.

Інша частина паломників приносить жертву самостійно. Щоб уникнути епідемії, спеціальна бригада сміттярів під час хаджу цілодобово прибирає забитих тварин і спалює їх у крематорії.

Саудівська газета «Араб Ньюс» повідомляє, що тільки утилізація скелетів жертвних тварин, забитих під час хаджу, коштує королівству 6 млн. доларів щорічно⁴³⁷.

Для безпеки паломників у Саудівській Аравії створено Центр з безпеки хаджу, на дні хаджу мобілізуються понад 100 тис. військовослужбовців, застосовуються заходи з профілактики розповсюдження інфекційних захворювань.

На обслуговування паломників працює текстильна промисловість. Так, 2009 р. Саудівська Аравія запропонувала новий одяг для хаджу, який захищає від сонячних опіків. Одяг був розроблений Міністерством охорони здоров'я і схвалений головним муфтієм королівства.

⁴³⁵ <http://www.7kanal.com/news.php3?view=print&it=15079>

⁴³⁶ <http://islam.uz/biz-kim/1171-2011-11-04-10-49-05.html>

⁴³⁷ <http://www.7kanal.com/news.php3?view=print&it=15079>

Також на спеціальній фабриці поблизу Мекки виготовляється кісва — покривало для стін Священної Кааби. Протягом кількох століть воно надсилалося з Єгипту, але з 1927 р. почало виготовлятися поблизу Мекки, де за указом першого саудівського короля Абд аль-Азіза ібн Сауда була заснована окрема ткацька фабрика. На ній 240 ткачів-чоловіків виготовляють дві кісви на рік (одна з них — запасна).. Кісва виробляється з восьми шматків шовкової чорної тканини, її верхня частина прикрашена золотим шиттям, яке відтворює аят Корану 3:96. Важить кісва 670 кг., з яких 150 кг — золоті й срібні нитки; вартість її — понад 5 млн. долл.

Для обслуговування паломників працює готельний бізнес. Міжнародна компанія «Раффлс» відкрила 2009 р. у м. Мекка розкішний готель з дорогою кухнею, гімнастичними залами, салонами краси, спа-масажем. Під час хаджу в готелі діють заборони на підстригання волосся, бороди, нігтів. Готель знаходиться поблизу мечеті з Каабою, з його тераси відкривається вид на весь релігійний комплекс.

Щорічний хадж вимагає вкладень у будівництво зручних шляхів для пересування паломників. 2009 р. у Мецці завершилося будівництво понад 60 тунелів і віадуків, які використовуються для переміщення по обрядовим маршрутам у гірських місцевостях. Загальна довжина споруд становить 30 км. Тунелі оснащені ескалаторами, вентиляційним обладнанням, освітленням із використанням енергозберігаючих світильників⁴³⁸.

2011 р. навколо Мекки почався рух монорейковою дорогою, збудованою китайською залізничною компанією. Дорога з'єднає міста Мекка, Медіна, Арафат і Муздаліф. Нею можна перемістити за 6–8 годин 500 тис. людей, відмовившись, таким чином, від послуг 30 тис. автобусів. Цей проект почала здійснювати 2008 р. китайська фірма, вартість його становить 1,8 млрд. дол.⁴³⁹

⁴³⁸ <http://www.maranatha.org.ua/cnews/r/63621>

⁴³⁹ <http://www.maranatha.org.ua/cnews/r/63671>

Виробництво халяльної та кошерної продукції в умовах глобалізації

До релігійно-економічних проектів в ісламі, які набули нової якісної ознаки в умовах глобалізації, можна, на наш погляд, віднести виробництво *халяльної продукції*.

Найбільшими експортерами халяльного м'яса у світі є бразильські виробники. З 1 млн. т. замороженої птиці 700 тис. т. бразильські виробники вивозять на халяльний ринок у понад 100 країн. Широко представлена бразильська халяльна продукція на Середньому Сході. Її експорт 2008 р. перевищив 6,38 млрд. дол., і потреба у м'ясі продовжує зростати. На світовий ринок халяльної продукції, який щільно сконцентрувався у цьому регіоні, надходить 33% птиці і 40% м'яса бразильського виробництва⁴⁴⁰.

Так, А. Руссо, власник бразильської компанії Independentia Alimentos, яка сьогодні постачає яловичину у понад 50 країн світу, започаткувавши свою справу, одразу зорієнтував випуск продукції на експорт. Однак через складність просування на основні зарубіжні ринки компанія почала завойовувати дрібніші ринки, зокрема, мусульманських країн, таких, як Кувейт, Іран, Малайзія. Для цього Руссо, проконсультувавшись із лідерами ісламських общин у Бразилії, побудував кілька спеціальних боєнь, звідки яловичина постачалася у Мекку⁴⁴¹.

На потреби мусульман звертають увагу виробники у Російській Федерації. За наявності великої кількості споживачів функціонування ринку халяльної продукції приносить значні прибутки. Зокрема, халяльну продукцію випускають Микоянівський м'ясокомбінат, кондитерська фабрика «Пермська».

У Татарстані та кількох інших регіонах при Духовному управлінні мусульман РТ діє Комітет по стандарту «халяль» (створений 2005 р.), який здійснює контроль за виробництвом і реалізацією такої продукції. Він видає Свідоцтво про постановку діяльності юридичної особи на контроль, яке надає право отримати Сертифікат відповідності — державний документ, за який несуть відповідальність санстанції, ветеринарні служби, Росспоживнагляд тощо.

⁴⁴⁰ Средний Восток: экспорт бразильской халяльной продукции растёт// Агро Перспектива. — 20.11.2008. — www.agroperspectiva.com/ru/news/36924

⁴⁴¹ Кошерный мясник из Бразилии // <http://ptizevod.narod.ru/Foreight18.htm>

Комітет розробляє документи, у яких визначені правила по забиванню тварин, маркуванню, зберіганню, транспортуванню та складуванню продукції. Виробники її повинні дотримуватися певних технічних умов. Наприклад, при виробництві ковбас можна використовувати лише охолоджене, а не заморожене м'ясо. Тварин вирощують на екологічно чистих кормах, які не містять гормональних складових.

Правила виробництва встановлені документом «Правила по виробництву і реалізації продукції, маркованої «Халяль» (HALAL)».

Халяльна продукція має свій державний стандарт і своє маркування — зелений логотип зі словом «халяль» арабською мовою; курятина за стандартом «халяль» маркується літерою «м».

У магазинах халяльна продукція повинна знаходитися на прилавках окремо, продавати її має спеціально навчений персонал, для неї використовується окреме обладнання (наприклад, ножі для м'яса, які підписують «тільки для халяль») ⁴⁴².

Індустрія халяльної продукції охоплює банки, страхові компанії, виробництво продуктів харчування, ліків, засобів гігієни, косметики, парфумів, одягу, аудіо- та відеопродукції, надання освітні і туристичних послуг та ін. Так, російська фірма «Компанія Жинераль» представила косметичні і парфумерні засоби, які відповідають вимогам шариату, а компанія «Наджм Тур» організовує халяльний відпочинок у Туреччині, де є всі умови для мусульман, що дотримуються норм ісламу: готелі з поділом зон відпочинку на чоловічу і жіночу; харчування халяль; спеціальні екскурсії по місцях, пов'язаних з історією ісламу.

У Російській Федерації відкриваються спеціальні магазини ісламських товарів. За останні роки в Москві, у торговельно-ярмарковому комплексі «Москва» почали працювати магазини «Хіджаб», «Текбір», «Аль-Кяусар», де продається переважно мусульманський одяг, а також сувеніри, парфуми, косметика, килимки тощо ⁴⁴³.

З метою якнайповнішого оволодіння ринком виробники з різних країн беруть участь у міжнародних виставках халяльної продукції (наприклад, «Халяль Експо» у Дубаях).

⁴⁴² Ибрагимова Д. Продукция халяль: бизнес по законам шариата // газета «Казанские ведомости», 27.01.2008 г. // <http://halal.islamtat.ru/news/2008-01-27-202>

⁴⁴³ В «Москве» открылся новый бутик исламских товаров // <http://www.islam.ru/rus/2009-07-03>

В Україні виробники поки що не зорієнтовані на випуск халяльної продукції через вузький сегмент ринку споживачів і пов'язану з цим неможливість одержання значних прибутків.

Економічна глобалізація вплинула на характер виробництва *кошерної продукції* для іудеїв.

В іудаїзмі дозволеність будь-чого позначається терміном «кашрут» (кошерне). Його застосовують не тільки до продуктів харчування, але й до інших товарів⁴⁴⁴, послуг, сфер діяльності.

Закони кашруту, серед іншого, мали на меті обмеження спілкування євреїв з не євреями, а також з'єднували євреїв у діаспорі. Щоб дотримати правил, останні шукали іудейську общину і рабина, які б допомогли знайти кошерні продукти.

Дотримання законів кашруту є непростим. Так, кошерність м'яса визначається не тільки дозволеністю вживання певних видів тварин (до нечистої їжі належать свиня, кінь, верблюд, тушкан, ховрах, їжак, заєць, миша, щур, крит, ящірка, слимак, майже 20 видів птахів, усе, що плаває у воді, але не має луски і плавців; заборонено їсти падаль, вживати кров і жир — «жодного жиру, ані волового, ані овечого, ані козячого не будете їсти»). Забій худоби має здійснюватися за певними правилами, спеціально підготовленим ножом, за вимогами Галахи⁴⁴⁵. Категоричне заборонене поєднання м'ясної та молочної (тобто тієї, яку дає корова — молоко, вершкове масло, сир) продукції. Гріхом вважається навіть говорити про м'ясо за молочною їжею (і навпаки).

До вживання категорично заборонені комахи — «ті, що повзають на животі» та «бігають на багатьох ногах» (крім деяких видів, наприклад, сарани), земноводні та плазуни. Відповідно, слід ретельно просіювати борошно і перебирати крупу, овочі — сумлінно

⁴⁴⁴ Наприклад, некошеними є «шаатнез» — вироби з комбінованих тканин, зітканих з ниток тваринного і рослинного походження (наприклад, льону та вовни).

⁴⁴⁵ У Великій Британії на початку ХХ ст. общини іудеїв добилися дозволу утримувати власні бійні для постачання кошерного м'яса. Мусульмани, які переїхали до Великої Британії, спочатку також купували м'ясо у кошерних лавках, а пізніше створили свої бійні і лавки, що продавали м'ясо «халяль». 1985 р. Рада по захисту сільськогосподарської худоби (Farm Animal Welfare Council) почала вимагати від релігійних общин відмовитися від ритуального забою худоби, оскільки він є негуманним. У Швейцарії, Швеції, Данії та Нідерландах порядок забою худоби за законами іудаїзму («шхіта») заборонений як негуманний спосіб.

перевіряти і добре мити. Зелень слід промивати під сильним струменем води, щоб змити комах, фрукти закуповувати у таку пору року, коли в них ще не має хробаків.

Також, крім кошерних і трэфних продуктів є «парве» — «нейтральні». До них належать риба (крім заборонених видів), овочі, фрукти. Їх можна вживати як з м'ясною, так і молочною їжею, але якщо вони контактували з нею (наприклад, знаходилися в одному посуді), то втрачають статус «парве» і вважаються відповідно м'ясною або молочною їжею.

Випуск кошерної продукції вимагає підготовки групи працівників-спеціалістів. Наприклад, для отримання кошерного м'яса необхідні «шойхет» — різник, «менакер» — людина, що очищує задню частину туші від жил, заборонених до вживання, «машгеах» — той, хто обстежує тушу, щоб встановити її кошерність (зокрема, перевіряє на ознаки хвороби). Машгеах повинен також бути присутнім при доїнні худоби, щоб молоко вважатиметься кошерним.

Спеціалісти проходять тривалу підготовку, переважна частина часу якої припадає на релігійне навчання. Наприклад, шойхет кілька років навчається релігійних законів у ешиві, протягом року проходить спеціальний курс для різників і складає іспити.

Кошерність вина визначається дотриманням певних релігійних законів: перші три роки після посадки виноград (та плоди інших фруктових дерев) є забороненим до вживання («орла»); заборонено вживати плоди четвертого року («ревія»); кожен сьомий рік вино можна виготовляти за спеціальними правилами святості плодів — не викидати їх, не виливати без потреби вино тощо («шміта»); безпосередньо виробляти вино можуть тільки євреї, які дотримують суботи («шабат»); при освітленні вина не можна використовувати речовини тваринного походження (наприклад, ячний жовток, желатин); з урожаю винограду необхідно сплачувати десятю частину («маасер») до Єрусалимського Храму (за відсутності Храму в Ізраїлі один відсоток від урожаю винороби знищують у присутності рабинів).

Спиртні напої з винограду мають виготовляти тільки євреї, оскільки заборонено вживати вино, якщо є підозра у його використанні іновірцями для їх релігійних обрядів. У сучасному виноробстві існує також спеціальна технологія швидкого нагрівання й охолодження вина в автоклаві (таке вино називається «меву-

шаль» — «варене»). Її розробка також пов'язана з релігійною заборонаю вживання вина, якщо воно відкрите не євреєм, і вимогою «варити» таке вино, тобто нагрівати його до появи бульбашок на поверхні.

Горілка також може бути забороненою, якщо до її складу входять молочні добавки.

Продукцію, вироблену неєврейською компанією, споживати дозволено, але вміст некошеного інгредієнта у такому продукті може становити не більше 1/60 по відношенню до кошерних складових.

На світовому ринку представлено біля 150 тис. видів кошерної продукції. Щорічно їх кількість збільшується на 2500 нових продуктів⁴⁴⁶. Розраховані вони на покупців з середнім і високими достатком, оскільки має вищу порівняно з некошерною ціну.

Загальноприйнятим міжнародним товарним знаком кошерності для продуктів харчування з 1950-х рр. став знак «К» в окружності.

Кошерна продукція становить майже 40% харчового ринку США. Згідно досліджень, проведених журналом *Kosher Today*, серед 11 млн. американців, що купують кошерні продукти, тільки 1 млн. власне євреїв, інші — мусульмани, адвентисти сьомого дня, вегетаріанці, люди, що не можуть вживати лактозу і клейковину. Щорічно в США виробляють кошерної продукції на 130 млн. дол., цей ринок стабільно зростає на 15% щорічно⁴⁴⁷.

Нью-Йоркська газета *Newsday* оцінює споживчу ємність місцевого ринку кошерних продуктів у 250 тис. людей. За повідомленням професійного журналу *Food Industry News*, оборот ринку кошерних продуктів у США 2000 р. становив 50 млрд. дол. Журнал *Kosher Today* повідомив, що оборот американського ринку кошерної продукції збільшився у 2001 р. на 5,9%, а оборот кошерних ресторанів — більш, ніж на 10%.

Кошерність продуктів харчування у США регулювалася не тільки релігійними настановами, але й громадянським законодавством. На початку XIX ст. у штаті Нью-Йорк був прийнятий закон про кашрут, який передбачав покарання за підробку етикеток кошерних продуктів. 1915 р. — розроблене нове формулювання закону, а

⁴⁴⁶ Кашрут // <http://www.ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B0%D1%88%D1%80%D1%83%D1%82>

⁴⁴⁷ Объём российского рынка кошерных продуктов составляет около \$5 млн. // <http://www.russian.fjc.ru/news/newsArticle.asp?AID=401768>

1942 р. виконання закону передане Департаменту штату з сільсько-го господарства і ринків. Для цього при Департаменті була створена Інспекція з нагляду за кошерністю продуктів. 2003 р. Верховний суд визнав Закон штату про контроль над кашрутом від 1915 р. таким, що суперечить Конституції США⁴⁴⁸.

1919 р. кілька єврейських харчових підприємств Нью-Йорка (США) почали запершувати рабінів і маркувати свій товар літерою «К»; пізніше кількість підприємств збільшилася і з'явилося маркування літерою «И». З сер. 1990-х рр. кошерний податок стягувався вже з 16 тис. продуктів.

На 2008 р. у США біля 400 фабрик мали сертифікат кошерності і 12 — сертифікат випуску халяльної продукції. Найбільшими виробниками кошерного м'яса були Agriprocessors Inc., Alle Processing, Aurora Packing Company Inc., які монополізували ринок кошерної яловичини. На ринку курятини такі позиції займали компанії Empire Coshier Inc. і Marvid Poultry Canada⁴⁴⁹.

У США діють спеціальні магазини з продажу кошерної продукції, наприклад, South Florida Coshier.

Найбільший у США і за межами Ізраїлю комбінат по виробництву кошерного м'яса Agriprocessors Inc. у м. Поствіль (штат Айова) виробляв біля 50% всієї кошерної яловичини і біля 40% курятини в США. Постійними покупцями фабрики були не тільки іудеї, які складають 5% загального ринку, але й мусульмани (15% ринку), а також прибічники здорового харчування. Ці категорії покупців сформували попит у розмірі 12,5 млрд. дол.

2008 р., після піврічного розслідування, комбінат був закритий, оскільки на його території була знайдена лабораторії по виготовленню наркотичних засобів, а також у зв'язку з використанням праці нелегальних емігрантів. Закриття такої потужної фабрики викликало кризу, що вразила магазини з продажу кошерного м'яса, а також сприяло підвищенню цін на кошерну продукцію до 40%⁴⁵⁰.

⁴⁴⁸ Дорфман М. Кошерная революция в Нью-Йорке // <http://www.russiandenvet.50megs.com/kashrut.html>

⁴⁴⁹ Берг Р. Без нелегалов кошерное мясо подорожает // глобальный еврейский online центр, 12.06.2008 г. // <http://www.jewish.ru/theme/world/2008/06/news99426...>

⁴⁵⁰ США: иммиграционные власти лишили евреев кошерного мяса // <http://meatinfo.ru/news/read?nid=164159>

Виробляють кошерну продукцію також в інших країнах. Так, А. Руссо, власник бразильської компанії *Independencia Alimentos*, прагнучи завоювати ринок кошерного м'яса Ізраїлю, перевів м'ясну фабрику на новий режим роботи — зокрема, вона не працювала у суботу. Також була змінена виробнича лінія — за законом виробництва кошерного м'яса худобу забивали миттєво, а м'ясо знекровлювали у спеціальному приміщенні⁴⁵¹.

Ізраїльська фірма *Willi Food Investment LTD* постачає кошерну продукцію на ринки США і Європи; її дохід 2006 р. становив 45,3 млн. дол., чистий прибуток — 6,7 млн. дол..

Кошерну продукцію виробляють у Молдові, Азербайджані, Франції, Туреччині, Великій Британії, Голландії, Італії, Германії, США, Латвії, Естонії.

Кошерну алкогольну продукцію вже досить тривалий час випускають деякі країни. 1998 р. виробник пива *Budweiser* у США сертифікував понад 40% свого асортименту. На початку 1990-х рр., після того, як стало кошерним пиво *Coors*, обсяг його продажу значно зріс. Кошерний продукт пропонують бренди *Genesis Ale* та *Messiah Stout* (на пляшці останнього слоган «Пиво, на яке ви чекали»). Окремі невеликі пивоварні США завжди були кошерними, такі, як, наприклад, *Shmaltz*.

На європейський ринок кошерні вина постачають Ізраїль, Іспанія, Австралія.

Кошерність продукції можуть засвідчувати кілька організацій, що видають ліцензії — такі, як Головний рабинат в Ізраїлі, Ортодокс Юніон тощо. Але, оскільки кошерність не можна перевірити лабораторними дослідженнями, то віруючі можуть надавати перевагу ліцензуванню шанованого в їх общині рабина.

Отримання дозволу на виготовлення кошерної продукції дає змогу вибудувати справжню комерційну піраміду. Так, підприємство по виготовленню кошерної продукції повинно не тільки дотримувати необхідних релігійних приписів, не працювати по суботах, давати пожертви рабинам. Всі постачальники сировини, напівфабрикатів і навіть обладнання (наприклад, печей, міксерів тощо) також повинні мати ліцензії про кашрут (відповідно, і постачальники постачальників).

⁴⁵¹ Кошерный мясник из Бразилии // <http://ptizevod.narod.ru/Foreignt18.htm>

Загальний обсяг щорічних виплат виробників харчових продуктів за кошерний ритуал у США 1990-х рр.. перевищував 100 млн. дол.⁴⁵².

У Російській Федерації послуги з кошер-сертифікації надає Департамент кашруту при Головному Рабинаті Росії, основною метою діяльності якого є сприяння підвищенню конкурентоспроможності російських виробників на світовому та внутрішньому ринку продуктів харчування. Безпосередню роботу по сертифікації проводять експерти, призначені Автономною некомерційною організацією «Кошер-Р». Сертифікат кошерності видається за міжнародним зразком.

Експерти оцінюють обладнання, технологію виробництва; перевіряють підлягають всі виробники і постачальники інгредієнтів, які також повинні отримати сертифікат.

Отримання Сертифікату засвідчує високу якість продуктів, що дозволяє компанії успішніше і з меншими витратами просувати товар на ринку, надає переваги в укладанні контрактів із зарубіжними партнерами, демонструє її приналежність до групи прогресивних фірм-виробників.

На початку 2002 р. у Російській Федерації почала діяльність компанія «Кошерна Росія», створена єврейською общиною. Випуск кошерної продукції у 1999 р. наладила російська фабрика «Ударниця».

ЗАО «Перший кондитерський комбінат «Азарт»» (Санкт-Петербург), який співробітничав з ізраїльською фірмою «EDVAL», з 2003 р. випускає кошерну продукцію, призначену на експорт в Ізраїль. У Санкт-Петербурзі працює також Комбінат кошерного харчування «Ешель-Елі» («Дерево життя»).

2002 р. російський пивоварний завод № 1 започаткував випуск кошерної продукції, яка має отримати сертифікат кошерності, важливий для діяльності на ізраїльському ринку.

Знак кошерності отримали пиво «Балтика» і «Очаковское», кондитерські вироби московської фабрики «Русские сладости», рослинна олія компанії «Российские семена», риба компанії «Русское море».

⁴⁵² <http://jewish.msk.ru/kosher.htm>

У Москві, крім магазинів при синагогах, 2002 р. ТОВ «Кошер» відкрило перший супермаркет кошерних продуктів харчування, де в асортименті приблизно 10 тис. найменувань. Одним з головних постачальників продукції є компанія Grossery Paradise. 2008 р. у Москві була відкрита мережа магазинів «Утконос», у яких продавалося понад 200 найменувань кошерних товарів.

З 2006 р. ряд російських торгових мереж — «Седьмой континент», «Перекрёсток», «О'Кей», «Елитторг», «Столичная торговая компания», «Патэрсон», «Алые паруса». оголосив про початок проекту з просування кошерної продукції у Москві і С.-Петербурзі. На думку Андрія Дворіна, генерального директора компанії Grossery Paradise, обсяг російського ринку кошерних продуктів становить майже 5 млн. дол..

На просування продукції і її рекламу виробники зобов'язані відраховувати у Департамент кашруту при Головному Рабинаті Російської Федерації 0,5% від продажу кошерної продукції. Загальний рекламний бюджет оцінюється у 75 млн. дол.⁴⁵³.

Сертифікат кошерності від Департаменту кашруту при Головному Рабинаті Російської Федерації отримала 2007 р. частина продукції компанії «Казбегі» (Грузія), яка виробляє пиво, лімонад, холодні чаї.

Українські виробники представляють достатній вибір кошерної продукції, хоча сегмент споживачів є вузьким. Кошерність продукції визначається Всеукраїнським Комітетом з Кашруту і позначається наклейкою з печаткою («ехшер»).

Кошерну продукцію випускають в Україні, зокрема, заводи по виробництву консервованої продукції: Гайсинський консервний комбінат (Вінницька обл.), Уманський консервний комбінат (Черкаська обл.), «Ніжин», «Верес», «Чумак», Бердянський Консервний Комбінат «Глібов» (на ньому Комітет з кашруту відкошерував всі лінії виробництва), заводи по виробництву алкогольних напоїв «Олімп» і «Сармат» (Донецьк), заводи з випуску молочної продукції «Галактон» (Київ), молочний комбінат м. Овруч, комбінат «Вінтер» (Донецьк), кондитерська фабрика «Житомирські ласощі», «Рошен». Кошерний сир з'явився в асортименті продукції торгової марки «Комо»; ТОВ «Техноком» випустив кошерну вермишель «Мівіна».

⁴⁵³ <http://subscribe.ru/archive/religion.kashrut/200406/02204037.html>

Донецький булочно-кондитерський комбінат експортує до США та Ізраїлю кошерні сушки і таськи пряники.

2005 р. Всеукраїнський комітет з кашруту, очолюваний головним рабином Донбасу Іцхаком-Пінхасом Вишецьким, випустив першу партію кошерного вина — 20 тис. пляшок (сухого мерло і напівсолодкого) на базі Кримської виноробної компанії.

Маркетологи вважають, що, хоча релігійна продукція має вищу вартість у порівнянні з іншою, орієнтація на такий вузький сегмент ринку є сумнівною з точки зору отримання прибутку. Але випуск її дає змогу компанії-виробнику виділитися із загальної маси конкурентів. Також ця продукція розрахована на прибічників здорового харчування оскільки не містить консервантів і виробляється з високоякісної сировини.

Ісламські банки

Одним з найбільших проявів глобалізації в економічній сфері, пов'язаним з релігійними нормами і настановами, є поява на міжнародному ринку банківських установ, організованих за вимогами ісламу. Це було викликано тим, що група ісламських держав зайняла домінуючі позиції у виробництві нафти й газу, отже, інші держави вимушені були співробітничати з ісламськими банківськими структурами за їх правилами.

Головною особливістю діяльності банків є відмова від позикового проценту, тому що за нормами ісламу праведне лише те багатство, джерелом якого є праця (у тому числі й підприємницька), а також спадщина або дарунок. Таким чином, ісламські банки з релігійно-етичних міркувань не можуть отримувати заздалегідь обумовлену суму грошей, оскільки підприємство, що брало позику, може мати збитки, і виплати банку у такому випадку суперечать принципу справедливості.

Банки можуть запропонувати вкладнику право на участь у доходах підприємства, в яке вкладені його гроші. При цьому вкладник має розділити з підприємством можливі збитки. Такий порядок дозволяє виробничому сектору створювати для себе сприятливий інвестиційний клімат і уникати залежності від інтересів банківського капіталу.

Водночас він створює труднощі для дрібних та середніх підприємці-мусульман, для яких ускладнюється отримання кредиту на основі розподілу прибутку через складність механізму вивчення і оцінки перспектив проекту ісламським банком.

Також у зв'язку з відсутністю застави виникає небезпека махінацій як з боку клієнта, так і з боку адміністрації банку. Тому характерним для ісламських банків є ретельний аудит всіх операцій підприємства, і рішення про збитки клієнта ні в якому разі не приймаються одноосібно, а тільки колегіально, всім складом правління банку.

Загальними для діяльності ісламських банків є наступні особливості. Їх прибуток залежить не від спекулятивних операцій, а від прибутковості акцій підприємств, куди інвестовано кошти вкладників. Отже, дотримується заборона лихварства й одержання відсотків на банківській вклад. Ісламським банкам заборонено спонсорувати виробництво та продаж алкогольної і тютюнової продукції, свинини, зброї та азартних ігор. Банки мають здійснювати обов'язкове благодійництво (закят).

У зв'язку з забороною процентної ставки виникли ускладнення з вирішення питання фінансування державних витрат за рахунок внутрішнього боргу, оскільки неможливим є випуск процентних облігацій. В Ірані, зокрема, вирішити це питання змогли у середині 1990-х рр.. У 1995 р. там почали випускати спеціальні ісламські облігації, засновані на принципі PLS: в процесі запланованої приватизації облігації будуть перетворені на акції колишніх державних підприємств. Мобілізовані кошти використовуються для реорганізації і модернізації об'єктів, а доходність облігацій визначається прибутками компаній, які були включені у фонд, що забезпечує державні позики. На кілька років раніше така система була використана в Малайзії.

Мусульманські банкіри прагнуть при дотриманні фундаментальних норм шаріату зробити ісламські банки такими ж успішними і конкурентноздатними, які і неісламські.

На практиці ісламські банки знаходять певний компроміс із діючими релігійними приписами. Так, за умов відсутності відповідного законодавства ісламські банки відкривають окремий філіал (так зване вікно), який працює за своїми принципами.

В ісламських країнах діють також фінансові установи західного типу, переважно як відділення великих банків. Але їх діяльність

обмежується переважно експортно-імпортними операціями. Мусульмани користуються послугами неісламських банків, але уникають процентних депозитів і кредитів.

Розвиток мусульманських банківських послуг розпочався у другій половині ХХ ст. До цього часу мусульмани були вимушені користуватися банками, які не дотримувалися законів шаріату, або не користуватися банківськими послугами взагалі.

Перший ісламський банк «Міт Гамр Бенк» був заснований у 1963 р. в Єгипті, в м. ан-Наггар. Того ж 1963 р. у Малайзії була створена «Ощадна корпорація для мусульманських паломників», яка допомагала нагромадити кошти тим, хто збирався здійснити хадж. Пізніше на основі фонду був створений один з найбільших у світі ісламських інвестиційних фондів Tabung Haji. 1965 р. у м. Карачі (Пакистан) була створена «Кооперативна інвестиційна та фінансова корпорація». Однак ці заклади проіснували недовго.

Активне формування ісламських фінансових інститутів почалося у 1970-ті рр.. 1974 р. Організація Ісламських держав з метою фінансування економічних і соціальних програм на основі принципів шаріату прийняла рішення про створення міждержавного Ісламського банку розвитку. Після цього була відкрита мережа ісламських банків Faisal Finance/Dar Al Mal в Саудівській Аравії, Єгипті, Судані. У 1979 р. був заснований перший ісламський банк у Бахреїні.

Економічною причиною необхідності розвитку ісламських фінансових закладів стала нафтова криза 1973 р., яка викликала значне підвищення цін на нафту і приплив доларів у нафтодобувні країни.

Завдяки цьому ісламські банки створили значні пасиви, які не могли бути задіяні повною мірою через нерозвиненість ісламського ринку капіталів.

Станом на 2005 р. у світі нараховувалося близько 200 фінансових закладів ісламського типу. Загальна сума їх капіталу ще 1997 р. становила біля 7,3 млрд. долл., сукупні активи — 148 млрд. дол... За наявних фінансових ресурсів у розмірі 113 млрд. долл. За оцінками банківського рейтингового агентства Capital Intelligence, у середині 2000 р. сукупний розмір активів ісламських банків перевищив 160 млрд. долл.

Діяльністю ісламських банків зацікавилися транснаціональні банки й найбільші світові комерційні банки. Провідні західні банки, такі, як «Чейз Манхеттен», «Голдмен Сакс», «Ай-Ен-Джі», «Номура Сек'юритиз», «Джей Пі Морган», відкривають ісламські відділення. Банк США «Сітібенк» вклав біля 1 млрд. долл. у спеціалізовані ісламські фонди. 1997 р. «Сітібенк» заснував у Бахрейнї своє повноважне відділення «Сіті Ісламік Івестмент Бенк» з капіталом 20 млн. долл. Світові банки «Дейч бенк» та HSBC відкрили спеціальні ісламські департаменти. За оцінкою «Сітібенк», темпи росту ісламського банкінга становлять від 10 до 15% на рік.

Послугами ісламських банків користуються такі компанії, як «Дженерал Моторс», «Ай-Бі-Ем», «Алкатель», «Деу»⁴⁵⁴.

На 2007 р. нараховувалося біля 300 ісламських банків з сумарними активами понад 650 млрд. доларів, щорічні темпи росту яких становлять у середньому 10–15% на рік. Останнім часом стрімко розвиваються ісламські банки у країнах Перської затоки, продовжують активну діяльність у країнах Південно-Східної Азії, перш за все, Малайзії. Фахівці прогнозують, що до 2013 р. активи ісламських банків досягатимуть 1 трлн. дол.

2007 р. перший банк Cham Islamic Bank, що діє за законами шаріату, відкрився у Сирії. Його стартовий капітал становив 100 млн. дол.

В Азербайджані за законами шаріату працює комерційний банк «Кевсарбанк». Оскільки Азербайджан проголошено світською державою, банк веде подвійну бухгалтерію: одну — за законами шаріату, другу — за офіційним банківським законодавством. Якщо клієнту треба купити обладнання, банк купує його сам і віддає клієнту, погодивши з ним графік погашення вартості купленого. При цьому клієнт виплачує банку не проценти, а лише вартість банківського обслуговування. Національний Банк Азербайджану вважає, що діяльність «Кевсарбанку» не суперечить Конституції країни, яка не дозволяє створення інститутів на релігійних засадах

Економісти спостерігають значне щорічне зростання ісламського банківського сектору. Так, його обсяг з літа 2007 р. до весни 2008 р., згідно оцінці рейтингового агентства Moody's, збільшився на 20% і досяг 500 млрд. дол., що пов'язано із зростанням цін на нафту⁴⁵⁵.

⁴⁵⁴ Расулов Я. Исламские банки // 2005–10–10 <http://zamanaonline.com/islam/09/bank.htm>

⁴⁵⁵ Исламский финансовый сектор растёт вместе с ценами на нефть. — 06.04.2008. — www.infoteka.info/Economy-view.

Банки, які діють за законами шаріату, вже не є прерогативою лише регіонів Близького Сходу і Малайзії. Ісламська банківська система активно опановує Європу. Так, 2004 р. перший в Європі ісламський банк було відкрито в Лондоні.

В Російській Федерації з кінця 1990-х рр. діє мусульманський «Бадр-Форте-Банк». Пріоритетними напрямками його інвестиційної діяльності є космічні технології, суднобудування, військова промисловість, природоохоронні проекти.

2008 р. Національний банк Кувейту подав заявку до регулюючих органів Швейцарії на відкриття там приватного банку для мусульман. NBK планує відкрити банк спільно з однією з фінансових структур Саудівської Аравії.

2009 р. у Франції розпочали діяльність три ісламські банки — «Qatar Islamic Bank», вже представлений у Великій Британії, «Kuwait Finance House» і «Al-Baraka Islamic Bank» з Бахрейну. Ісламські відділення у банках загального типу відкриваються також у інших державах Європи.

2005 р. у Франкфурті (Германія) відбулася конференція «Ісламські фінанси: виклик для Європи», яка підсумувала тенденції на фінансовому ринку європейських країн: у Європі середньорічний приріст за ісламською схемою становить 15%.

Характерним для сучасної діяльності є співробітництво між європейськими та неєвропейськими ісламськими банками, наприклад, Великої Британії та Малайзії. Британія є центром управління ісламськими активами, а Малайзія має потужний ринок «сукук», який обслуговує 60% світового випуску ісламських облігацій.

Питання стратегії співробітництва між українськими та ісламськими банками та іншими суб'єктами економіки розглядається також українськими спеціалістами у банківській справі, оскільки ісламські банки мають перспективи розвитку в нашій державі.

Перелік банківського продукту ісламських банків широкий — адже вони мають успішно конкурувати з неісламськими, приваблюючи клієнтів-немусульман (так, наприклад, більшість клієнтів ісламських банків Малайзії — китайці).

У списку ісламських банківських операцій є

Іджар — довгострокова оренда (лізинг).

Іджар Тумма Аль Бай — оренда з правом викупу, за якої викуп орендованого майна вважається обов'язковим;

Іджар ва-іктіна — угода, за якої клієнт отримує право викупу раніш орендованого обладнання і споруд виробничого призначення, коли орендна плата досягає рівня, що відповідає узгодженій договором продажній ціні об'єкта.

Істисна — ф'ючерсні угоди на рік, що укладаються для фінансування значимих і довгострокових проектів (наприклад, створення галузей господарства).

Закят — обов'язковий податок. Для його збору банк створює Дім Закяту, куди спрямовуються також добровільні пожертви мусульман. Кошти спрямовуються на забезпечення бідних і нужденних верств мусульманської общини, розробку і втілення проектів поліпшення побуту, суспільних робіт.

Кард-аль-Хасан — безвідсоткова позика. Така позика надається фізичним і юридичним особам на обумовлений термін. Якщо особа не в змозі повернути позику, кошти надаються з фондів Закяту. Така позика може виділятися також уряду або організації для здійснення громадських проектів — будівництва підприємств, шляхів, життєво важливих об'єктів тощо.

Байт-аль-Мал — державне казначейство, яке є фондом, куди надходять податки, що стягують відповідно до ісламського законодавства.

Бай Бітхаман Аджил — угода з відстрочкою платежу;

Бай уль-Іна — продаж з правом викупу;

Вакала — агентські послуги;

Такафул — ісламське страхування;

Вадіа — збереження цінностей у банку;

Сукук — цінні папери тощо.

Особливо цікавою і нехарактерною для немусульманських банків є Кард-уль-Хасан — безпроцентна позика, яка дає можливість клієнту взяти на визначений строк певну суму, за користування якою він не сплачуватиме проценти. Така послуга базується на принципах довіри і допомоги, оскільки часто нею користуються особи, що за певних обставин на деякий час залишилися без засобів до існування. При цьому від позичальника не вимагають застави. Поручителем для нього може у таких випадках виступати імам

місцевої мечеті. Така позика надається і фірмам-партнерам банку. Якщо клієнт має змогу, він може сплатити банку преміальні — «хіба».

Ісламські банки відкривають для вкладників наступні види рахунків:

- поточний, по якому не виплачують відсотки і вкладнику гарантується повернення коштів у будь-який час;
- ощадний, власник якого не має права на участь у прибутках, але банк може виплачувати йому премії залежно від прибутковості банку. Засоби, залучені по ощадним вкладам, банк вкладає переважно у низько ризиковані операції (як правило, у фінансування торгових угод);
- інвестиційний, власник якого має право розділити з банком його прибутки або збитки. Доходи вкладників, як правило, відповідають відсоткам у не мусульманських банках. Однак збитки банк також компенсує за рахунок інвестиційних вкладів.

Отже, грошові ресурси мобілізуються банками за рахунок участі інвестора в акціонерному капіталі. Капітал прирощується не в сфері грошового обігу, а у сфері виробництва товарів і послуг.

Доходи по вкладах залежать від прибутковості підприємств, у які банк розмістив гроші вкладників. Причому, якщо банк діяв непрофесійно, вкладник може подати на нього позов до суду. Спірні питання вирішують спеціальні шариатські комісії банків.

Певні труднощі у вирішенні фінансових питань виникають через відмінність у правилах, якими користуються представники різних ісламських течій. Наприклад, Малайзія, де значний вплив має сунізм, проявляє достатню гнучкість у питаннях боргових зобов'язань. У Саудівській Аравії дотримують найсуворіших правил, у країнах Близького Сходу та ісламських банках Європи проводять середню лінію, діючи помірковано.

Над розробкою стандартів банківської діяльності на основі принципів шариату працює Міжнародна рада з ісламських фінансових послуг (IFSB). Державна комісія з безпеки Малайзії вперше у світі ввела типові правила інвестування у нерухомість, які відповідають вимогам ісламу.

Проблемою для ісламської банківської сфери є її кадрове забезпечення. Оскільки будь-яка угода має отримати схвалення релі-

гійних органів, а кожний банківський продукт — бути визнаний таким, що відповідає законам шаріату, — то банківські працівники повинні мати фактично дві освіти — релігійну і фінансову. До того ж, через активізацію ісламських банків у Європі постає необхідність володіння банківськими працівниками не тільки арабською мовою, але й, наприклад, англійською та французькою.

Релігійна міграція

В історії релігій були моменти, які у своєму причинно-наслідковому зв'язку тільки сьогодні дають можливість оцінювати їх як передумову глобалізації. Мова йде про переміщення трудових ресурсів, або, в нашому контексті, релігійну міграцію.

Досліджуючи економічну складову в релігійній діяльності, слід особливо вирізнити таку притаманну їй рису, як постійне розширення своїх церковно-економічних володінь. Прояв цієї іманентної церкви властивості є характерним для всіх конфесій, оскільки ідея розповсюдження свого вчення передбачає розширення церковної географії і появи нових adeptів.

В окремі історичні періоди найбільш активною формою прояву церковної експансії була колонізація, тобто участь церкви через своїх служителів у територіальному переділі земель, захопленні нових територій, військово-політичних походах тощо. Причому церковна участь у цьому процесі не була вторинною щодо державних дій. Навпаки, у більшості історичних випадків церковна ідея, втілена у форму місіонерства, потребувала державної підтримки і виступала релігійною основою того чи іншого державного акту.

Економічна вигода церковної діяльності у таких історичних випадках була прихована за різними політичними, ідеологічними, військовими подіями, і при аналізі реальних подій є вторинною. Однак, говорячи сучасною мовою, відсутність швидкої вигоди замінювалася довгостроковою, тобто визначала можливість розширення впливу церкви на нових територіях.

Безсумнівно, що розглядати церковну діяльність і безпосередню участь церкви у загарбницьких війнах, колонізації, завоюваннях нових територій у відриві від всесвітньо-історичного процесу неможливо, оскільки у цьому випадку діє значна кількість

об'єктивних і суб'єктивних чинників. Однак, як свідчить всесвітньо-історичний процес, у кожному чиннику в тому чи іншому виді проявляється інтерес церкви, і вона виступає їх системоутворюючим фактором.

У дослідженні впливу релігії на економічні процеси міграція постає складним комплексним явищем. Релігійна міграція, як складова переміщення трудових ресурсів, має розглядатися, виходячи з сукупності соціально-економічних умов, що склалися в країнах у різні історичні періоди. При цьому міграція створювала майбутню нішу для навіть «неактивних» національних релігій.

Прикладом релігійної міграції як складової переміщення трудових ресурсів, стало переселення *сикхів та індусів*, якому значною мірою сприяли дії уряду держави-колонізатора.

У II пол. XIX ст., коли Імперська англійська східноафриканська компанія почала будівництво залізниці Кенія-Уганда, вербування робочих здійснювалося в Індії. Серед законтракованих робітників переважали сикхи — представники ремісничих каст (рамгархія) і нижчих каст (мочі).

1896–1901 рр. у Східну Африку прибуло 32 тис. індійців-представників індуйзму і сикхізму, які здійснили відчутний вплив на господарське життя. До 1903 р. у їх руках зосередилася переважна частина роздрібної торгівлі, а пізніше, до другої половини XX ст., індійці монополізували там фінанси і промисловість.

Зацікавленість підприємців, зокрема, залізничних магнатів у дешевій робочій силі активізувала міграцію індусів і сикхів з Індії. Переселенці працювали на будівництві залізниць в Австралії. Вони взяли участь у будівництві Канадсько-Тихоокеанської залізниці. До квітня 1908 р. у Канаду прибули 5 тис. індійців, переважно, сикхи. Доставку великої групи селян з Пенджабу здійснювали судна Канадсько-Тихоокеанської компанії. Після завершення будівництва велика кількість індійців залишилися працювати на лісопильнях Ванкувера та його передмість⁴⁵⁶.

1910 р. на будівництво залізниць у США прибули 1782 індійці. Усього за період між 1907–1920 рр. до США переселилися 6400 індійців. Значна кількість сикхів влаштувалася на підприємства деревообробної промисловості штатів Орегон і Вашингтон, буді-

⁴⁵⁶ Успенская Е.Н., Котин И. Ю. Сикхизм. — СПб.: «Азбука-классика»; «Петербургское востоковедение», 2007. — С. 285–289, 295.

вельниками і ремонтниками на Західну Тихоокеанську, Південно-Тихоокеанську і Північно-Західну залізницю. Оселившись спочатку на південь від канадського кордону, сикхи у подальшому перемістилися на південь, на будівництво електрифікованої лінії Сакраменто північної, що поєднувала міста Окленд і Чикаго, а також влаштовувалися на срібні копальні Невади.

У ХІХ ст. індуси і сикхи з'явилися в Новій Зеландії, Сингапурі, Гонконгу. Сикхи з Пенджабу споруджали гонконзький університет, паромну переправу Star Ferry, Банківську корпорацію Гонконгу і Шанхаю.

Завдяки таким особистим якостям, як відданість і мужність, уряд Великобританії охоче залучав сикхів до служби в армії та поліції.

У 1970-ті рр., у зв'язку з економічним підйомом у країнах Перської затоки виник дефіцит робочої сили. У Кувейт, Оман, Ірак, Арабські емірати переселилися 2 млн. індійців, серед яких була велика кількість індусів і сикхів.

Намагаючись повернутися до звичних занять, мігранти змінювали професію. Так, сикхи, переселившись до США, прагнули влаштуватися у сільськогосподарській галузі. Найбільш приваблював їх м'який клімат Каліфорнії, де вони намагалися придбати землю. З 1913 р. сикхи почали вирощувати там рис, досягнувши успіхів і добробуту. 1920 р. індійці обробляли біля 45 тис. акрів землі під рисом і 3 тис. акрів під фруктовими деревами. На той же рік сикхи володіли в США 2099 акрами землі і орендували ще 86340 акрів. Найбагатший з сикхів мав ділянку в 10 тис. акрів.

Найбільш щільно заселена сикхами область — Юба-Сіті-Мерісвілл на північ від Сакраменто в Каліфорнії, — була зорієнтована на сільське господарство саме завдяки зусиллям сикхів.

Починаючи з 1965 р., через спрощення у США іміграційних норм, туди почали переселятися не тільки сикхи-селяни, але й програмісти, фізики, лікарі, інженери, які оселилися там, де вже проживала сикхська община. Знайти застосування своїм умінням вони змогли завдяки наближеності Юба-Сіті-Мерісвілля до Сіліконової долини.

Великі общини сикхів виникли у Сан-Франциско, Лос-Анджелесі, Нью-Йорку, Чикаго. По кілька тисяч сикхів оселилися у штатах Пенсільванія, Огайо, Мічиган, Мериленд, Масачусетс, Техас.

Після Другої світової війни в Англії утворилися великі общини сикхів у містах Саутолл, Бірмінгем, Ковентрі, Манчестер, Бадфорд, Лідс.

На сьогодні у Великобританії мешкає майже 340 тис. сикхів (усього в діаспорі проживає майже мільйон сикхів). Майже половина вихідців з Південної Азії в Канаді є сикхами. 1961 р. їх нарахувалося 6 тис. людей, 1981 р. — вже 62 тис.. За десять років їх кількість в Канаді зростає на 118% і, згідно перепису населення за 1991 р., у Канаді проживало 147 тис. сикхів. Найбільш привабливими для сикхів залишаються Канада, США і Великобританія, куди вони переселяються з Пенджабу, Східної Африки, Південно-Східної Азії, Фіджі⁴⁵⁷.

У процесі глобалізації свою нішу здавна зайняли представники відносно нечисленною релігії *зороастризму*. Із прийняттям в Персії ісламу як державної релігії посилювалися гоніння зороастрійців. Упродовж VII-X ст. більшість їх переселилася в Індію (штат Гуджарат). Вони розводили велику рогату худобу, вирощували тютюн, займалися виноробством, ремеслами. У XVII ст., з перетворенням м. Сурат, де був центр общини парсів (зороастрійців) на факторію Англії, вони стали посередниками у торгівлі між азійськими та європейськими купцями. Так, наприклад, духовний і фінансовий лідер індійських парсів Джахангір Тата був посередником у торгівлі між Англією та Китаєм.

У XVIII ст. парси переселилися до Бомбею, де отримали велику ділянку землі в центрі міста. Значна кількість відомих і найбагатших підприємців Індії — Д. Н. Тата, Д. Наороджа, П. Джехангір, Ловджи, — є нащадками парсів-переселенців⁴⁵⁸.

Свою базу для глобалізаційних процесів формувало переселення *мусульман*, що викликало розповсюдження ісламістських економічних відносин, норм та порядків.

⁴⁵⁷ Успенская Е.Н., Котин И. Ю. Сикхизм. — СПб.: «Азбука-классика»; «Петербургское востоковедение», 2007. — С. 307–308, 323.

⁴⁵⁸ У 1920–30 рр., за сприяння уряду Ірану, поживалися торгівля між зороастрійцями Ірану і парсами Індії. Завдяки зв'язкам між іранськими купцями-зороастрійцями і бомбейськими купцями-парсами, а також благодійних пожертвувань останніх через такі організації, як, наприклад, «Ліга Ірану», на будівництво шкіл і лікарень у Тегерані, Ісфахані, Ширазі, Кермані, Йезді, до Ірану збільшився приплив парських капіталів з Індії.

Так, велике значення для південноазійських мусульман-переселенців у Великій Британії має наявність там арабських мусульманських общин, які уособлюють зв'язок з батьківщиною ісламу. Культурно-побутові особливості, харчові заборони, обмеження у режимі праці (як найманої, так і підприємницької) сприяють приєднанню трудових мігрантів до релігійних общин. Але таке «притягнення» містить, насамперед, економічний зміст, оскільки єдиновірці надають мігрантам фінансову підтримку, визначають сфери можливого працевлаштування, місцьпроживання тощо.

Науковець-етнограф Ю. Котін використовує для таких процесів термін «ланцюгова міграція». Сутність її полягає у тому, що з появою групи мігрантів за кордоном та їх облаштування там, вони сприяють переселенню своїх родичів, друзів, знайомих, утворюючи своєрідний ланцюг⁴⁵⁹.

Впливовими у Великобританії є представники ісламської релігійної течії ісмаїлітів (у межах шиїзму) нізаріти, представлені торгово-лихварською кастою ходжа. Вони контролюють декілька національних відділень банку «Хабіб бенк», заснованого у Бомбеї 1941 р., а також відомі своєю активною підприємницькою діяльністю (серед найбагатших британців є кілька ходжа — мільйонери Мадхвані, Маджи, Гокаль, Хабібджи, Адамджи).

Однією з важливих причин їх успіху є трактування шиїтами поняття «закят» і «ушр». За шиїтськими приписами, закятю обкладається виключно «видиме майно — дім, земля, худоба, коштовності, золото і срібло у вигляді монет», але не паперові гроші, замітники грошей і банківські рахунки.

Оскільки шиїти вважають, що зібраний податок має йти на потреби тільки своєї общини, платники податків створюють свої благодійні фонди, використовуючи їх в інтересах самої общини.

Також ісмаїліти уникають труднощів, пов'язаних із заборонаю ріби. Ними створюються товариства взаємного кредитування, які отримують частину прибутку від вкладених у промисловість або торгівлю грошей. Безвідсоткове кредитування надають також благодійні комітети, такі, як «Silver jubilee» і «Golden jubilee».

Свого часу представники ісмаїлітів, захищаючи свій бізнес, не допустили втручання уряду Зія уль-Хака 1979–1980 рр. у ді-

⁴⁵⁹ Успенская Е.Н., Котин И. Ю. Сикхизм. — СПб.: «Азбука-классика»; «Петербургское востоковедение», 2007. — С. 286.

яльність банків і його спроби у рамках проголошеної ним «ісламської економіки» запровадити обов'язків збір державою закятю та відмінити банківський відсоток.

1970–80-х рр.. у Велику Британію з Пакистану емігрували представники ісламської течії ахмадіє. Переселення було викликане утисками з боку пакистанського уряду, який 1975 р. оголосив ахмадійців неісламською меншістю, а 1984 р. Зія уль-Хак видав наказ про заборону ахмадійцям називатися мусульманами, використовувати ісламську термінологію та молитви; порушення цих настанов каралися значними грошовими штрафами і трирічним ув'язненням⁴⁶⁰.

Ісламська спільнота в Європі значно розширилася протягом ХХ ст. У Німеччині її складають переважно турки, у Франції — вихідці з Алжиру, Марокко, Тунісу, у Великій Британії — з Пакистану та Індії. Серед причин їх еміграції переважали економічні, отже, переселенці активно шукали галузі застосування своїх можливостей. Із зростанням ісламських общин і зміцненням їх становища у європейських країнах змінювалися сфери їх економічних інтересів. Так, з 1970-х рр.. західноєвропейські мусульмани переважно створювали малі підприємства і служби надання послуг. Так, мусульмани-марокканці та єгиптяни у Великій Британії зайняті переважно у сфері ресторанного і готельного бізнесу, турки — пошиттям одягу і виготовленням шкіргалантереї⁴⁶¹. Пізніше мусульмани закріпилися у галузі будівництва, промислового виробництва, торгівлі, а також взяли активну участь в інвестиційній діяльності. З метою підтримки і розвитку ісламського підприємництва створюються союзи мусульман-підприємців.

Мігранти-представники різних віросповідань, об'єднані у великі общини-земляцтва, активно лобіюють свої економічні інтереси. Так, Ісламська партія Британії, створена 1989 р. радикально налаштованими пакистанцями, розробила програму розвитку сільського господарства, фінансової сфери, промисловості; програма наголошувала на впровадженні безвідсоткового кредитування і державному регулюванні виробництва⁴⁶².

⁴⁶⁰ Котин И. Ю. Ислам в Южной Азии и Великобритании. — СПб.: Петербургское Востоковедение, 2008. — С. 138–144.

⁴⁶¹ Котин И. Ю. Ислам в Южной Азии и Великобритании. — СПб.: Петербургское Востоковедение, 2008. — С. 96.

⁴⁶² <http://www.muslims.net/islamparty/ecopol.html>

Основу сучасної глобалізації та її релігійної складової можна шукати у **переселенні з релігійних причин**. Релігійний фактор займав важливе місце у заснуванні таких британських володінь у Північній Америці, як Новий Плімут, Массачусетс, Меріленд, Род-Айленд, Пенсільванія⁴⁶³.

Притулком для релігійних біженців-пуритан стала Колонія Масачусетської затоки, що виникла у 1620-ті рр..

У Меріленді осілилися англійські католики. Колонія Род-Айленд була заснована 1636 р. пастором Роджером Вільямсом після того, як його було вигнано за релігійні погляди з Колонії Масачусетської затоки. Він оселився біля річки Мошасак, назвавши місце Провіденс і оголосивши свободу віросповідань.

1681 р. Карл II передав англійському квакеру Уільяму Пенну велику територію на захід від ріки Делавар. На цій землі була заснована колонія для протестантів «Товариства друзів» (офіційна назва квакерів) та інших гнаних за віру. У. Пенн заснував там місто і дав йому назву «Місто братньої любові» — «Філадельфія».

У XVIII ст. до Пенсільванії переселилися аміши — німці-меноніти (сьогодні вони проживають у Амішленді).

Новий Плімут був заснований 1620 р. пуританами з Англії. З 1622 р. вони розгорнули широку торгівлю з місцевими індіанськими племенами, вимінюючи хутра бобра, чорної лисиці, норки, видри на залізні сільськогосподарські знаряддя праці та металевий посуд.

З кінця 1880-х рр., через посилення релігійних гонінь за часів Олександра III, почали переселятися до Америки російські старообрядці. Вони оселилися, зокрема, в Пенсільванії, Ері, Нью-Джерсі, Мічигані, а на початку XX ст. — у Каліфорнії. 1895 р. в Канаді оселилися духобори. У 1930-х рр.. у Пітсбурзі, Ессені та сусідніх графствах Пенсільванії проживало біля 4 тис. старообрядців, що працювали переважно на шахтах і заводах⁴⁶⁴.

⁴⁶³ Ушаков В.А., Шершнёва С.В. Английский абсолютизм и начальные этапы колонизации Северной Америки британцами // Международные отношения в Новое и Новейшее время: Материалы международной научной конференции, посвящённой памяти профессора К.Б. Виноградова. — С-Пб, 2005.// istory.pu.ru/biblioth/povhist/mono/vinogr/0... 25.11.2005

⁴⁶⁴ Кононова М. Русская старообрядческая диаспора в странах дальнего зарубежья: генезис, формирование и современное положение // rustrana.ru/article.php?nid=7016&sq=19,23,118,531,965&crupt=url

Переселення старообрядців з Російської імперії відбувалося водночас із селянською еміграцією періоду 1890–1910 рр., під час якої до США, Канади, Південної Америки виїхало майже 2 млн. людей.

Помітним явищем стало переселення з 1880-х рр. на територію Палестини. секти суботників (в Російській імперії за наказом Олександра I їх мали називати «жидівська секта» (рос. «жидовствующие»), щоб викликати у населення відразу до їх поглядів). Вони оселялися в єврейських сільськогосподарських поселеннях (кібуцах) Нижньої Галілеї й асимілювалися з місцевими жителями.

Міграційні процеси релігійного змісту торкнулися і Євразійського регіону, де міграція знову-таки створювала базу для глобалізаційних відносин.

Еміграція старообрядців з Росії за кордон почалася невдовзі після Собору 1667 р.. Першими регіонами їх розселення стали землі Речі Посполитої, балканські володіння Османської імперії (князівства Молдова і Валахія) — Добруджа і Буковина, де вони користувалися свободою віросповідання. Так, 1708 р., після поразки повстання у Селянській війні під проводом Кіндратія Булавина, козаки-старообрядці на чолі з отаманом І. Ф. Некрасовим пішли на Кубань (Туреччина); за ними туди перейшло кілька тисяч селян. На рубежі XVII-XVIII ст.. до Речі Посполитої з новгородської та псковської областей тікали федосіївці (одна з течій старообрядництва)⁴⁶⁵.

Багаторічна міграція старообрядців-ліпован до Болгарії та Румунії привела до формування упродовж XVIII-XX ст. їх спільнот на Буковині, у Бессарабії, Молдові, Добруджі. У сучасній Румунії, за даними перепису 1992 р., у 23-х поселеннях проживало 29774 особи (за неофіційними даними — майже 150000 осіб). У двох поселеннях Болгарії проживало приблизно 1000 старообрядців⁴⁶⁶.

1813 р. російський уряд запропонував селитися у Бессарабії іноземцям. 1814–1816 рр.. там було створено 11 лютеранських колоній, заснованих селянами зі Східної Пруссії. На 1897 р. у колоніях Бессарабії проживало 52 900 лютеран.

⁴⁶⁵ Кононова М. Русская старообрядческая диаспора в странах дальнего зарубежья: генезис, формирование и современное положение//rustrana.ru/article.php?nid=7016&sq=19,23,118,531,965&crupt=url

⁴⁶⁶ Анастасова А. А. Евростароверы. Старообрядцы Болгарии и Румынии в объединённой Европе // samstar-biblio.ucoz.ru/publ/55-1-0809.

Релігійні причини стали головними в організації переселення німецьких колоністів-протестантів у Закавказзя. Колонії там створили швабські сепаратисти, які дотримувалися основних догматів лютеранства, але мали відмінності у вченні про покаяння. Сепаратисти Вюртемберга, Швейцарії та Баварії звернулися до Олександра I за дозволом оселитися їм на Кавказі, оскільки на батьківщині вони піддавалися гонінням за свої релігійні переконання. До 1819 р. на Кавказі у Тифліській та Єлізаветпольській (Гянджинській) губерніях було створено 8 іноземних колоній.

Очікуючи, що 1836 р. відбудеться кінець світу похід у Закавказзя, здійснили молокани.

З 1870-х рр. в Області Війська Донського з'явилися лютеранські поселення. Значна їх частина знаходилася у Міуському (Таганрозькому) і Донецькому округах.

Цікавим фактом є прибуття 1723 р. у Забайкалля 100 монгольських і 50 тибетських лам, що розповсюдили на територіях Забайкаллі та частини Прибайкалля буддизм. У 1741 р. російська імператриця Єлизавета Петрівна видала указ, за яким у Бурятії визнавалося існування ламаїзму і затверджувалося 11 дацанів і 150 штатних лам.

Переселення віруючих у Російській імперії було не тільки добровільним, але й примусовим. Виселяючи їх, уряд переслідував подвійну релігійно-економічну мету: не допустити розповсюдження «єресі» і забезпечити незаселені землі робочою силою.

Керуючись указом Миколи I від 18.12.1826 р. про тих, що приєдналися до православ'я і знову віддалися єресі, суботників цілими поселеннями висилали до північного передгір'я Кавказу, Закавказзя, де після тривалих воєнних дій відчувалася нестача робочої сили. Суботників переселяли до Іркутської, Тобольської, Єнісейської, Амурської губерній (після приєднання 1842 р. до Російської імперії Приамур'я); у 1850-х рр. суботники розселилися на Кубані. На відведених їм землях переселенці розвивали сільське господарство, займаючись хліборобством, городництвом, скотарством, Також вони сприяли активізації торгівлі (наприклад, у Сибіру збували свою продукцію робітникам копалень).

Нова хвиля релігійної еміграції з Росії почалася з 1917 р. У період Громадянської війни серед релігійних емігрантів-старообряд-

ників переважали представники торгово-промислової та фінансової буржуазії, які за кордоном продовжували свою діяльність.

Релігійне переселення відбувалося на тлі масового виїзду тих, хто з різних причин не сприймав радянську владу. Значною мірою воно було нелегальним, віруючі емігрували двома основними шляхами — через сусідні держави (Польщу, країни Прибалтики) переважно до США і через Далекий Схід (по льоду р. Амур через Китай і Японію до Каліфорнії).

У період 1920–30-х рр. емігрували старообрядці-селяни, переселення яких було спричинене неприйняттям колективізації. З Алтаю старообрядці-поповці почали переселятися до Китаю (у Синьдзян). У II пол. 1930-х рр. старообрядці-безпоповці з Приамур'я і Примор'я переселилися до Маньчжурії і оселилися поблизу Харбіна. Старообрядцями були засновані поселення Романівна, Массалівка (Чіпіга), Медяна, Коломбо, Силінхе тощо. Переселенці продовжували займатися сільським господарством — обробкою землі, скотарством, бджільництвом.

Після приходу до влади комуністичного уряду в Китаї російським старообрядцям запропонували покинути державу. Спочатку вони переселилися до Гонконгу, а звідти 1958 р. за допомогою ООН — до США, Бразилії, Аргентини, Чилі, Австралії.

У Бразилії старообрядці отримали 6 тис. акрів землі поблизу Куритіби. 1960 р. звідти вони переїхали до США (штат Нью-Джерсі). Туди ж 1963 р. мігрувала частина старообрядців з Румунії. 5000 старообрядців оселилися в районі Паттерсона і Лейквуда.

1964 р. старообрядці, які переселилися у штат Орегон (США), щоб зберегти свою віру і не допустити відходу від неї молоді, перебралися до лісів Аляски, викупивши 1967 р. у штата квадратну милю території. В Алясці старообрядці заснували «Руську морську компанію», яка налагодила виробництво дизельних рибальських катерів. Верф у старообрядницькому селі Ніколаєвка у 1970-х рр... випускала до 15 катерів на рік загальною вартістю 2250 тис. доларів. Поселенці також займалися риболовним промислом⁴⁶⁷.

⁴⁶⁷ Кононова М. Русская старообрядческая диаспора в странах дальнего зарубежья: генезис, формирование и современное положение//rustrana.ru/article.php?nid=7016&sq=19,23,118,531,965&crupt=url

Релігійна міграція в Україні

Процеси релігійної міграції відбувалися на українських землях і закладали основу для сучасних глобалізаційних релігійних відносин. Ці процеси мали економічне підґрунтя — уряд Російської імперії був зацікавлений в освоєнні південних українських земель, що вимагало вкладення значних капіталів і припливу достатньої кількості робочої сили.

Внаслідок виданих Єкатериною II маніфестів 1762 р. і 1763 р. про дозвіл іноземцям-переселенцям оселятися у вибраних ними губерніях і надання їм пільг, на південноукраїнські землі почали масово переселятися меноніти. Переселення розпочали незаможні протестанти — вихідці з Голландії, Німеччини, Північної Польщі.

Оскільки переселенці не тільки прагнули працювати, але й мали навички господарювання, для їх закріплення на колонізованих територіях Єкатерина II надала у користування кожній сім'ї 65 десятин землі, звільнила від сплати податків на 10 років, надала права на будівництво фабрик, здійснення вільної торгівлі, об'єднання у гільдії та цехи тощо.

Така політика сприяла розповсюдженню менонітських колоній на українських землях, зокрема, у Катеринославській, Таврійській, Херсонській губерніях, пізніше — в Криму, на Харківщині. У першу чергу переселенців приваблювала наявність незаселених земель, на яких вони могли б організувати ведення передового сільського господарства і пов'язаних з ним переробних промислів на засадах свободи підприємницької діяльності.

Про масштаби менонітської імміграції свідчить той факт, що у Таврійську губернію з 1803 по 1835 рр. переселилося біля 1000 родин⁴⁶⁸.

Помітним був вплив переселенців-менонітів на процеси відтворення робочої сили. Вони організували мережу навчальних закладів для дітей, передавали місцевому населенню навички передового господарювання, організовували товариства, які мали за мету узагальнення і розповсюдження досвіду господарювання у різних його галузях — шовківництві, лісництві, ґуральництві, вівчарстві тощо.

⁴⁶⁸ Любащенко В.І. Історія протестантизму в Україні: Курс лекцій. — Львів: Видавнича Спілка «Просвіта», 1995. — С. 184–186.

Переселенці забезпечували колонізовані території значним капіталом. Вони привозили гроші, передові сільськогосподарські знаряддя праці, європейські товари. У господарствах менонітів застосовувалися багатолемішні і дискові плуги, культиватори, сіялки, снопов'язалки, моторні молотили, віялки, сепаратори тощо.

Як відзначає відомий науковець В. Любащенко, праця менонітів мала свою частку у перетворенні українських земель на межі ХІХ–ХХ ст. на один з найрозвинутіших сільськогосподарських регіонів Європи. Вихідцями з верхівки менонітів були відомі підприємці І. Тіссен, Генріх і Петро Гезе, Я. Сіменс, П. Унтер. Дрібні й середні підприємці на початку ХХ ст. активно брали участь у створенні кооперативів, артілей, організації дрібної торгівлі.

1772 р. на українські землі переселилися представники однієї з течій менонітства — гуттерського братства, які оселилися в Чернігівській губернії. Гуттерські комуни були створені також у Таврійській губернії (Гуттерталь та Іоганнесру під Мелітополем). Завдяки раціональній організації праці ці общини швидко досягли господарських успіхів, розвиваючи землеробство, скотарство, ремесло.

З кінця ХVІІІ ст. до сер. ХІХ ст. у Катеринославській, Полтавській, Таврійській, Херсонській губерніях Російської імперії у Криму та Бессарабії оселилося понад 150 тис. німецьких колоністів, які утворили значну кількість євангельсько-лютеранських общин.

Релігійні суперечки між мусульманами і християнами, що посилювалися під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. спричинили масову еміграцію до Росії християн (переважно греків) з Криму. «Жалуваною грамотою» Єкатери́ни ІІ від 1775 р. греки-переселенці на 30 років звільнялися від всіх податей, рекрутського набору, а грецькі общини отримували грошову допомогу.

Переселення християн, організоване після війни Г. Потьомкіним, П. Румянцевим і О. Суворовим, розпочалося 28 липня 1778 р. і здійснювалося через Перекопський перешийок. До 8 вересня, на територію українських земель перейшло понад 17,5 тис. людей. За доповіддю О. Суворова, у середині жовтня в Азовську губернію було переселено 31098 душ, з яких 18394 — греки.

За маніфестом Єкатерини II 1783 р., колоністи запрошувалися до Новоросії, у Крим і на Кубань. З 1787 р. на ці території переселилися колоністи з Німеччини. До кінця XVIII ст. у Новоросії нараховувалося біля 5,5 тис. німців. Для управління колоніями у Новоросійському краї 1800 р. була створена Контора опікунства новоросійських іноземних поселенців.

Для керівництва південними колоніями був створений Піклувальний комітет іноземних поселень південного краю Росії («Попечительський комітет иностранных поселений южного края России»).

Коли за указом від 17 жовтня 1803 р. колоністам дозволили селитися в околицях Одеси, було утворене Одеське поселення іноземних поселенців («Одесское водворение иностранных поселенцев»).

За новими «Правилами для прийняття і поселення іноземних колоністів» («Правилами для принятия и водворения иностранных колонистов»), затвердженими 20 лютого 1804 р. Олександром I, у Росію дозволялося переселятися тільки «особам сімейним, заможним, доброї поведінки і корисним у сільському господарстві». Духовенство, що переселилося, отримувало від уряду земельні наділи, гроші на переїзд і десятирічне утримання.

У 1780-х рр. почалося переселення лютеран на Волинь; найбільша міграція їх на Волинь відбулася у 1860–80-ті рр..

З поч. XX ст. до 1939 р. лютерани-неукраїнці створювали громади переважно в Західній Україні. Наприкінці 1920-х рр.. лютеранська німецька громада в Холмі налічувала 11 тис. членів, у Венгрові — 1,5 тис., у Луцьку — 3 тис., у Бресті — 5 650, у Рожичках — 16 тис., у Рівному — 3 500, у Дубні — 2 794, у Тищині — 1 930, у Володимирі-Волинському — 2 525, у Ковелі — 311 осіб.

На західноукраїнських землях існувала велика неукраїнська організація — Союз церков євангельсько-аугсбурзького і гельвецького визнання (СЦАГ), створена в XVIII ст., у складі якої були лютерани і кальвіністи. За статистичними даними 1931 р. найбільші лютеранські громади Союзу існували в Юзефові Радехівського повіту — 518 осіб (володіли 5 га землі); у колонії Дорнфельд Львівського повіту — 875 осіб (27 га землі); у колонії Хартфельд — 304 члени (32 га землі); у колонії Унтервальден Перемиського повіту — 336 членів (10 га землі); колонії Ейнсінген

Рава-Руського повіту — 341 член (10 га землі); у Записанці біля Камінки-Струмилової — 339 осіб, у Львові — 2 518 осіб. Загалом у Західній Галичині і частині Львівського воєводства існувало 52 громади. За національною ознакою з 11 653 членів в усіх громадах 10 362 були німцями, 1 236 — поляками, 23 — українцями, 32 — інших національностей.

У Східній Галичині налічувалося 38 лютеранських громад СЦАГ, найчисленніши з яких були у Станіславі (1 890 членів, 40 га землі), Стрию (1 662 члени), Болехові Волинського повіту (710 членів), колонії Бригідау Стрийського повіту (985 членів), у Долині (604 члени). Загалом з 10 914 членів громад 10 188 були німцями, 93 — поляками, 633 — українцями.

Кальвіністських громад СЦАГ налічувалося 18, найбільші з них у Дрогобичі — 1 034 члени, Коломиї — 970 членів, Седлісках Рава-Руського повіту — 324 члени, колонії Лугустдорф Коломийського повіту — 380 членів. У цілому, з 4 265 членів громад 3 938 становили німці і 246 — українці.

СЦАГ мав широку мережу благодійних організацій — шкіль, сиротинців, шпиталів, будинків для бідних, — які утримувалися на кошти, зароблені віруючими сільськогосподарською діяльністю на землях і фермах, що належали СЦАГу, від видавничої діяльності, а також на кошти від здачі приміщень в оренду⁴⁶⁹. Протестантські організації Європи, такі, як Союз Мартіна Лютера з Ерлангену, Скандинавське об'єднання лютеранських церков, Лютеранське товариство взаємодопомоги, надавали допомогу протестантам Галичини — місіонерську, фінансову, освітньо-теологічну.

Вплив міграції на релігійний фон країни

Переміщення трудових ресурсів здійснює вплив на релігійне тло глобалізаційних процесів.

Зміна релігійного фону внаслідок міграції робочої сили відбувається завдяки: утворенню мігрантами релігійних общин; одруженню представників інших релігій на місцевих жінках, які при-

⁴⁶⁹ Любащенко В.І. Історія протестантизму в Україні: Курс лекцій. — Львів: Видавнича Спілка «Просвіта», 1995. — С. 283–285.

ймають релігію чоловіка; народженню дітей у сім'ях мігрантів; усвідомлений прихід місцевого населення до певної релігії внаслідок духовних пошуків.

Особливо помітною така зміна є для країн Європи. Зокрема, їх мусульманське населення зросло порівняно з 1975 р. втричі і при збереженні такої тенденції до 2020 р. воно буде складати 10% населення Європейського Союзу⁴⁷⁰.

Мігранти-представники інших релігій утворюють общини, беруть участь в обрядах, ритуалах, дотримуються певних релігійних норм, харчових заборон, мають свої особливості побуту.

Щоб організувати життя відповідно до їх релігійних приписів, для мігрантів-іншівірців (особливо це стосується неєвропейців, які переселилися в країни Європи) створюються мережі магазинів, кафе і ресторанів, кінотеатрів, надається житло.

Чим більші економічні успіхи переселенців-іншівірців, тим більший інтерес вони проявляють до визначення релігійної ідентифікації і тим більші можливості мають в облаштуванні життя релігійної общини.

Релігійна міграція сприяє розвитку міжнародних економічних зв'язків, оскільки між релігійними общинами переселенців, що знаходяться у різних країнах, здійснюється торгівля й обмін капіталами. Так, у США існують філії міжнародних сикхських організацій — the Sikh Coalition, Sikh Communications, CORE⁴⁷¹.

Створення Європейської Співдружності сприяло об'єднанню релігійних общин країн-учасниць. Наприклад, у Лондоні з 1973 р. діє Ісламська Рада Європи, створена того ж року з метою координації діяльності понад 30 центрів і організацій у 12 країнах Європи.

Відзначимо також, що зміни відбуваються із самими релігіями, носії яких потрапляють в оточення іновірців. Особливо це стосується представників нехристиянських релігій, які, переселяючись до країн Європи, вимушені пристосовуватися до нового способу життя. Зрештою, вони створюють свою модифіковану, або, точніше, модернізовану релігію, що відрізняється від першооснови. Нерідко

⁴⁷⁰ Олбрайт М. Религия и мировая политика / Мадлен Олбрайт; Пер. с англ. — М.: Альпина Бизнес Букс, 2007. — С. 271.

⁴⁷¹ Успенская Е. Н., Котин И. Ю. Сикхизм. — СПб.: «Азбука-классика»; «Петербургское востоковедение», 2007. — С. 322–323.

боротьба традиціоналістів із модернізаторами зводиться переважно до питання необхідності дотримання зовнішніх ознак релігійної приналежності та формального виконання обрядів.

Економічна діяльність, яка не пов'язана зі сповідуваною релігією і навіть суперечить окремим її положенням, зазвичай отримує нове висвітлення за допомогою релігії та для її потреб.

Як зазначала з цього приводу М. Олбрайт, для мусульман, що проживають в Європі, питання не в тому, що обирати — іслам чи західний спосіб життя, — а в тому, що таке *іслам на Заході*⁴⁷².

Концепція глобалізованого світу є частиною економічної і релігійної концепції формування нового економічного порядку, нових економічних відносин. Все більше віруючих бере участь у цих процесах та шукає істинну гармонію у єднанні Бога, людини і світу, в якому вони існують.

Процес глобалізації — це процес трансформації як людини, так і суспільства, і релігійна його складова набуває у цих умовах все нових рис і характеристик.

Отже, як вважає видатний економіст Дж. Стігліц, ми не можемо повернути колесо глобалізації назад — нам прийдеться жити з нею. Питання в тому, як її вибудувати, щоб якомога більше людей у підсумку отримали максимум користі, щоб її плоди розподілялися більш рівномірно⁴⁷³.

⁴⁷² Олбрайт М. Религия и мировая политика / Мадлен Олбрайт; Пер. с англ. — М.: Альпина Бизнес Букс, 2007. — С. 273.

⁴⁷³ Стігліц Дж. В тени глобалізації / Дж. Стігліц // <http://rusref.nm.ru/stigpage.htm>.

ГЛАВА VIII

ПІСЛЯМОВА. ДЕЯКІ ПИТАННЯ ВІДНОСИН ЕКОНОМІКИ ТА РЕЛІГІЇ В УКРАЇНІ

За останній період в Україні відбулися фундаментальні зміни у політичній та економічній системах. Основою положним фактором, який модифікував характер і джерела розвитку національного господарства, став процес переходу до ринкових відносин. Найважливішою рисою цього процесу є поява нових економічних суб'єктів, достойне місце серед яких займають релігійні організації та церковні установи, причому з самого початку свого створення вони вбудовуються у нові ринкові відносини, що формуються в економіці.

Крім того, економічна діяльність релігійних організацій відбувається у формах власності, які дають позитивні економічні результати і забезпечують процес відтворення цих організацій.

Перебудова структури економіки надає можливість удосконалити внутрішню структуру релігійних організацій, формувати їх економічну незалежність, досягати певного стабільного економічного зростання.

Зміни в економіці створили умови для нової поведінки цих суб'єктів господарювання, що акумулювали історичний і новітній господарський досвід діяльності релігійних установ інших держав з ринковою економікою.

Стосовно цих суб'єктів господарювання докорінно змінилася позиція держави і певним чином склалося позитивне середовище, в якій держава грає роль скоріше помічника, ніж протидіючої сили.

Релігійні організації представляють собою велике об'єднання тисяч самостійних або напівсамостійних економічних суб'єктів, що входять до десятків релігійних конфесій, течій, напрямів.

За офіційними даними, в Україні 37 тисяч релігійних організацій. Протягом 2012 року мережа релігійних організацій зростає в усіх областях України. Такі дані наведені в Звіті про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 1 січня 2013 року, затвердженому Наказом Міністерства культури від 21.03.2013 року № 215.

В Україні представлено 55 віросповідних напрямів, в межах яких діє 36995 релігійних організацій.

Зокрема, зареєстровано 87 центрів релігійних об'єднань та 295 управлінь (єпархій, дієцезій тощо). Діє 35460 релігійних громад, з яких 1879 функціонують без реєстрації. Релігійними справами опікуються 31313 священнослужителів, з яких 760 — іноземці.

Функціонує 370 місій, 81 братство, 202 духовних навчальних закладів, 13157 недільних шкіл. У 500 монастирях чернечий посыл несуть 6834 ченців. Релігійними організаціями видається 384 періодичних видань.

Найбільший приріст релігійних організацій спостерігається у Донецькій (38) та Дніпропетровській, Житомирській, Хмельницькій областях (по 34), а також у Вінницькій та Кіровоградській (по 31).

Найменша динаміка розширення релігійної мережі наявна у Херсонській області (1), Миколаївській і м. Севастополі (по 4), а також на Рівненщині (6) та у Криму (8).

З огляду на офіційну статистику, щороку спостерігається усталене зростання кількості церковно-релігійних інституцій приблизно на 2%⁴⁷⁴.

Для богослужінь на 1 січня 2012 р. релігійні організації використовували 23495 культових та пристосованих під молитовні приміщення. Рівень забезпеченості релігійних організацій приміщеннями для богослужінь становив 66,1%. Відповідно до звернень віруючих, у 2011 році у власність чи користування релігійним організаціям було передано 234 культових та пристосованих під молитовні приміщення.

Упродовж 2011 р. було збудовано 300 культових споруд. Найбільша їх кількість належить: УПЦ (МП) — 138, УГКЦ — 72, УПЦ

⁴⁷⁴ <http://religions.unian.net/ukr/detail/14006>

КП — 39, УАПЦ — 8, ВСО ЄХБ — 5, Всеукраїнському Союзу Церков ХВСП — 6. У стадії будівництва знаходиться 2399 культових об'єктів, які зводяться за допомогою органів місцевої виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та завдяки залученню позабюджетних коштів⁴⁷⁵.

За даними Державного комітету у справах національностей та релігій, структура релігійних організацій представлена різними церквами та конфесіями, релігійними громадами, монастирями, місіями, братствами, навчальними закладами, діючими управліннями, ченцями і черницями, священнослужителями, слухачами релігійних навчальних закладів тощо.

До церков і конфесій належать Українська Православна Церква (Московського Патріархату), Українська Православна Церква Київського Патріархату, Українська Автокефальна Православна Церква, Руська Православна Старообрядницька Церква (Білокриницька згода), Руська Православна Старообрядницька Церква (безпопівська згода), Російська Православної Церкви Закордоном, Руська Істинно-Православна Церква, Українська Греко-Католицька Церква, Римо-Католицька Церква, Вірменська Апостольська Церква, Всеукраїнський союз об'єднань Євангельських християн-баптистів, релігійні організації колишньої Ради Церков Євангельських християн-баптистів, релігійні організації євангельських християн, Всеукраїнський союз християн віри євангельської (п'ятидесятників), Союз вільних церков християн євангельської віри, Церква євангельських християн в душі апостолів в Україні, релігійні організації Союзу Церкви Божої України, релігійні організації центру Божої Церкви християн віри євангельської в Україні (в пророцтвах), Український центр об'єднаної церкви християн віри євангельської, Церкви Повного Євангелія, Українська Християнська Євангельська Церква, релігійні організації Церкви Живого Бога, Українська уніонна конференція церкви адвентистів сьомого дня, Церква Адвентистів сьомого дня реформаційного руху в Україні, Закарпатська Реформатська Церква, Німецька Євангелічно-Лютеранська Церква, Українська Лютеранська Церква, релігійні організації Пресвітеріанської Церкви, релігійні організації Церква Христа, Новоапостольська Церква,

⁴⁷⁵ http://risu.org.ua/ua/index/all_news/state/church_state_relations/47741/

Церква Ісуса Христа святих останніх днів (мормони), Свідки Єгови, Об'єднання юдейських релігійних організацій України, Всеукраїнський конгрес юдейських релігійних організацій, Об'єднання хасидів Хабад Любавич юдейських релігійних організацій України, релігійні організації прогресивного юдаїзму, Духовне управління мусульман України, Духовне управління мусульман Криму, Незалежний духовний центр мусульман України, незалежні релігійні організації мусульман, буддисти, Товариство свідомості Кришни, релігійні організації Рідної Української Національної Віри, релігійні організації караїмів, окремі, незалежні релігійні організації, закордонні релігійні організації тощо⁴⁷⁶.

Діяльність релігійних організацій в економічній сфері забезпечується Законом України «Про свободу совісті та релігійні організації»⁴⁷⁷. Закон регулює питання користування майном держави, громадських організацій або громадян; власності релігійних організацій, їх виробничої і господарської діяльності.

У Розділі III (стаття 17) Закону, зокрема, зазначається, що релігійні організації мають право використовувати для своїх потреб будівлі і майно, що надаються їм на договірних засадах державними, громадськими організаціями або громадянами.

Культові будівлі і майно, які становлять державну власність, передаються організаціями, на балансі яких вони знаходяться, у безоплатне користування або повертаються у власність релігійних організацій безоплатно за рішеннями обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, а в Республіці Крим — Уряду Республіки Крим.

Культова будівля і майно, що є державною власністю, можуть передаватися у почергове користування двом або більше релігійним громадам за їх взаємною згодою. За відсутності такої згоди державний орган визначає порядок користування культовою будівлею і майном шляхом укладення з кожною громадою окремого договору.

Культова будівля та інше майно, які становлять історичну, художню або іншу культурну цінність, передаються релігійним організаціям і використовуються ними з дотриманням установлених правил охорони і використання пам'яток історії та культури.

⁴⁷⁶ <http://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr2011/48586/>

⁴⁷⁷ http://risu.org.ua/ua/index/resources/goverments_doc/major/51335/

Релігійні організації мають переважне право на передачу їм культових будівель із земельною ділянкою, необхідно для обслуговування цих будівель.

Користування землею релігійні організації здійснюють у порядку, встановленому Земельним кодексом України та іншими законодавчими актами України. Забороняється використовувати для здійснення підприємницької діяльності земельні ділянки, що надаються релігійним організаціям у постійне користування для будівництва і обслуговування культових та інших будівель, необхідних для забезпечення їх діяльності,.

Договори про надання в користування релігійним організаціям культових та інших будівель і майна можуть бути розірвані або припинені в порядку і на підставах, передбачених цивільним законодавством України.

Самовільне захоплення культових будівель чи привласнення культового майна не допускається.

Рішення державних органів з питань володіння та користування культовими будівлями і майном можуть бути оскаржені до суду в порядку, передбаченому Цивільним процесуальним кодексом України.

У Розділі III (стаття 18) Закону записано, що релігійні організації володіють, користуються і розпоряджаються майном, яке належить їм на праві власності.

У власності релігійних організацій можуть бути будівлі, предмети культу, об'єкти виробничого, соціального і добродійного призначення, транспорт, кошти та інше майно, необхідне для забезпечення їх діяльності.

Релігійні організації мають право власності на майно, придбане або створене ними за рахунок власних коштів, пожертвоване громадянами, організаціями або передане державою, а також придбане на інших підставах, передбачених законом. У власності релігійних організацій може бути також майно, що знаходиться за межами України.

Релігійні організації мають право звертатися за добровільними фінансовими та іншими пожертвуваннями і одержувати їх. Ці та інші доходи релігійних організацій, не оподатковуються. Примусове обкладання віруючих пожертвуваннями не дозволяється.

У Розділі III (стаття 19) Закону відзначено, релігійні організації у порядку, визначеному чинним законодавством, мають право для виконання своїх статутних завдань засновувати видавничі, поліграфічні, виробничі, реставраційно-будівельні, сільськогосподарські та інші підприємства, а також добродійні заклади (притулки, інтернати, лікарні тощо), які мають право юридичної особи.

Прибуток від виробничої діяльності та інші доходи підприємств релігійних організацій оподатковуються відповідно до чинного законодавства в порядку і розмірах, установлених для підприємств громадських організацій. Суми їх прибутку, які використовуються в добродійних цілях, не оподатковуються.

Будівництво культових та інших будівель релігійними організаціями здійснюється в порядку, встановленому чинним законодавством для об'єктів цивільного призначення.

У Розділі III (стаття 20) Закону вказано, що у разі припинення діяльності релігійної організації майнові питання вирішуються відповідно до її статуту (положення) і чинного законодавства.

Після припинення діяльності релігійних організацій майно, надане їм у користування державними, громадськими організаціями або громадянами, повертається його колишньому власнику.

На майно культового призначення, що належить релігійним організаціям, не може бути звернено стягнення за претензіями кредиторів.

При відсутності правонаступників майно релігійної організації, що припинила свою діяльність, переходить у власність держави.

У разі припинення діяльності релігійної організації у зв'язку з порушенням цього Закону та інших законодавчих актів України майно, що перебуває в її власності, за винятком культового, може безоплатно переходити у власність держави. Культове майно передається іншим релігійним організаціям.

Закон регулює трудову діяльність у релігійних організаціях та на їх підприємствах. Так, у Розділі V (стаття 25) зазначається, що релігійна організація має право приймати на роботу громадян.

Умови праці встановлюються за угодою між релігійною організацією та працівником і визначаються трудовим договором, який укладається у письмовій формі. Релігійна організація зобов'язана в установленому порядку зареєструвати трудовий договір. У такому ж порядку реєструються документи, що визначають умови оплати

праці священнослужителів, церковнослужителів і осіб, які працюють у релігійній організації на виборних посадах. Громадяни, які працюють у релігійній організації за трудовим договором, можуть бути членами профспілки.

У Розділі V (стаття 26) відзначається, що на громадян, які працюють у релігійних організаціях та створених ними підприємствах, добродійних закладах на умовах трудового договору, поширюється дія законодавства про працю, загальнообов'язкове державне соціальне страхування, оподаткування. У статті 28 закріплене право на соціальний захист громадян, які працюють у релігійних організаціях та створених ними підприємствах і закладах. Такі громадяни, а також священнослужителі, церковнослужителі та особи, які працюють у релігійних організаціях на виборних посадах, підлягають загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню на умовах і в порядку, встановлених законодавством про загальнообов'язкове державне соціальне страхування.

Релігійні організації, їх підприємства та заклади, а у випадках, передбачених законом, також і працівники цих організацій, підприємств, закладів сплачують страхові внески до Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття, Фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань України, Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності, а також збір на обов'язкове державне пенсійне страхування до Пенсійного фонду України в порядку і розмірах, встановлених законодавством.

Усім громадянам, які працюють у релігійних організаціях, їх підприємствах і закладах, державна пенсія призначається і виплачується на загальних підставах відповідно до законодавства.

Отже, Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» забезпечує певну нормативно-правову базу для господарської діяльності релігійних організацій і гарантує встановлення меж цієї діяльності, що відповідає засадам ринкової економіки. Релігійна організація визнається юридичною особою з дня її державної реєстрації, вона користується правами і несе обов'язки відповідно до чинного законодавства і свого статуту (положення).

Статути релігійних організацій максимально використовують можливості для ведення господарської діяльності у межах наданих законодавством України прав.

Так, у Статуті про управління Української Православної Церкви (Київський Патріархат)\, прийнятому 5 червня 1990 року (зі змінами та доповненнями)⁴⁷⁸, у розділі XII «Фінанси і майно» господарська діяльність регламентується наступними положеннями.

Визначено, що кошти Української Православної Церкви Київського Патріархату і її підрозділів складаються з:

- а) пожертв при звершенні богослужінь, таїнств, треб і обрядів;
- б) добровільних пожертв фізичних і юридичних осіб, державних, громадських та інших підприємств, установ, організацій і фондів;
- в) пожертв від розповсюдження предметів православного релігійного призначення і православної релігійної літератури (книг, журналів, газет, аудіо- і відеозаписів), а також від реалізації таких предметів;
- г) надходження, від підприємницької діяльності установ, підприємств Української Православної Церкви Київського Патріархату, що використовуються на її статутні цілі;
- д) відрахувань синодальних установ, єпархій, єпархіальних установ, місій, а також від парафій, монастирів, братств, сестрицтв, їх підприємств, організацій, фондів та ін.;
- е) відрахувань від прибутку підприємств, заснованих канонічними підрозділами Української Православної Церкви Київського Патріархату самостійно або разом з іншими юридичними або фізичними особами;
- є) інших не заборонених законодавством надходжень, у тому числі прибутків від цінних паперів і вкладів, розміщених на депозитних рахунках, а також від здачі приміщень в оренду.

Загальноцерковний план витрат формується за рахунок коштів, відрахованих єпархіями, ставропігійними монастирями та іншими установами, а також коштів, що надходять цільовим призначенням із згаданих вище джерел.

Розпорядником загальноцерковних коштів є Патріарх Київський і всієї Руси-України. Розпорядниками коштів синодальних установ у межах запланованих витрат є їх керівники.

⁴⁷⁸ <http://www.cerkva.info/uk/statut.html>

Єпархіальні бюджети формуються з вищезгаданих джерел, розпорядником загальноєпархіальних коштів є єпархіальний архиєрей.

Єпархія може отримувати для своїх потреб земельні ділянки, будівлі, в тому числі культові, приміщення для виробничої, соціальної, благодійницької, культурно-просвітницької діяльності, а також інше майно, необхідне для забезпечення своєї статутної діяльності, яке надається державними, муніципальними, громадським та іншими організаціями, а також громадянами згідно з законодавством України, або мати їх у власності.

Таким же чином формуються кошти парафій, монастирів, духовних навчальних закладів, братств і сестрицтв. Кошторис витрат духовних навчальних закладів затверджується єпархіальним архиєреєм.

Розпорядниками коштів парафій, монастирів, духовних навчальних закладів, братств і сестрицтв, на основі підзвітності єпархіальним архиєреям, є відповідно голови парафіяльних рад разом з членами парафіяльних рад на основі підзвітності парафіяльним зборам на чолі з настоятелями парафій, намісниками або настоятелями (настоятельницями) монастирів, ректори духовних навчальних закладів, голови братств або сестрицтв разом з членами рад братств і сестрицтв.

Парафія, монастир, духовний навчальний заклад, братство і сестрицтво мають право використовувати для своїх потреб земельні ділянки, будівлі, в тому числі культові, приміщення для виробничої, соціальної, благодійної діяльності, пам'ятки історії та культури, а також інше майно, необхідне їм для забезпечення своєї статутної діяльності, надане їм державними, муніципальними, громадськими та іншими організаціями і громадянами у відповідності до законодавства України, або мати їх у власності.

Парафія, з благословення єпархіального архиєрея може мати приписні храми і каплиці, в тому числі в лікарнях, у будинках-інтернатах, у будинках для перестарілих, у військових частинах, в місцях позбавлення волі, на кладовищах, а також в інших місцях — при дотриманні законодавства.

У встановленому порядку парафія, монастир, духовний навчальний заклад, братство чи сестрицтво можуть орендувати, а також будувати або купувати у власність будинки і приміщення для своїх потреб, рівно ж як і набувати у власність інше необхідне майно.

Церковні кошти вносяться на збереження в банк на ім'я юридичної особи (Київської Патріархії, Синодальної установи, єпархіального управління, парафії, монастиря, духовного навчального закладу, братства, сестрицтва та інших) і отримуються за підписом розпорядників кредитів.

Патріарх Київський і всієї Руси-України і Священний Синод мають право фінансової ревізії загальноцерковних і єпархіальних коштів. Для здійснення такої ревізії створюється спеціальна синодальна комісія.

Фінансова ревізія ставропігійних монастирів здійснюється ревізійною комісією, призначеною Патріархом Київським і всієї Руси-України.

Фінансова ревізія єпархіальних монастирів, єпархіальних установ і парафій проводиться за вказівкою єпархіального архиєрея ревізійною комісією, призначеною єпархіальною владою.

У разі припинення діяльності парафії, монастиря, духовного навчального закладу, братства, сестрицтва, їх рухоме і нерухоме майно та фінанси переходять у розпорядження єпархіального управління як юридичної особи і правонаступника. Для ліквідації парафії, монастиря, духовного навчального закладу, братства, сестрицтва, місії створюється єпархіальним архиєреєм ліквідаційна комісія.

Щодо монастирів, то вони живуть і управляються відповідно до положень даного Статуту, свого власного статуту, зареєстрованого державним органом, а також загального положення про православні монастирі і чернецтво.

Монастирі можуть мати скити і подвір'я. Скитом і подвір'ям називається громада православних християн, яка є у підпорядкуванні монастиря і знаходиться за його межами. Діяльність скита і подвір'я регламентується статутом того монастиря, до якого вони належать, і своїм власним статутом. Скит і подвір'я знаходяться в юрисдикції того ж архиєрея, що і монастир. Монастир може купувати, будувати чи орендувати будинки, а також набувати у власність інше рухоме і нерухоме майно.

Отже, наведені вище положення, безумовно, свідчать, що релігійна організація, згідно статуту, набуває всі характерні риси господарської одиниці, яка діє у рамках ринкової економіки.

Також господарських рис набуває діяльність окремих релігійних громад. Звернемося до Статуту релігійної громади Всіх Святих Землі Української (УПЦ-КП) 2008 р. У Розділі 9 «Кошти та майно парафії» господарська діяльність має наступний вигляд.

Кошти Парафії утворюються з:

- добровільних пожертвувань громадян, державних громадських та інших підприємств, фондів, закладів і організацій;
- грошових надходжень у зв'язку зі здійсненням богослужінь;
- від реалізації предметів релігійного призначення та релігійної літератури.
- доходів, одержуваних від діяльності парафіяльних закладів;
- інших, не заборонених законодавством надходжень, в тому числі прибутків від цінних паперів і вкладів, розміщених на депозитних рахунках, а також від здачі приміщень та/або іншого майна в оренду.

Розпорядником фінансових засобів Парафії є настоятель та/або парафіяльна рада, відповідно до їх компетенції, що визначена цим Статутом.

Парафія відраховує кошти на загальноцерковні та єпархіальні потреби у розмірах, узгоджених з єпархіальним архієреєм.

Будівлі, споруди, предмети культу, об'єкти соціального, добродійного та господарського призначення, грошові засоби, література, інше майно, набуте парафією, створене нею за рахунок власних засобів, пожертвувань громадян, підприємствами, закладами та організаціями, передане державою, а також набуте на інших законних підставах, є власністю Парафії.

Парафія може отримувати в власність або в користування храм, отримувати в оренду приміщення, купити будинок або інше приміщення, для церковних потреб, а також придбати у власність інше необхідне майно.

У разі припинення діяльності Парафії як первинної ланки УПЦ КП, правонаступником всіх її матеріальних та нематеріальних активів виступає єпархіальне управління.

Як суб'єкт цивільного та господарського права, Парафія самостійно відповідає за своїми зобов'язаннями. Претензії кредиторів не можуть бути звернені на майно та предмети богослужбового призначення.

Добровільні пожертвування та інші види грошових надходжень, включаючи кошти, одержувані у зв'язку із здійсненням богослужінь та реалізацією предметів і літератури релігійного призначення, у відповідності із законодавством, не обкладаються податками та зборами.

Парафія є суб'єктом некомерційного господарювання та неприбутковою організацією, неплатником податку на прибуток на загальних підставах.

Парафія має право відкривати поточні, депозитні, карткові та інші рахунки у державних, комерційних та інших банках для ведення своїх грошових розрахунків та/або збереження фінансових ресурсів, як в національній валюті України, так і у іноземних валютах.

Парафія, з благословення єпархіального архієрея, може мати приписні храми, каплиці, в тому числі в лікарнях, у будинках — інтернатах, в будинках для пристарілих, освітніх закладах, у військових частинах, в місцях позбавлення волі, на кладовищах, а також в інших місцях — при дотриманні чинного законодавства.

У встановленому порядку Парафія може орендувати, а також будувати або купувати у власність будинку і приміщення для своїх потреб, рівно ж як і набувати у власність інше придбане майно.

Згідно Статуту діють як господарюючий суб'єкт і протестантські церкви. Так, у Статуті релігійної громади Церкви Євангельських Християн-Баптистів «Фіміам» м. Луцька⁴⁷⁹ (Розділ 5) зазначено наступне.

Церква володіє, користується і розпоряджається майном, яке належить їй на праві власності. У її власності можуть бути будівлі, предмети культу, об'єкти виробничого, соціального і добродійного призначення, транспорт, кошти та інше майно, необхідне для забезпечення її діяльності. Церква має право власності на майно, придбане або створене нею за рахунок власних коштів, пожертвуване громадянами, організаціями або передане державою, а також придбане на інших підставах, передбачених законом. У власності Церкви також може бути майно, що знаходиться за межами України.

⁴⁷⁹ <http://fimiam.lutsk.ua/church/statut.php>

Церква має право звертатися за добровільними фінансовими та іншими пожертвуваннями й отримувати їх, але не проводить примусового обкладання віруючих. Фінансові та майнові пожертвування, як і інші доходи Церкви, не оподатковуються.

Кошти Церкви складаються із добровільних пожертвувань, внесків за заповідями в Україні та за її межами. Ці кошти витрачаються на досягнення статутних завдань Церкви, оплату праці духовних і господарських працівників, а також на добровільні пожертви та внески. Розпорядниками церковних коштів є пастори (пресвітери) Церкви разом з дияконами та членами керівних органів Церкви.

Церква має право використовувати для своїх потреб будівлі і майно, що надаються їй на договірних засадах державними, громадськими організаціями або громадянами, а також здійснювати будівництво культових та інших споруд у порядку, встановленому чинним законодавством для об'єктів цивільного призначення.

Церква може продавати, дарувати, передавати за заповітом, давати в користування (здавати в оренду) майно, що їй належить.

Як суб'єкт цивільного права, Церква відповідає своїм майном за свої зобов'язання і не відповідає за зобов'язання інших організацій чи підприємств (закладів), що є складовою Церкви або діють при ній як громадські організації, мають власні статuti, зареєстровані у встановленому Законом порядку. Також Церква не несе відповідальності за зобов'язання окремих її членів.

Церква здійснює користування землею у порядку, встановленому «Земельним Кодексом України» та іншими законодавчими актами України. Вона має право на використання складських приміщень для зберігання та розповсюдження гуманітарної допомоги, релігійної літератури, предметів релігійного призначення тощо.

Для здійснення прозорої фінансової діяльності Церква створює Ревізійну комісію, що складається з Голови Ревізійної комісії, керівника адміністративного відділу, бухгалтера та інших членів Церкви, які мають відповідну освіту

У Розділі 6 того ж Статуту визначені трудові правовідносини у Церкві. Церква має право приймати на роботу громадян. Умови праці встановлюються за угодою між Церквою і працівником та визначаються трудовим договором, який укладається у письмовій

формі, реєструється у встановленому порядку. У такому ж порядку реєструються документи, що визначають умови праці служителів Церкви.

На громадян, які працюють у Церкві за трудовим договором, поширюється законодавство про працю на рівні з працівниками державних і громадських підприємств, установ та організацій. Працівники Церкви підлягають соціальному страхуванню та соціальному забезпеченню відповідно до чинного законодавства України. З метою соціального забезпечення та соціального страхування працівників Церква робить внески до фонду Державного страхування та Пенсійного фонду в розмірах і порядку, встановлених чинним законодавством України.

У рамках господарського права діють громади Української Греко-Католицької Церкви. Так, у Статуті релігійної громади «Непорочного Зачаття Пречистої Діви Марії» м. Чортків Бучацької єпархії⁴⁸⁰ вказано наступне.

Парафія є юридичною особою, яка має самостійний баланс, рахунки в банках (розрахунковий та валютні). Вона набуває, володіє, користується та розпоряджається майном, що їй належить на підставі права власності: культовими та іншими будівлями і спорудами; предметами культу; грошовими коштами; об'єктами виробничого, соціального і благодійного призначення; транспортом; іншим рухомим та нерухомим майном, необхідним для здійснення статутної діяльності Парафії.

Майно Парафії формується шляхом придбання або створення за рахунок власних коштів. Також джерелом формування майна Парафії можуть бути пожертвування прихожан, інших фізичних чи юридичних осіб, передача майна державою чи органами місцевого самоврядування, та інші джерела, що передбачені законодавством та не суперечать меті та основним завданням Парафії.

Кошти Парафії формуються з пожертвувань юридичних та фізичних осіб, а також коштів, отриманих на законних підставах від юридичних і фізичних осіб. Вона може звертатися за добровільними фінансовими та іншими пожертвуваннями, отримувати їх та самостійно розпоряджатися ними.

⁴⁸⁰ <http://www.oda.te.gov.ua/main/ua/catalog/item/660.htm>

Майно і кошти Парафії можуть знаходитися як в Україні, так і за її межами та використовуються виключно для досягнення мети та завдань, визначених Статутом, а також інших цілей, пов'язаних за своїм характером із метою та основними завданнями Парафії.

Парафія володіє і користується землею у порядку, встановленому Земельним кодексом України та іншими законодавчими актами України.

Майно культового призначення, що належить Парафії, не може бути предметом застави при укладенні будь-яких договорів чи угод.

Парафія приймає працівників на роботу за трудовими договорами згідно з чинним законодавством. На громадян, які працюють у Парафії та створених нею підприємствах, добродійних закладах на умовах трудового договору, поширюється дія законодавства про працю, загальнообов'язкове державне соціальне страхування та оподаткування.

Для виконання своїх статутних завдань у порядку, визначеному чинним законодавством, Парафія може засновувати виробничі, реставраційно-будівельні, сільськогосподарські та інші підприємства, а також інші аналогічні заклади, які мають право юридичної особи.

У господарській площині здійснює свою діяльність Українська Автокефальна Православна Церква, про що свідчить Статут Харківсько-Полтавської єпархії⁴⁸¹. Так, у Розділі 22.0. «Церковна власність» зазначається, що:

22.1. Харківсько-Полтавська єпархія УАПЦ (о) забезпечує задоволення своїх матеріальних потреб на основі самофінансування. Її грошові кошти складаються за рахунок добровільних пожертвувань віруючих і продажу предметів церковного призначення.

22.2. Єпархіальний бюджет формується за рахунок коштів, які перераховують парафії, монастирі та інші релігійні організації, доходів від продажу церковної літератури та продукції господарських підрозділів.

22.3. Церковні організації фінансуються з єпархіальних фондів або перебувають на самофінансуванні.

⁴⁸¹ <http://www.uapc.org.ua/ru/news/?newsId=115>

22.4. Церковні центри, монастирі, духовні школи та парафії можуть отримувати майно від місцевих органів державної влади у безоплатне користування або у власність. У такому випадку вони відповідають за збереження цього майна.

22.5. Церковні організації і установи можуть орендувати, будувати і купувати у власність будинки та інші приміщення для своїх потреб, а також інше майно.

22.6. Церковні кошти вносяться на заощадження в банк на ім'я відповідної церковної організації і витрачаються за чеками, підписаним розпорядником кредитів.

22.7. Грошові кошти громад складаються з добровільних пожертвувань, доходів від продажу свічок та інших предметів церковного вжитку, а також церковної літератури.

22.8. Єпархіальні бюджети формуються за рахунок внесків громад і монастирів, доходів від єпархіальних майстерень та інших установ.

22.9. Управління церковної власністю та фінансами здійснюється матеріально відповідальними особами у відповідність до закону і з положеннями даного Статуту.

22.10. Розпорядником загальноєпархіальних фінансів і власності в рамках бюджету є єпархіальний архієрей спільно з єпархіальним радою. 22.11. Розпорядниками фінансів і власності церковних установ у рамках бюджету є їх керівники.

22.12. Розпорядниками фінансових надходжень в рамках бюджету парафії є настоятель і староста.

Субектом господарської діяльності, Згідно зі Статутом (Розділ 18.0) також є монастир, який створюється за рішенням Єпархіального Собору указом єпархіального архієрея.

Монастир має права юридичної особи, власну печатку, штампи та бланк, рахунок у банку, право ведення метричних книг, видачі довідок та свідоцтв про приналежність до монастиря та про прийняття в ньому Святих Таїнств Хрещення і Миропомазання. Власність монастиря складають церковні та інші будови, начиння богослужбового призначення, господарський інвентар, книги, транспорт, рахунки та інша власність, придбана на добровільні пожертвування, передана державою або іншими юридичними чи фізичними особами, а також отримана в ході власної діяльності.

Кількість релігійних організацій, що отримують юридичний статус, постійно зростає. Зокрема, з 1990 р. до 2002 р. вона збільшилася з 26 до 682, зростання становило у середньому 55 одиниць на рік (дані наведені по м. Києву, де зосереджені майже всі релігійні центри і управління, місії, братства, духовні навчальні заклади).

Про те, що релігійні організації в Україні з набуттям нею незалежності функціонують як господарські одиниці та розглядаються як суб'єкти господарювання, свідчать роз'яснення Державної податкової інспекції, які вона давала релігійним організаціям⁴⁸². Законом України «Про державну податкову службу» на податковій інспекції покладено функції контролю за дотриманням релігійними організаціями законодавства по податках та інших платежах до бюджетів. Стаття 18 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» в частині звільнення релігійних організацій від оподаткування фінансових, майнових пожертвувань і інших доходів не втратила чинність, проте вона не застосовується з другого кварталу 1993 р. у зв'язку із введенням Законів України про оподаткування. Порядок оподаткування релігійних організацій змінився відповідно до Закону України «Про оподаткування доходів підприємств і організацій», дію якого було відновлено з 1 квітня 1993 р.

Законом України від 1 лютого 1994 року №3898-ХІІ «Про Державний бюджет України на 1994 рік» визначено, що склад пільг, розміри ставок та порядок оподаткування не можуть змінюватися іншими законодавчими актами, крім випадків, передбачених зазначеним Законом. У зв'язку з цим стаття 18 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» в частині звільнення від оподаткування фінансових і майнових пожертвувань та інших доходів релігійних організацій не застосовується.

Одержані релігійною організацією фінансові і майнові пожертвування не підлягають оподаткуванню, якщо вони використані на статутну діяльність. Водночас отримані доходи від використання цих коштів повинні оподатковуватися на загальних підставах.

⁴⁸² <http://www.licasoft.com.ua/index.php/component/lica/?href=0&view=text&base=1&id=90262&menu=104639>

Релігійні організації, які отримують доходи від своєї діяльності та пожертвувань, повинні вести бухгалтерський облік згідно з Положенням про організацію бухгалтерського обліку і звітності в Україні, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 3 квітня 1993 р. N250 (250–93-п).

Законом України «Про державну податкову службу в Україні» державним податковим інспекціям надано право перевіряти на підприємствах, в установах і організаціях, незалежно від форм власності, та у громадян грошові документи, бухгалтерські книги, звіти, кошториси тощо, а також одержувати довідки про отримані доходи, видатки тощо. Виходячи з цього, державні податкові інспекції зобов'язані перевіряти всі без винятку релігійні організації та обстежувати їх культурні і господарські споруди з метою повного оподаткування.

Законом України «Про свободу совісті та релігійні організації» не визначено обов'язкової реєстрації статуту релігійних громад у місцевих органах влади. Лише для одержання релігійною громадою правоздатності юридичної особи вона подає заяву (положення) на реєстрацію.

При одержанні релігійною громадою доходів у вигляді процентів, дивідендів від розміщення коштів у банках та інших доходів (крім надходження коштів та майна у вигляді пожертвувань), вона є платником податку на дохід і зобов'язана стати на облік у державній податковій інспекції за місцезнаходженням громадян. При прихованні доходів від оподаткування до громади застосовуються відповідні фінансові санкції.

Таким чином, релігійні організації діють у визначеному державою нормативному полі і розглядаються як суб'єкти господарювання. Про такий підхід свідчать і заходи по регулюванню економічного життя, які стосуються діяльності церкви.

Характерним прикладом є позиція держави щодо забезпечення життєдіяльності церковних установ. Так, Національна комісія регулювання електроенергетики 2011 р. запровадила нові тарифи на комунальні послуги для Церков. Зокрема, вона повідомила наступне:

Пунктом 1 постанови Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2011 року № 1199 «Про тарифи на теплову енергію, послуги з централізованого опалення і постачання гарячої води, послуги

з централізованого водопостачання та водовідведення для потреб релігійних організацій та ціни на природний газ, що використовується для виробництва та надання релігійним організаціям послуг з опалення і постачання гарячої води» встановлено, що:

- теплова енергія та послуги з централізованого опалення і постачання гарячої води та послуги з централізованого водопостачання та водовідведення для потреб релігійних організацій (крім обсягів, що використовуються для виробничо-комерційної діяльності) оплачуються ними за тарифами, встановленими для населення;
- природний газ для суб'єктів господарювання, які виробляють теплову енергію, у тому числі блочних (модульних) котелень, установлених на дахові та прибудованих (з урахуванням обсягу природного газу, що використовується для виробництва та надання релігійним організаціям послуг з опалення і постачання гарячої води (крім обсягів, що використовуються для виробничо-комерційної діяльності), за умови ведення такими суб'єктами окремого приладового та бухгалтерського обліку тепла та гарячої води), відпускається за встановленою НКРЕ для таких суб'єктів господарювання ціною на природний газ, що використовується для виробництва та надання населенню послуг з опалення та гарячого водопостачання.

Постановою НКРЕ від 29.07.2010 № 943 «Про затвердження ціни на природний газ для суб'єктів господарювання, які виробляють теплову енергію, що використовується для виробництва та надання релігійним організаціям послуг з опалення та гарячого водопостачання» затверджено ціну на природний газ для суб'єктів господарювання, які виробляють теплову енергію, з урахуванням податку на додану вартість, збору до затвердженого тарифу на природний газ у вигляді цільової надбавки, тарифів на його транспортування, розподіл та постачання за регульованим тарифом на рівні 1309,20 гривень за 1000 метри кубічних.

Таким чином, ціна на природний газ, визначена постановою НКРЕ від 29.07.1010 № 943 застосовується для:

- суб'єктів господарювання, які виробляють теплову енергію (модульних) котелень, установлених на дахові та (виходячи з обсягу природного газу, що використовується для виробництва та надання релігійним організаціям послуг з опалення та гарячого водопостачання;

- релігійних організацій, які мають свої власні котельні, які виробляють теплову енергію для власних потреб (крім обсягів, що використовуються для виробничо-комерційної діяльності).

Одночасно НКРЕ повідомила, що положеннями постанови Кабінету Міністрів України від 03.09.2009 № 989 «Про ціни на природний газ для потреб релігійних організацій» встановлено:

- «природний газ (крім обсягів, що використовувалися для виробничо-комерційної діяльності) відпускається релігійним організаціям за роздрібними цінами, диференційованими залежно від річних обсягів споживання, які затверджені Національною комісією регулювання електроенергетики для населення;
- за надані послуги з газопостачання (крім обсягів, що використовувалися для виробничо-комерційної діяльності) релігійні організації здійснюють розрахунок за роздрібними цінами відповідно до показників лічильників газу;
- у поточному році для релігійних організацій роздрібні ціни застосовуються залежно від річного обсягу використання природного газу в минулому році (крім обсягів, що використовувалися для виробничо-комерційної діяльності);
- у разі підключення до газорозподільної мережі нового об'єкта релігійної організації у поточному році застосовуються роздрібні ціни, диференційовані залежно від річного обсягу споживання, який не перевищує 2500 кубічних метрів;
- газопостачальні підприємства проводять щороку станом на 1 січня перерахунок вартості природного газу (окремо за кожною релігійною організацією) залежно від обсягу фактичного використання природного газу та роздрібних цін на нього у минулому році.

На виконання пункту 1 вищезазначеної постанови Кабінету Міністрів України НКРЕ постановою від 29.07.2010 № 944 затверджені ціни на природний газ для потреб релігійних організацій (крім обсягів, що використовуються для виробничо-комерційної діяльності) на рівні роздрібних цін на природний газ, що використовуються для потреб населення.

Релігійні організації сплачують за використаний природний газ (крім обсягів, що використовуються для виробничо-комерційної

діяльності) за цінами, диференційованими залежно від річних обсягів споживання, на рівні роздрібних цін на природний газ, що використовується для потреб населення, які на сьогодні залишаються незмінними.

При цьому слід зазначити, що відпуск природного газу на обсяги, що використовуються для виробничо-комерційної діяльності релігійних організацій здійснюється за ціною на природний газ для промислових споживачів та інших суб'єктів господарювання, затвердженою відповідними постановами НКРЕ.

Стосовно тарифів на електроенергію повідомляємо, що Указом Президента України від 22.06.1994 № 322/94 «Про надання пільг релігійним організаціям», встановлено, що стягнення з релігійних організацій плати за електричну енергію, що відпускається їм на комунально-побутові потреби, здійснюється за тарифами, передбаченими для міського населення.

Таким чином, регулюючи тарифи для релігійних організацій, держава забезпечує норму нагромадження у суб'єктів релігійно-господарської діяльності, причому розмір тарифів гарантує середньогалузеву рентабельність цієї діяльності.

Є ще одне питання, яке свідчить про процес економізації релігії в Україні. Мова йде про реституцію церковної власності. Українська законодавча база вже нагромадила значну кількість правових актів різних гілок влади, в яких розглядаються питання про повернення релігійним організаціям їхнього майна. Це, зокрема, Указ Президента України № 125 від 04.03.1992 р. «Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна», Розпорядження Президента України № 53 від 22.06.1994 р. «Про повернення релігійним організаціям культового майна», Розпорядження Кабінету Міністрів України № 290 від 07.05.1998 р. «Щодо забезпечення поетапного повернення релігійним організаціям культових будівель, які не використовуються або використовуються не за призначенням», Розпорядження Президента України від 21.01.2000 р. «Про проведення захисних робіт щодо збереження культових споруд», Постанова Кабінету Міністрів України № 1005 від 09.08.2001 р. «Про використання культових споруд — визначних пам'яток архітектури, які не підлягають передачі у постійне користування релігійним організаціям», Постанова Кабінету Міністрів № 137 від

14.02.2002 р. «Про умови передачі культових будівель — визначних пам'яток архітектури релігійним організаціям», Указ Президента України № 279 від 21.03.2002 р. «Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій», Указ Президента України № 39 від 20.01.2006 р. «Про план заходів із виконання обов'язків та зобов'язань України, що випливають з її членства в Раді Європи».

Отже, держава протягом певного періоду створює відповідні норми щодо повернення релігійним організаціям колишнього церковного майна.

Не вдаючись до деталей механізму оновлення майнових прав релігійних організацій, слід відзначити, що мова йде насамперед про оцінку цього майна, тобто не про балансову, а про його ринкову вартість. Причому у законопроектах, що пропонуються, йдеться не лише про храми, чиї приміщення сьогодні не використовуються, але й про ікони з музейних фондів та про земельні ділянки, якими раніше володіли монастирі.

Представники різних конфесій, у тому числі нехристиянських, формують списки конкретних об'єктів, які розширюють економічні володіння церкви. Існують пропозиції у разі неможливості повернути майно в натурі відшкодувати його вартість у грошах або повернути матеріальні нана користь церкви як суб'єкта економіки частини національного багатства, національного доходу.

Зазначимо, що процес реституції розпочався, фактично, ще до проголошення Україною незалежності. Зокрема, Постановою Ради Міністрів Української РСР № 147 від 31.05.1988 р. «Про передачу окремих об'єктів Києво-Печерського державного історико-культурного заповідника Руській православної церкві» Українському екзархату РПЦ передавався у користування ряд об'єктів:

Дальні печери, 1051 р.; вхід до Дальніх печер, XIX ст.; Аннозатіївська церква; церква Різдва Богородиці, 1696 р.; Ковнірівська дзвіниця (дзвіниця на Дальніх печерах), 1754–1761 рр.; будинок блюстителя Дальніх печер; колишні келійні корпуси; галерея на Дальніх печерах; кладовище біля Церкви Різдва Богородиці; мочесушильня; фортечна стіна; джерела Антонія і Феодосія.

За Постановою, Київський міськвиконком виділив Українському екзархату УПЦ земельну ділянку площею 3,5 га, на якій розташовані об'єкти, передані у користування.

Український екзархат РПЦ погоджувався завершити власним коштом ремонтні, реставраційно-відновлювані роботи на переданих йому об'єктах, а також роботи по благоустрою території, на яких вони знаходяться (роботи здійснювалися силами організацій, підвідомчих Держбуду УРСР і Київському міськвиконкому).

Постановою Ради Міністрів Української РСР № 99 від 28.04.1990 р. «Про передачу окремих об'єктів музейного об'єднання «Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник» Українській православній церкві» за погодженням з Міністерством культури УРСР, Міністерством фінансів УРСР і Київським міськвиконкомом, у безоплатне користування Українській православній церкві передавалися окремі будівлі і споруди музейного об'єднання на земельній ділянці площею 4,52 га. Передачі підлягали наступні об'єкти:

Ближні печери, 1051 р.; галерея до Ближніх печер, 1816 р.; дзвіниця на Ближніх печерах, 1763 р.; Хрестовоздвиженська церква; вхід до Ближніх печер з келіями; колишні келійні корпуси, ХІХ ст.; будинок блюстителя Ближніх печер, ХVІІІ ст.; стіна Дебоскета і ротонда; фортечна стіна ХІХ ст.; склепи Безака і Васильчикових; кам'яна будівля господарського призначення; колишня насосна станція, ХІХ ст. зі збірним резервуаром для води; каплиця над артезіанським джерелом (з підвалом); підземний туалет.

Також Постановою передбачалося передати у 1991 р. Українській православній церкві Теплу церкву з трапезною і сучасну кам'яну споруду.

Крім того, 1991 р. Воскресенській релігійній громаді УПЦ було передано Воскресенську церкву, 1696 р., а 1992 р. Управлінню Української Єпархії Української автокефальної православної церкви передано церкву Феодосія Печерського, 1696–1700 рр..

Усього з музейного об'єднання «Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник» у безоплатне користування УПЦ було передано 45 об'єктів загальною площею 10 553 кв.м. (культові споруди — 2 855 кв.м.; будинки, келії, флігелі, входи до печер — 5 388 кв.м.; інженерні, архітектурні та господарські споруди — 2 310 кв.м.).

Також Міністерство культури УРСР доручалося вирішити питання про передачу установленому порядку Українській православної церкві окремих музейних цінностей з переданих об'єктів.

Проте відсутність опрацьованого механізму повернення у власність церков їх майна і певна неузгодженість правових актів привела до ряду майнових конфліктів. Це, наприклад, проблеми, що виникли 2000–2001 рр.. у діяльності монастиря Української православної церкви «Китаєвський пустинницький скит», а також самовільне захоплення протягом 1999–2001 рр.. ченцями Києво-Печерської Лаври корпусів Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.

Ускладнюють вирішення питань майнового характеру міжконфесійні майнові конфлікти, зокрема, між УПЦ і УПЦ КП, між УПЦ і УГКЦ.

Ще одним важливим для діяльності релігійних організацій стало питанням набуття ними права на одержання у постійне користування земельних ділянок, зазначене у Земельному Кодексі України.

З проблемами виділення земельних ділянок для будівництва культових споруд або збереження їх зустрічалися громади Української Православної Церкви м. Львова і Львівської області, Української Греко-Католицької Церкви м. Ялти (Автономна республіка Крим), Церкви Християн Віри Євангельської України м. Києва, Свідки Єгови тощо.

Водночас питання відведення земельних ділянок і відновлення зруйнованих культових споруд постійно знаходиться на державному контролі. Так, можливість збудувати храми і молитовні будинки у м. Києві отримали Українська Православна Церква, Українська Православна Церква Київського Патріархату, Римсько-Католицька церква, Всеукраїнський союз християн віри євангельської п'ятидесятників, Українська автокефальна православна церква, Українська греко-католицька церква, Товариство Свідомості Крішни, Братство незалежних церков та місій євангельських християн-баптистів, Українська уніонна конференція адвентистів сьомого дня, громада мусульман, Церква Ісуса Христа Святих Останніх Днів, Вірменська апостольська церква, «церква Божа в пророцтвах» («Собор Христа») та ін. За рахунок коштів міського бюджету було відбудовано Михайлівський Золотоверхий

та Успенський собори, церкву свт. Михаїла, митр. Київського у Центральній клінічній лікарні, церкви Богородиці Пирогощі та Різдва Христового тощо.

Про поступове зростання обсягів церковного майна свідчить, наприклад, той факт, що в Україні загальна кількість культових будівель та приміщень, пристосованих під молитовні (у власності, у користуванні) на 01.01.2003 р. становила 78 одиниць, на 01.01.2006 р. — 155 одиниць.

Важливість вирішення економічних проблем засвідчує, наприклад, той факт, що з 975 листів, скарг та заяв, отриманих Управління у справах релігії м. Києва протягом 2001 р., значна кількість стосувалася майнових питань: оренда приміщень для проведення богослужінь — 186, виділення земельних ділянок для будівництва культових споруд — 27, повернення повернення колишніх культових споруд, церковного майна та їх відбудова — 74, надання фінансової допомоги релігійним організаціям — 71, отримання без виплати мита гуманітарної допомоги — 5, щодо спірних питань між ченцями Києво-Печерської Лаври Української Православної Церкви та Національним Заповідником за культове майно — 2.

Отже, процес реституції церковного майна і порядок виділення земельних ділянок релігійним громадам вимагає економічно вивіреніх нормативно-правових документів.

Аналізуючи українську релігійно-економічну ситуацію, можна стверджувати, що релігійна діяльність вписується у систему сучасних ринкових господарських відносин. При цьому економічна діяльність церков, пов'язана з добродійністю, доповнює прогалини у соціальній сфері, оскільки жодна державна інституція не може взяти на себе повною мірою ці витрати, необхідні суспільству.

Так, благодійною і просвітницькою діяльністю в Україні займаються місія «Карітас» Римсько-католицької та Української греко-католицької церков, місії євангельських християн-баптистів України, місія «Табея» Братства незалежних Церков та місії євангельських християн-баптистів України тощо. Благодійництво у межах культової діяльності (роздача «прасаду», приготовленого Крішні) здійснює Товариство Свідомості Крішні. Зокрема, у Подільському районі м. Києва, за списком райдержадміністрації, його релігійні організації у межах програми «Їжа для життя» за свої кошти протягом 1993–2003 рр. приготували і роздали нужденним 10 тис. обідів.

Загальні проекти благодійницької допомоги Церкви Ісуса Христа Святих Останніх Днів в Україні упродовж 1992–2009 рр. оцінюються у 28 млн. дол.. У с. Софіївська Борщагівка Києво-Святошинського району 2009 р. було обладнано Діагностичний Центр, на що Церква витратила 1,5 млн. дол.. Власним коштом вона організувала у Броварському районі Київської області на базі фермерського господарства «Полісся» вирощування і збір безробітними овочевих культур на площі в 11 гектарів; зібраний урожай передається лікарням, дитячим будинкам, будинкам літніх людей тощо⁴⁸³.

Становлення ринкових відносин в Україні співпало за місцем і часом з проявом регуляторних можливостей релігії у сфері економіки, що потягнуло за собою трансформацію світських і теологічних поглядів стосовно відносин релігії та економіки. Відповідно, відбувається зворотній вплив економічних процесів на діяльність церкви, пристосування останньої до реальних економічних умов. Ринкового характеру набуває економічна політика держави щодо релігійних меншин.

Загалом, проблеми духовно орієнтованого господарського життя є предметом, який вимагає подальших досліджень. Проведений у представленій книзі аналіз свідчить про постійні глибинні процеси взаємодії релігії та економіки. І, хоча цей процес має своє історичне і національне забарвлення, сутність його полягає у його постійності. З розвитком цивілізаційних процесів зв'язок релігії та економіки набуває нових форм, тому дослідження дає базові вихідні позиції для наукового пошуку, коли за масою емпіричних даних виникає теоретична структура, що дозволяє відповісти на питання: де, коли і до яких меж продовжується ця взаємодія.

⁴⁸³ Колодний А. М. Церква Ісуса Христа Святих останніх днів: церква мормонів у світі й Україні. — К.: УАР, 2010. — С. 93–95.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абрамов А. Библия в стиле «бизнес». Бизнес в стиле «Библия». — М.: ООО «Издательский Дом «Би», 2007. — 171 с.
2. Абрамович М. Л. Бизнес по-еврейски: 67 золотых правил. — Ростов-на-Дону: Феникс, 2007. — 154 с.
3. Агаджанян А. Буддизм в современном мире: мягкая альтернатива глобализму / А. Агаджанян. М., 2005.
4. Агаджанян А. С. Буддийский путь в XX веке: Религиозные ценности и современная история стран тхеравады // Рос. АН, Институт востоковедения. — М.: Наука, 1993.
5. Академічне релігієзнавство. Підручник. / За наук. ред. професора А. Колодного. — К.: Світ Знань, 2000. — 862 с.
6. Аляутдинов Ш. Ислам в вопросах и ответах. — М.: ООО Изд. дом “Умма”, 2004. — 238 с.
7. Ананьич Б. Капитализм с человеческим лицом // Родина. — 2005. — № 5 — Режим доступа: <http://www.istrodina.com>
8. Аргудяева Ю. В. Старообрядческие общины дальневосточников в Манчжурии // Дальний Восток России — Северо-Восток Китая: исторический опыт взаимодействия и перспективы сотрудничества. Материалы международной научно-практической конференции (Хабаровск, 1–3 июня 1998 г.) — Хабаровск, 1998.
9. Ахметшин Н. Х. Путешествия по Китаю: Заоблачный Тибет. Чай в Шангри-ла / Н. Х. Ахметшин. — М.: АСТ: Восток-Запад, 2007. — 512 с.
10. Безбородова Ю. В. Приходо-расходные книги Свято-Троицкого мужского монастыря (к. XVIII-н. XIX вв.) как лингвистический источник: автореф. дис. ... канд. филологических наук. — Тюмень, 2005.

11. Беляева А. В. Русская православная церковь Заграницей (1919–1926): автореф. ... дис. канд. исторических наук. — Ярославль: Ярославский государственный университет им. П. Г. Демидова, 1998.

12. Беккин Р. И. Страхование в мусульманском праве: теория и практика. — М.: Изд-во «Анкил», 2001.

13. Бердяев Н. А. Философия свободы. — М.: Московский филиал «Интерпартнер — МКС» СП «МКС Плюс», 1990. — 288 с.

14. Бернар А. Лиетар. Душа денег. — М.: Олимп: АСТ Астрель, 2007. — 365 с.

15. Біблія або Книга Святого Письма Старого й Нового Заповіту. — М.: Видання Московського патріархату, 1988 р.

16. Бондаренко Д. Феномен «New Age» // Людина і світ. — 2000. — № 8. — С. 11–18.

17. Бонч-Бруевич Д. Духоборцы в Канадских прериях. — П., 1918.

18. Бреусов А. Монастыри Саратовской епархии. — Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/volga/1998/11-12/breus027.html>

19. Булгаков С. Н. История экономических и социальных учений. — М.: Астрель, 2007. — 988 с.

20. Вагабов Н. М. Ислам и глобализация современного мира (Социально-философский анализ процессов адаптации и эволюции мусульманских религиозно-правовых доктрин: дис. ... д-ра филос. наук / Н. М. Вагабов. — Махачкала, 2005. 433 с.

21. Вагшал Шауль (рав). Тора и бизнес: Справочник еврейского предпринимателя / Пер. Пурер Н., Пятигорский Р. — Иерусалим, 2000. — 156 с.

22. Винничук Л. Люди, нравы и обычаи Древней Греции и Рима / Пер. с польск. В. К. Ронина. — М.: Высш. шк., 1988. — С. 465–483.

23. Вчення Григорія Грабового як неорелігія // Релігійна панорама. — 2007. — № 4. — С. 67–76.

24. Ганцфрид Шломо. Кицур Шулхан Арух. — Режим доступа: http://royallib.ru/book/gantsfrid_shlomo/kitsur_shulhan_aruh.html

25. Гаркавенко С. С. Маркетинг. — К.: Лібра, 1996. — 384 с.

26. Геллей Г. Краткий библейский толкователь. — Торонто: Мировая христианская миссия, 1989. — 860 с.

27. Грейвс Р., Патай Р. Иудейские мифы. Книга Бытия. Пер. с англ. Л. Володарской. — М.: Б.С.Г. -ПРЕСС, 2002. — 463 с.

28. Дадыкина М. М. Кабалы Спасо-Прилуцкого монастыря второй половины XVI—XVII вв.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.09 СПб., 2005. — 177 с.

29. Декларация участников Первого съезда лидеров мировых и традиционных религий. — Режим доступа: <http://www.religare.ru/document6573.htm>.

30. Джонсон П. Історія євреїв. — К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 2000. — 702 с.

31. Его Святейшество Далай-Лама. Буддийская практика: Путь к жизни, полной смысла /Пер. с англ. — М.: ООО ИД “София”, 2004. — 208 с.

32. Дорошенко Е. А. Зороастрийцы в Иране (историко-этнографический очерк). — М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1982. — 133 с. — Режим доступа: <http://zoroastrian.ru/node/102>

33. Элбакян Е. С., Медведко С. В. Влияние религиозных ценностей на экономические предпочтения верующих россиян. — Режим доступа: http://ecsocman.hse.ru/data/588/596/1231/016_Elbakyan.pdf

34. Єленський В. Новітні релігійні рухи — зони занепокоєння // Людина і світ. — 2000 р. — № 8. — С. 2–10.

35. Єленський В. Церква і суспільство //Людина і світ. — 2000. — № 11–12. — С. 11–21.

36. Жолудев С. И., Плотников В. Г. Влияние древних религий на современные общественные корпорации / Сергей Жолудев, Владимир Плотников. — М.: Зебра Е, 2006. — 192 с.

37. Жернов Е. Е., Жернова Н. А. Экономика и религия. Религия — бизнес: разделение души // Проблемы современной экономики, N 3 (35), 2010. — Режим доступа: <http://www.m-economy.ru/art.php?nArtId=3311>

38. Жудинова Е. В. Религии мира. Протестантизм. / Жудинова Елена Валерьевна. — М.: ООО»ТД «Издательство Мир книги», 2006. — 192 с.

39. Зинченко А. Л. Секуляризация церковного землевладения на Правобережной Украине (конец XVIII — 40-е годы XIX века): Дис. на соискание учёной степени канд. историч. наук, М., 1983.

40. Знакомство с религиями мира. Иудаизм. — Режим доступа: <http://www.istok.ru/jews-n-world/Forta/index.shtml#0>

41. Иванов В. И. Бугалтерский учёт в России XVI–XVII вв.: историко-источниковедческое исследование монастырских приходо-расходных книг. — СПб.: Дмитрий Буланин, 2005. — 256 с. Ил.

42. Ільїн В. В. Фінансова цивілізація. — К.: Книга, 2007. — 528 с.

43. Ісіченко І. (архієпископ). Історія Христової Церкви в Україні. — Видавництво «Акта», 2008. — 445 с.

44. Ісіченко І. (архієпископ). Загальна Церковна Історія. — К.: Видавництво «Акта», 2006. — 602 с.

45. Икбал М. Реконструкция религиозной мысли в исламе. — М.: Изд-во «Восточная литература», 2002. — 200 с.

46. История городов и сёл Украинской ССР. Киев. — К.: Институт истории Академии наук СССР, 1979. — 596 с.

47. История философии в кратком изложении / Пер. с чеш. — М.: Мысль, 1994. —

48. Каплан А. Если бы вы были Б-гом. / Пер. с англ. Пинхас Гиль. — Иерусалим, “Шамир”, 1995. — 96 с.

49. Карташев А. В. Очерки по истории Русской Церкви. В 2-х т. — Минск: Белорусский экзархат, 2007.

50. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег. Избранное / Дж. М. Кейнс. — М.: Эксмо, 2007. — 960 с.

51. Керов В. В. Конфессиональные факторы старообрядческого предпринимательства // Самарское староверие. — 2006. — 26.08. — Режим доступа: www.samstar.ru

52. Керов В. В. Морозовы: старообрядческое предпринимательство и русская национальная идея — Режим доступа: www.bogorodsk-noginsk.ru

53. Керов В. В. Старообрядческое предпринимательство: “мифы” и “легенды” англо-американской историографии. — Режим доступа: www.militera.lib.ru/ 8 декабря 1999 г.

54. Кислюк К. В., Кучер О. Н. Религиоведение: Учеб. пособие. — Х.: Торгсин, 2002. — 496 с.

55. Клибанов А. И. Материалы о религиозном сектантстве в архиве В. Г. Черткова // Записки Отдела рукописей РГБ. Вып. 28. — М., 1965.

56. Книга Мормона: Ще одне свідчення про Ісуса Христа. — Видано Церквою Ісуса Христа Святих Останніх Днів, Солт-Лейк-Сіті, Юта, США, 2005.

57. Ковальчук М. А., Тесля А. А. Земельная собственность в России: правовые и исторические аспекты. XVIII — первая половина XIX вв. Монография. — Хабаровск: Изд-во ДВГУПС, 2004. — Режим доступа: http://www.hrono.ru/libris/lib_t/kaver_tes04.html

58. Колодний А. Благодійництво за умов релігійної плюральності // Релігійна панорама. — 2004 р. — № 12 (52). — С. 56–59.

59. Кононова М. Русская старообрядческая диаспора в странах дальнего зарубежья: генезис, формирование и современное положение. — Режим доступа: www.rustrana.ru/article.php?nid=7016&sq=19,23,118,531,965&crypt=url

60. Конфуций / Сост. В. В. Юрчук. — 2-е изд. — Мн.: “Соврем. слово”, 2005. — 384 с.

61. Колодний А. М. Церква Ісуса Христа Святих останніх днів: церква мормонів у світі й Україні. — К.: УАР, 2010. — 120 с.

62. Коран / Пер. и комментарии И. Ю. Крачковского. — М.: МПО Волокнор”, 1990. — 727 с.

63. Котин И. Ю. Ислам в Южной Азии и Великобритании. — СПб.: Петербургское Востоковедение, 2008. — 288 с.

64. Красиков, А. Глобализация и православие // Религия и глобализация на просторах Евразии. — М.: РОССПЭН, 2009. С. 28–29

65. Краткая еврейская энциклопедия. В 10-ти т. / Главные редакторы: Ицхак Орен (Надель), Михаэль Занд.— Иерусалим: Изд-во “Кетер”, 1976.

66. Кротов Я. Релігія й економіка: шлюб без зв’язку, або Чому в Греції є все // Дзеркало тижня. — 14 серпня 2004 р. — С. 16.

67. Кунде Й. Корпоративная религия. — СПб, 2004.

68. Курс экономической теории: учебник. /Под общей редакцией проф. Чепурина М. Н., проф. Киселёвой Е. А. — Киров: “АСА”, 2005. — 832 с.

69. Лао-цзы / Сост. В. В. Юрчук. — 2-е изд. — Мн.: “Соврем. слово”, 2005. — 224 с.

70. Ле Гофф, Жак. Средневековье и деньги: очерк исторической антропологии / Пер. с франц. М. Ю. Некрасова. — СПб.: ЕВРАЗИЯ, 2010. — 224 с.

71. Леоненко П. М., Юхименко П. І. Історія економічних вчень: Підручник. — 2-ге вид., перероб. і доп. — К.: Знання, 2008. — 639 с.

72. Лоуни К. Как стать руководителем “от Бога” / Крис Лоуни; пер. с англ. А. Г. Вронской. — М.: АСТ: Астрель, 2006. — 304 с.

73. Любащенко В. І. Історія протестантизму в Україні: Курс лекцій. — Львів: Видавнича Спілка «Просвіта», 1995. — 350 с., 32 арк. іл.

74. Максуд Р. Ислам / Пер. с англ. — М.: ФАИР-ПРЕСС, 2001. — 304 с.

75. Манц Ч. К., Манц К. П., Маркс Р. Д., Нек К. П. Уроки мудрости Соломона в бизнесе. — Ростов н/Д: “Феникс”, 2005. — 168 с.

76. Мельников П. И. (Андрей Печерский). Письма о расколе. Собр. соч. в восьми томах. Том VIII. — М.: Изд-во “Правда”. Библиотека “Огонёк”, 1976. — 432.

77. Мельников П. И. (Андрей Печерский). Очерки поповщины. Собр. соч. в восьми томах. Том VII. — М.: Изд-во “Правда”. Библиотека “Огонёк”, 1976. — 560.

78. Мельников Ф. Е. Краткая история древлеправославной (старобрядческой) Церкви. — Барнаул, 1999.

79. Мень А. У врат молчания. — М.: Фонд имени Александра Меня, 2002. — 332 с.

80. Мескон М. Х., Альберт М., Хедоури Ф. Основы менеджмента: Пер. с англ. — М.: Дело, 1992. — 702 с.

81. Микаэлян Н. Р. Некоторые особенности перехода в ислам неприкасаемых Индии (конец XX–XX в.) // Индия: религия в политике и общественном сознании. — М., 1991.

82. Мюллер А. История ислама. От доисламской истории арабов до падения династии Аббасидов. Текст печатается по изданию: С.-Петербург, Издание Л. Ф. Пантелеева, 1895 год. Орфография изменена на современную. Все примечания автора, переводчика и редактора первого издания. — Примеч. ред. совр. изд. — Режим доступа: <http://gumilevica.kulichki.net/MUA/index.html>

83. Миселюк А. Державний кордон: між небом і звіром // День. — 2000 р. — 21 квітня. — С. 20.

84. Митрофанов Георгий, священник. Православная церковь в России и в эмиграции в 1920-е годы. — Спб., 1995.

85. Мифы народов мира. Энциклопедия. (В 2-х томах). — М.: “Советская Энциклопедия”, 1988.

86. Мусульманский Санкт-Петербург в европейском контексте // Лавровские (Среднеазиатско-кавказские) чтения. 1998–1999: Краткое содержание докладов. — СПб., 2001. — С. 5–7.

87. Наука самосознания. Шри Шримад А. Ч. Бхактиведанта Свами Прабхупада. — Бхактиведанта Бук Траст. — М.: Изд-во “Дварака”, 1991. — 477 с.

88. Никольский Н. М. История русской церкви / Н. М. Никольский. — М.: ООО «Издательство АСТ», 2004. — 604 с. ISBN 5-17-023113-X.

89. Нитобург Э. Л. Русские религиозные сектанты и староверы в США // Новая и Новейшая история. — 1999 г. — № 3.

90. Оброчные и порядные записи Антониево-Сийскому монастырю XVI–XVII вв. // Исторический архив, Том VIII. М-Л. 1953. — Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XVI/1560-1580/Ant_Sijsk_monast/pred.htm

91. Овчинников В. А. Общий ход и особенности истории монастырей Русской Православной Церкви Верхнего Прииртышья в XVII–XX вв. — Режим доступа: <http://sibistorik.narod.ru/project/conf2010/ovchinnikov-va.htm>

92. Огилви Д. Огилви о рекламе. — М.: Изд-во «Эксмо», 2005. — 232 с., илл.

93. Олбрайт М. Религия и мировая политика / Мадлен Олбрайт; Пер. с англ. — М.: Альпина Бизнес Букс, 2007. — 352 с.

94. Ольденберг Г. Будда, его жизнь, учение и община. — М., 1905.

95. Омер Насухи Билмен. Большая исламская научная энциклопедия. — Азербайджан, г. Нефтечала, 2002. — 774 с.

96. Основные положения социальной программы российских мусульман / Совет муфтиев России. Ярославль: ДИА Пресс, 2001. — Режим доступа: <http://www.religare.ru/document7723.htm>

97. Основы социальной концепции российского иудаизма. — Режим доступа: <http://www.religare.ru/document7722.h1.m>

98. Основы социальной концепции Российского объединенного союза христиан веры евангельской. — Режим доступа: <http://www.religare.ru/document7721.htm>.

99. Основы социальной концепции Русской православной церкви. — Режим доступа: // <http://www.russian-orthodox-church.org.ru/sdOOOr.htm>.

100. Павлов В. Исламские банки в исламском финансовом праве. — М., 2003.

101. Павлов С. В., Мезенцев К. В., Любіцева О. О. Географія релігій: Навчальний посібник. — К.: “АртЕк”, 1999. — 504 с.

102. Пешке Карл-Хайнц, S.V.D. Ordo socialis. Экономика в свете христианского социального учения. Пер. с нем. М. Шиллер, В. Песенко. — М.: Изд. «Духовная литература». — Режим доступа: <http://www.agnuz.info/library/books>

103. Перевозчиков В. І., Тимчик О. А. Вивчення економічних питань у курсі історії України. — Х.: Видавнична група «Основа»: «Триада +», 2007. — 128 с.

104. Петрик В. М., Сьомін С. В. та ін. Нетрадиційні релігійні та містичні культури України: Навчальний посібник / За заг. ред. В. В. Остроухова. — К.: “Росава”, 2003. — 336 с.

105. Пилкингтон С. М. Иудаизм Пер. с англ. — М.: ФАИР-ПРЕСС, 2001. — 400 с.

106. Приходько О. Религия как двигатель экономического развития // Зеркало недели. — 2004 г. — 10–16 января. — С. 11.

107. Полюшко Г. В. Втрачені скарби Лаврського музею: Пошуки і знахідки. — К.: Абрис, 2001. — 176 с.

108. Расков Д. Е. Старообрядчество: картина мира и хозяйственный стиль // Проблемы современной экономики. — 8.3.2005. — Режим доступа: www.rustrana.ru

109. Религии мира. Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Нефрон / Редактор-сост. И. Е. Арясов. — М.: «Вече», 2006. — 640 с.

110. Реституція церковного майна: міжнародний та вітчизняний досвід: Збірник наукових матеріалів / Держ. ком. України у справах національностей та релігій, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова; Ред. кол.: В. Андрущенко та ін. — Київ, Вид. «Світ знань», 2007. — 164 с.

111. Розанвалон П. Утопічний капіталізм. Історія ідеї ринку / Пер. з фр. — К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2006. — 246 с.

112. Ростиславов Д. И. Опыт исследования об имуществе и доходах наших монастырей. — Рязань: Александрия, 2010. — 496 с.

113. Рубин Р., Гоулз С. Бизнес в стиле дзен. — М.: Добрая книга, 2006. — 208 с.

114. Сарданашвили И. Г. Особенности экономической мысли католицизма. Монография. — М.: УРСС, 1999. — 560 с.

115. Святе Письмо Старого і Нового Завіту. Мовою русько-українською. / Переклад П. О. Куліша, І. С. Нечуй-Левицького, І. Пулюя. — К.: Вид-во “Рада”, 2000.

116. Священные писания: Краткий путеводитель / Перев. С англ. — М.: ООО Издательский дом «София», 2004. — 240 с.

117. Сердюк М. Б. Старообрядческое духовенство в Харбине // Годы, Люди, Судьбы. История российской эмиграции в Китае: Материалы Международной научной конференции, посвящённой 100-летию г. Харбина и RD: L (Москва, 19–21 мая 1998 г.). — М., 1998.

118. Сидур тфила. — Иерусалим: “Геулим”, 1991. — 516 с.

119. Скарби Києво-Печерської лаври: Альбом / Авт.-упоряд.: О. Коваль, Л. Ковальова, А. Гришин та ін. — К.: Мистецтво, 1997. — 272 с.

120. Смолич И. Русское монашество. Глава XIII. Эпоха секуляризации (1701–1764)-Режим доступа: http://krotov.info/history/11/smo/lich_06.htm

121. Соболев В. Г. Мусульманские общины в государствах Европейского Союза. Проблемы и перспективы. — СПб., 2003.

122. Сови А Общая теория населения: Пер. с франц. Т. 1–2. — М., 1977.

123. Соловьёв С. М. Сочинения. В восемнадцати книгах. История России с древнейших времён. — М.: «Мысль», 1988.

124. Сорос Дж. Заметки о глобализации / Дж. Сорос. М.: Рудомино, 2002. — 120 с.

125. Социальная позиция протестантских церквей России. — Режим доступа: // <http://www.religare.ru/document7724.htm>.

126. Социальное учение Католической церкви. — Режим доступа: <http://www.catherine.spb.ru/print.phtml?querv=social>.

127. Степаненко Г. В. Православне парафіяльне духовенство на українських землях Російської імперії в роки Першої світової ві-

йни (1914-лютий 1917 рр.). // Український історичний журнал. — 2004. — № 5. — С. 45–65.

128. Стиглиц Дж. В тени глобализации. — Режим доступа: <http://rusref.nm.ru/stigpage.htm>.

129. Студенский П. Доход нации (теория, измерение и анализ: прошлое и настоящее) / Пер. с англ. В. М. Кудрова. — М.: Издательство «Статистика», 1968. — 710 с.

130. Субботин Е. В. Трансформация религиозного сознания в обществе потребления // Вызовы современности и философия: Материалы «Круглого стола», посвящённого Дню философии ЮНЕСКО. Кыргызско-Российский Славянский университет / Под общ. ред. И. И. Ивановой. — Бишкек, 2004. — С. 48–57.

131. Таранец С. В. Старообрядчество города Киева и Киевской губернии. — К., 2004. — 352 с.

132. Ташимов Т., Калабин В. Искусство финансирования по Корану // Эксперт Казахстан. — № 21 (123). — 4 июня 2007 г.

133. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії. У 2-х томах. / Пер. з англ. — К.: Основи, 1995.

134. Томас Э. Будда. Истории и легенды / Пер. с англ. — М.: ЗАО Центрполиграф, 2003. — 350 с.

135. Традиционная духовная и материальная культура русских старообрядческих поселений в странах Европы, Азии и Америки. — Новосибирск, 1992.

136. Украина: международный доклад о свободе вероисповедания (29.09.2006 г.). Составитель: бюро госдепартамента США по вопросам демократии, прав человека и труда (15 сентября 2006 г.) // 2000. — Свобода слова. — 13.10.2006 г. — С. 5.

137. Ульяновський В. І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба. гетьманату Павла Скоропадського): Навч. посібник. — К.: Либідь, 1997. — 320 с.

138. Успенская Е. Н., Котин И. Ю. Сикхизм. — СПб.: «Азбука-классика; «Петербургское востоковедение», 2007. — 384 с.

139. Ушаков В. А., Шершнёва С. В. Английский абсолютизм и начальные этапы колонизации Северной Америки британцами // Международные отношения в Новое и Новейшее время: Материалы Международной научно конференции, посвящённой памяти профессора К. Б. Виноградова. С-Петербург, 2005. — Режим доступа: [//history.pu.ru/biblioth/novhist/mono/vinogr/0...](http://history.pu.ru/biblioth/novhist/mono/vinogr/0...) 25.11.2005.

140. Федосова Э. От беглых староверов к государственной колонизации. Формирование русской диаспоры в Прибалтике (XVIII–XX вв.) // Диаспоры. — 1999 г. — № 2–3. — С. 60–80.

141. Федотов А. С. Древнерусская культура, староверские традиции и Русское Зарубежье // Морозовы и их роль в истории России: Научно-практическая конференция (I, 1995; Ногинск). Труды. — Ногинск, 1996. — С. 166–175.р.

142. Фейербах Л. История философии. Собрание произведений в трёх томах. Пер. с нем. Т. 1. — М., «Мысль», 1967. — 544 с.

143. Фейхтвангер Л. Собрание сочинений. В 6-ти т. Т. 3: Еврей Зюсс. — М.: Худож. лит., 1989. — 639 с.

144. Фромм Э. Здоровое общество. Догмат о Христе: [пер. с нем.] / Э.Фромм. — М.: АСТ: Транзиткнига, 2005. — 571, [5] с.

145. Фрэйджер Р. Мудрость ислама: Знакомство с жизненным опытом исламской веры и практики /Пер. с англ./ — М.: “Омега”, 2005. — 144 с.

146. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию: Пер. с англ. / Ф. Фукуяма. — М.: ООО «Издательство АСТ»: ЗАО НПП «Ермак», 2004. — 730, [6] с.

147. Фукуяма Ф. Кальвинистский манифест. 15 марта 2005 г. — Режим доступа: www.religare.ru.

148. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. Пер. с англ. Т. Велимеева. — М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2006. — 571 с.

149. Цвейг С. Триумф и трагедия Эразма Роттердамского. Пер. с нем. М. Харитонова. — М., «Детская литература», 1977. — 286 с.

150. Хёффнер Й. Христианское социальное учение. — Режим доступа: http://krotov.info/libr_min/h/hoffner/hoff05.html

151. Чень Кайкэ. Конфуцианство и «культура предприятия» в современной Восточной Азии: Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата исторических наук. — Москва, 2001. — Режим доступа: <http://www.dissert.h10.ru/autoref/chenK.html>

152. Чечелюк П. Заповедник непуганой интеллигентности // “2000“ (Свобода слова). — 2007 г. — 2 марта. — С. 2.

153. Шапарь В. Б. Психология религиозных сект. — Мн.: Харвест, 2004. — 384 с.

154. Шахак И. Еврейская история, еврейская религия: тяжесть трёх тысяч лет. Пер. Л. Волгиной. — Режим доступа: www.Left.ru

155. Шевченко В. М. Словник-довідник з релігієзнавства. — К.: Наук. Думка, 2004. — 560 с.

156. Шейх Юсуф Кардави. Дозволеное и запретное в Исламе. / Пер. М. Саляхетдинов. Третье издание. — М.: «Умма», 2007. — 352 с.

157. Шершнёва С. В., Ушаков В. А. Северная Америка в восприятии переселенцев из Англии (религиозный фактор и процессы колонизации в XVII в.) // Пространство и время в восприятии человека: историко-психологический аспект: Материалы XIV Международной научно конференции. С.-Петербург, 16–17 декабря 2003 г.: В 2 ч. / Под ред. д.ист.н., проф. С. Н. Полторака. — СПб, 2003. Ч. 2. — С. 342–345.

158. Шкрібітько О. О. Господарська діяльність монастирів степової України в XVI–XVIII ст.: автореф. дис. ... канд. історичних наук. — Донецьк, 2007. — 15 с.

159. Шумахер Э. Ф. Малое прекрасно: экономика для людей. — Режим доступа: <http://www.samorodok.org/>

160. Щербак Н. О. Єврейське питання у внутрішній політиці царизму наприкінці XVIII — у першій чверті XIX ст. // Український історичний журнал. — 2004. — № 6. — С. 16–26.

161. Щёткина Е. Стихия православия // Зеркало недели. — 2003 г. — № 44 (469) 15 ноября.

162. Юревич А. В., Цапенко И. П. Наука и бизнес // Науковедение. — 2000 г. — № 4. — Режим доступа: www.vivovoco.rsl.ru.

163. Яковец Ю. В. Глобализация и взаимодействие цивилизаций. 2-е изд., доп., перераб / Ю. В. Яковец. — М.: Экономика, 2003. — 411 с.

СЛОВНИК

Архімандрит — старший чернечий сан 2-го ступеня священства (перед єпископом), зазвичай його мають настоятелі православних монастирів.

Архієрей — загальна назва вищих православних священнослужителів (єпископ, архієпископ, митрополит).

Ашрам — обитель мудреців і відлюдників у давній Індії, розташована зазвичай у віддаленій місцевості. У сучасному індуїзмі терміном «ашрам» часто позначають духовну або или релігійну общину, куди людина приходить для медитації, молитви, здійснення ритуалів і для духовного оновлення.

Вакуф — в ісламі рухоме і нерухоме майно, передане чи заповідане на релігійні чи благодійні цілі. Вакуф не обкладається податком і не відчужується.

Галаха — нормативна частина іудаїзму, що регламентує релігійне, сімейне і громадське життя євреїв. У більш вузькому розумінні — сукупність законів, які містяться у Торі, Талмуді, рабини стичній літературі, а також кожний з цих законів окремо.

Дацан — буддійський монастир-університет у російських бурят. У тибетській традиції дацанами називають окремі «факультети» буддійських монастирів.

Екзарх — у християнстві намісник патріарха, який очолює екзархат — церковну округу, що об'єднує кілька епархій.

Етрог — цитрусовий плід, один з чотирьох предметів, які використовуються в ритуалі іудейського свята Суккот.

Енцикліка — у сучасному католицизмі — послання Папи Римського, присвячене найважливішим релігійним, моральним, соціально-політичним проблемам. Енцикліка є обов'язковою для виконання і не підлягає обговоренню.

Еріксонівський гіпноз — розроблений М. Еріксоном недирективний гіпноз, що включає набір лінгвістичних і поведінкових навиків і прийомів, спрямованих на введення людини у транс з метою здійснення терапевтичного впливу. При використанні гіпнозу Еріксона відбувається прилаштування психотерапевта або психолога до клієнта, завдяки чому можуть бути правильно визначені й виправлені психосоматичні, соматичні та психологічні проблеми.

Етос — (грецьк.) внутрішній лад і порядок впливу.

Епархія — у православ'ї — помісна церква під управлінням єпископа чи архієпископа.

Єшива — в іудаїзмі — релігійний навчальний заклад, у якому вивчають, переважно, Талмуд.

Закят — очищувальний податок-милостиня, яку стягують з дієдатних чоловіків-мусульман на користь єдиновірців, які зазнають нестатків.

Іджма — в ісламі — узгоджене рішення авторитетних осіб з обговорюваного питання.

Іхрам — одяг мусульман-паломників, що складається з двох білих полотен; один з них обмотується навколо стегон, а другий накидається на плечі.

Кадиш — молитва в іудаїзмі, що уславлює святість імені Бога, його могутність і висловлює прагнення до кінцевого спокутування і спасіння.

Карма — причинно-наслідковий закон, за якого праведні чи гріховні дії людини визначають його долю.

Кашрут — в іудаїзмі — термін, що означає дозволеність або придатність чогось з погляду Галахи.

Квієтизм — релігійне вчення, яке пропагує пасивне підкорення волі Бога аж до байдужості до власного спасіння. Виникло в XVII ст. в католицизмі, було засуджене церковною владою. У переносному сенсі — споглядальність, пасивність, непротивлення.

Кібуц — в Ізраїлі — одна з форм сільськогосподарських підприємств, що базується на колективній праці, житті, споживанні. При вступі до нього кожен його член сплачує 100 000 ISL (приблизно 233 000 гривень), отримуючи будинок для проживання. За роботу члени кібуца здебільшого не отримують ніякої заробітної плати. Усім необхідним їх забезпечує кібуц; їжа і одяг виробляються в самому кібуці, або їх можна придбати в спеціальних мережах за спеціальними талонами. Всі рішення приймаються на загальних зборах. Голову кібуці також вибирають на загальних зборах раз на 3 роки. Ніяких привілеїв по відношенню до інших членів голова кібуці немає.

Кіяс — в ісламі — судження і висновки на основі виявлених в Корані аналогічних ситуацій.

Конгрегація — у католицизмі: 1) релігійні організації, керовані чернечими орденами; поряд зі священнослужителями до них входять і миряни; 2) об'єднання кількох монастирів під єдиним управлінням; 3) установи, що входять до складу Римської курії, є центральними органами управління католицькою церквою у Ватикані.

Лама — у тибетському буддизмі — релігійний вчитель.

Мазхаб — в ісламі — вчення, доктрина, школа (богословська, філософська). Спеціальне і найбільш усталене значення мазхаб — релігійно-правва школа. Насамперед цим терміном називаються п'ять найбільших в ісламі релігійно-правових шкіл — чотири сунітські: ханбаліти, ханафіти, шафіїти, малікіти, і одна шиїтська — імаміти-джафаріти.

Меламед — в іудаїзмі — учитель у хедері.

Методи НЛП (нейролінгвістичного програмування) — група методів впливу на людину з метою спрямування її на вирішення проблеми. До методів належать: еріксонівський гіпноз; метамодель — модель мови, яка побудована на лінгвістичних способах надання мові неясного смислу; мілтон-модель — протилежна мета моделі; пресупозиція — певні переконання, які є істинними і не викривленими (аксіоми для опису реальності); рапорт — один із способів вплинути на людину і змусити її повторювати за собою деякі рухи; карта реальності — уявлення людини про світ і його походження.

Мідраш — в іудаїзмі — збірка окремих текстів, що утворюють послідовний коментар до біблійних книг.

Мішна — перший письмовий текст, що містить основоположні релігійні приписи ортодоксального іудаїзму. Частина Усного Закону, переданого Всевишнім Мойсеєм на горі Синай разом з П'ятикнижжям (Письмовою Торою). З часом, коли виникла загроза забуття усного вчення, мудреці вирішили записати його у вигляді Мішни.

Нісаб — мінімальний достаток, з якого мусульманин повинен виплачувати закят.

Пієтизм — від латинського «*pietas*» — «благочестя» — течія в протестантизмі, представники якої вважали релігійні почуття вищими за релігійні догмати. Пієтизм пропагував необхідність для віруючого особистого переживання Бога, віру в чудеса, заперечував церковну обрядовість.

Приход (парафія) — у православ'ї — нижча церковно-адміністративна одиниця, церква з причтом і церковна община, що їх утримує (прихожани). Приходи об'єднуються у благочиння.

Причт — штат священнослужителів і церковнослужителів при православній церкві.

Retreat — **Ретрит, Ритрит** (англ. *retreat* — «усамітнення») — англійський термін, що має міжнародне позначення часу, присвяченому здійсненню духовної практики. Ретритінги бувають усамітненими і колективними; на останніх найчастіше проводиться навчання практиці медитації. Ретрати часто проводяться у сільській місцевості, у горах або інших віддалених від цивілізації місць. Час ретритів використовується для роздумів, молитов чи медитації.

Священний синод Р'уської православної ц'єркви — вищий орган управління Руської православної церкви у період між Архієрейськими соборами. У синодальний період **Святійший Синод** був вищим державним органом церковно-адміністративної влади в Російській імперії.

Ставропігійний монастир — у православ'ї — той, що керується не єпархіальним архієреєм, а безпосередньо патріархом і користується особливими привілеями.

Сунна — в ісламі — збірка оповідань про дії та висловлювання Пророка Мухаммеда в конкретних ситуаціях.

Суфізм — містико-аскетична течія в ісламі.

Талмуд — звід правових і релігійних положень іудаїзму, що охоплює Мішну і Гемару в їх єдності. Талмуд включає дискусії, які велися упродовж близько восьми століть законовчителями Ерец-Ізраїля та Вавилонії і привели до фіксації Усного Закону.

ТаНаХ — назва іудейської Біблії, Слово є акронімом назв трьох розділів єврейського Священного Письма — Тора (П'ятикнижжя), Нев'їм (Пророки) і Ктувим (Писання).

Тархан — земельне володіння, яке не обкладалося державними податками

Тафсир — коментарі до Корану.

Тора — в іудаїзмі — у П'ятикнижжі Торою названа сукупність законів і постанов, що відносяться до певного предмета. Торою також називають П'ятикнижжя (на відміну від Біблії в цілому).

Умма — мусульманська община.

Фетва — в ісламі — висновок, що яке дає спеціаліст з релігійно-правових проблем з питання, яке має відношення до норм фікху або загальних принципів шаріату

Хадж — паломництво у Мекку, один із стовпів ісламу.

Хадис — розповідь про вчинки і висловлювання Пророка Мухаммеда та його сподвижників.

Халяль — слово, яким в ісламі позначається все дозволене.

Харам — слово, яким в ісламі позначається все недозволене.

Хедер — єврейська релігійна початкова школа.

Хіджаб — арабська назва будь-якого виду жіночого одягу для вулиці, який ховає обличчя і фігуру.

Хіджра — переселення Пророка Мухаммеда з Мекки до Медіни у 622 р.; з цієї події починається мусульманське літочислення.

Цдака — матеріальна допомога (милостиня) в іудаїзмі.

Ченелінг — отримання інформації від «Вищого Розуму» через «канал», через «земну людину». У широкому розумінні ченелінг — це отримання інформації через входження у транс, через видіння.

Шангри-Ла — вигадана країна, описана в 1933 р. у новелі письмення-фантаста Джеймса Хілтона «Загублений горизонт». Шангри-Ла Хілтона виступає літературною алегорією Шамбали.

Шаолінь — буддистський монастир у центральному Китаї (провінція Хенань, м. Денфен), розташований на горі Суншань.

Шулхан-Арух (Шульхан-Арух) — з давньоєврейського — «Накритий стіл» — зведення релігійних приписів середньовічного талмудичного іудаїзму, укладене рабином Йосефом Каро в 1550–1559 рр., яке містить правила проведення богослужіння, свят, ритуалів, настанови щодо громадянського і сімейного права тощо.

Ювілейний рік — в іудаїзмі — кожен 50-й рік. Він складався з двох років спокою, коли земля не засівалася, що полегшувало її передачу власникам і дозволяло уникати суперечок з приводу привласнення врожаю.

Наукове видання

ОЛЕНА ТИМЧИК

**ЕКОНОМІКА ТА РЕЛІГІЯ:
ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ВЗАЄМОВПЛИВУ**

Монографія

Оригінал-макет виготовлено ТОВ «КНТ»
Комп'ютерне верстання *Казьміної Є. І.*
Обкладинка *Казьміної Є. І.*

Підписано до друку 25.12.2013. Формат 60x84 1/16.
Папір офсетний. Гарнітура SchoolBookC.
Друк офсетний. Обл.-видав. арк. 19,52. Умов. друк. арк. 18,15.
Тираж 300 пр.

ТОВ «КНТ»

Тел. (099)-232-40-59, (096)555-19-80

E-mail: knt2012@ukr.net

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 581 від 03.08.2001.